

| Milena Hübschmannová na FF UK | foto MRK, Jana Horváthová |

| Milena Hübschmannová doma ve Štěpánské 29 | foto MRK, Magda Kucharičová |

| foto Antonín Hübschmann |

Romano džaniben – ňilaj 2006 Časopis romistických studií

Amaro pajtrin Romano džaniben avel avri paľikerindos
la Kulturakere Ministerstvoske andre Čechiko Republika.

Kado lil kerdilas anda kodo, hod' i Filozoficko fakulta andi Karloski univerzita
rodelas informaciji paj Rrom taj kamelas te del le anglal ávere žejnenge.

Kadi keňva sas poťindi anda programo, savo kamel te vezetij e Rromen
andej lenge rromane sokaša. I Praha kado programo phuterdas ando berš 2006

Vaš kado numeros amen diňa love e organizacija Next Page.
Amen savore džene la ašaras, hoj kamel te hazdel opre the te barvaľarel
e romaňi čhib the e romaňi literatura.

O Next Page resel love khatar o Open Society Institute Peštate.

Anda peske louve das ame i nadacija Arbor Vitae

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky.

Toto číslo je výstup z výzkumného záměru č. 206809
realizovaného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze

Publikace byla financována hlavním městem Prahou z Celoměstských programů
na podporu aktivit národnostních menšin a integrujících se cizinců na území hl. m. Prahy
pro rok 2006

Tato publikace vyšla v rámci projektu “Podpora vydávání v romštině” za laskavého přispění
nadace Next Page, financována organizací Open Society Institute v Budapešti.

Projekt je financován za finanční podpory Nadace Arbor Vitae

— Obsah

Úvod	9
Karolína Ryvolová Milena Hübschmannová o sobě	12
Milena Hübschmannová Moje setkání s <i>romano šukar laviben</i>	27
Milena Hübschmannová, Christo Kjučukov Vyjádření prosby ve dvou romských dialektech	61
MILENA HÜBSCHMANNOVÁ A INDIE	
Michael Beníšek Indický původ Romů v díle M. Hübschmannové	77
Rozhovor s doc. Dr. Janem Markem	89
MILENA HÜBSCHMANNOVÁ A HUDBA	
Zuzana Jurková Milena Hübschmannová a hudba	105
Rozhovor s Magdou Kokyovou	120
MILENA HÜBSCHMANNOVÁ A SLOVESNOST	
Petra Cech Milena a výzkum pohádek	127
Mozes Heinschink o Mileně Hübschmannové – o Mozes vorbij paj Milena	138
Andrej Giňa o Mileně Hübschmannové	149

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ A JAZYK

Viktor Elšík

Milena Hübschmannová – lingvistka ————— 157

Rozhovor s Hildou Pášovou ————— 177

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ A HISTORIE

Nina Pavelčíková

Milena Hübschmannová a historie Romů po 2. světové válce ————— 191

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ A ETNOGRAFIE

Arne B. Mann

Milena Hübschmannová – významná vedkyňa a vzácný človek ————— 223

Luboš Horváth

**Me kamav kole manušen, so keren, so kempel, aver nič
– Mám rád lidi, kteří dělají, co je třeba, a víc nic** ————— 228

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ – PEDAGOŽKA

Jan Červenka

Milena Hübschmannová a romistika na vysoké škole ————— 243

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ - REDAKTORKA

Alena Scheinostová

Milena Hübschmannová a kánon romské literatury ————— 273

Pavel Kubaník

Poznámka ke sběru romských pohádek Mileny Hübschmannové ————— 281

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ A ROMSKÁ LITERATURA

Beate Eder-Jordan

Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou Ilony Lackové ————— 287

Ilona Ferková

Chudľom te gondolinel pal o romipen, kana me man zgeľľom la Milenaha ————— 301

Agnesa Horváthová

Amen džanas pal soste te vakerel – My si máme o čem povídat ————— 317

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ A MULTIKULTURNÍ PŘÍSTUP

Helena Clark-Jiřincová

Milena Hübschmannová a multikulturalismus ————— 327

DUCHOVNÍ VYZNÁNÍ MILENY HÜBSCHMANNOVÉ

Z rozhovorů s Paramahensem Šrí Svámí Mahéšvaránandou ————— 347

RECENZE – ANOTACE - INFORMACE ————— 359

VZPOMÍNKY A PODĚKOVÁNÍ JEJÍCH PŘÁTEL, KOLEGŮ A STUDENTŮ

Thomas Acton (s. 239); Adam Bartosz (s. 236); Eva Bernardinová (s. 343); Ján Cibula (s. 208);
Emil Cina (s. 316); Jozef Červeňák (s. 219); Mája a Jindra Dohnalové, Mira Našová,
Ladislava Podsedníková, Alena Kaftanová (s. 352); Hana Frištenská (s. 264); Jiří Hanzal (s. 214)
Jana Hejkrliková (s. 340); Janko Horváth (s. 299); Donald Kenrick (s. 239); Christo Kjučukov (s. 269);
Martina Kolmanová (s. 255); Ľuba Končeková-Veselá a dcera (s. 216); Josef Koudelka (s. 342);
Dagmar Marková (s. 100); Ctibor Nečas (s. 212); Vlado Oláh (s. 296); Jan Aču Slepčík (s. 118);
Emil Ščuka (s. 333); Hanka Šebková a Edita Žlnayová (s. 175); Tatiana Šišková (s. 256);
Renata Weinerová (s. 261); Anna Žigová (s. 173)

| foto L'uba Končeková |

— Úvod

Jak jsme předeslali v předchozím čísle, těžištěm tohoto čísla nebudou přímo Romové a jejich kultura. Je totiž celé věnované osobnosti Mileny Hübschmannové, mimo jiné šéfredaktorce našeho časopisu, zesnulé 8. září 2005. Tématem se však postupně zase stává „romipen“, neboť život a dílo Mileny Hübschmannové je s ním natolik úzce propojené, že jde jen stěží jedno od druhého rozplést. Milena Hübschmannová „romipen“ důvěrně znala, popisovala, pojmenovala, obdivovala a věnovala celý svůj život jeho rozvoji a rozkrývání. O jeho dnešní podobu se přičinila nejen tím, že analyzovala a předkládala k nahlédnutí a pochopení dál jeho různé vrstvy a projevy, ale především tím, jak podněcovala jeho nositele k dalšímu rozvoji, a to vše po celý svůj život, i v období, kdy byl nejvíc ohrožený obecným přehlížením, opovrhováním a konkrétními asimilačními praktikami.

Předtím, než se s námi o své vzpomínky na Milenu Hübschmannovou a o zkušenosti ze spolupráce s ní podělí její romští i neromští přátelé, kolegové a další spřízněné duše, rádi bychom chtěli zmínit ty, jejichž pohled na Milenino dílo a život tu chybí. Milenin odkaz a síť jejich nejbližších jsou neuvěřitelně rozmanité a těžko uchopitelné v celé jejich šíři. Mozaika, kterou vám zde předkládáme, je součástí mnohem obsáhlejší „orální historie“ Mileny Hübschmannové, než pro jakou zde máme byt jen fyzický prostor. Snažili jsme se, aby pokryla co nejvíce oblastí a lidí, se kterými se během svého života Milena setkala a spolupracovala s nimi, vyčerpávající soubor však není možné sestavit. Mnohé hlasy zde chybí také proto, že zazněly na jiných fórech, při jiných příležitostech. Upozornit chceme zejména na zvláštní přílohu časopisu *Romano*

| archiv Mileny Hübschmannové |

Předávání medaile „Za zásluhy“ III. Stupně, r. 2002 |
archiv Mileny Hübschmannové |

Vodí z října 2005 a vydání *Lidových a Literárních novin*, které obsahují reprezentativní soubor bezprostředních reakcí na náhlou Mileninu smrt, a na obě čísla *Romano džaniben* 2003, ve kterých svůj vztah k Mileně Hübschmannové odkrylo mnoho jejích přátel a kolegů, když jí prostřednictvím *Romana džaniben* gratulovali k 70. narozeninám.

O stejnou shovívavost jako při hodnocení výběru svědectví žádáme i jménem autorů za jejich příspěvky, které vznikly s malým odstupem za plného

provozu. Jsme si plně vědomi obtížnosti a autorům jsme o to vděčnější za cenné výsledky. Vděč-
ní jsme také za jiné způsoby přispění, za četné rady a tipy, za dobové texty či fotografie, ke kterým bychom neměli jinak přístup.

Naštěstí nám sama Milena celkem nezapřela vlastní pohled na to, čím se zrovna zabývala, a zanechala stovky stran publikací, desítky pořadů a celou instituci na půdě Karlovy univerzity, ze které vyšli a budou nadále vycházet další a další studenti-následovníci. Někteří z těch, kdo čerpali z jejího fondu poznatků, nám poskytli svůj pohled na Mileninino odborné působení na ose časové i na ose akademických disciplin. Podařilo se nám ho doplnit i „živými“ ukázkami její tvorby – nepublikovanými články o romské kultuře a dalšími pohádkami z jejího fondu nahrávek. Takovýto obraz je však jen poloviční, protože – *oda dženo mardo, so ačhila čoro, oda dženo mek goreder, so hino korkoro* (Špatně je na tom, kdo je chudý, ještě hůře ten, kdo je sám.) Žádné Mileninino odborné působení by neexistovalo bez jejích romských spolubojovníků, učitelů, rádců, životních přátel. Na některé z jejich řad jsme se tedy obrátili s prosbou, aby nám něco sdělili o společně prožité době. Také nás zajímalo svědectví z pohledu Mileniných žáků, kolegů a jiných, kteří byli víc než pouhými náhodnými kolemjdoucími.

Držíte v ruce pokus o takovou syntézu. Dozvíte se o různých aspektech její akademické práce. Vynikala jako indoložka, lingvistka, historička, etnografka, kulturoložka. Analyzovala romskou hudbu, pohádky, literaturu a aktivně působila jako redaktorka a pedagožka. Tato akademická perspektiva vychází ze zhuštěných závěrů, ke kterým došla jen po neustálé práci a abstrakci. Těm porozumíme snáze, podíváme-li se na podmínky jejich zrodu. U toho stojí vždy její přátelé Romové, a zde pro nás vzpomínají, jak se s ní seznámili a jak se dívají na onu

pohnutou dobu. Rovněž se dovíme, co naopak Milena znamenala pro ně. Dále nám Milenini kolegové a studenti předkládají svůj pohled na různé epochy jejího života a připomínají dobu, ve které ta která práce vznikla a poznání se posunulo o další krok kupředu. Okruhy témat jdou po sobě v podobném sledu, v jakém se Mileně během desetiletí rozkrývaly.

Toto číslo *Romano džaniben* se vzhledem ke své specifické náplni liší od ostatních i graficky. Není těžké si odvodit, že zvolený tón obalu odpovídá barvě srdce Mileny Hübschmannové. Byla pro ni barvou klidu a harmonie a nacházíme ji na nejedné publikaci, na níž se rozhodující měrou podílela. Má spojitost se

(šafránovou) barvou hinduismu. Spolu se zelenou barvou islámu a bílou barvou míru tvoří také základ vlajky státu Indie. Na ní zároveň symbolizuje odvahu a obětování – dvě vlastnosti, jež se v životě Mileny velmi silně projevovaly. Tak jako jiné symboly je i šafránová barva někdy politicky zneužívána hinduistickým nacionalismem, ačkoliv její rozšířenější význam tkví v hnutích duchovních, jež z indického kulturního okruhu vycházejí, jako je například jóga. V té naopak symbolizuje cestu lásky a nenásilí, po které kráčela i Milena.

V představování Mileny Hübschmannové začneme stylem, jakým se sama vždy chovala k Romům a k lidem okolo sebe: neupřednostňovala sebe, ale dávala prostor, ba vyzývala druhé, aby sami šli dopředu. Nechtěla mluvit za někoho, popisovat jeho životní zkušenosti, vždy raději přímo citovala konkrétní výpovědi či předávala slovo těm, kterých se daná oblast týkala. Proto chceme-li dnes mluvit o Mileně Hübschmannové, začneme symbolicky tím, že necháme promluvit nejprve ji samotnou.

| Pamětní medaile svatého Václava | foto Petr Hrabovský |

— Milena Hübschmannová o sobě

Následující rozhovor je kompilací z několika rozhovorů, které s Milenou Hübschmannovou vedly Karolína Ryvolová pro týdeník Respekt (11/2004), Lada Viková pro Bulletin MRK (11/2004) a Simona Holecová, redaktorka MFDnes v roce 2001 (MFDnes, 12.5.2001), při příležitosti otevření vůbec prvního stánku s romskou a romistickou literaturou na veletrhu Svět knihy 2001. Úryvky z jednotlivých rozhovorů pro RDž vybrala a do konečné podoby sestavila Karolína Ryvolová (studium romistiky v letech 1996–2003).

Milena sama by dlouho váhala, než by se k některým níže probraným tématům vyjádřila písemně. Svá tvrzení by samozřejmě blíže rozvedla a důkladně odůvodnila. Letmý charakter některých pasáží však vyrovnává možnost širšího vhledu do názorového světa naší přední romistky, který by nám jinak zůstal v této podobě skrytý.

Jak vzpomínáte na dětství?

Strašně ráda jsem byla u dědečka a u babičky, protože u nich panovala atmosféra vzájemného pochopení a lásky; babička třeba hrála na piáno a dědeček ji k tomu doprovázel na housle. Zdánlivě byli ze staré školy, kdy je žena jakoby muži podřízená, ale ve skutečnosti byla babička vynikající diplomat, takže nakonec si pak stejně dělala, co chtěla.

Moje maminka už patřila k takové té emancipovanější generaci, pořád něco po tatínkovi vyžadovala, a tím vyvolávala konflikty. Nebyla už holt takový diplomat. Až teprve teď ovšem oceňuji, jak nás dobře vychovala tím, jak byla přísná.

Jaké měli Vaši rodiče vzdělání a profesi?

Tatínek byl advokát. Na začátku války, když mi bylo šest, ho internovali z politických důvodů, a pak znovu, když mi bylo devět. Mamince jsme zůstali na krku tři: já, o dva a půl roku mladší sestra, a malinký bráška, mazlíček Toníček. Jako právník tatínek znovu pracoval až ke sklonku života. Maminka pracovala v Motokovu jako cizojazyčná korespondentka. Po studiích

Životopis doc. Mileny Hübschmannové, CSc.

- narozena 10. 6. 1933 v Praze
- maturovala v r. 1951 na anglickém gymnáziu H. Fasty v Praze
- 1951–1956 studovala hindštinu, urdštinu a bengálštinu na FF UK v Praze.
Tématem diplomové práce byla „Asie se probudila (rozbor poemy Aliho Jafriho)“
- od r. 1953 zájem o romštinu a romskou kulturu
- v prosinci 1956 nastoupila do Čs. rozhlasu jako redaktorka v HRLD (hlavní redakce literární a divadelní)
- v r. 1959 podnikla první cestu do Indie
- v r. 1963 se jí narodila dcera Tereza (vnoučata v letech 1982, 1985, 1999)
- ve školním roce 1968/69 učitelkou mateřské školy v romské osadě v Rakúsích
- v letech 1969–1973 předsedkyní společensko-vědní komise ve Svazu Cikánů-Romů
- 1968–1974 pracovala v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV,
- 1974–1975 na Pedagogické fakultě UK Praha
- r. 1978 přijala za svého duchovního učitele Paramhanse Svámího Mahéšváranandu, jehož jógu v denním životě přijala za svou životní cestu
- 1975–1982 bez stálého zaměstnání (pro nesouhlas s asimilační politikou uplatňovanou vůči Romům), externí výuka romštiny a hindštiny na Jazykové škole v Praze
- 1982–1991 zaměstnána jako vyučující romštiny a hindštiny na Jazykové škole
- od 1991 vyučující romštiny a romistiky na FF UK v Praze v rámci Indologického ústavu (1991–1997 také výuka četby urdských textů)
- od 1994 souběžně šéfredaktorkou časopisu romistických studií *Romano džaniben*
- 1995 získala titul CSc.
- v posledních letech života – členkou týmu Státního pedagogického ústavu v Bratislavě (příprava osnov i pedagogů pro výuku romského jazyka na Slovensku)
- r. 2000 se habilitovala – tématem habilitační práce byly *Romistické studie II*
- 1994 jí byla udělena *Chartou 77 Cena Františka Kriegla*
- v r. 1998 získala 2 diplomy udělené předsedou ROI – JUDr. E. Ščukou, za prosazování programu ROI v oblasti vzdělávání a romské kultury
- v r. 2000 – oceněna Děkovnou plaketou za „*Outstanding contribution to the Romani nation*“ na V. mezinárodním kongresu *International Romani Union (IRU)* v Praze
- r. 2002 jí byla udělena prezidentem Václavem Havlem medaile *Za zásluhy III. stupně*
- r. 2003 medaile *Za zásluhy I. stupně* od Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy za „významný podíl na uchování a rozvoj romského jazyka a romské kultury“
- zemřela 8. 9. 2005 při autonehodě v Jihoafrické republice
- 28. 9. 2006 – slavnostní předání Pamětní medaile svatého Václava pražským arcibiskupem Miloslavem kardinálem Vlkem

Milena Hübschmannová (vpravo)
s mladšími sourozenci, okolo r. 1940
| archiv Mileny Hübschmannové |

jsem dostala umístěnku na ministerstvo zahraničí v Indii, což byl můj sen, ale kvůli tatínkově „buržoaznímu“ původu mě tam nepustili.

Co jste dělala, když Vás do Indie nepustili?

Tenkrát se dalo pracovat jenom na umístěnku a já tím pádem zůstala viset ve vzduchu. Vždycky ale existovali stateční lidé, kteří kašlali na příkazy. Moje kamarádka z rozhlasu navrhla příslušným orgánům, že se za mě zaručí, a oni to schválili. V literární redakci jsem se pak snažila propagovat indickou literaturu, romskou slovesnost, a pořady o Romech vůbec.

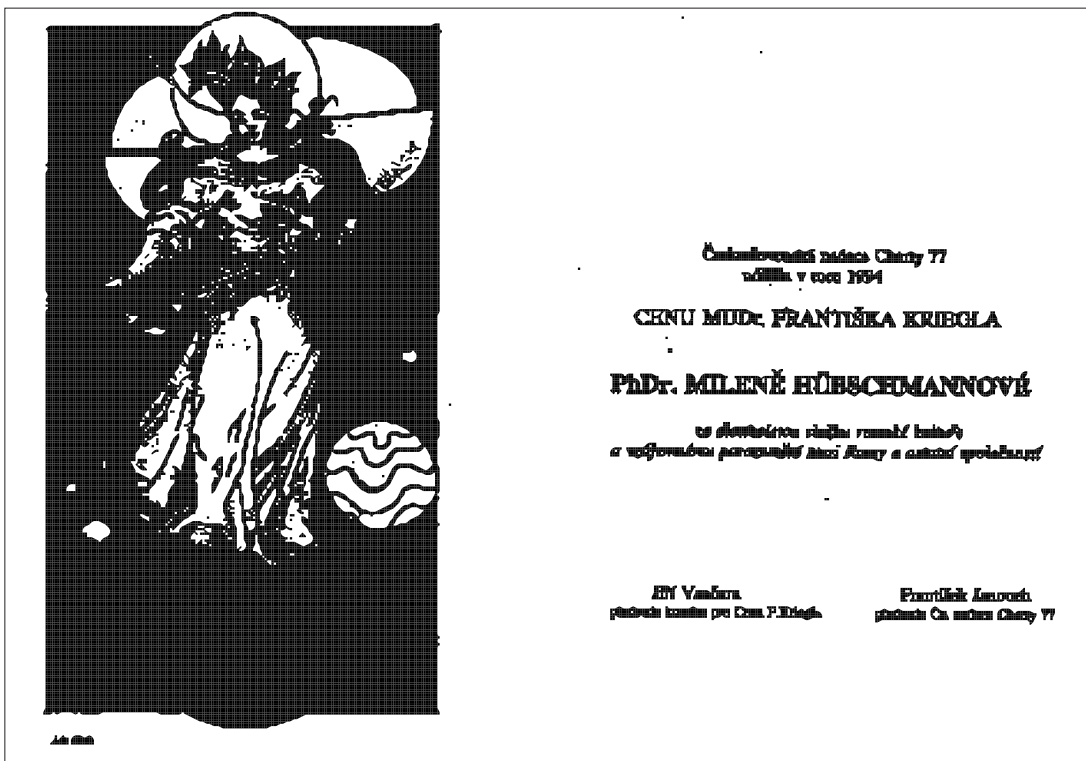
Jak dlouho jste tam byla?

Jak se to vezme. S přestávkami 11 let, ale mezitím jsem byla v Indii, Austrálii a Libyi, narodila se mi dcera a onemocněla jsem tuberkulózou. A taky jsem tři čtvrtě roku pracovala na šachtě. Takže nakonec jen asi 5 let.

Jak jste se dostala na šachtu?

Šla jsem tam dobrovolně, to už jsem byla v redakci *Aktuality, zajímavosti*. Štvalo mě to tam, byla to hrozně povrchní práce. Jeli jsme do nějakého závodu, půl hodiny jsme mluvili s ředitelem, a pak jsme o tom měli napsat. Říkala jsem si: „Já musím poznat život.“ Tak jsem šla pracovat jako dělnice u pásu do povrchového dolu *Šverma* v Mostě. Hrozně se mi tam líbilo.

Odnesla jsem si odtamtud zkušenost, která se měla stát symbolem mého života. Uhlí jezdilo na soustavě krátkých pásů, každý další níž, než ten předchozí. Když se jeden pás zastavil a než všechno stihli vypnout, udělal se zával – nedozírná hromada uhlí. V tu chvíli nastoupily ženské s lopatama a to uhlí nahazovaly zpátky na pás. A mně připadá, že můj život je jeden zával za druhým, že se mi vrší povinnosti, a já je tou lopatou pomalíčku odhazuju na pás, a další zával se udělá dřív, než stihnu odklidit ten předešlý. Zaplat' pánbůh mám svoje studenty, kteří zcela kompetentně dělají to, co já bych dělala moc ráda, ale nemám na to čas. A tím mi pomáhají tu mou hromadu odklidit.

Měla Vám Vaše rodina oddanost Romům někdy za zlé?

A víte, že ne? Když na to dneska vzpomínám, moji rodiče byli vlastně skvělí. Jenom když jsem jezdila stopem, tak o mě měli strach. Nejlepší byla moje babička z tatínkovy strany. Ona hrozně špatně chodila a jednou za mnou přišla a povídá: „Milenko, vem mě někdy za těma Cikánama na východní Slovensko!“ A já jsem jí říkala: „Babičko, dyť ty nemůžeš chodit, a já jezdím stopem.“ A ona na to: „No, to nevadí, já bych se s tebou svezla.“

A co dcera Tereška, jak ta se s Vaší vášní vyrovnávala?

Často to nebylo jednoduché. Když byla malá, byla jsem nešťastná, že se jí nevěnuju, pokud jsem byla v práci, a když jsem byla s ní, stresovalo mě, že nestíhám práci.

Vzpomínám si na takový zážitek, který mi, abych tak řekla, odborně velice pomohl. Bylo to v Rakúsích u Kežmaroku, kde jsem asi pět měsíců vedla improvizovanou romskou školkou. Terešku jsem tam vodila s sebou – bylo jí tak pět let – a děti k ní byly strašně hodné. Jenomže pochopitelně: já jsem mluvila romsky, a ony taky mluvily romsky. A jednou se Tereška dala do strašného pláče a já se jí ptala: „Co se ti děje?“ Myslela jsem, že je nemocná, nebo pánbůh

Krakov, 2004 | foto Antonin Hübschmann ||

ví co. A ona jenom říká: „Já nerozumím!“ A já si představuji, jak se asi musí cítit romské dítě, které se dostane do české nebo slovenské školy, neumí pořádně jazyk, nerozumí, navíc ty neromské děti k němu nejsou tak hodné jako byly romské děti k Terezce. Jak se to dítě musí cítit? Hrozně! Já pak dala Terezku do slovenské školky. V poledne jsem si ji vždycky vyzvedla a vodila ji s sebou.

Kde žijí Vaši sourozenci a proč Vy tam nejste s nimi?

Oba dva žijí v Kanadě, sestra v Ottawě, brácha v Torontu. Brácha byl nejdřív v Austrálii a já jsem ho tam jela v šedesátém devátém navštívit. A proč jsem tam nezůstala, když mi tenkrát nabízeli post na univerzitě? Nemusíte mi věřit, ale do značné míry jsem se vrátila kvůli Romům. Táta by byl chtěl emigrovat a máma už v té době jako penzistka trávila rok tady a rok v Kana-

dě u sestry. A co se týče mých sourozenců volbou, nejbližších romských přátel, ti jsou na Novém Zélandu, v Belgii, v Anglii a v Kanadě.

Jak jste prožívala odchod Margity Reiznerové a dalších romských přátel?

Odchod každého jsem skoro obřečela. Ale chápu to a nezazlívám jim to. Někde se píše, že to je ekonomická migrace, ale to je jenom půlka pravdy. Neodcházejí za vidinou velkého blahobytu, ale za svobodou, do zemí, kde nejsou vystaveni opovrhlivým pohledům. Mezi svými přáteli neznám nikoho, kdo by neměl zkušenosti s diskriminací.

Jaký druh diskriminace máte na mysli?

Například moji přátelé Demeterovi, ti byli obchodnický nesmírně schopní a přitom poctiví. U Neratovic měli přepychový dům, kam se na ně kdo hrabal. Jenomže celá rodina kromě Heleny byla hrozně černá. Měli čtyři kluky, černé po tátovi Bertinovi, a museli je doprovázet do školy v Neratovicích, protože na ně věčně někdo pokřikoval a kolikrát je i honili skini. A tak odešli a já se jim vůbec nedivím.

A nebo co se stalo dvěma dcerám Ilony Ferkové. Jedna byla světlejší, druhá tmavší, a šly spolu tancovat na disko. Bílou sestru tam pustili a černou ne. A bílá říká: „Dyť je to moje sestra!“ Stejně tam tu tmavou nepustili...

Jak si komunisté dokázali obhájit asimilační politiku?

Každá vládní forma, která může direktivně rozhodovat, má snahu se opřít o vědu. Komunisti vyhlásili politiku asimilace, protože jednak zapadala do koncepce totalitarismu, tedy smazávala rozdíly, jednak byla zdánlivě finančně nenáročná. Opřeli se přitom mimo jiné o práci lingvisty Jiřího Lípy, který výborně popsal jeden dialekt, ale jeho sociologické vývody byly na pováženou. Například uváděl, že mluvčí jednotlivých dialektů si navzájem nerozumějí a dávají přednost komunikovat v jazyce prostředí, a že romština nemá šanci stát se literárním jazykem. Bohužel to není ani dnes ojedinělý postoj.

Odkud takové názory slýcháte?

V Čechách působí skupina kulturologů, kteří operují strukturně dobře zvládnutými teoriemi, které se ale nezakládají na skutečnosti. Každý z nich strávil nějakou dobu v jedné osadě, aniž znal jazyk, a na základě svých zkušeností teď kolektivně tvrdí, že Romové se nemohou stát národem. Velice autoritativně a agresivně si osobují právo předpisovat, co Romové mohou a nemohou. Znalost jazyka je přitom prvním požadavkem postulovaným zakladateli kulturní antropologie; tím, že neznali jazyk, eliminovali ve svém výzkumu jednu ohromně důležitou vrstvu nadrodových, nadpersonálních vztahů, které tady jsou a fungují.

O jaké nadrodové vztahy se jedná?

Při pobytu v jedné osadě zjistili, že mezi rody *žuže Roma*, čistých Romů, a rody *degešů* panují antagonistické vztahy. Z toho vyvodili, že se Romové nemohou stát národem. Mezi jednotlivými rody skutečně často panuje tradiční nesnášenlivost, pramenící z modelu kastovní společnosti, který si Romové přinesli z Indie. Nad kastovními vztahy však vždycky byla jiná, integrující rovina, která tyto rozdíly smazává. Oni tuto rovinu záměrně, ideologicky ignorují.

Mezi romisty a kulturology vzniklo hmatatelné pnutí a Vy jste se stala hlavním terčem kritiky z jejich řad.

Už za komunistů mi říkali, že jsem „cikánský buržoazní nacionalista“. Neptejte se mě, jak mohli být „cikáni“ buržoazní. Kulturologové kolem Marka Jakoubka sice neříkají, že to dělá konkrétně Hübschmannová, ale používají zástupný termín „romisté“, a tvrdí, že se snažíme vytvořit romský národ.

Ve sborníku *Romské osady z kulturologické perspektivy* (Doplněk, Brno 2003) říkají, že romistika není věda a že celé národnostní hnutí vyvolali romisté. Je to směšné. Přece se nejedná jen o naši zemi, romské hnutí se rozvíjí i na mezinárodní úrovni. Copak já jsem mohla

| Třeboň, 2002 || foto Antonin Hübschmann

v roce 1971, kdy jsme byli za železnou oponou, vyjet do Anglie a založit tam Romano Internacionalno Jekhipen, dnešní IRU?

Co byste vytkla Vy jim?

Neumějí jazyk, a přitom kultura je výrazně vázaná na jazyk; bagatelizují romskou elitu; ani se nezmíní, že existuje nějaké mezinárodní hnutí – neberou v potaz IRU; ignorují vytvářející se nové kulturní formy, jako je literatura nebo insitní umění.

Co říkáte častým hlasům, že za komunistů se Romové měli lépe?

Nemůžu se zastávat komunismu, protože byl destruktivní svou politikou řízené násilné asimilace. Socialistický řád však měl tu výhodu, že měl pro každého práci; tato výhoda nyní pomínula. Dnes mají Romové mnoho jiných výhod, které se ale dle mého názoru ukáží až perspektivně. Tou hlavní samozřejmě je, že se mohou projevovat etnicky. Bohužel, etnickým projevům jako jsou noviny nebo literatura, se nezajišťuje komunikace do osad, a současně se nečerpá ze zdrojů, které v těch osadách jsou.

Co obecně vnímáte jako zásadní problém současné politiky vůči Romům?

Existuje taková tendence parcelovat člověka do různých sfér a domén. Podobně se společnost snaží parcelovat Romy. Problémy jsou buď vzdělanostní, protože máme ministerstvo školství, nebo sociální, protože máme ministerstvo práce a sociálních věcí, nebo kulturní, protože máme ministerstvo kultury. Ale člověk je komplexní bytost a etnické společenství je komplexní organismus. A není možné jedno odtrhávat od druhého. To jsme se jenom naučili myslet v kategoriích a přehradách, přes které už nevidíme do vedlejšího sektoru. Samozřejmě, že v různých obdobích vystupují do popředí různé faktory. Ale z diachronního hlediska je důležitá etnická determinace jako celek.

Co ve Vás vzhledem k Romům v dlouhodobé perspektivě vyvolává obavy?

Je mi líto, že řada mladých Romů – zdaleka ovšem ne všichni, to se týká zejména jazykově asimilovaných Romů – je zbavena určité dimenze, kterou jejich rodiče, prarodiče ještě měli.

A znepokojuje mě situace na Slovensku, kde se sice ještě hodně mluví romsky, ale neoficiálně se tam vesele asimiluje dál. Nejen učitelé, ale i někteří romští asistenti dětem říkají, aby nemluvíly cikánsky. Není se čemu divit, někteří Romové mají kolonizované vědomí a po letech indoktrinace uvěřili, že cikánština není žádný jazyk a cikánská kultura je zaostalá a primitivní.

Slovensko podepsalo chartu minoritních a regionálních jazyků, což znamená, že ve školách by měla být možnost mluvit romsky. Na Slovensku je asi 53 obcí, ve kterých Romové tvoří více jak 20% populace, a tam by vzhledem k chartě měly být dvojjazyčné nápisy. Nic z toho se ovšem neplní.

| Sobotka, 2002 | foto Antonin Hübschmann |

V čem se Jiří Lípa mýlil, když tvrdil, že se romština nemůže stát literárním jazykem?

Všechny mezinárodní semináře, kongresy a festivaly jsou důkazem, že se dorozumí nejen dva Romové z jedné dialektní skupiny a z různých regionálních variet, ale že se dorozumí i Romové, jejichž romštiny jsou relativně vzdálené.

Co se týče romštiny jako literárního jazyka, můžeme to srovnat třeba se spisovnou němčinou, takzvanou *hochdeutsch*. Švýcaři, Rakušané nebo Němci z Pobaltí si navzájem nerozumí a přesto existuje celá literatura psaná naddialektní formou němčiny. Anebo novohebrejšтина *ivrid*, která v Izraeli doslova vstala z popele. I když v Izraeli se navázalo na mnohatisíciletou tradici vzdělanosti, což samozřejmě Romové nemají, něco mi dává naději, že by romština nemusela zaniknout – je to fakt, že řada Romů z asimilovaných rodin se znovu začíná romštinu učit, protože na mezinárodní scéně by se jinak než romsky nedomluvíli.

Možná by Lípa namítl, že jazyk je jedna věc, ale potřeba literárního projevu druhá.

Já jsem pracovala ve Svazu Cikánů-Romů jako předsedkyně společenskovední komise, a tak vím, že jakmile byla možnost publikovat, do redakce věstníku *Romano l'il* Romové sami od sebe zaslali články, povídky, básničky. Romové psali každý jak uměl, podle sluchu, ale příspěvků

přicházela spousta. Co nám tehdy posílala Terka Fabiánová, která má dvě a půl třídy obecné, protože se narodila za války a pak už Romové nemohli chodit do školy, to byly skvosty, to překonávalo díla velkých básníků. Jenomže tahle manifestace kulturních snah Romů byla možná jenom v době existence Svazu v letech 1969 až 1973. Pak byl Svaz násilně rozpuštěn a veškeré kulturní dění ustalo.

Byl to tedy konec emancipačních a literárních snah až do Sametové revoluce?

My jsme hned nato zkoušeli s řadou lidí založit Matici romskou, udělat takovou náhradu Svazu. Pamatuji se, jak jsme se tehdy sešli v Libni se spoustou lidí a debatovali jsme, jak bychom udělali stanovy. Jenomže tam přišli estébáci z ministerstva vnitra, kteří to rozehnali – ne obušky, ale prostě jsme museli opustit sál.

Ale stejně, co jednou začne, nedá se úplně udusit. Takže potom pokračoval Emil Šču-ka. Založil v té době první romské divadlo u nás, divadlo Romen, které fungovalo až do osmdesátého devátého roku. Zinscenoval dvě hry a jednu z nich hráli v romštině. Tehdy si ho v Sokolově pozvala nějaká kulturní pracovnice a říkala: „My se je tady snažíme asimilovat a vy nám tady, prosím vás, do nich zase tu cikánštinu hustíte.“ Ale to už byla „perestrojka“, takže politika asimilace nebyla tak drastická.

Pak taky obrovsky činný byl Andrej Giňa, který v Rokycanech pořádal setkání Romů z Čech a Moravy. V Rokycanech strašně pozitivně fungovaly soubory, například „Čercheň“. Vedli ji manželé Mikovi a skládali fantastické obrozenecké texty. Já tehdy ještě spolupracovala s Českým rozhlasem a tyhle pořady jsem vždycky dostala do vysílání. Cenzoři říkali: „No, ale musíte nám přeložit text.“ Přeložila jsem to samozřejmě jinak. A jedna pikantnost: obrozenecký pořad „Čercheň“ vlastně zahajoval Sametovou revoluci. Vysílali ho právě v pátek 17. listopadu 1989 odpoledne.

Když se dnes Romové z asimilovaných rodin učí romsky, vlastně vynakládají velkou energii na dovednost, která jim ještě před dvěma, třemi generacemi byla vlastní. Byla asimilace skutečně tak zhoubná?

„Kdyby“ neexistuje, ale kdyby „kdyby“ existovalo, a romské děti se tehdy, kdy byli ještě plně determinované svou kulturou a jazykem, mohly učit prostřednictvím svého jazyka, místo aby čelily nekompromisní asimilaci, měli bychom dnes nesčetněkrát početnější romskou inteligenci. V roce 1969 jsem do *Mladé fronty* napsala článek, který se jmenoval „Kdyby se Einstein narodil jako Cikán“. I dnes bych se pod něj podepsala, protože kdyby se Einstein narodil jako Cikán, možná by se byl navzdory svému géniu žádným Einsteinem nestal.

Co jiného kromě ztráty jazyka lze ještě dnes přičíst následkům asimilační politiky?

Dnes větší část romské společnosti neumí čelit novým situacím, neví, co a jak, neznají cestu. Je pro ně hrozně těžké se ve společnosti orientovat, mají problémy se sebeurčením, a to nejen s určením sebe samých, ale především s určením sebe samých jako členů této společnosti.

| Sobotka, 2002 | foto Antonin Hübschmann |

A jak je to s romskou literaturou dnes?

V romštině vyšlo za posledních šestnáct let víc knih, než za celých šest set let romské historie na území českého státu. Z hlediska vývoje literárního jazyka jednoho národa a programového nebo spontánního přibližování se dialektů v tomto jazyce se romština explozivně stává literárním jazykem. Některá díla romské literatury jsou skvělá, unikátní. Jenom je mi líto, že málo pronikají na veřejnost, gádžovskou i romskou.

Čím to, že Romové svou vlastní literaturu čtou jenom zřídka?

Především, Romové nejsou zvyklí číst. Lépe řečeno, nejsou zvyklí číst ve svém jazyce. V každém jazyce na světě je rozdíl mezi mluvenou a psanou formou. Na to je nutné si zvyknout, naučit se tomu. České děti si na to zvykají od první obecné, kdežto Romové bohužel zatím neměli příležitost, aby se tomu naučili. Když se narodí dítě a rodiče na ně mluví rodným jazykem, naučí se jej spontánně, samočinně. Ale četba už samočinná záležitost není. Romové se zatím za svou literaturou nehrnou, daleko schůdnější je pro ně slyšet svoji řeč v rozhlasu nebo v televizi, což se ovšem také děje velmi málo.

A existuje pro tento stav náprava?

Ve světě je dnes absolutně opačná tendence, než když se v dobách asimilace říkalo: „Nemluvte na děti cikánsky, nebudou civilizované!“ V multikulturní Kanadě se dnes naopak říká rodičům emigrantů: „Nemluvte na děti anglicky, naučte je špatnou angličtinu! Mluvte na ně svou mateřštinou a angličtinu je naučí škola.“ Problém je, že učitelé většinou romsky neumí, takže nemůžou romské děti učit číst romsky. To by se mělo změnit.

| Děvín, 2003 | foto Antonin Hübschmann |

Je těžké překládat z romského jazyka tak, abyste se příliš neodchýlila od originálu? Když si člověk vezme do ruky povídky Andreje Gini, které jste překládala – nakolik je to Giňa a nakolik Hübschmannová?

To je knížka, u které vedle sebe zrcadlově leží romský text a český překlad. Musela jsem se snažit, aby si obě verze maximálně odpovídaly. Hodí se na to ovšem jeden bonmot, který jsem kdysi slyšela. Podle něj je to s překladem jako se ženou. Když je žena věrná, tak není hezká. Když je hezká, není věrná.

Aby se člověk dal na indologická studia, potřebuje nějaký impuls. Jaký byl ten Váš?

To je moje karma z minulého života. Já o tom nikoho nepřesvědčuji, to záleží na individuální empirii a víře. Ale řekli mi to i indiští mudrci, kteří mě vůbec neznali. Nějak tak to muselo být; proč bych jinak ve dvanácti letech napsala do slohové práce, že jsem se narodila v Indii, a že znám dvanáct indických dialektů? Tenkrát to samozřejmě ještě nebyla pravda. Pořád mám schovaný svůj deníček z té doby. Právě jsem četla Bhagavadgítu, a přestože jsem v tak útlém věku nemohla rozumět hloubce její filosofie, fascinovalo mě to. A také mě uchvátila četba poezie Rabíndranátha Thákura.

Co předcházelo indologickým studiím?

Anglické gymnázium Howarda Fasta v Praze, takový ekvivalent dnešních jazykovek. Chodila jsem tam až od kvarty. Za války jsem dva roky navštěvovala vyšší dívčí, tu pak zrušili, a tak jsem přešla na gymnázium.

Jaké indické jazyky jste se v životě učila?

Od čtrnácti let jsem se na Orientálním ústavu učila bengálsky, to jsem ale všechno zapoměla, protože jsem nikdy neměla možnost mluvit. Od patnácti jsem se pak učila hindsky, a zaplať bůh jsem měla hodně indických přátel, a později jsem i jezdila do Indie, takže jsem ten jazyk mohla používat. A jeden čas byl mým hlavním oborem oficiální jazyk Pákistánu, urdú. V urdštině totiž existuje krásná klasická poezie, proto jsem jí svého času dávala přednost.

Vás vlastně ještě učil slavný orientalista Vincenc Lesný, že? Ten Vás k poznávání Romů nebo k romistice nepřivedl?

Kdepak, Vincenc Lesný mne učil ani ne celý půl rok. Byl to starý, hodný pán, učil mne sanskrt, no a učil mne takhle: byla jsem sama na hodině, on seděl vedle mne a říkal: „Tak, paní kolegyně, *já jsem – asmi, ty jsi – asti.*“ A položil si svou tlapu na mou ruku a usnul. A já se bála pohnout, abych ho nevzbudila. Takže já se za toho půl roku, než umřel, chudák, naučila ze sanskrtu akorát *asmi, asti.* To bylo všechno.

Kdy jste se začala specializovat na romštinu?

To bylo ještě za studií. Tehdy se právě začínala razit asimilační politika, takže na vysoké škole se romština nevyučovala. Na brigádě v Ostravě jsem pracovala poblíž černé party a užasla jsem, když jsem v jejich řeči rozpoznala *šun!*, poslyš!, hindsky *sun!*, a *dikh!*, hele!, hindsky *dekh!* Toužila jsem po Indii a tu touhu jsem začala naplňovat tím, že jsem se začala učit romsky v rodinách. Do dvou měsíců jsem se díky hindštině velmi slušně dorozuměla. Řada slov pro mě vůbec nebyla cizích – mělo to jen trošičku jinou fonetiku, jiné koncovky.

Z ostatních indologů se Romy nebo romistikou nikdo nezabýval?

Jen Vladimír Miltner, ten byl o rok níž než já. Byli jsme vrstevníci. Miltner byl skvělý, skvělý! S Vládou jsme se měli moc rádi. Bohužel, taky už umřel. Byl to nesmírně tvůrčí člověk, vtipný a inteligentní. Soustřeďoval se na obecnou lingvistiku, také studoval na velice slavné univerzitě v Púňě. Romštinou se zabýval jen okrajově.

Kdy jste se poprvé octla v romské rodině?

Poprvé jsem do romské rodiny přišla ve dvaceti letech a byla jsem fantasticky přijata. Bylo to tady v Čechách a měl na tom zásluhu právě lingvista Lípa, který mě seznámil s tatínkem Olgy Fečové, Michalem Demeterem. Pan Demeter prodával v trafice; já jsem mu pomáhala dělat inventuru a on mě učil romsky. Ještě musím zmínit Vojtu Fabiána, to byl můj celoživotní kamarád, a jeho ženu Terku, po které jsem pojmenovala svoji Terezku. Insitní výtvarník Aladár Kurej z Humenného taky patřil k mým učitelům a ještě Laci Tancoš. K těm všem jsem jezdila na návštěvy, byla jsem tam jako doma, užívala jsem té jejich bezvýhradné pohostinnosti, a všem jsem jim dodneška hrozně vděčná a děkuju jim.

A nezpomenete si z těch začátků na nějakou situaci, kde jste se z nezkušenosti dostala do trapné nebo komické situace?

Na jednu si vzpomínám, je trochu choulostivá, ale snad to přežijete.

| Orava, 2003 | foto Antonin Hübschmann |

V tradiční romské společnosti se povídaly pohádky, nejen při shromáždění „pro paramisa“, ale i při jiných příležitostech, například mezi manželi, než šli spát. To se povídaly takové erotické dekameronky. Takže večer, než se šlo spát, říct: „*Phen mange paramisi* – pověz mi pohádku!“, to znamenalo vlastně výzvu k milování. No, a já jsem přišla večer, teď nevím, jestli do Dolního nebo Horního Kubína. Jezdila jsem stopem: kam se mi ten den podařilo dojet, tam jsem zůstala.

Přišla jsem do nějaké romské rodiny, kterou jsem neznala, oni mě pozvali, abych zůstala na noc. Pohostili mě a soupli mě do takového koutečka, do postele. Ochomejtal se tam nějaký mladík a já mu řekla: „*Phen mange paramisi!*“ Copak já věděla, co to znamená? On vážně začal povídat pohádku. A byla to krásná pohádka *Pal o somnakuno karoro* – já to radši nebudu říkat česky – pohádka poetická, i když byla samozřejmě erotická. A já křičela: „Honem, světlo, svíčku, to si musím zapsat!“ Byla jsem tehdy úplně posedlá zapisováním pohádek – na papír, magnetofon ještě nebyl... A pak mně trvalo do rána, abych ho přesvědčila, že nechci nic víc, než opravdu jenom zapsat pohádku... Ale rozcházeli jsme se v nejlepším.

Měla celoživotní indologická studia nějaký vliv na Váš životní styl?

Jsem vegetariánka a od roku 1982 praktikující jogínka. Patřím k žákům svámi Mahéšvará-nandy, což není jen duchovní učitel, ale především obrovsky humánní člověk, který nesmírně intenzívně vnímá problémy současného světa. Jako mladý založil první centrum ve Vídni, ale dnes má příznivce po celém světě. Maličká část praktikujících žije v celibátu, ale většina lidí žije rodinným životem a vykonává nejrůznější povolání. Do centra docházejí většinou i s dětmi, a mně to velice připomíná kolektivní sezení v romských osadách, kam se děti braly vždy s sebou. Mluví se tam o duchovních záležitostech, ty ale nemohou být odtrženy od praktického života.

Praktikujete denně?

Snažím se. Fyzická cvičení mi moc pomáhají, když trávím dlouhé hodiny u počítače, a díky psychickým cvičením relaxuju. Říká se tomu meditace, ale já bych ráda použila nějaký civil-

nější termín. Například křesťané tomu trochu archaicky říkají „usebrání se“. Jde jen o to, že člověk přestane myslet na problémy a snaží se nějakým způsobem uvolnit mysl, což napomáhá relaxaci.

Čím je pro Vás jóga především přínosná?

Kromě té fyzické a duchovní stránky, jak jsem je popsala, mi to pomáhá i zvládat stresové situace. Než jsem začala cvičit jógu, tak jsem ty takzvané „nepřátele“, kteří dělali věci, které jsem vnímala jako destruuující a zhoubné, nenáviděla. To mě samotnou samozřejmě ničilo. Dnes mě ta situace bere, a strašně ráda bych pro Romy udělala něco pozitivního, ale nechovám k těm lidem nenávist. Možná je to taky tím, že jsem o třicet let starší, ale jóga v tom rozhodně hraje roli. A když člověka nestravuje nenávist, může lépe uvažovat a lépe jednat.

Co se Vám během Vašeho dlouhého působení mezi Romy nepodařilo změnit a co byste ještě ráda stihla?

O Romech se tvrdí, že nemají práci, protože jsou nevzdělaní. A mě mrzí, že jsem za těch padesát let nedokázala vytvořit prostor, kde by se Romové mohli uplatnit prostřednictvím své kultury a svého jazyka. Představte si například, kolik Čechů pracuje ve sféře, kde je jejich povolání závislé na jazyce, herci, novináři, spisovatelé, učitelé... Tady chybí sektor, ve kterém by se pracovalo s tím, v čem jsou Romové nad každého gádže, a to je jejich jazyk a kultura.

Jak by práce v tomto romském sektoru měla vypadat?

Tak například by se ve vybraných osadách na Slovensku najali Romové, kteří by třeba s pomocí studentů zapisovali dějiny osady. Udělal by se takový projekt, v jehož rámci by několik lidí z komunity našlo zaměstnání, a výsledkem by bylo obrovské zvýšení prestiže etnika, a přínos v oblasti vědy a umění. Problém nezaměstnanosti by to pochopitelně nevyřešilo, ale byl by to malý krůček směrem k odstranění kolonializovaného myšlení.

Na co jste ve své dlouhé kariéře naopak pyšná?

Podařilo se mi vydat nějaké knížky a uskutečnit pár projektů. Ale jsem ráda za své studenty. Jak se svými dovednostmi nakládají je jen jejich zásluhou, ale snad jsem k tomu svým dílem přispěla.

A existenci oboru romistika jako takového za svou zásluhu nepovažujete?

Důležité je pro mě to, že na romistice přibývá romských studentů. Když mi v roce 1991 vedoucí indologického semináře profesor Jaroslav Vacek nabídl, aby se romština otevřela jako

obor, sháněla jsem narychlo studenty a žádného Roma jsem v tom spěchu nepřesvědčila. Do historicky druhého běhu jsme přijali šest Romů, ale kromě jednoho postupně všichni z objektivních důvodů odešli.

V současné třetí generaci romistů máme, zaplatpánbůh, Romů šest a čtyři z nich jsou rodilí mluvčí. To nesmírně pomáhá při výuce. Jsem zároveň v roli učitele i žáka, protože se od nich dozvídám nové věci. Aby romistiku studovalo co nejvíc Romů, to je takový můj romistický sen. A naštěstí se mi plní.

— Moje setkání s *romano šukar laviben*

Svůj článek My Encounters with Romano Šukar Laviben napsala Milena Hübschmannová v roce 1999 pro sborník odborných statí o romské literatuře, který v té době připravovala k tisku rakouská komparatistka Beate Eder-Jordan a romista Mozes Heinschink. Vydání knihy později zkomplikovala finanční situace a kniha zatím nespátřila světlo světa. V současné době se znovu pracuje na jejím rozšířeném vydání. Anglickou verzi článku editoři sborníku redaktorům RDŽ laskavě poskytni k překladu a otištění v předstihu před jeho německou sborníkovou verzí. Domníváme se, že jde o zásadní zhodnocení obsahu i kontextu romské literatury v ČR, které shrnuje a významným způsobem doplňuje všechny ostatní články MH na toto téma, o které by čeští čtenáři neměli být ochuzeni.

Výraz *šukar laviben* není vůbec jednoduché přeložit. Můžeme jej parafrázovat jako „krásný soubor slov“ nebo jako „umění krásné řeči“. Paní Gáborová z Kecerovců u Košic, od které jsem tento výraz v roce 1992 slyšela, jej používala pro jakýkoli druh orální kultury, pro slovesnost i literaturu. Říkala: „*Godaver lav tut lidžal andro dživipen, lacho lav anel o jilo pro than, šukar lav žužarel e čhib, šukar laviben hazdel o vodi opre. Manus našti dživel bijo šukar laviben.* – Moudré slovo ukazuje člověku cestu životem, dobré slovo uklidňuje lidské srdce, krásné slovo čistí řeč. Krásná řeč povznáší duši. Bez krásných slov, bez ústní slovesnosti, člověk nemůže žít.“

V tomto článku bych se ráda podělila o svou zkušenost s *romano šukar laviben* a popsala své zážitky ze setkání s romskou orální kulturou.

Celá diskuse se vztahuje k tzv. *servike Roma*, nejpočetnější subetnické skupině Romů žijících ve Slovenské a České republice. Citáty, které používám, představují jejich dialekt romštiny.

Paramisa denas Romenge zor te dživel

Pohádky dávaly Romům sílu žít

V úvodu k prvnímu dílu sbírky romských pohádek *Zigeunermärchen aus aller Welt* (Mode, 1982–4) jsem popsala své fantastické zážitky z tradiční pohádkové sešlosti *pro paramisa* z dělnické uby-

tozny v roce 1970. Asi třicet romských dělníků, kteří přišli do Prahy z různých koutů Slovenska a stavěli novou pražskou čtvrť, se ten večer sešlo v jedné místnosti na vyprávění lidových pohádek. Jenom jeden mladík dal před pohádkou přednost přímému přenosu z fotbalového utkání, které sledoval ve vedlejší místnosti. Toto kulturní setkání se protáhlo až do brzkého rána a zúčastněným dělníkům tak zbylo do nástupu na šichtu jen pár hodin spánku. Tři dlouhé *vitezjika paramisa* (hrdinské pohádky), které jsem na tomto setkání nahrála, jsou zahrnuté v mé knize *Romské pohádky* (1974).¹

V roce 1976 probíhaly v romské osadě Rakúsy (okr. Poprad, Slovensko) paralelně tři setkání *pro paramisa* ve třech různých domcích a já jsem si zoufale nevěděla rady, kam dříve mám jít poslouchat a natáčet. V té době žilo v Rakúsích asi sedm set obyvatel a žádný z domků v osadě nebyl dostatečně veliký na to, aby pojal všechny, kteří měli o vzrušující kulturní zábavu *pro paramisa* zájem.

Setkání *pro paramisa* se řídila striktně dodržovanými pravidly. Výstižně se o nich vyjádřil pan Jozef Slivka: *Avka sar o gadže phiren andro d'ivadlos, o Roma phiren pro paramisa. Ko pes na džanel te likerel, čhiven les avri.* (Tak jak chodí gádžové do divadla, chodí Romové na pohádky. Kdo se neumí chovat, toho vyhodí). Tato pravidla se vztahovala nejen na posluchače a vypravěče, ale také na toho, kdo pro pohádkovou sešlost poskytl svůj dům.

„Oficiálními“ vypravěči na „oficiální“ sešlosti *pro paramisa* byli muži. Během svého vystoupení se obraceli k mužským členům publika (nejváženějším mužům), sešlosti se však účastnily i ženy.

Čačo paramisaris (pravý vypravěč) musel umět vyprávět pěti až šestihodinovou *vitezjiko paramisi* (hrdinskou pohádku) *skladnones, kaj te pasinel* (souvisle, logicky, aby v ní všechno pasovalo); musel umět používat *šukar lava* (krásná slova/jazyk) a *fogaša* (standardní formulace). Samozřejmě musel být dobrým hercem. Oceňovalo se jeho umění začlenit do pohádky současné rekvizity a postavy – sociální pracovníky jednající s králem, telefonující čarodějnice, fotografie ztracené princezny otištěné v novinách, atd. Tato improvizace však nesměla překročit jemnou hranici přijatelnosti. Dobrý vypravěč, *paramisaris Devlestar* (Bohem nadaný vypravěč), byl slavný *pal savore okresa* (ve všech okresech). Romové si často od sedláků pronajali vůz, aby si slavného vypravěče mohli přivést ze *trito štarto gav* (třetí čtvrté vesnice). Vypravěčům se za jejich vystoupení dával obvykle tabák, někdy i peníze.

Odměňoval se i člověk, který k události poskytnul svůj dům. Nejčastěji dostával peníze nebo dříví na otop. V *čore vatri* (chudých osadách) mu posluchači naštipali dříví, nebo pro něj vykonali nějakou jinou drobnou službu.

1 První vydání: Odeon, Praha 1974; druhé vydání: Fortuna, Praha 2000. (Pozn. překl.)

Posluchači vypravěčovi do jeho vystoupení nesměli vstupovat. Nikdo nesměl mluvit, na něco se zeptat. Z toho důvodu se ze setkání „oficiálně“ vylučovaly i děti, které se ale vyprávění vždy účastnily schované *la dake le dadeske paš o pindre* (rodičům u nohou). Očekávalo se však, že obecenstvo bude na vyprávění reagovat smíchem, úlevnými povzdechy či výkřiky úleku, a povzbuzovat tak vypravěče k ještě živějšímu představení.

O romských pohádkách již toho bylo napsáno velmi mnoho. Ráda bych zde nechala zaznít, co o nich říkají sami Romové.

Cesta po Slovensku, r. 1984 | Iren Stehli |

Pan Jozef Mirga:

„Čirla has romaňi paramisi Baro Barvaľipen, dino le Romenge le Devlestar. Kas o Del rado dikhelas, oleske thovela andro muj šukar lava, godaver lava paramisarengere. Ola lava phundravenas o drom andro trin sveti, kaj o čore Roma balaginenas le kraľenca, somnakune princezňenca, marenas pes le šarkaňenca, džungale bosorkenca. O Del len ľidžalas, vašoda mindik khelenas avri. Na khelenas avri jon, romane vitejza, čore romane čhave, khelenas avri o Lačhipen. Romane paramisa denas le Romenge zor te paťal, hoj o Lačhipen – mi avel mardo, čhindo, tašľardo, labardo – našťi avel našado pal o svetos. Mindik les o Del džidľarla opre, avka sar le čore čhas – le somnakune vitejzis andre romaňi paramisi...“

„Dříve byly pohádky velkým Bohatstvím, které Romům dal sám Bůh. Koho měl Bůh v lásce, tomu vložil do úst krásná slova, moudrá slova pohádkářů. Ta slova otevírala cestu do ‚tří světů‘, kde chudí Romové diskutovali s králi, zlatými princeznami, bojovali s draky a špinavými čarodějnicemi. Vedl je Bůh, a proto vždycky zvítězili. To však nevítězili oni, chudí romští chlápci, to skrze ně vyhrávalo Dobro. Romská pohádka dávala Romům sílu věřit, že dobro – i když je zbité, roztrhané, zadušené, spálené – se nikdy ze světa nemůže ztratit. Bůh ho vždycky vynese nahoru, tak jako toho chudého Roma – zlatého hrdinu romských pohádek...“

(Mirga, 1998, str. 52)

Další důležitou informací o hodnotě romských pohádek přibližuje romská básnířka Margita Reiznerová.

„U nás doma se vyprávělo každý večer, povídalo se dlouho do noci. Chodili k nám všichni naši příbuzní, posedali jsme si kam se dalo, na lavici, na postel, na zem. Někdy dokonce tatínek vyšel před dům podívat se, jestli okolo nejdou nějakí cizí Romové. Vždycky rád zval na návštěvu a hostil cizí Romy, protože jsme se od nich chtěli dozvědět, co se děje jinde ve světě. Nejdříve se povídalo o životě, jak se žilo dříve a jak Romové žijí dnes, a potom se dostaly na řadu pohádky. Romská pohádka má v sobě všechno! Krásu, důvtip, humor, inspiraci, jak žít. Teprve nyní si uvědomuji, že nás naši rodiče vlastně romskou pohádkou, skrze ni, vzdělávali. Byl to krásný, nenásilný, přirozený způsob výchovy. Žádný dril ani nudné přednášky.

Při pohádce jsme se někdy krčili hrůzou, jindy jsme říčili smíchem. Ale do našich duší se vždycky ukládaly příklady Dobra a Krásy.

Hrdinou našich pohádek je vždycky romský chlapec. Proto se také pohádka stávala kompenzační nepřátelství okolního ‚bílého světa‘, který nás zesměšňoval – ‚ty smradlavý cikáne!‘ Naše pohádky nás chránily před pohrdáním, zlými pohledy, které pronásledují Romy, ať jdou kamkoli. Byly naším štítem před novinovými zprávami, které – proč? – nikdy nezmiňují etnickou příslušnost ‚českého‘ vraha, ale když něco ukradne Rom, nikdy nezapomenou zdůraznit, že ‚Cikán/muž tmavé pleti‘ ukradl to a to. Po návratu z bílé ulice plné nedůvěry a nenávisti nám romská pohádka očišťovala srdce a duši, zachraňovala nás před sebe-destruujícími pocity podřadnosti, viny, nejistoty. Romská pohádka nám navracela zpět lidskou důstojnost.“

(Hübschmannová, 1995, str. 46-47)

O Romora na vakeren, so čačipen nane...

Naši drazí Romové nemluví o věcech, které nejsou pravdivé/skutečné

Jak podotýká Margita Reiznerová, setkání *pro paramisa* se sice konala často, ale běžné *vakeriben* (povídání, vyprávění) probíhalo každodenně. Setkání *pro paramisa* přesahovala kruh *famelija* (rozšířené rodiny, rodu). Jak již bylo řečeno dříve, scházely se na nich desítky, někdy dokonce stovky lidí, pokud bylo dost místa. Každodenní *vakeriben* se naproti tomu více méně omezovalo právě na pospolitost *famelija* – která se vertikálně rozšiřovala přes čtyři až pět generací a se všemi svými horizontálními příslušníky tak mohla zahrnovat také desítky lidí.

Sešlosti *vakeriben* byly ve všech ohledech méně formální než *pro paramisa*, měly však nesmírně důležitou sociální, kulturní, etickou a psychologickou funkci. Vedle semi-formálních

žánrů, jakým byla *vakeriben pal o mule* (vyprávění o duších zemřelých) a *vakeriben pal o dada* (vyprávění o předcích) atp., zde na přetřes přicházely každodenní události. V některých tradičnějších romských subetnických skupinách, jakými jsou například kalderaští Romové, se pro tento druh diskuzí a vyprávění vžil termín *divano*. Samotná existence specifického termínu naznačuje, že *divano* bylo specifickým žánrem a mělo svou specifickou funkci. *Vakeriben (divano)* o určité události bylo ve skutečnosti jejím

| Elena Lacková | foto Iren Stehli |

zhodnocením, hodnocením osob, které se jí účastnili, a jejich jednání. Kritéria tohoto hodnocení se samozřejmě přímo odvozovala od norem *romipen* (romství, romské kultury, romských etických pravidel). Ti, kterým se dostalo pochvaly, stáli příkladem pro *pařiv* (slušnost, úctu, dobré chování, čest), a ti, kteří se kritizovali, byli *pre ladž* (pro ostudu). *Ladž* byla velmi výrazným a mocným korektorem sociálního chování – tíhu takového trestu si dokáže představit pouze ten, kdo někdy pocit studu zažil.

Zatímco u sešlostí *pro paramisa* byly role jednotlivých účastníků jasně dané – *paramisaris* (vypravěč) mluvil, ostatní tiše poslouchali – na setkáních *vakeriben* mohl promluvit kdokoli, kdokoli se mohl podělit o svou zkušenost, vyjádřit své pocity a názory, diskutovat a hodnotit probírané záležitosti a události.

Ke komunikaci prostřednictvím ústní slovesnosti docházelo na setkáních/sešlostech osobně přítomných účastníků. Právě osobní přítomnost vypravěče-posluchače byla neodmyslitelnou podmínkou předávání jakéhokoli žánru *šukar laviben*. A osobní přítomnost účastníků na těchto folklorních setkáních zase naopak podmiňoval (a umožňoval) tradiční způsob života v komunitách – „cikánských osadách“ – na Slovensku, které zde začaly vznikat již v sedmnáctém, osmnáctém století.

Multidimenzionální hodnota *šukar laviben* – ústní slovesnosti – jasně vyplývá na povrch, shrneme-li vše, co zde bylo dosud řečeno. Význam měl sám fakt, že se lidé sešli, aby společně něco podnikli. Dával jim pocit vědomí vlastní identity, vzájemné podpory a bezpečí. Lidé zde mluvili stejným jazykem, rozuměli si navzájem, každý věděl, že ostatní budou rozumět slovům, kterými chce vyjádřit své myšlenky a pocity. „Předmět“, k jehož komunikaci na těchto folklorních shromážděních docházelo, byl ceněn jako způsob pobavení, odpočinku, trávení

volného času, jako připomínka *romipen*, jako regulátor a korektor sociálního chování – znovu potvrzení etických, kulturních a společenských hodnot. Byl očišťujícím estetickým a duchovním prožitkem. Byl také zdrojem nových informací „o tom, co se děje jinde ve světě.“

Jedinečnost hodnoty ústní slovesnosti a shromáždění, na kterých se předávala „z úst do uší“, spočívala i v jejich ojedinělosti: ojedinělosti v tom smyslu, že těmto *kberutne* (domácím, komunálním) kulturním seancím nekonkurovalo nic, co by nabízelo tak jednoduše srozumitelnou a dostupnou zábavu. Nekonkurovala jim ani televize, ani film, ani literatura, ani noviny.

Ještě v roce 1970 dosahovala míra negramotnosti mezi Romy nad 60 let 69% (dle údajů ze sčítání lidu). Televize se začala masově používat až v 60. letech a i poté, co se dostala i do romských rodin byla chápána spíše jako doplňkový zdroj zábavy. Neexistovala žádná literatura v romštině. Ti Romové, kteří získali vyšší vzdělání (a nebylo jich tak málo, jak si myslíme), jej získali v českých /slovenských institucích, skrze gádžovský jazyk. Romština se tradičně pokládala za hantýrku, kterou nelze jako psaný jazyk používat a během komunismu byla vystavena nejsilnějším asimilačním tlakům. 8. dubna 1958 dospěla KSČ k závěru, že „je nutné odmítnout umělé snahy některých osvětových pracovníků, kteří chtějí z dosavadních dialektů vytvářet spisovný jazyk a literaturu, zakládat cikánské školy a třídy s cikánským vyučovacím jazykem... Uskutečnění podobných snah by zpomalilo proces převýchovy Cikánů, posílilo by nežádoucí izolaci Cikánů od života ostatních pracujících a napomáhalo by dále konzervovat starý, primitivní způsob cikánského života.“ (Jurová, 1993: 52).

Tato politika a její tvrdé praktické postupy byla romské kultuře osudná. V prvních dvaceti třiceti letech se však ještě nedotkla romských osad (nebo, jak se jim v dobové terminologii říkalo, „nežádoucích cikánských soustředění“). Na prvním místě ovlivnila gramotné, vzdělané Romy, kteří asimilačnímu tlaku podlehli v zoufalé potřebě být přijati do prestižní „vyšší“ gádžovské společnosti. Ti z nich, kteří měli ambice psát, stát se spisovateli, začali používat „cizí“ jazyk. Znáám jich několik, znám i jejich českou/slovenskou tvorbu: jejich díla mohou zaujmout „krásou nechtěného“, ale rozhodně ne tím, co v nich jejich autoři chtěli a zkusili skutečně sdělit. Neadekvátní použití gádžovského jazyka a literárního stylu zesměšňovalo, co mělo být tragické, etické výzvy autorů zněly jako klišé, atp. V podstatě jediným, kdo slovenštinu dokázal ovládnout do té míry, že se pro něj stala skutečně dokonalým nástrojem vyjádření jeho jemné lyriky, byl Dezider Banga (24.8.1939, Hradiště, okr. Lučenec, jižní Slovensko), učitel a později redaktor, rodilý mluvčí dialektu maďarských Romů. Během let 1964-1989 vydal sedm sbírek poezie. Hra Ilony Lackové, „Horiaci cigánsky tábor“, která zachycuje tragickou zkušenost z pronásledování Romů za druhé světové války a kterou Ilona napsala slovensky, mnohé získala, když ji secvičil amatérský divadelní soubor zapálených Romů.

Valná většina Romů se spokojila se svými tradičními kulturními sešlostmi, na kterých se předávaly různé druhy ústní slovesnosti. Multidimenzionální hodnota ústní slovesnosti jim poskytovala vše, *so o jilo, e godi the o vodi mangel* (co potřebuje srdce, rozum i duše). „Gádžovská“ televize a literatura psaná v gádžovském jazyce byly pro tuto tradici ještě příliš slabými soupeři.

Sar dživaha te na gilavaha.

Jak bychom mohli žít bez zpěvu.

Andre gili šaj phenes savoro.

Písni můžeš vyjádřit všechno.

Te na džanes či te dživel či te merel, gilav.

Když nevíš jestli žít nebo jestli umřít, zpívej.

Soupeřem popularity vyprávěcích sešlostí bylo pouze *bašaviben* nebo *mulatšagos*: zábava s hudbou, zpěvem a tancem, na které se případně i pilo a jedlo. Tento „soupeř“ byl ale spíše doplňující součástí kulturní tradice. Texty písní, které jsou stejně důležité jako melodie, představovaly poetický žánr romské ústní slovesnosti.

Také romské písně měly multidimenzionální funkci. Zatímco všechny žánry vyprávění mohly být komunikovány pouze za přítomnosti více (výjimečně pouze dvou) lidí – představovaly tedy vždy dialog – píseň bylo možné zpívat osamoceně, jako monolog. Jedna z nejdůležitějších funkcí písně, její psychoterapeutická funkce, dokonce dala vzniknout specifickému žánru písní zvaných *čorikane gila* (písně o sirobě, samotě, utrpení, bídě). Lidé, kteří se ať už z jakéhokoli důvodu cítili osamocení a zubožení, tento svůj pocit opuštěnosti léčili zpěvem.

Písně, které se však zpívaly na kolektivních shromážděních *bašaviben*, měly nezřídka funkci sociálního korektoru, veřejné výtky nebo zpovědi. Vyslovení veřejné výtky nebo zpovědi písní se řídilo ustálenými pravidly. Pokud například manželka již nemohla déle snášet trápení ze strany svého manžela – těžkého pijana, vystavila jej veřejné *ladž* (ostudě) vysoce sofistikovaným kulturním způsobem: najala si nejlepší zpěvačku v dané komunitě a poprosila ji, aby její stížnost zazpívala na veřejném *bašaviben*. Sama jsem několik takových situací zažila. Toto jsou slova písně, která při takové příležitosti zazněla na *bašaviben* ve velké Lomnici (okr. Poprad, Slovensko, konec šedesátých let): „*Gejzo, Gejzo, so tu keres/ rati d'ives mato phires/ so zarodes, savoro prepjies/ aves khere, la romňa mares.*“ (Gejzo, Gejzo, co to děláš/ ve dne v noci chodíš opilý/ co vyděláš, hned propijesh/ přijdeš domů, ženu bijesh). Opilec, kterého se píseň týkala, opustil shromáždění se svěřenou hlavou ještě dřív, než celá píseň dozněla.

| U Eleny Lackové, Prešov, 1984 | foto Iren Stehli |

Příkladem písně zpívané jako veřejná zpověď může být i následující píseň: „*Devla, Devla, so me kerdom/ mra romňake e ladž kerdom/ the la dake the la čhake/ hoj lubňake lačhes kerdom.*“ (Ach Bože, co jsem to udělal/ svou ženu jsem uvrhl do ostudy/ a také matku a svou dceru,/ že jsem udělal dobře děvce.)

Veřejná kritika a/nebo zpověď se obvykle vyjadřovala písněmi typu *halgató* (pomalé písně se smutnou, plačtivou melodií). Formou *halgat* se také vyjadřoval stesk nad „osiřením“ – písně o smrti

matky, o osamocení, hladu, bídě, nespravedlnosti, pronásledování četníky, o vězení, atd. *Halgata* byla také modlitbou k Bohu.

Čardášové melodie, hrané jako doprovod k tanci, naopak podtrhoval krátký, většinou humorný text. Oba žánry lidových písní – *halgató* stejně jako *čardaša* – obsahovaly standardní sloky nebo standardní dvojverší, v dalších částech písňového textu docházelo k improvizaci. Pokud byla tato improvizace „skutečná a krásná“, postupně se absorbovala do korpusu standardních písní.

Pokusila jsem se zde stručně představit základní informace o tradičním *šukar laviben* – romské lidové slovesnosti. Teoretické znalosti samozřejmě nikdy nemohou nahradit fascinující zážitek osobní účasti na sešlosti *pro paramisa* nebo na *bašaviben*. Mohou nám však alespoň lépe přiblížit okolnosti zrodu romské literatury i tuto nově zrozenou literaturu jako takovou.

O gadže andre demade andre amaro romipen.

Gádžové zaútočili na naši romskou identitu.

Te kereha, so kereha, gadžeske tut na kereha.

Ať děláš, co děláš, gádže ze sebe neuděláš.

Během čtyřiceti let trvání komunistické vlády, která následovala po druhé světové válce, byli Romové vystaveni násilné, vše prostupující změně. Na prvním místě byly všechny romské komunity a romské rozšířené rodiny rozptýleny – násilně (na základě zákona č. 502/1965

„o organizovaném rozptylu cikánské populace“), ale i spontánně. Po roce 1945 se postupně celá jedna třetina původní romské populace Slovenska přesunula do Čech, kde tito Romové znovu osidlovali oblasti vyprázdněné po odsunutí tří milionů Němců. Romy sem přiváděli náboráři v rámci organizovaného přesunu obyvatelstva, za prvními přesídlenci však dále přicházeli jejich příbuzní a přátelé, kteří pro své rodiny hledali lepší životní podmínky. Zatímco na Slovensku žili Romové v osadách přiléhajících k vesnicím, v Čechách a na Moravě se stěhovali do průmyslových měst, kde se postupně rozptýlili po různých městských čtvrtích. V těchto nových podmínkách bydlení a života se začala postupně ztrácet základna každodenních shromáždění a kolektivních sešlostí, anebo jejich organizace byla najednou přinejmenším velmi ztížena.

Nové pracovní podmínky úplně změnily rytmus dne. Tradiční způsoby obživy – hudba, kovářství, košíkářství, podomní prodej, výpomoc na dvorech slovenských sedláků – umožňovaly Romům volně nakládat se svým časem: klidně tak mohli poslouchat *paramisa* až do pěti do rána a nemuseli se obávat, že přesně v šest budou muset začít kopat na stavbě nebo stát u stroje v továrně.

V minulosti se také gádžové nijak nestarali o vnitřní záležitosti romských rodin a komunit: *O gadže pes andre amende thovenas ča akor, kana vareko čorda – inšak amen denas smirom. O gadžo na thoda pindro andre romaňi vatra. Khere, pre vatra, šaj kerahas, so kamahas. Samas amare.* (Gádžové se mezi nás vkládali jen tehdy, když někdo něco ukradl – jinak nás nechávali být. Gádžo normálně do romské osady ani nevkočil. Doma, v osadě, jsme si mohli dělat, co jsme chtěli. Tam jsme existovali jen sami pro sebe. Marynda Kešelová, nar. 1933, nahráno v r. 1982 v Litoměřicích). Za komunismu začali gádžové manipulovat vším, co se života Romů týkalo. Všechny děti musely povinně do školy, mladí muži byli odvedeni na vojnu, dospělí měli povinnost chodit do práce – do *gadžikaňi buti* (gádžovské práce pro nekvalifikované dělníky). Ti, kteří chtěli tomuto zákonu uniknout, se zavírali do „ústavů na převýchovu“ – do dětských domovů a věznic. („Převýchova“ ve věznici probíhala v tak masivní míře, že dala vzniknout novému písňovému žánru, tzv. *hareštantska gila* – písním z vězení.)

Romům se sice lidé již dříve posmívali za jejich „legrační“ slovenštinu a za to, že mluví svou „hantýrkou“, nenutili je však – přinejmenším do poloviny dvacátého století –, aby se svého jazyka vzdali. Právě naopak: na mnoha místech, kde žila početná romská komunita, se romštině spontánně naučili i místní gádžové. Komunistický režim naproti tomu vystavil Romy nejtvrdšímu asimilačnímu tlaku: ve školách se od dětí vybírala pokuta, když promluvíly cikánštinou, sociální pracovnice romské rodiče nabádaly, aby svoje děti neučili tomu necivilizovanému dialektu. Za používání romštiny se Romům dostávalo výtek dokonce od kolemjdoucích.

V minulosti byli Romové od zbytku společnosti odděleni složitou bariérou sociální distance s omezeným počtem kanálů, skrze které probíhala výměna statků a služeb. Tuto bariéru

dále posilovala ideologie statusové hierarchie – „gádžo“ jako příklad byl pro Roma příkladem irrelevantním. Říkalo se: *Soske džaba andre škola, raj tutar th'avka na ela*. (Proč bys chodil do školy – pán z tebe stejně nebude). *Rom Romeha – gadžo gadžeha* (Rom s Romem, gádžo s gádžem). Romové necítili potřebu a ani neměli možnost imitovat gádže, nepřebírali od gádžů jejich hodnoty, bylo nemyslitelné, že by vedli stejný způsob života. Za komunismu však hlasité slogany hlásající rovnost „*občanů cikánského původu*“ a praktická politika, která ať byla jakkoli manipulativní a násilná, přesto přivedla Romy mezi gádže ve škole, v armádě, v místě bydliště, v továrně, na stavbě, vzbudily v Romech novou, silnou a zároveň zoufalou snahu vyrovnat se gádžům, zařídit si byty jako gádžové, sledovat televizi jako gádžové, oblékat se jako gádžové. Avšak jako ti gádžové, kteří byli ochotni s Romy komunikovat, nebo kteří s nimi přišli do kontaktu nejčastěji – cílem jejich sociálního směřování se tedy stala nejprůměrnější konzumentská vrstva společnosti. Nebo ještě hůř, „společensky nepřizpůsobivé osoby“, jejichž sociální identifikace zase směřovala ke skupině stojící na samém okraji – totiž k „*cikánům*“.

Realitou se stala nejhorší věc, která se jedinci nebo etnické skupině může stát: mnoho Romů si začalo ošklivit svoje *romipen*, svůj jazyk, způsoby svých předků, protože se zdálo, že právě kvůli nim nemohou dosáhnout prestiže gádžovské společnosti.

Všechny tyto faktory přispěly k postupnému vymírání tradiční orální kultury, především sešlostí *pro paramisa*. Když jsem před třemi, čtyřmi roky chtěla svým studentům romistiky z Karlovy univerzity představit nádhernou kulturní událost *pro paramisa*, dostávalo se nám stále stejné odpovědi: *O phure merkerde, o terne pes pal o paramisa na zaujiminen* (Staří zemřeli a mladí se o pohádky nezajímají). Ještě se nám sice podařilo najít několik vypravěčů, kteří byli schopni mluvit bez přestávky sedm osm hodin, ale jejich obecnost tvořilo – kromě studentů romistiky – už jen pět jejich rodinných příslušníků.

Jak tuto změnu vnímají sami Romové? Dovolte mi citovat několik odpovědí na dotazník formulovaný redaktory romského měsíčníku *Amaro lav* (Naše slovo) z roku 1993:

O gadže andre demade andro amaro romipen. Ada has lengero „baro lav“: Kames te avel civilizimen, „občane cikánského původu“? Ta mušines te avel sar amen, sar gadže! Bister pre tiri daj, bister pre tire zaostala phure dada! Bister tiri „hantýrka“! Te aveha sar gadžo, ta imar tuke odmukhaha the kadi tiri kaľi morčhi.

Gádžové zaútočili na naše romipen. Jejich heslo bylo: Chceš se zcivilizovat, občane cikánského původu? Pak musíš být jako my, gádžové! Zapomeň na svoji matku, zapomeň na svoje zaostalé staré předky! Zapomeň na svoji hantýrku! Jestli budeš jako gádžo, promíne-me ti i tu tvoji černou kůži.

Ladislav G., vysokoškolák, 56 let

O gadže čivkerkerde Romen pal savore seri. Te dikhenas buter Romen jekhetane, imar phenenas „nežádoucí cikánské soustředění“! Daranas amendar? Hoj avaha buter sar jon? Ile amendar oda, so amen ezera berša ľikerelas jekhetane – oda, hoj džanas jekhetane te ľikereľ!

Gádžové rozprášili Romy do všech stran. Jak viděli víc Romů pohromadě, hned říkali: „Nežádoucí cikánské soustředění!“ Báli se nás snad? Že nás bude víc než jich? Vzali nám to, co nás po tisíce let drželo pohromadě – to, že jsme uměli stát při sobě.

Katarína Z., dělnice, asi 50 let

O komunisti amen dine pherde goja, aľe čučarde amaro vodi.

Komunisti nám sice naplnili žaludek, ale vyprázdnili nám duši.

anonym, 46 let

Dva z respondentů se rozhodli odpovědět písní:

Amen Roma sam,
bisteras so sam,
gadžikanes, barikanes
amen duma das.

My jsme Romové,
nevíme co jsme,
mluvíme pyšně
jako gádžové.

Vaker romanes,
na gadžikanes,
ma ladža tut
vaš amari duma romaňi.

Používej romštinu,
nemluv gádžovsky
nestyď se za náš
romský jazyk.

Katka a Štefan Miko, Rokycany. Píseň zpíval Štefanův soubor Čercheň/Hvězda.

Te kereha, so kereha,
gadžeske tut na kereha,
bo sal kalo Rom sar koda drom.
Šaj aves urdo sar filmovo star,
th'avka ma užar paťiv gadžestar,
bo sal kalo Rom sar koda drom.

Ať uděláš, co uděláš,
gádže ze sebe neuděláš
protože jsi Rom černý jako ta cesta.
Můžeš se oblékat jak filmová hvězda,
gádžo ti ani tak úctu nevzdá,
protože jsi Rom černý jako ta cesta.

Emil Girga, Slaný

Výše citované odpovědi naznačují dvě důležité věci: zaprvé, ne všichni Romové podlehli indoktrinované, uměle živěné, lživé snaze „být jako“ gádžové. Možná, že v každém Romovi bylo něco, co souznělo s vidinou možnosti získání prestiže, postavení, bohatství a úcty, a co Romy nutilo gádžům se vyrovnávat – ale na druhé straně bylo v každém Romovi i něco (většího?, upřímnějšího?), co je nutilo hledat romskou identitu i v této radikálně nové společenské situaci. Poslední dvě odpovědi také poukazují na způsob, jakým Romové svou identitu začínají hledat: prostřednictvím písně či básně, tedy díky novému typu *šukar laviben*.

Jekh merel, aver uľol – oda hin dživipen

Jeden zemře, druhý se narodí – takový je život

Kamav te vakerel

Chci mluvit

Všechny faktory, které přímo způsobily vymírání tradiční lidové slovesnosti, zároveň nepřímo podpořily zrod nové formy *šukar laviben* – romské literatury.

Mluvené slovo ztratilo svoje opodstatnění a osobně přítomného partnera, který by mu naslouchal a porozuměl myšlenkám a pocitům, jež mělo vyjadřovat. Nahradilo jej slovo psané. Symbolicky tuto ztrátu vyjádřila ve své básni *Andro lazňi som* (Jsem v lázních) Margita Reiznerová. Báseň jako taková navíc dosvědčuje skutečnost, že psané *šukar laviben* se zjevilo jako způsob, jak ztrátu mluveného slova kompenzovat. Báseň *Andro lazňi som* (1986) byla třetí básní, kterou Margita Reiznerová ve svém životě napsala.

Andro lazňi som,
 korkori phirav,
 šukares adaj,
 aľe me nič na dikhav.
 Na džanav, so mande,
 te rovel pes mange kamel,
 či vašoda, že som korkori?
 Že som maškar o gadže?
 Ča gadžikane parne muja!
 Akana džanav:
 nahodno som te dživel, kaj nane Roma!
 Akana džanav,
 že som Romňi calone jileha!
 Le Romen rado dikhav, kaj save hine...

Jsem v lázních,
 sama se procházím,
 je tu hezky,
 ale nic z toho nevidím.
 Nevím, co mi je,
 do očí se tlačí slzy,
 snad proto, že jsem sama?
 Že jsem mezi gádži?
 Jen bílé cizí obličej!
 Teď už vím:
 Nemohu žít tam, kde nejsou Romové!
 Teď už vím:
 Jsem Romka, celým srdcem.
 Mám ráda Romy, ať jsou jací jsou.

Druhá báseň, kterou Margita ve svém životě napsala, demonstruje ještě otevřeněji její touhu – a také touhu dalších Romů – *mluvit*, hledat svou identitu pomocí *vakeriben*.

Kamav te vakerel,
 nane kaha,
 kamav te dikhel,
 nane pre soste,
 Avela dareko,
 ko o droma phuterela?
 Ena manuša,
 so pes rado dikhena?
 Ela phuv,
 so pes dela pre late te dživel?

Chci mluvit,
 není s kým,
 chci se dívat,
 není nač.
 Přijde někdo,
 kdo otevře cesty?
 Budou lidé,
 kteří se budou mít rádi?
 Bude země,
 na které bude možno žít?

Nejčistší manifestací hledání a touhy po *romipen* – rozpadající se identitě – je vůbec první báseň Margity Reiznerové *Vičínav* (Volám), kterou napsala v reakci na svůj objev romštiny jako literárního jazyka.

Vičinav, Romale,
ňiko man na šunel,
savore soven.
Vičinav,
Devla, ušťav len!
Phen lenge,
hoj avľa lengero ďives,
kaj te roden jekh avres,
Rom Romes,
kaj o vasta te sthoven,
jekhtene
e god'i te ušťaven.
Te avaha jekhetane,
keraha ajso drom
pal calo svetos,
hoj amare čhave
pal leste džana
bachtale jileha.

Romové, volám,
nikdo mě neslyší,
všichni spí.
Volám,
Bože, probud' je!
Řekni jim,
že přijde jejich den,
ať zkusí najít jeden druhého,
Rom Roma,
ať se spojí
a společně
procitnou.
Když půjdeme pospolu,
postavíme cestu
napříč celým světem
a naše děti
po ní půjdou
s lehkým srdcem.

„E Tera vakerel“
„Zadáno pro Teru“

Romská literatura začala růst, jakmile se jí k tomu naskytla byť jen nepatrná příležitost. K tomu došlo v roce 1969, kdy v důsledku „pražského jara“ dočasně polevila asimilační politika. Romům bylo povoleno založit si v srpnu 1969 svou kulturní organizaci – Svaz Cikánů-Romů – a vydávat svůj informační bulletin *Romano ľil*. Jeho šéfredaktorem se stal zkušený novinář židovského původu, Pavel Steiner. Velmi brzy na jeho stránkách pod vedením velice talentovaného romského zámečnicka Andreje Pešty vznikl sloupek psaný romsky. V každém následujícím čísle získávala romština stále větší a větší prostor. Jazykovědná komise SCR záhy vypracovala pro dialekt *serviko romaňi* – slovenské romštiny – pravidla pravopisu. *Romano ľil* se stal půdou, na které začaly vyrůstat první výhonky romské literatury.

Vůbec první autorkou, jejíž fejetony a básně *Romano ľil* otiskl, byla Tera Fabiánová. Stala se – a dosud je – inspirací pro mnoho dalších Romů, kteří v literárním vyjádření hledají sami sebe. Tera a její tvorba jsou symbolickým příkladem toho, co zde již bylo řečeno o širších

společenských podnětech, které daly romské literatuře vzniknout. Krátce zde proto představím její příběh.

Tera se narodila 15. října 1930 v Žihárci, okr. Šaľa (jižní Slovensko). V této oblasti Slovenska žije početná maďarská menšina. Rodiče Tery, oba negramotní, se živili jako námezdní dělníci. Celá rodina žila v *cikánské osadě* ve Vlčanech (okr. Šaľa). Teřiným mateřským jazykem byla maďarská romština, jejím druhým jazykem maďarština a třetím slovenština. Během druhé světové války tuto část slovenského území okupovali

| Milena Hübschmannová s Terou Fabiánovou, jaro 2005
| MRK, foto Magda Kucharičová |

Maďaři. Tera vychodila ve Vlčanech první dvě třídy základní školy, potom byly školy v důsledku místních bojů zavřeny. Již od svých pěti let vypomáhala Tera – stejně jako ostatní romské děti – s obživou rodiny: pracovala v rodinách maďarských sedláků a také židovských rodin před tím, než byli Židé z okolí transportováni do koncentračních táborů. Měla štěstí, že pracovala u „pána“, který jí půjčoval knihy.

V roce 1946 se celá Teřina rodina přestěhovala za prací do Prahy. V Praze se ve svých šestnácti letech Tera provdala za *serviko* Roma, Vojtu Fabiána. Po té, co se její rodiče vrátili zpět na Slovensko, zůstala Tera „sama“ v cizím českém prostředí a cizí komunitě slovenských Romů. Přestože někteří lingvisté považují *serviko romaňi* a *ungriko romaňi* za jeden jazyk, mluvčí obou dialektů považují dialekt druhé skupiny za „cizí“. Samozřejmě, že jsou schopni druhému dialektu porozumět, ale není to jejich *kherutňi čhib* (domácí jazyk). Tera se tak musela naučit dva nové jazyky: *serviko romaňi* a češtinu. Složitější než naučit se ovládat tyto dva nové jazyky však pro Teru bylo přizpůsobit se dvěma novým „kulturám“, kultuře českého města (na rozdíl od maďarské vesnice) a odlišnému způsobu života v komunitě slovenských – *serviko* – Romů (které *ungriko* Romové pokládali za „nekulturní pobudy“). Teře se naopak v komunitě *serviko* Romů říkalo „*diliňi Ungriňa*“ – „bláznivá Maďarka“. Když jsem se s Terou seznámila v roce 1954, chovala se opravdu způsobem, který by se dal nazvat zvláštním. Například plakala a smála se bez jasné příčiny. Teprve postupně jsem ji pochopila – „Jsem osamělá! Jsem tu cizí!“ Nikdy to však nevyjádřila přímo – při mytí nádobí najednou vykřikla: „*Me som sar diliňi balvaj tel o veš! Khatar avlom? Kaj džava?*“ (Jsem jako bludný vítr pod lesem! Odkud jsem přišla? Kam jdu?). Jindy z ní najednou vyjelo: „*Sar prajtin salinav, na džanav, pal savo kašt man*

čhingerda diliñi balvaj“ (Poletuji ve vzduchu jako ztracený list, nevím, ze kterého stromu mě strhl bludný vítr.)

V básních, které později začala psát, se metafory servaného listí a bludného větru, který se bezcílně prohání krajinou, objevují znovu a znovu, v různých kontextech – a často dochází k jejich vztažení na všechny Romy.

Kdykoli jsme se s Terou setkaly, vždy se ve vzpomínkách vracela ke svému dětství a mládí, které strávila ve své *pero* (osadě *ungriko* Romů), *khere* (doma), ve Vlčanech. Tehdy jsem jenom matně tušila, že její vzpomínky, „záchvaty metafor“, jsou vyjádřením její osamělosti, nedostatku komunikace se „svými lidmi“. Její metafory mě fascinovaly, ale její talent a základ, ze kterého vyrostl, jsem si plně uvědomila až později, když jsme spolu jednou jely autem navštívit jejího nejstaršího syna do vězení a Tera „vykřikla“ celou báseň. Dříve, než budu v příběhu její „první“ (?) básně pokračovat, nejprve ocituji tuto báseň celou, neboť jsem přesvědčena, že má v historii romské literatury své specifické místo.

Av manca čhajori

Av manca, čhajori, odoj, kaj miri daj bešel,
k'amende o Roma sako rat paramisa phenen.
Av manca, ma dara, me tut na mukhava,
bibacht aňi ladž tuke na kerava.
Sar o Roma dikhena, hoj me tut anav,
takoj o lavuti lačharena.
Amen na sam čore, te nane kaj te sovel,
pre dvora hin phuri pendeč – o prajta zelene,
odoj tuke than kerava, sar avla rupuňi rat,
tel tute lačharava miro jekhfeder gad.
A te tut ela šil, vičinav o ňebos,
kaj tut te zaučharel.
Ko rašaj na džaha – jekhtan'amen dela
amaro gulo Del.
Te manca aveha, te manca dživeha,
kamaha pes amen
sar odi kaľi phuv le kale mareha.

Pojď se mnou, má milá

Pojď se mnou, má milá, tam, kde žije má matka,
u nás si Romové každou noc vyprávějí pohádky.
Pojď, neboj se, já tě neopustím,
neudělám ti hanbu ani žal.
Až muži uvidí, jak si tě přivádím,
hned housle naladí.
Co na tom, že jsme chudí a nemáme kde spát?
Na dvoře stojí starý ořech – listí zelené,
pod ním ti ustelu, až přijde stříbrná noc,
rozprostřu pod tebe svoji nejlepší košili
a nebe zavolám,
aby tě přikrylo.
Oddá nás náš sladký Bůh –
k farářů nepřijdem.
Pojď se mnou, budem spolu žít,
budeme se milovat
jako s černým chlebem černá zem.

Toto je již konečná verze básně, ale od její první verze se nijak výrazně neliší. Když Tera domluvila, zastavila jsem auto a snažila se jí přesvědčit, aby svá slova ihned zapsala. Tera u sebe neměla ani papír, ani tužku a navíc nechápala, proč by to vůbec měla dělat. Naléhala jsem na ni, aby mi báseň ještě jednou nadiktovala. Trvala na tom, že to není báseň, že je to její sen. I později často svoje básně charakterizovala jako *čačipen* (pravdu, skutečnost, náhlé vnuknutí), *kamáhi mek avka te ovel* (chtěla bych, aby to tak zase bylo), *mro pharipe* (můj žal). Když jsem jí řekla, že musí tu svou báseň – nebo co to bylo jiného – publikovat, oponovala mi s tím, že by ji nikdo neotiskl a i kdyby, nikdo by si ji v romštině nepřečetl. Nakonec mi „Av manca čhajori“ nadiktovala, samozřejmě už ne tak, jak ji vyslovila poprvé, ale já jsem ji doplnila tím, co jsem si z první improvizované verze zapamatovala, a společně jsme potom celou báseň ještě jednou upravily. Tera byla s výsledkem velmi spokojená.

| Tera Fabiánová, Praha, 2005 | MRK, foto Magda Kucharičová |

Prvním, kdo báseň slyšel, byl Teřin syn ve vězení. Přečetla jsem mu ji, protože nemohl rozluštit moje písmo, jak jsem předtím báseň rychle v autě naškrabala. Když jsem dočetla, stály mu v očích slzy. A tenhle mladík byl také prvním, kdo se Terčinou básní inspiroval. Ani ne za měsíc mi poslal hned několik svých básní, napsaných v romštině. Dovolte mi uvést alespoň jednu z nich:

Prvním, kdo báseň slyšel, byl Teřin syn ve vězení. Přečetla jsem mu ji, protože nemohl rozluštit moje písmo, jak jsem předtím báseň rychle v autě naškrabala. Když jsem dočetla, stály mu v očích slzy. A tenhle mladík byl také prvním, kdo se Terčinou básní inspiroval. Ani ne za měsíc mi poslal hned několik svých básní, napsaných v romštině. Dovolte mi uvést alespoň jednu z nich:

O graja džan te pijel paňi
taj o čhon pre čar dikhel,
čuťkerel peske khuroro,
verdan mek na cirdel.

Koně se jdou napojit,
měsíc se leskne ve trávě,
hříbátko si poskakuje,
ještě ho nezapřáhli.

Terno hino – so jov džanel,
so graja užarel?
Džanel peskera dajora,
aver na prindžarel.

Je mladý – copak ví,
co koně čeká?
Má jen svoji matku,
nic jiného nezná.

Musím se ještě zmínit o jazyku, který Tera používala. Tera přijala dialekt svého manžela a míchala do něj slova ze svého dialektu. Redaktoři redigující její pozdější fejetony, které otiskoval *Romano l'il* (mezi lety 1969–73), její texty upravovali podle zvyklostí svého dialektu: historik Bartoloměj Daniel (nar. 1924, Šaštín, západní Slovensko) upravoval Teřin jazyk podle západoslovenského dialektu romštiny, Ondřej Pešta z východního Slovenska podle východoslovenského dialektu romštiny, stejně jako já. Jednalo se však vždy o zásahy minimální, šlo spíše o drobné jazykové a pravopisné úpravy. Tera chodila do maďarské školy, kde se učila maďarský pravopis a ten potom používala, i když psala romsky. Českému pravopisu se naučila sama četbou českých knih – někdy v romštině oba pravopisné systémy míchala. Kvalitu její literární tvorby však její pravopis nijak nesnižuje.

Jak jsem již řekla, důvod, proč Tera Fabiánová začala psát, je názorným příkladem „literárního vyjádření jako kompenzace za ztracenou komunikaci se svými blízkými“. Byla to snaha komunikovat, vést dialog se ztracenými rodiči, dialog, který byl ve skutečnosti monologem. Na druhé straně se tento monolog přetavil do dialogu se čtenáři.

Svoje čtenáře měla Tera již v sedmdesátých letech, kdy její fejetony ve sloupci „Zadáno pro Teru“ otiskoval *Romano l'il*. Tento zpravodaj Svazu Cikánů-Romů se neprodával veřejně na novinových stáncích, ale byl distribuován v místech, kde měl Svaz svá regionální ústředí. Pamatuji se, že jsem nahrála reakci čtrnáctileté Olgy Balážové z Náchoda, která mi říkala, že se Tera stala jejím vzorem a že by chtěla být taková jako ona, až vyroste. S Terou se tato dívka nikdy osobně nesetkala, inspirací se jí stala pouze její literární produkce. Olga dosáhla svého cíle. V polovině 80. let, kdy sovětská perestrojka přinesla změnu politiky i do sovětských sateletních zemí a kdy Romové v ČSSR znovu získali možnost veřejně prezentovat svou kulturu, začala již provdaná Olga Vnadová psát se svým otcem, Elemírem Balážem. Svému otci, který nikdy nechodil do školy a číst a psát se naučil až ve svých dvaadvaceti letech, pomohla zapsat jeho životní příběh (publikován v *Kale ruži*, 1990) a několik pohádek (*Romano džaniben* 1-2/1996). V současné době vede folklórní soubor, který má na svém repertoáru kromě tradičních písní i písně, jejichž texty složila Olga a její bratři. Olga nikdy nezapomíná zdůrazňovat, že její prvotní inspirací byla Tera Fabiánová.

Pokud mluvím o Teřině tvorbě jako o kompenzaci za ztracenou komunikaci s jejími blízkými a za tradiční kolektivní způsob života v romské komunitě, není to jen proto, že se spolu přátelíme od roku 1954 a že velmi dobře znám její životní osud. Důkazem jsou témata a tón, který se ve většině její tvorby objevuje. Teřina autobiografická povídka *Sar me phiravas andre škola* (Jak jsem chodila do školy, 1992) je vzpomínkou na její rodinu a rodnou komunitu ve Vlčanech, najdeme v ní živý, humorný popis jednotlivých romských i neromských postav. Strašlivá chudoba a tragická válečná doba se v Teřině vyprávění stávají dobrodružstvím o možnos-

tech přežití. Navzdory vši bídě a utrpení, které Tera popisuje s nezaměnitelným humorem, je z vyprávění jasně cítit, jak šťastná byla *khere* – doma.

Téma hledání ztracené identity je zachyceno v Teřině povídce „*Me pale ačhilom Romňi*“ (Opět jsem se stala Romkou), která dosud nebyla publikována.² Hlavní ženská postava této povídky je kombinací dvou konkrétních lidí – Tery samotné a její sestry, která se provdala za dobře postaveného Neroma. První věcí, kterou Teřina sestra udělala, bylo, že si obarvila svoje černé vlasy na blond. A v rodině svého manžela se snažila „přebarvit na blond“ i svůj jazyk, chování, všechno. Avšak: *O bala šaj prefarbins, o jilo na* (Vlasy si můžeš přebarvit, ale srdce ne). Hrdinka povídky trpí, navzdory tomu, že je obklopena materiálním pohodlím. Nedokáže se vyrovnat se svou cizí identitou a utíká zpět do *cikánské osady* za svými rodiči.

Teřina touha po „ztracené“ tradiční komunikaci nebyla vůbec sentimentální. Její postoj je možné symbolicky vyjádřit formulkou, která se objevuje v romských pohádkách, kde (nejčastěji princezna) *jekha jakhaha rovel, jekha jakhaha asal* (jedním okem pláče, druhým se směje). Nic není pouze veselé nebo smutné. Tento přístup k životu se projevuje i ve velmi specifickém způsobu tradičního pěveckého projevu: nejtragičtější melodie písně *halgató s čorikane lava* (slovy, která jsou nářkem nad bídou, chudobou a osaměním) bezprostředně „přeskočí“ do tanečního čardáše. Také nad Teřinou tvorbou se člověk směje a pláče zároveň.

Kromě toho je také velmi kritická k některým aspektům tradičního romského života, především pak k podřízenému postavení romské manželky ke svému manželovi. Tera sama celý život trpěla vedle svého autoritativního, velmi tradičního manžela. Ve fejetonu publikovaném v *Romano l'ilu* (č. 2/1970, str. 28) pod názvem „*Zor nane savoro*“ (Síla není všechno) píše: „*Te le muršes hin zor ča pre koda, kaj te marel peskera romňia, ta nane murš. Te o rom na l'ikerel peskera romňia manušňake, nane manuš.*“ (Pokud má muž sílu jenom na to, aby bil svoji ženu, potom není žádný muž. Pokud manžel nejedná se svou manželkou jako s člověkem, ani on sám není člověk.) Zoufalé postavení čerstvě vdané ženy popisuje krásná povídka „*Eržika*“ (*Lačho lav*, č. 10/1990, str. 10-11, 14-15). Eržika v podstatě představuje Teru: trpí, protože s ní (tradičně) hrubě nakládá její tchýně a protože ji zanedbává její manžel, který se stydí projevit jí něhu a lásku, aby nebyl považován „za babu“. Eržika nakonec svého manžela opustí, za což ji odsoudí celá komunita, včetně těch moudrých a soucitných Romů, kteří s ní dosud sympatizovali. Eržika si troufla udělat po pěti letech manželství to, co se sama Tera odvážila udělat až po té, co dospěly všechny její čtyři děti. (Na obhajobu jejího manžela, který mě seznámil nejen s Terou ale s celou romskou kulturou, však musím říct, že Teru opravdu miloval, i když „tradičním způsobem“, na což ovšem Tera nebyla schopná přistoupit.)

2 Otištěna v *Romano džaniben* 1-2/2000, str. 107-111, pod názvem „Ačhilom Romňi“, pouze v romském originále. Ve stejném čísle též obsáhlý medailon TF. (Pozn. překl.)

Posledním důležitým tématem, které se v Teřině tvorbě objevuje, je diskriminace Romů v současné gádžovské společnosti, která sice hlasitě vyhlašuje rovnoprávnost a po Romech žádá, aby se „integrovali“, ve skutečnosti však není připravena je skutečně přijmout. Ve velmi působivé povídce zpracovala Tera toto téma alegorickým způsobem: Janču, dělník v továrně, se zraní v práci a dostane se do kómatu, ve kterém vidí sám sebe přicházet do nebe. Těší se, že alespoň v nebi konečně nalezne pro Romy skutečnou rovnoprávnost. Ke svému údivu však zjistí, že je v nebi zvláštní louka pro Romy, kde sedí, hrají, zpívají a tančí pouze Romové, a zvláštní louka pro gádže. A že jsou do nebe pro Romy a pro gádže oddělené vchody. Romové jsou pořád místo příjmením oslovení „ty cikáne“. Povídka končí „komunistickým“ happy-endem: Janču se z kómatu probere, šťastně se shledává se svou ženou a dětmi a uvědomuje si, že život pro Romy „na zemi“ a v této (socialistické) společnosti bude možná jednou lepší než v ráji. Tato povídka nebyla nikdy publikována, ale její český překlad vysílal československý rozhlas pod názvem „Cikánův sen“.³

Proč jsem až dosud věnovala tolik pozornosti jediné spisovatelce, Teře Fabiánové? Z mnoha důvodů. Byla prvním Romem, který začal psát romsky. Ilona Lacková (nar. 1921)⁴ sice psala již dříve, ale slovensky. I Ilona je mou velmi drahou přítelkyní, ale nevím, že by v romštině něco napsala nebo publikovala před Terou Fabiánovou. Právě Teřin první fejeton (bez názvu, ve sloupku „Zadáno pro Teru“, otištěn v *Romano lil* 1970, str. 33), je vůbec prvním literárním útvarem, který kdy byl v celé historii České a Slovenské republiky otištěn v romštině. (Již v roce 1936 byla sice do západoslovenského dialektu romštiny přeložena část Nového Zákona, šlo však o překlad, ne o autentickou literární tvorbu).

Okolnosti, které podnítily Teru Fabiánovou ke psaní – odhlédneme-li od jejího nesmírného talentu a osobních kvalit – vycházely z důležitého sociokulturního pozadí, o kterém jsem se již několikrát zmínila: psaní se pro ni stalo způsobem, jak nahradit ztracené tradiční kontakty a způsoby komunikace uvnitř komunity (včetně všech jejích základních funkcí popsanych v první části mé statě). Mezi těmi mnohými Romy, kteří mají niternou potřebu vyjádřit své pocity a myšlenky psanou formou, patří Tera dodnes mezi ty nejlepší a nejtalentovanější. V neposlední řadě je také nutné připomenout, že její dílo – a především pak básně – se staly inspirací pro tolik dalších Romů. Její tvorba ostatním ukázala, že romština není „nekulturní hantýrkou“, ale „krásným jazykem“, ve kterém je možné tvořit *šukar laviben*. Byla to Teřina báseň „*Av manca čhajori*“, po jejímž přečtení „propadla psaní“ Margita Reiznerová, jako svou prvotní inspiraci uznává Teru Janko Horváth i Olga Vnadová, jejíž příběh jsem již přiblížila, a mnoho dalších.

³ Otištěn v *Romano džaniben* 3/2000, str. 79–87, pod názvem „*So džalas o Miškas sunel*/Co se Miškovi zdálo“. Překlad: MH. Ve stejném čísle životopisný rozhovor s TF. Audio záznam tohoto pořadu se bohužel v archivu ČRo nezachoval. (Pozn. překl.)

⁴ Ilona Lacková zemřela 1.1. 2003. Její medailon otiskl *Romano džaniben* 1-2/ 2001, s. 12–28. (Pozn. překl.)

Jekhvar upre, jekhvar tele mukel man o Del

Jednou jsem z vůle Boží nahoře, jednou dole

Toto je text písně, kterou složili členové velmi populární skupiny Točkolotoč. Ve skutečnosti se jedná o variaci na jedno z romských přísloví, které se na začátku roku 1973 ve vztahu k Romům a romským publikacím ukázalo být velmi trefným. Po euforickém období „nahore“, během krátké existence Svazu Cikánů-Romů, následovalo „dolů“. Proces tzv. normalizace doprovázel návrat asimilační politiky. V březnu roku 1973 byl po třech a půl letech existence zrušen Svaz Cikánů-Romů. Přesně ve stejné době se redaktoři *Romano lili* rozhodli vydat sbírku básní z příspěvků psaných v romštině, kterou byla tou dobou jejich redakce doslova zaplavena.

| S romským básníkem Deziderem Bangou na výstavě
| archiv Mileny Hübschmannové |

Romské poezii a próze se ve zpravodaji dostávalo stále více a více místa. V posledních dvou číslech vydaných před tím, než byla další publikace *Romano lili* zakázána, najdeme básně Františka Demetera (nar. 28.12.1948, Praha,⁵) řidiče kamiónu, Vojty Fabiána (nar. 25.5.1949, Praha), zpěváka, nejstaršího syna Tery Fabiánové, Jožky Feča, profesionálního hudebníka (nar. 29.4.1940, Lúčky u Bardějova, SK), Ondřeje Pešty (tehdy padesátiletého, nar. na východním Slovensku), zámečníka a redaktora *Romano lili*. Otištěna zde byla také první krátká próza Andreje Gini (nar. 1.1.1936, Šarišské Sokolovce, okr. Prešov, SK), který se se svou tvorbou proslavil o dvacet let později. Jeho *vakeriben* (vyprávění, *Romano lil* č. 3/1972, str. 28) vychází ze „skutečné události“: starý romský hudebník se vrací ze svatby, je opilý. Když prochází kolem hřbitova, zastoupí mu cestu dva neromští kluci, zahalení v bílých prostěradlech, kteří předstírají, že jsou *mule* (duchové mrtvých). K smrti vyděšený hudebník utíká domů, kde zanedlouho po té v důsledku šoku, ze kterého není schopen se vzpamatovat, umírá. Jedná se o typický lidový příběh, jaký se vyprávěl na tradičních setkáních. Svoje *vakeriben* vypráví Andrej Giňa velmi pěkným, jednoduchým jazykem, jen název *Ajse pherasa pes na kerel* (Takové žerty se nedělají) je poněkud didaktický, stejně jako závěr povídky, ve kterém se Giňa snaží přesvědčit Romy, aby na duchy zemřelých přestali věřit.

5 Zemřel v belgickém Gentu v r. 2003, viz *Romano džaniben* jevend 2003, s. 121-166. (pozn.překl.)

Romské písně

První dvojjazyčný výběr z romské poezie

Prvním nenápadným krokem „nahoru“ byly *Romské písně*⁶ – vůbec první publikace romské poezie v romštině s českým překladem.

Po zrušení Svazu Cikánů-Romů se bývalí redaktori zpravodaje *Romano lil*, kteří se museli vrátit ke svým bývalým profesím, nadále snažili najít nakladatele pro sbírku romské poezie. Povedlo se jim to až po šesti letech, v roce 1979, díky pracovníkům obvodního kulturního domu pro Prahu 8. Dvojjazyčná sbírka obsahovala básně šesti Romů: Bartoloměje Daniela, Františka Demetera, Vojtěcha Fabiána, Tery Fabiánové, Ilony Lackové a Ondřeje Pešty. Povolený náklad měl však pouhých dvě stě kusů a kniha měla status „metodického materiálu pro práci s cikánským obyvatelstvem“. Veřejná distribuce nebyla povolena a kniha byla rozeslána pouze do jednotlivých místních kulturních domů po bývalém Československu. Možnost koupit si tuto úplně první sbírku romských básní mělo jen velmi málo Romů. Předmluvu ke knížce napsal básník František Demeter a domnívám se, že je účelné ji zde celou ocitovat – jako dokument, který nejen odhaluje vztah jednoho z Romů k romské literatuře, ale také odráží ducha tehdejší doby.

| Milena Hübschmannová
| Romane gila |

Vážení přátelé,

dostává se vám do rukou sborník romské poezie. Tato práce je svým způsobem ojedinělá. Není tomu tak dávno, co veřejnost netušila, že se mezi Romy najdou lidé, kteří dovedou skládat verše nebo psát povídky, že by Romové byli schopni vytvořit vlastní literaturu.

V době, kdy Romové žili v bídě, kdy romské děti nemohly chodit do škol, cítil Rom potřebu vyjádřit svou bolest a žal v písních a pohádkách, které se dědily z generace na generaci. Dnes, kdy naše děti využívají možností našeho socialistického státu na vzdělání, začínáme i my vytvářet svou vlastní svěbytnou literaturu.

Mnoho veršů, které vám dnes předkládáme, vychází z pocitů dřívějšího těžkého života Romů, zároveň však ukazuje i svou sílu citu, jakou může mít jen láska člověka k člověku.

Věřím, že tento skromný sborník, který však na sebe vzal poměrně těžkou úlohu – seznámit veřejnost s moderní romskou poezií – nezůstane osamocen.

6 Praha, 1979.

Proto se obracím i na vás, chlapci a děvčata. Pište! Pište o všem, co máte na srdci, co vás nenechá spát, o čem se vám zdává! Všichni – a nejenom Romové – si to rádi přečtou, protože je důležité, abychom jeden o druhém věděli víc.

Kolik Romů mělo možnost si předmluvu Františka Demetera přečíst? Kolik Romů mělo možnost přečíst si tento první dvojjazyčný výbor z romské poezie? Vím o třech. Nedávno mi novinář, básník a politický aktivista Jan Horváth vyprávěl, že se ke sborníku dostal několik let před sametovou revolucí a že právě tento sborník jej inspiroval k založení folklorního souboru pro mladé Romy. A také jej přivedl k vlastní básnické tvorbě. (V té době žil Jan Horváth v severomoravském Bílovci a pracoval jako dělník v továrně.) A po té mi zarecitoval báseň Tery Fabiánové „*Av manca*“. Naučil se ji zpaměti. Dalším z Romů, ke kterým se knížka dostala, byla Margita Reiznerová. Darovala jsem jí ji v roce 1986 nebo 1987 po jednom z fantastických představení jejich folklorního souboru *Perumos* (Hrom/Blesk).

K Margitině první reakci na romský text se váže epizoda, kterou pokládám za velmi významnou. Záměrně jsem si vybrala báseň Tery Fabiánové „*Av manca*“, vzhledem k tomu, že jsem věděla, jaký účinek má na lidi, a poprosila Margitu, aby si ji přečetla. Zkusila to, pak ji odložila s tím, že je napsaná zvláštním jazykem, kterému nerozumí. Přiznávám, že jsem byla strašně zklamaná. Pak mě napadlo báseň Margitě přečíst. Když jsem ji dočetla, Margita plakala a vyjadřovala Tere svůj největší obdiv a lásku. Co se to stalo? Z čeho pramenily tak naprosto odlišné reakce na jeden a ten stejný text? Vysvětlení je naprosto jednoduché. Romové nikdy neměli možnost učit se svůj jazyk ve škole a – jako u každého jazyka – i v romštině existuje rozdíl mezi její psanou a mluvenou formou. Proto připadal zápis jejího vlastního dialektu romštiny Margitě tak „zvláštní“ a „cizí“. Margita si ale na psanou romštinu v neuvěřitelně krátké době zvykla. A byla to právě Teřina báseň, která ji inspirovala. Margita psaní přímo „propadla“. Během dvou dnů, ve svých dvaadvaceti letech (nar. 5.5.1945, Malý Bukovec, Bardějov, SK) napsala svou první báseň „*Vičina*“ (Volám, viz výše). Přinesla mi ji s komentářem: „*Ko Roma hin avka: so kerel jekh, keren the o aver. O Roma sikhlon jekh avrestar.*“ (U Romů je to tak: co dělá jeden, dělá i druhý. Romové se učí jeden od druhého). Jsem přesvědčena, že její komentář velmi přesně vystihuje jeden velmi důležitý faktor stojící za tou neuvěřitelnou lavinou Romů, kteří v té době začali psát. Domnívám se, že kolektivní empatie, kterou jsem se zabývala v první části své statě, nepřestala být živou a v procesu vzniku romské literatury sehrála důležitou roli.

Margita Reiznerová je dnes bezesporu jednou z největších osobností romské literatury. V prvé řadě jako autorka, ale po roce 1989 také jako redaktorka. K Margitě Reiznerové se ještě vrátím, až se ve mém stručném přehledu historie romské literatury dostanu k tomu správnému období.

Třetím člověkem, kterého dvojjazyčná kniha romské poezie dále posílila v jeho rozhodnutí rozvíjet romskou kulturu, byl JUDr. Emil Ščuka – v současné době jeden z čelních romských politických představitelů.

Emil Ščuka (nar. 9.9.1957, Svit, okr. Poprad, SK) přišel v roce 1983 do Sokolova jako mladý prokurátor. Před svým nástupem na univerzitu v Brně váhal, zda má studovat práva anebo divadelní režii. Rozhodl se pro práva, ale vášeň pro divadlo mu zůstala. V roce 1983 založil amatérský divadelní soubor, který nazval „*Romen*“, na památku moskevského *Romenu*, který se pro Emila stal velkou inspirací během jeho studijního pobytu v bývalém SSSR. Od začátku 80. let začala sovětská perestrojka ovlivňovat politiku i v Československu, což se projevilo i povolením dřívější tvrdé asimilační politiky. Bylo čím dál jasnější, že na romskou literaturu čeká další „nahoru“. Ti Romové, jejichž tvorba byla po zrušení Svazu Cikánů-Romů zakázána a kteří přestali psát anebo se obrátili k nepřiměřeně češtině, se znovu vrací k romštině, a kromě toho se objevují i nová jména. Od roku 1982 jsou na Státní jazykové škole v Praze otevřeny kurzy romštiny pro veřejnost a romští autoři mně, jako vyučující romštiny, začínají znovu zasílat svoje básně a poezii. Ve stejné době, kdy jsme my připravovali k vydání další dvě dvojjazyčné literární sbírky – tentokrát nejen poezie, ale i prózy –, zinscenoval Emil Ščuka svou první divadelní hru *Amaro drom*, kterou sám napsal.

Hra *Amaro drom* byla napsána v češtině, v romštině se v ní objevilo pár dialogů a romsky se v ní i zpívalo. Nestala se žádným důležitým „milníkem“ v historii romské literatury, měla však ohromný kulturní, politický a společenský dopad. V první řadě bylo důležité, že se soubor přibližně 34 amatérských herců *Romenu* (jejichž počet se různě měnil) stal novým typem tradičního „kolektivního shromáždění“, jakousi transformací tradičních sešlostí komunity či jednotlivých rodin. Na půdě folklorních souborů, jejichž aktivity byly tolerovány i za dob asimilace, Romové postupně nacházeli možnost hledat a posilovat svou kulturní a etnickou identitu. Členové souborů na zkouškách nejen cvičili na představení – diskutovali také o záležitostech všedního života, o své vlastní individuální situaci i o celkové politické situaci Romů. Samozřejmě tu nešlo o staré *vakeriben*: nekřísily se tu romské pohádky – romské folklorní soubory se však rozhodně staly důležitým nositelem kontinuity romské kultury, romského jazyka a *šukar laviben*.

Další hra, kterou divadlo *Romen* nastudovalo, byla celá napsaná v romštině a v romštině se i hrála. Šlo o dramatizaci tradiční pohádky o chytrém Romovi, který přechytračí hloupého čerta. U romského publika měla úžasnou odezvu. Emil Ščuka mi později sám popisoval reakci jedné ngramotné babičky, která ho po představení přišla obejmout a děkovala mu, že pozvedl romský jazyk na veřejnou tribunu. Na druhé straně se však v listopadu 1989, pár týdnů před sametovou revolucí, aktivity divadla snažila zakázat jedna gádžovská kulturní pracovnice

s těmito slovy: „Čtyřicet let jsme se vás všemožně snažili zbavit zlovyku používat tu cikánskou hantýrku a vy ji teď budete oživovat na veřejném pódiu!“

Divadlo *Romen* přestalo fungovat. Ale ne proto, že by jeho aktivity někdo oficiálně zakázal. Přestalo fungovat proto, že v listopadu 1989 přišla „*baršoňiko revolucija*“ (sametová revoluce) a Emil Ščuka svou veškerou energii věnoval Romské občanské iniciativě, první romské politické straně, kterou sám zakládal.

Baršoňiko revolucija – phundrado drom

Sametová revoluce – otevřená cesta

Sametová revoluce je eufemistickým, symbolickým označením definitivního zhroucení komunismu v Československu a počátku budování demokracie. Ohlédneme-li se zpět za těmi deseti lety, které od revoluce uplynuly, pocítíme spíš tíseň než radost: bezmocnost, kriminalita, bída, nezaměstnanost, bankroty. Romové se nacházejí v ještě mnohem horší situaci. Říká se: *Te o gadžo mardo, o Rom duvar* (Když je bitý gádžo, je Rom také – a dvakrát tolik). Otevřená diskriminace, protiromské nálady, útoky skinheadů, emigrace, prohlubující se bída. „*Baršoňiko revolucija*“ ovšem přinesla ještě jednu změnu, jejíž nedozírnou hodnotu si Romové možná ještě plně neuvědomují – a tou je *phundrado drom*, otevřená cesta. Poprvé za celou svou historii mají Romové možnost rozhodovat o svém vlastním osudu jako politický subjekt, zatímco do dnešní doby byli vždy jen pouhým objektem manipulace.

Možnosti *phundrado drom* se zvláště významně projevují v kultuře a literatuře. V listopadu roku 1990 byl založen Svaz romských spisovatelů. Jeho předsedkyní byla zvolena Margita Reiznerová. Mezi roky 1990 a 1992 vyšlo tiskem více knížek než za celých šest století trvající historie Romů na územích České a Slovenské republiky. Margita, jako šéfredaktorka malého nakladatelství *Romaňi čhib*, vydala šest sešitků romské prózy: tři pouze v romštině, tři jako dvojjazyčné publikace s českým překladem. Po třech letech práce však bohužel musela svou nakladatelskou činnost ukončit, z důvodů postupující vážné nemoci. A co je ještě mnohem nešťastnější – celá její *famel'ija* emigrovala ve strachu před skinheady do Belgie. (Na všech členech její rodiny je na první pohled patrné, že jsou Romové.)

Přestože Margita svoji záslužnou činnost ukončila, publikování romské literatury pokračuje dál – a co je ze všeho nejdůležitější, romské knihy si nacházejí cestu ke stále více a více čtenářům. Dovolte mi citovat jeden velmi dojemný příklad tohoto procesu, který mi vyprávěla paní Dudi-Koťová, romská aktivistka z Ostravy. Paní Dudi-Koťová jednou přistihla svou devítiletou dceru, jak se chce ráno nepozorovaně vytrhat z domova a jít do školy bosá. Když

na to přišla, nařídila jí, aby se obula, ale hned se také ptala, co jí to napadlo, chodit do školy bosá? Její dcera jí odpověděla, že si přečetla povídku Tery Fabiánové „*Sar me phiravas andre škola*“ (Jak jsem chodila do školy) a bylo jí Tery, která jako malá do školy bosá chodit musela, tak strašně líto, že to ze soucitu k ní také chtěla zkusit.

Na vakerav me – miro jilo vakerel

To nemluvím já – to mluví moje srdce

Vakerav ko Roma? Vakerav ko gadže? Ko kamel te achalol, achalola.

Jestli mluvím k Romům? Nebo ke gadžům? Kdo chce porozumět, porozumí

Je možné o romské literatuře v České a Slovenské republice hovořit obecně, jako o celku? Ano i ne. Každý ze spisovatelů je osobností, tvorba každého z nich je naprosto specifická a jasně odlišná od ostatních. Přesto je ale možné mluvit o určitých obecných rysech, které jsou společné všem.

Na prvním místě je to upřímnost vyjádření. *Na vakerav me, miro jilo vakerel* – tak to vyjádřila v jedné ze svých básní Angela Žigová. Tento fenomén je velmi obtížné racionálně popsat, kvantifikovat jej nebo přesně poukázat na jeho specifické projevy. Jak se říká v jednom romském přísloví: *Na savoro šaj prindžares godaba – o jilo varekana dikhel o čačipen feder sar e godi* (Všemu nemůžeš porozumět jen rozumem – srdce často pozná pravdu lépe než rozum). Při četbě většiny romských literárních prací (a především pak prózy) člověku často „srdce napovídá“, že zde spisovatel svými slovy nevyplňuje sofistikované, předem připravené schéma či konstrukci, ale že jeho slova jsou skutečným vtělením proudu citění, emocí a myšlenek. Čtenář cítí, že zde spisovatel sděluje to, co nezbytně sdělit potřebuje.

Někdy je tento „proud pocitů a myšlenek“ tak silný, až se zdá, že se neřídí žádnými pravidly. Mnoho romských spisovatelů nemá nijak hlubokou literární zkušenost – jak se psáním, tak se čtením. Tato „nevýhoda“ je i výhodou, protože tito spisovatelé pak nejsou svazováni formálními konvencemi. Pro neromského čtenáře, jehož vnímání literatury je ovlivněno školním vzděláním založeném na aristotelovské poetice, a tedy konvenční představou, jak má „literární forma“ vypadat, jsou tyto nezařaditelné žánry romské literatury někdy těžko stravitelné. Čtu prózu? Nebo poezii? Je to krátká povídka? Esej? Fejton? Některé literární „kusy“ je opravdu velmi nesnadné označit jménem některého z tradičních literárních žánrů. Pro lidi, kteří mají rádi dobrodružství objevování, je na druhé straně na romské literatuře velmi přitažlivá právě tato nekonvenčnost formy.

Ráda bych zde jako příklad uvedla alespoň jednu z prací Heleny Demeterové (nar. 24.6.1940, Malý Bukovec, okr. Bardejov, SK), starší sestry Margity Reiznerové. Jmenuje se

Jandre (Vejce) a vyšla ve sbírce *Rom ke Romeste drom arakhel* (Rom k Romovi cestu najde). Tuto dvojjazyčnou, romsko-českou sbírku připravila pro tisk Margita Reiznerová v roce 1994.

Paťan, ma paťan, sas amen ajsi rikoňi, hoj bešelas pro jandre. Jekhvar somas andro veš kašenge, sas baro šil, rodás andro jiv kašta – dikhav, duj bare jandre. Iľom o jandre, khere len thodom pro bov tel e rikoňi, kaj te bešel pre lende. E rikoňi pre lende bešel jekh kurko, aver kurko, a o jandre furt cala. Imar duminavas, hoj lendar na jela nič. Až jekhvar raťi khatar jepaš rat šunav vareso pro bov te praskinel. Ušťiľom u džav te dikhel. So na dikhav! E rikoňi murdard'i the pro bov hine duj... dži adaďives na džanav, s'oda sas. O celos lenge sas kachňakero, a o šere manušane. Mek pašoda pen paruvkernas pre savori džvirina, ča o šere lenge sas manušengere. So te kerel lenca? Chuťile pre mande, arade man pre phuv a ile man te dandarel. Avľa mange pre goďi o Devloro, iľom man te modľinel. A so na dikhav? Ola bižuže cikňonas, cikňonas, až ačhile pale jandrege, kajča somnakune.

Aver d'ives len bikendom čhendeske. Chudňom vaše but love. Kajča sar avľom khere, dikhav, hoj miro kher labol. A mange sas odoj duj čhave.

Chudňom te rovel, te vičinel... až man prechudňom andal o soviben a paľikerás le Devleske, hoj mange savoro ča suno džalas.

Věřte, nevěřte, měli jsme čubičku, která seděla na vejcích. Jednou jsem šla do lesa na dříví, byl mráz, hledám klacky ve sněhu a najednou vidím dvě obrovská vejce. Sebrala jsem je, vzala domů a strčila pod naši čubičku, na pec, aby je vyseděla. Čubička sedí týden, čtrnáct dní, ale ve vejcích ani známky života. Už jsem si myslela, že z nich nic nebude. Až jednou okolo půlnoci slyším, jak na peci něco vybuchuje. Vyskočila jsem z postele a běžím se podívat, co se děje. Co nevidím! Čubička mrtvá a vedle ní dva... dodnes nevím, co to mohlo být! Tělo to mělo slepičí a hlavy lidské. Co s tím? Vrhli se na mě a začali mě kousat. Vzpomněla jsem si na Boha. Začala jsem se modlit. V tu chvíli se začaly ti nečistí zmenšovat, byly menší a menší, až se znovu proměnily na vejce. Jenomže teď byla ta vejce zlatá.

Hned příští den jsem je zanesla prodat židovi. Dostala jsem za ně spoustu peněz. Vracím se domů a už z dálky vidím – můj dům je v plamenech. Jenže já mám doma dvě děti!

Pláču, křičím... až jsem se probudila. Děkovala jsem Pánu Bohu, že se mi to všechno jenom zdálo.

Většina Heleniných prací jsou fantastickými sny jako je tento. Některé kratší, některé delší. Když jsme se jí ptali, jak by svoje „psaní“ nazvala, jen pokrčila rameny. „*Pisinaŧ, so džav sune... mire sune. Oda jekh, na?*“ (Píšu tom, o čem se mi zdá... Moje sny. To je snad jedno, ne? [jak tomu říkat].)

Dovoľte mi uviesť ešte jeden príklad – práci PhDr. Vlada Oláha (nar. 22.5.1947, Stropkov, okr. Svidník, SK), ktorá vyšla ve dvojazyčnom zborníku *Kale ruži* (1990).

O Jankel čhavo barikano, lače dadeskero.
Kamelas igen o dživipen, kerades, bokhales.
Rado peske khelelas, romane gilora pre lavuta
bašavelas. Jekhvar paš o khexiben čuno
peske piľa, pro vadōs pašliľa, la cikňa čhajora
ke peste iľa.

Imar čoro pal o vadōs na uštliľa, imar
e lavuta pal e fala andro vast na iľa. Sar pašli-
ľa – pre lavuta e hura čhindliľa.

Le Jankeliskeri lavuta figinel pre fala
dži adaďives.

Jankel. Hrdý chlapec. Dobrého otce dobrý
syn. Žil rád a hladově chtěl život vychutnat.
Rád se smál, zpíval, tancoval a krásně hrál na
housle. Jednou neposlechl matku a na zábavě
pil víc nežli měl. Pak si šel lehnout. Na postel
si k němu sedla dvouletá dcerka. S láskou ji
k sobě přivinul.

Jankel ulehl – a nevstal více. Do rukou
už nevzal housle ani smyčec. A té noci prask-
la na houslích struna.

Jankelovy housle visí dodnes na stěně.

Dalším rysem, společným mnoha romským literárním pracím, je absence jasné pointy. *Vake-riben* plyne a zastaví se jakoby „v polovině cesty“. Neromský čtenář naučený hledat „pointu“ se může ptát: „Co tím chtěl/a říct? Proč to vůbec napsal/a? A proč to někdo otiskl?“

Právě tato „bezpointovost“ je výrazným znakem zapsaných vyprávění Olgy Fečové (nar. 1942) a Olgy Giňové (nar. 1.11.1947, Kojatice, okr. Prešov, SK). Uvedu zde jako příklad vyprávění Olgy Fečové.

Kada hin čačipen, šaj man košav. Sar mek be-
šahas khere pre Slovensko, sas pre vatra cik-
ňi chaňigori. Opral pal o hedōs čulalas paňo-
ri, žužo sar Devleskeri aps. Našti pherdarlas
vedroha, bo e chaňig sas cikňori, ča kučora-
ha. Ko uštelas duje trine orendar pal jepašrat,
ta peske pherelas kučoraha žužo paňi. Ko sas
khandino, sovas dži andro baro d'ives, avelas
kije chaňig a imar o paňi sas žuži čik. Mušin-
ďa te džal paňeske kije Laborca, duj kilomet-
ri, a zakľa avelas khere, čhorelas jepaš vedros
avri.

To je pravda, můžu to odpřísáhnout. Když
jsme ještě bydleli doma na Slovensku, měli
jsme v osadě malinkou studánku. Z kopců do
ní stékala voda čistá jako boží slzy. Vědrem se
nabírat nedala, protože studánka byla mělká,
nabírali jsme vodu hrníčkem. Kdo nelenil
vstát ve dvě ve tři hodiny zrána, přinesl si
domů krásně čistou vodu. A ti líní, co vyspá-
vali až do bílého dne, našli ve studánce jenom
bláto. Museli pak jít k Laborci, dva kilomet-
ry, a než se vrátili domů, měli polovinu vody
vyšpláchanou.

Rozdíl v reakci na toto zapsané *vakeriben* mezi mými neromskými studenty a romskými přáteli, které jsem požádala, aby si povídku přečetli, pokládám za velmi významný. Většina Nero-mů pokrčila rameny, byli zaraženi. „Nic moc.“ „Proč to napsala?“ „Není potřeba publikovat všechno, co nějaký Rom napsal.“ (Jenom dva z nich vzpomínku Olgy Fečové ocenili.) Moji romští přátelé (mezi nimi Ilona Ferková, Margita Reiznerová, Tera Fabiánová, Vlado Oláh a další) na vzpomínku reagovali komentářem: „*Oda čačipen kada*. (To je skutečně pravda). *Avka o Roma dživenas*. (Tak tehdy Romové žili).“ Krátká povídka Olgy Fečové se stala impulsem pro Teru a Ilonu, které hned navázaly svými vlastními vzpomínkami. (A to přestože se Ilona narodila v českém městě a v *cikánské osadě* nikdy nežila!) Vznikla jakási debata, výměna zážitků mezi autorem a čtenářem.

Práce, které popisují – bez vyhocené pointy – *romano čačipen* (pravdu/realitu/romskou zkušenost), jsou důkazem kontinuity tradičního mluveného *šukar laviben* a nového psaného *šukar laviben*. *Romano čačipen* samozřejmě nemohou sdílet gádžové, jejichž životní zkušenost – individuální i kolektivní – a obeznámenost s mluvenou a psanou kulturou je velmi odlišná. Proto také práce jako ty, které jsem citovala výše a které Bartoloměj Daniel nazval *leperibena* (vzpomínky), mají mnohem větší odezvu u romských čtenářů než u neromských.

Dalším rysem, který najdeme v tvorbě mnoha autorů, je „tajemno“. Například všechny práce Heleny Demeterové jsou „tajemné“, s nádechem tajemna se ovšem setkáme i u mnoha dalších autorů. „Tajemno“ zde užívám jako gádžovský termín zakotvený v gádžovské koncepci existence, jasné hranice mezi skutečností, kterou je možné osahat, vidět, slyšet, cítit, a tou, kterou pomocí lidských smyslů vnímat nelze. V romském pojetí (či víře) je naopak hranice mezi „třemi světy“ (v hindštině *tín lók*) velmi nejasná, člověk se vždy pohybuje v prostoru, kde jsou přítomny i věci, které není možné fyzicky zaznamenat. „Zázraky“ jsou nedílnou součástí reality, nedílnou součástí *romano čačipen*. Působivá tvorba spisovatele Gejzy Demetera (nar. 11.5.1947, Ústí nad Labem) se celá odehrává v té části reality, kterou by gádžo nazval neskutečnou – mezi *muly* (duchy zemřelých). Podle nich se jmenuje i jeho knížka, kterou vydalo nakladatelství Margity Reiznerové *Romaňi čhib* v roce 1992: *Mule maškar amende* (Mrtví mezi námi).

Ve velké části romské tvorby je také přítomen životní postoj, o kterém jsem mluvila již dříve, a který je možné vyjádřit tradiční formulí „*jekha jakhaba asal, jekha jakhaba rovet*“ (jedním okem se směje a druhým pláče). Typickým příkladem je výbor z povídek Andreje Gini, otištěný pod názvem *Bijav* – Svatba (1991). Giňa popisuje události, o kterých *o phure vakernas* (vyprávěli staří) a které se *khere pre Slovensko* (doma, na Slovensku) „skutečně staly“. V povídce „*Phuro*“ (Děda) starý, malý, nepohledný opilec, který neumí ani hrát ani kovat a nemůže najít práci,

aby uživil svoji rodinu, jednou na skládce najde bednu plnou tisícikorunových bankovek. Protože ale Phuro nikdy v životě tisícikorunovou bankovku neviděl, pokládá peníze za obyčejné papírky a všechny je daruje kolemjdoucí selce. Jednu ale přeci jen přinese domů ženě, která málem padne do mdlob, když jí její hloupý manžel všechno dovypráví. Tady ale ještě povídka nekončí. Příští den přijdou do osady četníci a obviní Phura z krádeže. Po týdnu výslechů a mlácení jej propustí domů, když pochopí, jaký starý ubohý hlupák to je. Život jde dál tak, jak vždycky šel, a všichni jsou rádi, že se nestalo ještě něco mnohem horšího. Při četbě Giňovy povídky skutečně člověk jedním okem pláče a druhým se směje.

Návaznost Giňových povídek na tradiční *vakeriben* (vyprávění) se projevuje zaprvé ve výběru témat a za druhé v tom, jak Giňa popisuje „tragické události“ zábavným, humorným způsobem. V díle Ilony Ferkové je pokračování tradice zase nejjasněji patrné v jejím stylu typu „divano“. Ilona Ferková (nar. 25.6. 1956, Rokycany) začala psát zhruba před deseti lety, poté, co si přečetla básně Tery Fabiánové a uvědomila si tak, že i romština může být jazykem literatury. Kdo měl možnost slyšet Ilonu vyprávět na živo a pak si přečetl její povídky, potvrdí, že mezi jejím mluveným a psaným projevem není žádný rozdíl. Píše přesně tak, jak mluví – a její příběhy oceňuje většina obyčejných romských čtenářů, ale i prominentní čeští literární kritici. Ve sbírce *Čorde čhave* (Ukradené děti) popisuje Ilona skutečné události, které se staly nedávno a které buď sama zažila nebo o nich slyšela vyprávět od jiných Romů. Ilona ve svých příbězích *vakerel* (mluví, vypráví) například o tupé brutalitě, se kterou se „kradly“ děti jejich romským rodičům a násilně se umísťovaly do dětských domovů na „převýchovu“. Svoji kritiku nikdy neformuluje explicitně: její „jednoduchá zpráva“ o daných událostech je mnohem silnější, přesvědčivější než jakýkoli odsuzující slogan. Její „divano“ ovšem nekritizuje jen omezené gádžovské úřady. Ve skutečnosti mnohem větší část jejích povídek staví „*le Romenge anglo jakha*“ (Romům před oči) nesprávné chování samotných Romů. Odhaluje brutální zacházení nevlastního otce s nevlastní dcerkou; v povídce „*Trastune benga*“ (Železní ďáblové) poukazuje na destruktivní hráčskou vášeň zkažené matky; a ve vynikající povídce „*Mula anglo romipen*“ (Zemřela kvůli romství) představuje střet dvou světů – světa *pařivale* (poctivých, čestných) Romů žijících v tradiční komunitě a moderního světa, ve kterém Romové nejsou šťastní, který jim však zároveň nedovoluje vrátit se zpět do „zaostalé bídy“ osady.

„Divano“ podobného stylu píše také Helena Červeňáková (nar. 1964, Roštár, okr. Rožňava, SK). Vyrostla v *cikánské osadě* a zažila sešlosti, při kterých se mluvilo o „dobrém a o špatném“, přičemž to dobré bylo vyzdvihováno jako příklad *pařiv* a špatné jako *ladž*. Helena si přeje v této „prospěšné“ tradici pokračovat, protože tak „může pomoci Romům uvědomit si pozitivní hodnoty svého *romipen*“, a protože jí samotné tato vyprávění přinášejí „milé vzpomínky a útěchu pro život v šedivé kasárenské čtvrti anonymního města“. Helena vychodila

vysokou školu a několikrát se se svou tvorbou psanou ve slovenštině zúčastnila literárních soutěží. V obou jazycích se umí výborně vyjadřovat. V porovnání s vyprávěními Ilony Ferkové je Helenina tvorba lépe propracovaná a projevuje se v ní větší literární zkušenost. To však není ani „lépe“ ani „hůře“.

Posledním společným rysem, který se do určité míry také projevuje v tvorbě všech romských autorů – přestože po formální stránce s ním každý spisovatel nakládá jinak – je oslava *romipen*, vlastenecká výzva: *Upre, Roma!* (Vzhůru, Romové!) a dále prosba adresovaná gádžům, aby s Romy jednali jako s lidmi. Pro vyjádření takové výzvy je vhodnější poezie než próza. Například mezi mystickými básněmi Františka Demetera nalezneme báseň „*Romane verdana džan*“ (Romské vozy jedou) a v ní tyto verše: „Nakonec se i na nás slunce usmálo/nesvítí jen na bílého, i na žlutého i na černého...“ Vysokoškolsky vzdělaná Anna Koptová (nar. 7.11.1953, Stará lesná, SK), novinářka a bývalá režisérka košického divadelního souboru *Romathan*, ve své poezii tuto výzvu vyjadřuje rafinovaněji: „Bílá tváří/jdi si svou cestou/moc se nerozhlížej okolo/nechceš se dívat/jak táhnu svůj vozík/oči plné slzí/... ty moje děťátko/můj malý ptáčku/otevři své krásné černé oči/uvidíš/že se vyplní tvé sny/že budeš žít...“ Snad nejpříměji vyzývají Romy k sebeuvědomění a zároveň apelují na svědomí gádžů ve své poezii Ilona Lacková, Jan Horváth a další. Jako typický příklad tohoto tónu zde uvedu alespoň jednu báseň Jana Horvátha (nar. 1.11.1959, Bílovec) nazvanou *Soske?* (Proč?):

Phučav tumendar, kedvešne manuša,
soske?

Telepheniben, nakamiben
abo jekhtaniben?

Korkore – či savore?

Jekh phuv, jekh kham

pre parňi sarna

the pre kaľi ruža labol.

Den tumenge o vast,

phuteren tumaro jilo.

Manuš manušeske ruv?

Na! Phraloro!

Sem phrala sam!

Imar buter na kalo – parno.

Ezer berš rodas amari phuv.

Ptám se vás, lidé draží,

Proč?

Ponížení, nenávisť, a zášť –

proč ne spolu, radost?

Dohromady – či zvlášť?

Jedna zem, jedno slunce

pro bílou laň

i pro černou růži svítí.

Podejte si ruce

a otevřete svá srdce.

Proč je člověk člověku vlkem?

Ne! Bratři, bratři jsme!

Ruce si podejme!

Již nikdy více: černý a bílý.

Tisíc let hledáme svou zem,

Ezer berš rodas amaro than.
Arakhlām les imar?
Ha, imar les arakhlām!
Adaj khere sam!
Akor soske tumen san tumen
– amen sam amen?
Na! Savore jekhetane ča amen!

tisíc roků domov hledáme.
A našli jsme ho snad?
Našli! Zde domov máme,
Tady doma jsme!

Jeden český intelektuál – mladý student, který se sám pokoušel o avantgardní poezii – se o této Horváthově básni jednou vyjádřil, že kdyby se seškrtila na otazníky a vykřičníky, byla by mnohem zajímavější. Romské čtenáře naopak Horváthovy básně přivádějí téměř do extáze (zvláště když se předčítají na veřejném literárním večeru, které se v poslední době v Praze, v Brně i dalších městech daří organizovat). Oslovují je především dvě věci, lépe řečeno dva aspekty téže věci: zaprvé to jsou „magická slova“ jako *jilo* (srdce)/ *te phuterel o jilo* (otevřít srdce), *jekhetane* (společně), *phrala* (bratři), *manuš* (člověk), *kale jakha* (černé oči), atd. V tradiční romské komunitě se bere moc slov velmi vážně – slova mohou fungovat jako zaklínadla, mohou přinášet dobro i zlo. Slova, která jsem ocitovala výše, jsou vnímána jako pozitivní. Někdy postačí pronést slovo jako *jilo*, *daj* (matka), *Del* (Bůh), *sem Roma sam* (jsme přeci Romové) a „pročistí se atmosféra“. Romský čtenář je k „magické síle slov“ velmi citlivý, zatímco neromský čtenář je k ní hluchý. Nebo je hluchý minimálně k *bare romane lava* (k důležitým romským slovům). Neromskému čtenáři je také cizí vroucí výzva těchto básní, touha po vzájemném porozumění, jednotě, touha, která vyrůstá ze zoufalé potřeby menšiny být přijata většinou.

O Romské literatuře by se toho dalo napsat ještě mnohem víc. Avšak – jak říkají Romové: *Na del pes savoro te kerel tel jekh thu v* (Nejde udělat všechno pod jedním kouřem, tedy: dokud stoupá k nebi dým z jednoho ohně). *So na del o dīves, del o berš, so na del o berš, del o Del* (Co nedá den, to dá rok, co nedá rok, to dá Bůh; slovo Del/Bůh se však také někdy používá ve významu „nebesa“ nebo „čas/věčnost“).

Bývá zvykem na závěr všechno hezky shrnout. Dovolte však, aby i mě inspirovalo *romano vakeriben* (romské vyprávění), a dovolte mi skončit bez konce.

Mi del amen o Del phundrado drom – Kéž nám Bůh dá otevřenou cestu.

Z anglického originálu přeložila Helena Sadílková

Bibliografie:

- DEMETER, František. Předmluva. In *Romské písně. Romane gila*. Praha: OKD Praha 8, 1979.
- DEMETER, Gejza. O mule maškar amende. Mrtví mezi námi. Praha: Romaňi čhib, 1992.
- DEMETEROVÁ, Helena. Jandre. In *Rom ke Romeste drom arakhel. Rom k Romovi cestu najde*. Praha: Romaňi čhib, 1994.
- FABIÁNOVÁ, Tera. Eržika. *Lačho lav*. 1990, 10, s. 10-11, 14-15.
- FABIÁNOVÁ, Tera. *Sar me phiravas andre škola. Jak jsem chodila do školy*. České Budějovice: ÚDO, 1992.
- FABIÁNOVÁ, Tera. Zor nane savoro. *Romano lil*. 1972, 2, s. 28.
- FEČOVÁ, Olga. Ko avel sig, pherel paňi, ko avel nasig, pherel čik. In *Godaver lava phure Romendar. Moudrá slova starých Romů*. Praha: Apeiron, 1991.
- FERKOVÁ, Ilona. Čorde čhave. *Ukradené děti*. Brno: SRNM, 1995 (neuvedeno).
- GIŇA, Andrej. *Bijav. Svatba*. Praha: Aperion, 1991.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. The Treasure of Romani Folk Tales. *Roma*. 1996, 44-45, s. 68-79.
- JUROVÁ, Anna. *Vývoj romskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (ed.). *Kale ruži. Černé růže*. Hradec Králové: KKS, 1990.
- MIRGA, Josef. Čavoro, so hin te uľol. *Romano džaniben*. 1998, 4, s. 52-53.
- MODE, Heinz. *Zigeunermärchen aus aller Welt*. Leipzig: Insel Verlag, 1983, 1985.

Résumé

Milena Hübschmannová

My Encounters with *Romano šukar laviben*

By describing the origins and development of literature written by the so-called Slovak Roma in the former Czechoslovakia and contemporary Czech Republic, the article, originally written in 1999 for a critical volume on Romani literature to be published in German by Beate Eder-Jordan and Mozes F. Heinschink who kindly allowed the publication of the Czech translation of the text, presents an unusually detailed insight into the emergence of Romani literature in the region, its sources and common characteristics. The article also reveals strong personal relation of the late M. Hübschmannová to the Romani writers in the region and her contribution to their emergence as writers and the development of their literary forms.

Starting with the description of the production of different genres of Romani traditional oral culture at collective gatherings of the traditional communities of the Slovak Roma, noting in particular the special social, cultural, ethic, therapeutic, and integrative functions of traditional oral forms (fairy tales, songs and narrations of everyday life), Milena Hübschmannová explains the emergence of Romani literature in Czechoslovakia in the late 1960's – early 1970's as a direct reaction of the Roma to the communist attempts at their state-controlled assimilation. In the author's view, the disappearance of the traditional oral culture with all its functions vital to the existence of the Roma communities is compensated for by the emergence of a new type of the „art of beautiful words“ – Romani literature, by people who search for the lost traditional ways of communication, self-identification, and collective reassurance.

Poetic and prosaic works by Tera Fabiánová serve as a perfect example of a writer's motivation to write stemming from the need to compensate for the lost communication with the writer's "lost home". Hübschmannová provides a detailed analysis of Fabiánová's poetic as well as prosaic works, reveals touching details on the creation of the first of her poems – „Av manca čhajori“ (Come with me, my sweet), and traces its journey through the history of the Romani literature in former Czechoslovakia. Other writers who come under Hübschmannová's consideration in the text include Ilona Ferková, Andrej Giňa, Olga Giňová, Jan Horváth, Vlado Oláh, Emil Ščuka, and Olga Vnadová.

While respecting the individuality of the existing Romani writers, Hübschmannová argues several common features can be traced in the Romani literary production. The most important include, in her eyes: originality of forms, spontaneity of narration, specific narrative tone described as laughing through tears, unexpected absence of a salient point, and an ethno-emancipatory load. Drawing on her personal experience, Hübschmannová also suggests there is a difference of reception of the Romani literary works between the Roma and Non-Roma audiences. She explains the difference of the Romani reaction by the lack of education in "classical literary" tradition, a difference in life experience as a marginalized minority and, last, but not least, the sensitivity to specific words, stemming from the Romani cultural tradition and the belief in the magic power of words.

Helena Sadílková

— Vyjádření prosby ve dvou romských dialektech

Záměrem článku je prezentovat zdvořilé způsoby prosby ve dvou romských komunitách – v České republice a v Bulharsku. Představíme různé formy vyjádření prosby v romštině a porovnáme je s hindštinou. Při popisu vyjádření prosby za formálních i neformálních okolností si vezmeme na pomoc jazykovědné prostředky a učiníme srovnání z hlediska náboženské příslušnosti Romů v České republice a v Bulharsku – tj. ke křesťanství a islámu. Dále představíme různé formy zdvořilostí mezi dospělými a dětmi a porovnáme je s výsledky zkoumání v oblasti pragmatiky a vývoje dětského jazyka.

Příspěvek byl přednesen v roce 2000 na 5. mezinárodní konferenci o romské lingvistice v bulharském městě Bania.

1. Úvod

Svou pozornost zaměříme na specifický způsob vyjádření prosby v tradiční romské komunitě. Právě ten bývá častým zdrojem nedorozumění v komunikaci mezi Romy a Neromy, jejichž modely vyjadřování zdvořilosti jsou velmi rozdílné. Rozhodli jsme se hloubkově zkoumat romské jazykové strategie prosby, protože romská pragmatika patří stále mezi málo prozkoumané oblasti, a věříme, že v tomto ohledu přinese naše práce nové informace, platné zejména v oboru lingvistiky. Prosba spadá do kategorie zdvořilostí. Zdvořilost je velmi komplexním kulturním fenoménem, který hraje významnou roli v interpersonální komunikaci a interakci mezi lidmi. Podle S. Fukushimy (2004, s. 371) zdvořilostní strategie se v jednotlivých kulturách liší; mohou být danou kulturou ovlivněny, ale ve studiích, které se zdvořilostí zabývají, není kultura explicitně zmiňována.

Zdvořilost usnadňuje komunikaci, předchází konfliktům, a pomáhá nastolit harmonii a spolupráci mezi lidmi. Pokud je spolupráce a vzájemná interakce *conditio sine qua non* lidské sociální existence, zdvořilost může být považována za kulturní generalitu. To, že zdvořilost má

vysokou hodnotu, se odráží v pořekadlech a rčeních patrně všech národů. Také romský folklor poukazuje na to, jak váženou hodnotu zdvořilost představuje.

- 1) **Lači duma sastruni vudar phuterel. (XR)**
Dobré slovo (slušnost) otevře i železné dveře.
- 2) **Lače laveha dureder dodžaha. (SR)**
S dobrým (slušným) slovem dojdeš dále.
- 3) **Pařiv des, pařiv chudes – řhuri des, řhuri chudes. (SR)**
Když dáváš úctu, dostaneš úctu – když dáš ránu nožem, dostaneš ránu nožem.
- 4) **Te nařti des maro, de řoća lařho lav. (SR)**
Pokud nemůžeš dát chleba, dej alespoň dobré slovo.
- 5) **I řhib kokalo naj, no kokalo pagel. (XR)**
V jazyce není kost, ale jazyk dokáže kost zlomit.
- 6) **O lafi naj řhuri, no ko vogi džal. (XR)**
Slovo není nůž, a přece jde přímo do srdce.
- 7) **Te mares řhurařa, řev sařtjol. Te mares laveha sa jekř dukal. (XR)**
Pokud raníš nožem, rána se zacelí. Pokud raníš slovem, bolest zůstane.

Vřechna tato řřísloví buď odrážejí významnou roli zdvořilosti v mezilidské komunikaci nebo varují před negativními následky v řřípade ř její absence.

Ve *viteřzika paramisa* (hrdinských řřibřžích), které jsou v řřámci řřůzných řřánřů romského folkloru nejvýznamnějšřím nositelem etických hodnot, si *řhavo* (romský chlapec), ve větřšině řřípádů vystupující v roli hrdiny, zachrání řřivot díky sluřnosti a uctivým pozdravením nebo oslovením záporné postavy (řřarodějnice).

- 8) **Mi del tut o Del lařho dřives, mři kedveřno phuri daje.**
Naděl Vám Bůh dobrého dne, má drahá babiřko. (Standardní řřáze hrdiny)

- 9) **Imar pal e zeľeno čar na phirdalas, te mange na džanľalas lačho lav te phenel.**
Už bys nechodil po zelené trávě, kdybys byl nedokázal uctivě pozdravit.
(Standardní fráze čarodějnice, která svou pomocí odmění hrdinovu zdvořilost.).

Přestože je zdvořilost kulturní univerzálií, její specifické projevy jsou různé a vždy charakteristické pro danou kulturu. Pokud spolu zástupci dvou různých kultur musí komunikovat, často dochází k nedorozuměním nebo dokonce konfliktům jen proto, že jeden není dostatečně zdvořilý ke druhému. Ve skutečnosti mohou být dostatečně zdvořilí oba, ale jejich osobní „zdvořilost“ se různí jak formou, tak vyjádřením. To je mimo jiné také případ komunikace mezi Romy a Neromy, kteří se vzájemně obviňují z toho, že nejsou dostatečně zdvořilí nebo jsou naopak zdvořilí přespříliš – což je jen jiným projevem neznalosti „správného“ postupu. Ještě než přistoupíme k vlastnímu tématu článku, stručně zmíníme romskou kulturu jako rámec pro vyjadřování zdvořilosti v romštině.

2. Typy kultury a komunikace – slušnost jako kulturní proměnná

Pro naše účely vezmeme v úvahu dvě konceptuální dichotomizace týkající se kultury a komunikace: kolektivistickou vs. individualistickou kulturu. V individualistické kultuře je kladen důraz na individuální cíl, „lidé se mají starat pouze sami o sebe a své nejbližší příbuzné“. V kolektivistické kultuře je důraz kladen na kolektivní cíle. Kolektiv, do kterého lidé patří, „se stará o své členy výměnou za věrnost, kterou mu tito projevují.“ (G. Hofstede and M. Bond, 1984, s. 419).

V kolektivistických kulturách žijí lidé většinou v užších vztazích, ve větších komunitách (příbuzenstvích), kde častým kontaktem jednotlivých členů dochází k přenosu a sdílení zkušeností a hodnot. Komunikace v kolektivistických společnostech bývá většinou vysoce kontextuální. E. Hall (1976) definuje rozdíl mezi silně a slabě kontextuální komunikací následovně: „Při silně kontextuální komunikaci je větší část informace obsažena ve fyzickém kontextu nebo ve vlastní komunikující osobě a jen malá část zprávy je kódována a explicitně přenášena,“ zatímco při slabě kontextuální komunikaci je „větší část informace vložena do explicitního kódu.“ (s. 79) Člen kolektivistické kultury – silně kontextuální individuum – „očekává, že partner, se kterým komunikuje, ví o tom, co mluvčího trápí, takže nemusí být přesný. Výsledkem je, že mluvčí nehovoří vždy k tématu a dotýká se v řeči všeho možného s výjimkou podstaty.“ (E. Hall 1976, s. 98). D. Levine (1985) popisuje slabě kontextuální komunikaci v USA, které představují vysoce individualizovanou kulturu, a konstatuje, že americký způsob života

| Christo Kjučukov a Milena Hübschmannová |

nabízí jen velmi málo prostoru pro dvojznačnosti. V Americe převládá snaha po přímé a jasné komunikaci, což se odráží např. v poznámkách typu „tak co chceš říct“, „nechod kolem horké kaše“, „řekni kam míříš“. Zatímco takzvané západní země patří mezi individualistické kultury a používají slabě kontextuální komunikaci, východní kultury jsou více kolektivistické a jejich příslušníci spolu komunikují spíše silně kontextuálně.

Tradiční romské komunity patří do druhé skupiny: jejich kultura je kolektivistická a komunikace uvnitř komunity je silně kontextuální. Věříme, že náš článek, i když se věnuje velmi důležitému tématu, toto tvrzení podpoří.

3. Vymezení předmětu, cílových skupin a metodika sběru dat

V tradiční romské komunitě byla komunikace vždy interpersonální, bez přítomnosti médií ve funkci prostředníka. Účastníci jí byli osobně přítomni a mohli se vzájemně vnímat všemi smysly. Proto bývala verbální forma zprávy doprovázena výraznou intonací, mimikou a gesty – a rovněž informací přenášenou jen těžko postihnutelnými cestami mimosmyslového vnímání. Pouze silná vzájemná empatie umožňovala účastníkům rozmluvy zprávu dešifrovat. Tento typ přenosu informace je typický pro silně kontextuální komunikaci v kolektivistických kulturách. Spojení více druhů formy a více kanálů přenosu způsobuje, že vyjádření je konkrétnější, ale zároveň méně jednoznačné. Nejasnost umožňuje komunikačnímu partnerovi vylíčit tu část informace, které rozumějí oba zúčastnění na bázi kolektivně sdílených hodnot a zřící se osobních přání nebo záměrů a cílů v případě, že zpráva je příliš individualistická a odlišuje se od kolektivní normy. Tím jsou partneři v komunikaci chráněni před *ladž* (ostudou) nebo konfliktem.

Nonverbální vyjádření – intonace, výraz obličeje a gesta – obsahují specificky formalizované fráze a metafory, které jsou obecně užívány a jsou rovněž obecně srozumitelné. Moderní typy komunikace jsou méně často interpersonální, častěji jsou zprostředkovány psaným slovem, telefonem, e-mailem, atd. Všechny tyto faktory plus častější styk s *gadži* způsobují, že řeč těla a obličeje upadá stále více v zapomnění. Přestože by bylo velmi zajímavé zabývat se „prosbou“ v komplexní formě, soustředíme se v dalším pouze na jejich verbální část.

Zabývali jsme se sběrem dat ve dvou romských komunitách: *Chorachane Roma* (Zagondží) – muslimská romská komunita v Bulharsku – a slovenští Romové – křesťanští Romové na Slovensku a v České republice.

Romština Chorachanů je dialekt, kterým se mluví v muslimské romské komunitě v severovýchodním Bulharsku. Muslimští Romové mohou patřit jak ke vlašské tak i k nevlašské skupině, ale příklady v tomto článku pocházejí z vlašské romštiny Chorachanů ze skupiny Zagondží. Jedním z charakteristických rysů tohoto dialektu je citelný vliv turečtiny.

Romština slovenských Romů je nevlašský dialekt (který je nazýván i mnoha jinými způsoby jako např. serviko, karpatská, rumungrická, slovačiko, atd.), kterým mluví Romové usazení již více než tři století ve slovenských vesnicích. Třetina těchto Romů po druhé světové válce migrovala na území současné České republiky. Vliv slovenštiny je patrný nejen na struktuře jazyka, ale i v kultuře.

V posledních desetiletích se kontakty mezi Romy a Neromy mnohonásobily nejen z hlediska frekvence, ale i typu. Romové jsou vysokou měrou ovlivňováni masmédií, především televizí. To vše ovlivňuje tradiční kulturu a přináší změny i do modelů vyjadřování zdvořilosti. Zaměříme se na vyjadřování zdvořilosti mezi Romy uvnitř tradiční komunity, protože právě ona tvoří bázi pro zdvořilostní obraty mezi mladými Romy.

Naše metody sběru dat jsou založeny na metodě *participant observation* a následných *follow up interview*.

Formulace prosby i poděkování, závisí na tom:

Kdo(prosí /děkuje)(koho/komu)za co.

Na věku: starší – mladší osoba

Na vztahu: blízký – vzdálený

Na pohlaví: muž – žena/dítě

4. Komunikační situace

Situace, ve které vyslovujeme prosbu, se dá vyjádřit velmi jednoduchým modelem, o něco komplikovanějším v případě, že specifikujeme osobu žadatele a ostatní subjekty. Kdo, o co a koho (příp. za jakých okolností) prosí? Hlavní složkou tradiční romské komunity byla hierarchie postavení jednotlivých členů celého příbuzenstva. Rozdíly v postavení byly dány především

věkem, pohlavím a tím, o jak vzdálené příbuzenstvo se jednalo. Nebudeme zacházet do detailů, ale uvedeme příklady. Nejstarší bratr (*baro phral*) požíval daleko více úcty než nejstarší bratr v západní individualistické kultuře. Mladší sourozenci ho museli bezvýhradně poslouchat. On sám měl právo kritizovat mladší sourozence, ale nikoli ostatní členy rodiny. V určitém ohledu měl v rodině více autority než matka. Takovýto vztah samozřejmě ovlivňuje formulaci a způsob vyslovování prosby mezi *baro phral* a jeho mladšími sourozenci. Dalším příkladem je specificky vyhýbavý vztah mezi tchánem (*sastro*) a snachou (*bori*). *Bori* by neměla oslovit *sastra* přímo. Jestliže ho chce o něco poprosit, musí použít prostředníka. Vzhledem k tomu, že předmětem našeho zájmu je lingvistický aspekt žádosti, nebudeme zacházet do dalších detailů ve vztazích v tradiční romské rodině a komunitě a pouze stručně zmíníme skutečnost, že formulace žádosti má jinou formu v případě, že starší osoba prosí mladší osobu, a opět jinou, pokud se jedná o vrstevníky. Formulace žádosti závisí na tom, zda se jedná o blízkého příbuzného, vzdáleného příbuzného nebo cizího člověka. Co se týče předmětu žádosti, množství a kvalita žádaného ovlivňuje její formu. Žádající osoba požádá jinak o maličkost, jako je cigareta nebo malá peněžitá částka, než o velký obnos peněz. Žádost o jídlo je v tradiční romské komunitě velmi specifickou záležitostí a zmíníme se o ní v samostatné kapitole.

4.1 Jazykové koncepty vyjádření prosby.

Lingvistické koncepty se projevují v gramatické formě/kategorii zdvořilostních obrátů. Slovesem, které v romštině odpovídá výrazu **prosit**, je v romštině Chorachanů (XR) a ve slovenské romštině (SR): **mangav** – prosím. Zatímco *prosím tě* v češtině a *molya te* v bulharštině se povinně používají i když prosíme o maličkost nebo nevýznamný čin, *mangav tut* je v obou společenstvích užíváno za velmi specifických okolností. Slova vypůjčená z češtiny/bulharštiny *prosinav tut/molisarav tut* se používají jako sociolingvistické příznaky „přespřílišné zdvořilosti“ (over politeness) a/nebo „vyšší kultury“ (higher culture) – podobně jako urození Rusové v 19. stol. používali francouzská slova v ruské konverzaci.

Jádrem fráze/věty, kterou se prosí, je sloveso. Může být použito v následující gramatické formě:

1. Rozkazovací způsob (imperativ)
2. Oznamovací způsob (otázka, zápor; indikativ)
3. Podmiňovací způsob přítomný (kondicionál přítomný)
4. Podmiňovací způsob minulý – nereálný (kondicionál minulý)

Mezi romštinou užívanou Romy Chorachane a slovenskými Romy existují rozdíly. V romštině, kterou užívají Romové Chorachane, se používá 2. osoba jednotného čísla pro oslovení jak familiární tak uctivé. Ve slovenské romštině používají všichni 2. osobu jednotného čísla pro oslovení mladší osoby, dokonce i když se mluvčí navzájem neznají. Když mladší oslovují starší osoby, užívají zdvořilostní formu, která je vyjádřena 2. osobou množného čísla. Vrstevníci mezi sebou používají 2. osobu jednotného čísla, a to i když se neznají. Sloveso bývá často doplněno specifickými zdvořilostními obraty, jimiž je odstupňována míra zdvořilosti. O tomto jevu se ještě zmíníme později.

1. Rozkazovací způsob (imperativ)

1.1 Jednoduchý imperativ (+ intonace)

Jednoduchý imperativ se používá, prosí-li mluvčí o drobnost. Například:

- 1) *De man džigara (XR) / cigaretla (SR)*
- 2) *Phand(e) o vudar (XR; SR)*
- 3) *Vičín les, mi avel te chal (SR)*

Rozkazovací způsob se používá většinou mezi vrstevníky. Dotázaní respondenti zdůrazňovali význam intonace, která reguluje stupeň zdvořilosti. V komunikaci mezi mladými a starými Romy se používá jiná lingvistická strategie. Dokonce i když drobnou prosbu vysloví partneři rozdílného stáří, používají specifické obraty, které svědčí o větší míře zdvořilosti. Strategie rozhovoru je odlišná, když starší žádá mladšího, než je-li tomu opačně. Jestliže starší žádá mladšího, je důležité, jestli jsou si blízcí nebo vzdálení. Starší osloví libovolného mladého chlapce nebo dívku „miro čho“ (můj synu) resp. „miri čhaj“ (má dcero). Jestliže je vztah mezi mluvčím a adresátem důvěrný, použije mluvčí romské výrazy vyjadřující blízké přátelství a něhu:

- 1) **chav t(ir)o muj (XR; SR)**
Jím tvou pusou/obličej.
- 2) **chav tiro iloro (XR; SR)**
Jím tvé srdíčko.
- 3) **chav t(ir)e pele (XR ;SR)**
Jím tvá varlata.
- 4) **chav t(ir)i mindžori (XR; SR)**
Jím tvou píčičku.

Formulace v příkladech 3 a 4 směji používat jen starší osoby, když oslovují děti, patřící do rodiny. Kromě zdvořilosti lze těmito rčeními vyjádřit i lásku k mladým členům rodiny. Ve slovenské romštině se vedle *chav* (jíst) používá rovněž sloveso *čarav* (lízat). Mladší osoby v hovoru se staršími však tyto výrazy nikdy neužívají. Pro použití uvedených rčení hraje v obou dialektech roli také rozlišení pohlaví. Starší muž nesmí *chav ti mindžori* (příklad 4) říct v komunikaci s dívkou, ale může říci mladému chlapci *chav te pele* (příklad 3).¹ Není bez zajímavosti, že starší žena smí použít tyto velmi intimní výrazy jak v hovoru s chlapcem tak i s dívkou, jsou-li jí ovšem velmi blízcí.

1.2 Rozkazovací způsob + citoslovce

Jestliže se mezi Romy Chorachane obrací starší muž na mladšího, může použít výraz *mo*, což je tvarem podstatné jméno, které ztratilo svůj status a stalo se citoslovcem. Při oslovení ženy se používá vsuvka „*če / ače*“ (tvarem podstatné jméno). V slovenské romštině se používá obecné citoslovce *oča*-sg. / *očan*-pl. (zdvořilostní plurál) pro oba případy bez rozdílu. Stojí vždy na začátku věty.

- 1) *de man paj, mo (XR)*
- 2) *de man paj, ače (XR)*
- 3) *oča, de man paňi (SR)*
- 4) *očan, den man paňi (SR)*

Rozdílný slovosled v chorachánské a slovenské romštině naznačuje původní status citoslovných slov.

1.3. Rozkazovací způsob následovaný příslovcem/částicí „*ča*“

Tento způsob vyjádření existuje pouze v SR a není používán v XR. Základní význam slova *ča* je „pouze, jen“. V některých případech však *ča* znamená také „trochu“. Například:

Pand ča o vudar, znamená (dosl. Zavři „trochu“ dveře) Zavři dveře, prosím.

De ča man paňi, znamená (dosl. Dej mi pouze/jen vodu) Dej mi, prosím, vodu.

¹ Rozdíly ve zdvořilostních frázích v závislosti na pohlaví jsou zjevné i v individualistické kultuře USA, kde starší profesor–muž smí oslovit mladou studentku–ženu slovy „my dear“, v případě studenta–muže je však toto oslovení nepřipustné. Stejně tak nesmí použít oslovení „my dear“ v případě studenta–muže ani starší profesorka.

Je-li rozkazovací způsob doplněn slovem *ča*, jedná se o zdvořilejší vyjádření prosby.² V konstrukci *imperativ + ča* je důležitý slovosled. Jestliže *ča* následuje po imperativu, jedná se o zdvořilejší prosbu. Naopak jestliže *ča* předchází imperativu, jedná se spíše o příkaz. Věta *Ča de man paŋi* znamená něco jako: Neslyšela jsi, že tě prosím o vodu?

1.4 Zdrobnění předmětu, o něž se prosí.

Tato strategie zvýšení stupně zdvořilosti se používá v obou dialektech, XR i SR.

De man paŋori je zdvořilejší než **De man paŋi**.

Dej mi vodičku.

Phande o vudaroro je zdvořilejší než **Phande o vudar**.

Zavři dvířka.

Papu, phen mange paramisori je zdvořilejší než **Papu, phen mange paramisi**.

Dědečku, vyprávěj mi pohádečku.

Ve všech těchto případech prosí starší osoba mladší o maličkost. Zvláštní skupinu proseb tvoří případy, kdy se jedná o ženy. Často se jedná o známé a obvykle to bývají sousedky. V tradičních kulturách se hojně vyskytuje situace, kdy žena prosí sousedku o něco, co potřebuje na vaření. Obvykle se obrátí na sousedku slovy *De man lonoro, kana cinava/ kinav, dav tut pale* (XR; SR). (Dej mi, prosím, trochu soli, až si koupím, vrátím ti ji). Obě partnerky vědí, že se jedná o pouhý slib, o druh zdvořilosti, který není míněn vážně. Tato ideologie je zdůrazněna v SR v obratu *Te la nane, me la dava, te man nane, joj man dela*. (Když nemá ona, dám jí já, a až nebudu mít já, dá zase ona mně). V některých případech probíhá žádost bez jakékoli verbální komunikace. Typickou situací je žádost o *umblav* (žhavý uhlík). Sousedka žádá o *umblav* na rozdělání ohně. Komunikace obvykle probíhá následujícím způsobem:

A (vstupuje do domu sousedky): **Hin/Si tut jag?** (Máš oheň?)

B: **Le!** (Vezmi si!)

Sousedka A si bere oheň a odchází, aniž by cokoli řekla.

² Stejný typ konstrukce můžeme najít v hindštině. Například formulce *Zara pani de* je zdvořilejší, než *Pani de*.

2. Oznamovací způsob + intonace

2.1. *Přítomný čas oznamovacího způsobu*

Jestliže se prosí starší nebo váženější osoba o drobnost, používá se místo rozkazovacího způsobu způsob oznamovací. Všechny další shora uvedené strategie (*ča*, zdvořněliny, atd.) se používají, aby prosba vyzněla zdvořileji. Například:

Phandes o vudar, mamó? (XR; SR) (dosl. Zavíráš dveře, mámo?)

(Můžeš laskavě zavřít dveře, maminko?)

Prosba (oznamovací způsob) má vždy formu otázky.

2.2. *Budoucí čas oznamovacího způsobu*

Budoucí čas má v SR a XR rozdílný kulturní význam.

2.2.1. *Slovenská romština*

Ve slovenské romštině zvyšuje budoucí čas stupeň zdvořilosti.

Deha man cigaretl'a, papu? – je zdvořilejší než **Des man cigaretla, papu?**

(Mohl bys mi dát cigaretu, dědečku?)

2.2.2. *Romština Chorachanů*

V romštině Chorachanů indikuje použití budoucího času mnohem nižší status žadatele. Prosba pak zní jako žebrání.

Kan des man dzigara, papu? (dosl. Dej mi, prosím, cigaretu.)

Avšak kulturní význam je: Proč mi nedáš cigaretu?

2.3. *Záporná forma přítomného a budoucího indikativu*

Tímto způsobem se zvyšuje zdvořilost vyjádření prosby.

Na des (deha) man love te džav andro/ko kinos, papu?

(dosl. Nedáš mi peníze na kino, dědečku?)

Mohl bys mi, prosím, dát peníze na kino, dědečku?

3. Přítomný podmiňovací způsob (kondicionál)

Přítomný kondicionál se používá jako zdvořilá forma prosby, pravděpodobně pod vlivem české/slovenské zdvořilostní strategie.

Avehas manca andro kinos? (dosl. Šel bys se mnou do kina?)

Prosím, pojď se mnou do kina.

4. Minulý kondicionál (kondicionál nereálný)

Kondicionál nereálný se používá pouze ve slovenské romštině, není to však vlivem okolních jazyků. Je používán zřídka. Prosba vyjádřená minulým kondicionálem je velmi zdvořilá a dává adresátovi možnost jí nevyhovět, aniž by se dotkl žádajícího.

Gelamas te pijel lovina! (dosl. Měli jsme jít na pivo!)

Kulturní význam je: Prosím, pojďme na pivo!

4.2 Kulturně specifické prosby

1. Prosba o jídlo

Jídlo má v romské stejně jako v indické kultuře rituální význam. Konzumace čistého/nečistého jídla, způsob, jakým se jídlo připravuje atd., zrcadlí ostré rozdíly mezi různými sociálními skupinami – kastami uvnitř romské společnosti. *Žuže Roma* – rituálně čistí Romové – by nikdy nejedli v domě *degešů* (Romů, kteří konzumují nečistou stravu, jako například koňské maso, zbytky jídla z předchozího dne, atd.). Nádobí, ze kterého „*degeši*“ jedli, se vyhazuje. Stejnými pravidly se řídí vztahy mezi vyšší (více čistou) a nižší (méně čistou) kastou v Indii.

Prosba o jídlo v romských komunitách se rovněž řídí různými pravidly. Rom smí o jídlo poprosit gádže, ale ne Roma. Mezi Romy se smí prosit o jídlo jen v nejužším rodinném kruhu v rámci jedné domácnosti. Prosit o jídlo i blízké příbuzné, když nežijí v tomtéž domě, je *ladž* –

Christo Kjučukov a Milena Hübschmannová |

ostuda. Očekává se, že hostovi se jídlo nabízí, aniž by o to poprosil. Následující tři příklady ilustrují tato pravidla:

Příklad 1. Osobní zkušenost jednoho ze spoluautorů:

Když mi bylo deset let, jeli jsme s maminkou navštívit bratra mého tatínka. Po dlouhé cestě jsem dostal hlad a řekl jsem to mamince. Maminka mi přísně zakázala, abych požádal tetu o jídlo. Když jsme přišli k příbuzným domů a teta nám nabídla jídlo, museli jsme ho dvakrát až třikrát odmítnout slovy: „*Na som bokhalo!*“ – Nemám hlad! Až potom nám tradiční normy zdvořilého chování dovolily jídlo přijmout a najíst se.

Příklad 2.

Tradiční písnička slovenských Romů ukazuje, že prosit o jídlo je nepřípustné:

Mek čak dural avav,	Jen co jsem přišel z daleké cesty,
o Roma pal ma vakeren,	Romové mě pomlouvají,
hoj lendar mangav maro,	že si říkám o jídlo,
sa man prekoškeren.	všichni mě proklínají.

Příklad 3. Populární humorný příběh o hladovém Romovi:

Starý Rom, který je vždy hladový, přijde na návštěvu k rodině. Aby sám sebe nevystavil nebezpečí *ladž* tím, že prosí o jídlo přímo, předstírá, že je hluchý. Sedne si tak blízko ke kamnům, že jeho kabát začíná doutnat. Hostitelka říká: *Kako, kl'iginel tumenge o gerekos.* (Strýčku, doutná ti kabát). Stařec odpoví: *Me na chav me, na som bokhalo.* (Nebudu jíst, nemám hlad). Tento dialog se několikrát opakuje. Po posledním varování, že mu doutná kabát a že mu může snadno chytit, přijde stařec ke stolu a řekne: *Tè imar man ajci keren, ta chava.* (Když jinak nedáte, tak já si to jídlo dám.)

Ač každý jinak, všechny tyto příklady dokazují, že poprosit v romské kultuře o jídlo přímo je velká ostuda. Jestliže Rom prosí o jídlo, dostává se tím do pozice žebráka a mění se tím postavení jeho i všech jeho příbuzných v rámci romské komunity. Děkovat za jídlo není zdvořilé.

2. Prosba o peníze

Poprosit o malou částku peněz je možné přímo, přičemž se nepředpokládá, že peníze budou vráceny. Při prosbě o velkou částku je třeba postupovat podle propracovaného scénáře. Osoba, která si chce půjčit, začne konverzaci detailním vyličením všech potíží, které postihly ji i její rodinu. Líčení může trvat hodiny. Žadatel se obvykle k vlastní prosbě ani nedostane. Tento

ceremoniál představuje standardní strategii, která má za cíl, aby adresát pochopil, co žadatel sleduje. Jestliže adresát chce a může peníze půjčit, sám to nabídne. Jestliže peníze půjčit nemůže anebo nechce, zahájí stejný ceremoniál a stěžuje si na vlastní těžkosti. Žadatel tomu porozumí tak, že jeho skrytá žádost nebude vyslyšena. Během tohoto krásného rozhovoru plného metafor a lichotek, při kterém se zúčastnění ujišťují, jak jeden druhého respektuje, není o penězích nikdy ani zmínka. Nejdůležitější je, že po rozloučení necítí žádný z nich *ladž*.

5. Závěr

Bohužel není v našich silách pokrýt všechny typy situací, ve kterých se prosí o předměty či služby. Jsme však přesvědčeni, že nejdůležitější případy byly zmíněny a analyzovány. Studie je jasným důkazem toho, že strategie prosby je ve většině případů stejná jak v romské společnosti Chorachanů tak slovenských Romů, i když každá z těchto komunit žije v jiném etnickém, kulturním a náboženském prostředí. Strategie zahrnuje nejen kulturní modely, ale i jazykové prostředky. V některých situacích je za rozdílnými způsoby v dialektech Chorachanů a slovenských Romů třeba hledat vliv neromského jazykového prostředí.

Způsob vyjádření prosby v obou romských společnostech (XR a SR) ukazuje, že tradiční romské komunity jsou kolektivistické a komunikace, která probíhá uvnitř, je vysoce kontextová. Existují určitá zdvořilostní pravidla, patrně i z indického období, např. oslovení mladších lidí nebo prosby dětí. V literatuře zabývající se dětským jazykem a zdvořilostmi jsou důkazy kulturně specifických jazykových forem, které děti nabývají ve velmi raném věku. (K. Nakamura, 2001) V tradičních romských rodinách jsou děti těmito specifickým zdvořilostním formám učeny a modely vyjádření prosby a reakce na prosbu jsou jim velmi dobře známy.

Do češtiny přeložila Jarmila Straková

Literatura

- FUKUSHIMA, S. Evaluation of politeness: the case of attentiveness. *Multilingua*. 2004, 23, s. 365-387.
- HALL, E. *Beyond Culture*. Garden City, N.Y.: Doubleday Anchor Books, 1976.
- HOFSTEDE, G. – BOND, M. Hofstede's Culture Dimensions. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 1984, 3, s. 417-433.
- LEVINE, D. *The Flight from Ambiguity*. Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- NAKAMURA, K. The acquisition of polite language by Japanese children. In *Developing Narrative and Discourse Competence. Children's Language*. Ed. K. Nelson, A. Aksu-Koc, C. Johnson. Vol. 10. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publisher, 2001.
- TURNER, R.L. *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*. London: 1969.

Summary

Asking for Favor in Two Romani Dialects

This paper argues that models of politeness differ culturally, but since politeness is a necessary condition for social cohesiveness it can also be viewed as a 'cultural generality'. The authors examine politeness models among two Roma communities that differ ethnically, linguistically and religiously: the Muslim Xoraxane Roma in Bulgaria and the Christian Servika Roma in Slovakia. They describe the Roma culture as 'collectivist', or group-orientated, where the emphasis is on high-context communication. This is contrasted to the usual Western norm, which emphasizes individuality and low-context communication. The 'collectivist' situation refers to people who live in close groups with strong kinship or other networks, thus sharing much knowledge of each other's lives. This implicit knowledge shapes linguistic and non-linguistic forms of communication (high-context), including how to ask for favors. The authors present linguistic data from both Roma communities, focusing on verb use in asking for favors in specific cultural contexts such as asking for food or money. Differences in linguistic form are influenced by the age, gender, and degree of relationship between both speaker (who requests) and recipient of the request. In some cases, influence from the outside majority language is described. The authors conclude that politeness strategies when asking for favors in these contexts are similar between both Roma communities studied, despite their respective ethnic, cultural, religious, and dialect backgrounds, and suggest that the linguistic data presented provide evidence that these societies are collectivistic, and rely on high-context communicative strategies. Finally, they refer to research on pragmatics of child language development to argue that such strategies are known to be acquired early by children in the process of general language acquisition.

Shukti Chaudhuri-Brill

Milena Hübschmannová a Indie

— Indický původ Romů v díle M. Hübschmannové

Milena Hübschmannová je zakladatelkou moderní české romistiky. Byť se některým dílčím úsekům tohoto oboru věnovala i řada jejích předchůdců, od nich se Milena Hübschmannová v nejednom odlišovala. Pro vědce staršího období bývalo romistické téma zpravidla jen okrajovým námětem jejich celoživotního díla. Například vůdčí postavy lingvistické romistiky v devatenáctém století, August Friedrich Pott a Franz Miklošič, byli oba zakotveni v historicko-srovnávací lingvistice orientované v prvním případě obecně na indoevropské jazyky, v druhém případě zvláště na jazyky slovanské. V našem prostředí působil v podobném duchu Rudolf Sowa, jehož romistické práce sice nedosáhly věhlasu děl předchozích dvou osobností, zato však čítaly více položek a byly podepřeny vlastním výzkumem v terénu. V první polovině dvacátého století se v českých zemích romistice věnoval Vincenc Lesný, který jinak stál na počátku samostatné české indologie. Byla to však teprve Milena Hübschmannová, která v českém (respektive československém) prostředí postavila poznávání Romů do popředí svého celoživotního zájmu profesního i lidského.

Doprovodným rysem celoživotní pozornosti byla všestrannost zájmu Mileny Hübschmannové o Romy. Věnovala se romské lingvistice stejně jako folkloristice, literární vědě a překladatelské činnosti, etnografii, historii, studiu romské religiozity, psala o sociologických otázkách a v neposlední řadě byla činná i ve veřejném životě na poli romského etnoemancipačního hnutí. Ostatně i tato všestrannost bývá příznačná pro zakladatele novodobého humanitního oboru, jenž svým záběrem pokrývá velkou část témat spadajících do daného oboru, a tak naznačuje různé cesty poznání i svým žákům. Vyvrcholením průkopnických činů Mileny Hübschmannové bylo dosažení institucionalizace romistiky v podobě samostatného studijního oboru Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Jedno z předních míst spektra jejích romistických témat zaujímaly otázky spjaté s indickým původem Romů. Záliba v této oblasti přirozeně vycházela z původního vzdělání Mileny Hübschmannové v indologii a jejího celoživotního zájmu o indickou kulturu. Na téma indického původu Romů napsala několik článků, Indie a její kultura však prostupují velkou část toho, co kdy Milena Hübschmannová napsala. Na následujících řádcích bychom proto

| Skupina hindštinářů se schází u manželů Schwarzových, počátek 90. let | Pavel Schwarz |

chtěli tento zájem Mileny Hübschmannové ve stručnosti připomenout a kriticky zhodnotit. V žádném případě nám nejde o vyčerpávající popis všeho, co by se k danému tématu dalo napsat. Především bychom rádi poukázali na některá její pozorování zásadního významu.

Indie Milenu Hübschmannovou okouzila již během gymnaziálních studií. V rozhovorech nejednou vzpomínala, jak jako třináctiletá psala slohovou práci na téma vymyšleného životopisu, v němž sama sebe viděla jako Indku ovládající sedm indických jazyků (BMRK

2002–2003: str. 126). Ve čtrnácti letech se začala učit bengálsky oblíbení si dílo bengálského spisovatele Rabíndranátha Thákura, prvního asijského nositele Nobelovy ceny za literaturu, a o rok později hindsky a urdsky na stejné Škole orientálních jazyků. Po maturitě pokračovala ve studiu moderních indoárijských jazyků na Filologické fakultě Univerzity Karlovy (vzniklé dočasným rozdělením Filozofické fakulty na filologickou a filozoficko-historickou část). Jako studentka se podílela např. na překladu studie indického ekonoma Kali Čarana Ghoše o hospodářsko-politických souvislostech britské koloniální nadvlády a hladomoru, který v roce 1943 zasáhl Indii. Příčiny svého zájmu o Indii později vysvětlovala jako danou karmu z minulého života, jako boží řízení, *dino le Devlestar*.

Hluboký zájem o všechno indické nakonec přivedl Milenu Hübschmannovou i k Romům. Návštěva Indie byla za tehdejších politických a sociálních podmínek nemožná, a tak svou touhu po bytostném kontaktu s Indií naplňovala v „indickém“ prostředí Československa – mezi Romy. Zprvu ji zaujala fyzická podobnost Romů s Indy, které znala z jejich dočasných pobytů v Praze. Co ji však zcela uchvátilo, byl jazyk, jež slýchávala na tehdejších „budovatelských brigádách“, a jemuž byla skrze hindštinu schopna rozumět. Jala se tedy učit romský jazyk a to velmi brzy přímo v romských rodinách – v Praze mezi poválečnými příchozími ze Slovenska, krátce nato v „cikánských“ osadách východního Slovenska. Soustředila se na sběr písní, pohádek, přísloví a lidových vyprávění, které ji nejprve sloužily jako studijní materiál, na jehož základě se jazyk učila. Později ji tyto prameny začaly zajímat i z hlediska folkloristického. Velmi vřelé přijetí, jakého se jí v rodinách dostalo, a hluboké procítění tradičního kulturního prostředí ještě nenarušeného asimilačními zásahy komunistického režimu ji předurčily k celoživotnímu ztotožnění se s romstvem. Láska k Indii tím dostala novou, indicko-romskou

dimenzi. Milena Hübschmannová do konce svého života nepřestávala být okouzlována indickými souvislostmi romského bytí, ať už se projevovaly v rovině jazykové nebo sociokulturní.

Zájem Mileny Hübschmannové o Indii byl primárně upřen k Indii moderní. Snad to souviselo s její povahou člověka orientovaného na současné dění, což byla asi i podstata rozhodnutí studovat moderní indické jazyky a nikoliv staroindický sanskrť, jak to bylo v indologickém prostředí až do poloviny dvacátého století obvyklejší. V lingvistických úvahách se nikdy nepouštěla např. do výzkumu historického vývoje romštiny. Pokud romštinu srovnávala, tak vždy s indoárijskými jazyky moderními, převážně pak hindštinou, kterou znala nejlépe. Úmyslem takového srovnání přitom nebylo osvětlovat hláskové vztahy mezi romštinou a jí příbuznými jazyky, nýbrž zcela prostě poukázat na „indickou“ etymologii toho kterého slova a stále tak různými doklady připomínat původ romštiny. Očividně se v těchto příležitostných srovnávaních projevovala v neutuchající fascinace „indickostí“ romštiny, jež byla alespoň zpočátku hnacím motorem zájmu Mileny Hübschmannové o romský jazyk vůbec. Srovnávací lingvistika však jejím vědeckým zájmem nikdy nebyla.

Fakt, že se Milena Hübschmannová nikdy příliš důvěrně neobeznámila se sanskrtem, bylo jistou nevýhodou při interpretaci indických jazykových dat. Projevovalo se to např. tím, že některá sanskrtská slova, jež hojně prostupují i slovní zásobu novoindických jazyků, Milena Hübschmannová označovala za hindská (např. *atithi* „host“, Hübschmannová 1993: str. 110 až 111). V jedné ze svých posledních studií „Stefan Vali a malabárská řeč tří indických mladíků“ (Hübschmannová 2003) správně poukázala na nepravděpodobnost tradičního předpokladu romistů-neindologů, že „rodný“ jazyk ke křesťanství konvertovaných studentů z „Malabáru“, jejichž slova se ve druhé polovině osmnáctého století rozhodnul předložit Romům kalvínský kazatel Štefan Váli, byl staroindický literární sanskrť. Sama pak spíše na základě historických než lingvistických souvislostí navrhl, že oni studenti patrně pocházeli z ostrova Cejlon (dnešní Šrí Lanka) a jejich jazykem byla indoárijská sinhalština.

V lingvistické části své studie se opírala o slovník literární sinhalštiny, jež obsahuje velký podíl sanskrtských a pálijských slov nevyskytujících se v mluvené řeči. A právě tato slova spíše než vlastní sinhalská cituje v přiloženém slovníčku, který má ilustrovat podobnost „sinhalských“ a romských slov. Sinhalština, ač s romštinou geneticky spřízněná, je jí ve skutečnosti jen velmi málo podobná a lze velmi vážně pochybovat o tom, že by rodilí mluvčí romštiny byli „bez námahy a bez obtíží“ s to rozpoznat význam „většiny z více než tisíce“ sinhalských slov. Její (i základní) slovní fond je nasycen výrazy s neindoevropskou etymologií, ryzí sinhalská slova indoárijského původu mnohdy natolik změnila svou podobu, že jeví jen velmi malou podobnost ke svým romským kognátům. Pro ilustraci stačí zmínit hned první dva autorkou

uváděné příklady – „oko“ sinhalsky není *ak*, ale *āhā* ze starosinhalského *āsa*, jež se stejně jako romské *jakh* vyvinulo ze staroindického *akṣi*, označení ohně *agni* je sanskrtské, sinhalsky je „ohněn“ *ginna*, což je opět příbuzné, ale nepřilíší podobné romskému *jag*; zcela cizí jsou pak v sinhalštině aspirované konsonanty, které se objevují v některých citovaných slovech a nepodobnost jinak spřízněných slov lze ilustrovat i na slovech, ve kterých pokročilejší stav prozrazuje romština – např. slovesný kořen slovesa „jít“, který Milena Hübschmannová neuvádí, je v sinhalštině *ya-* [čteme *ja*] vyvinuvší se stejně jako romské *dža-* ze staroindického *yā-*. I když tedy závěr autorky nelze přijmout bez výhrad, zmíněná studie svůj smysl bezpochyby má. Obsahuje totiž řadu důležitých postřehů a bourá nejméně jedno stereotypní tvrzení, jež badatelé na poli romistiky opisují jeden od druhého.

Podobně jako v případě romsko-indických lingvistických srovnání vycházela Milena Hübschmannová i ve svých uvahách o sociokulturních paralelách tradiční romské a „indické“ kultury převážně ze studia současnosti. Jako zdroj inspirace jí přitom ponejvíce sloužily vlastní poznatky a zkušenosti nabyté v autentickém prostředí romských osad a domácností na straně jedné a při návštěvách Indie na straně druhé. Milena Hübschmannová nebyla člověkem, který by – jsa uzavřen mezi čtyři stěny své pracovny – za pomoci stohů knih bádala nad daným vědeckým problémem: Milena Hübschmannová byla osobností, která svou tvůrčí jiskru dovedla nejlépe rozžehnout v terénu v kontaktu s lidmi a poznáváním jejich žité kultury. Sama za své největší učitele považovala romské přátele, kteří ji do svého jazyka a kultury zasvětili.

Indii Milena Hübschmannová navštívila několikrát. V první polovině roku 1969 do Indie zamířila, s nadsázkou řečeno, přímo z romské osady Rakúsy u Kežmarku. Výsledkem jejího tříměsíčního pobytu konfrontovaného se studiem sociálně antropologické literatury o Indii se stala studie, jež pod názvem „What Can Sociology Suggest about the Origin of Roms“ (Co může naznačit sociologie o původu Romů) vyšla roku 1972 v *Archivu Orientálním*. V tomto článku se snažila nastínit možný směr dalšího bádání o původu Romů, tentokrát nikoliv z pohledu lingvistiky, ale v dosud zanedbávaných sociologických souvislostech. Důraz v těchto souvislostech přitom kladla na výzkum jevů známých ze současné – avšak tradiční – Indie a jejich porovnání s tradiční situací Romů. Stálo by za to některé její myšlenky připomenout.

Ve studii Milena Hübschmannová načrtla původ indické kastovní společnosti jako výsledku specifické komunikační situace. K té došlo v prostředí původně obývaném bezpočtem horizontálně vymezených etnických jednotek, které byly nuceny k vzájemné komunikaci. Dále se věnovala základním rysům kast (džátí), jejich vlastní kulturní autonomii a identitě (udržované přísnou endogamií) a mezikastovním vztahům, ve kterých hlavní roli hraje ekonomická komplementarita kast a vertikální postavení jednotlivých džátí v hierarchii. Těžiště studie by bylo

raŋ (रंज) femm. **raŋi**) signore (vedi **gadŋa** रानी

raŋbo : रंज बू) dim. **raŋboŋ**; 1. ragazzo **gadŋa**; 2. figlio **gadŋo**.

raŋli (रंज ली) dim. **raŋliŋi**; 1. ragazza **gadŋi**; 2. figlia **gadŋi**.

Rom (etnonimo derivato dal nome originale **juci drom**; ड्रम) **Scam. Romiti**; **Ra-ma**, agg. **romano**, avv. **romano**. 1. membri del gruppo etnico **Rom**. I **gadŋa** usano per i **Rom** l'appellativo **Cikán** (teco), **Cigán** (slovacca) che corrisponde all'italiano zingaro. Lo stereotipo del **Cikán**, spesso usato appunto in senso negativo, è di qualcuno che mente, ruba. Per questa ragione i **Rom** odiano tale parola. L'Unione dei **Rom** (1969-1973) provò a introdurre l'etnonimo **Rom** in teco e in slovacco. Ora gran parte delle istituzioni **gadŋa** l'hanno acquisito e viene anche usato nella stampa e nella letteratura scientifica al posto del peggiorativo **Cikán**. 2. marito (**romŋi** - moglie).

raŋŋ (?) ecclesiastico, prete.

raŋro (?) nocero.

raŋri (?) suocera.

[Z hesláře k článku „La credenza nel mulo fra i Rom Slovacchi“, Lacio Drom 2-3|1987 |

možno označit za popis „kastovní dynamiky“. Zde se věnovala procesům, které vedou ke vzniku nových džátí, migraci džátí do jiných oblastí, snahám o zlepšení sociálního postavení v hierarchii, faktorům ztráty původní socioekonomické role apod. Právě tuto část doprovodila konkrétními příklady, na které narazila při osobních setkáních s příslušníky různých kast v odlišných částech Indie. V terénu se jednak snažila vysledovat procesy sanskrtizace (sociální pohyb kasty vzhůru), situaci džátí, jejichž předci před několika generacemi opustili původní etnojazykové prostředí a dnes žijí v cizím prostředí, a v této souvislosti i vzájemné vztahy kast, které pocházejí z jedné oblasti původu, ale momentálně se nacházejí na společném cizím území. Poznala, že u takových kast distance přetrvává i nadále a faktory cizího prostředí nevedou k jejich splnutí. Všechny tyto džátí byly původem z Rádžasthán pravidelně sužovaném hladomory. Hladomor pak Milena Hübschmannová považovala za příznačný činitel ztráty socioekonomické role a s tou spojený potulný způsob života (*vagrancy*, jež odlišovala od „*craftsmen*“ *nomadism* – kočování spojeného s nabízením určitého zboží a služeb). V závěru studie učinila předpoklad, že popisované sociální jevy známé ze současnosti musely v Indii existovat i před více než tisíci lety, kdy z Indie Romové migrovali. Navrhla tedy hypotézu, která by pohyb předků Romů (dómů) v indickém prostoru a následnou migraci z Indie vysvětlila jako důsledek právě těchto jevů.

Jeden chybný údaj se v článku objevuje na jeho počátku, kde Milena Hübschmannová stručně podává přehled dosavadního výzkumu o původu Romů. Autorka zde píše, že „*The English linguist John Sampson was the first to couple the Roms with the Indian caste of Doms...*“ (str. 51). Tím prvním nebyl John Sampson, nýbrž o skoro století před ním německý sanskrtista Hermann Brockhaus v dopise indoevropeistovi A.F. Pottovi, jenž příslušnou část dopisu uveřejnil v první části svého dvousvazkového díla *Die Zigeuner in Europa und Asien*. Ve všech dalších pojednáních již Milena Hübschmannová uvádí tuto skutečnost správně, přičemž úryvek z onoho dopisu s oblibou i cituje (např. Hübschmannová 1997: 14). Kupodivu ve zmíněné studii zatím nepolemizuje s uvedeným názorem Briggse, který ve svém unikátním a jinak výborně zpracovaném díle o současných dómecích v Indii, *The Doms and Their Near Relations*, tvrdí, že dómové jsou potomky čandálů zmiňovaných ve staroindické literatuře. Milena Hübschmannová toto tvrzení v dalších letech jednoznačně odmítala (např. *Amaro gendalos* 1998, č. 9: str. 19) a my se k němu o něco níže vrátíme.

Terminologická nejasnost, která může vést (a také vede) k nepochopením a scestným dedukcím, vedla Milenu Hübschmannovou k praxi nesnažit se za každou cenu indický termín s kulturně specifickým obsahem překládat evropským ekvivalentem. Proto se sama zdráhala nadměrně užívat portugalského výrazu „kasta“, namísto něhož dávala přednost původnímu indickému *džáti* (někdy ne úplně správně uváděnému jako *džáti*). Problémy vznikající při používání slova „kasta“ v evropském prostředí jsou přitom více než výmluvné. V řadě popularizačních pojednání se kasta nepřipustně ztotožňuje s tím, co indická tradice označuje termínem *varna*, pro jejíž překlad by se spíše hodilo označení „společenský stav“. Varna a džáti přitom nejsou ani historicky spřízněny tím, že by vznikly jedna z druhé, jak se občas mylně traduje. Právě v tomto pojmovém zmatení má svůj původ i naneštěstí již zaběhnuté pojmenování „bez-kastovní“ (kteří jsou ve skutečnosti „bezvarnovní“). Jako hodnotově ne neutrální odmítala také označení „nedotýkatelní“, a místo toho se obracela buď k sanskrtskému *pañčama*, dosl. „pátý“, ve smyslu příslušníci „páté varny“ (tedy ti, kteří nepatří k žádné ze čtyř varn), anebo ještě častěji k termínu *ádívásí*, „původní obyvatel“, vycházející z obecně přijímaného předpokladu, že „pátou varnu“ utvářejí především právě příslušníci hinduizovaných kmenů indických praobyvatel, tj. ádívásíjů. Používání indického (sanskrtského) *džáti* namísto evropského „kasta“ má své opodstatnění i ve světle obvyklého nepřekládání termínu *varna* (pokud už se nezaměňuje s kastou).

Za originální inovaci je třeba pokládat snahu o zavedení termínu „džátinimum“ jakožto obecného označení kastovního jména (podle etnonymum, socionymum...). Milena Hübschmannová se všemi těmito příklady odklonila od zvyklostí některých svých indologických kolegů, kteří se naopak snažili pro různé indické termíny se zcela specifickým a do značné míry

nepřeložitelným významem najít či vymyslet co „nejpřesnější“ český ekvivalent. Známy je návrh Vladimíra Miltnera překládat jeden z ústředních pojmů všech indických náboženství *dharma* jako „držmo“; Milena Hübschmannová nejenže pojem *dharma* nepřekládala, ale díky jeho jedinečnému obsahu odkazujícímu k odlišným profesním tradicím a zvyklostem jednotlivých džátí jej využívala i při popisu tradičního způsobu života romských societ.

W. R. Rishi a M. Hübschmannová, Londýn, 1981
| archiv Mileny Hübschmannové |

Velkou pozornost věnovala Milena Hübschmannová výkladu specifik romské kultury skrze zvláštnosti kulturního prostředí Indie. Toto téma úzce souviselo s její celoživotní snahou přispět k porozumění mezi Romy a Neromy, jelikož nutným předpokladem každého porozumění je důkladné poznání. Poznání je podmínkou citlivého přístupu k Romům, respektu k jejich kulturní svébytnosti, dovede odlišit pozitivní stránky romství od sociálně patologických jevů daných ekonomicko-sociálním postavením a ničivými zásahy do tradiční struktury ze strany neznalých „gádžů“. Milena Hübschmannová kladla důraz na pochopení vzájemných souvislostí různých jevů a poznání jejich kořenů. Právě zde bylo indologické zakotvení Mileně Hübschmannové velkou výhodou, neboť tak dokázala rozpoznat indické archetypy, které se v romské komunikační symbolice nacházejí. Na tomto místě je třeba připomenout knížku *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit* (1. vydání 1993), v níž naprosto jedinečně postihuje předsudky neromské veřejnosti vůči Romům a čtenáři umožňuje vidět hlubší kořeny romského jednání. S velkým zaujetím porovnává odlišné vnímání rituální nečistoty v obou kulturách, vzájemné vztahy různých romských skupin, v nichž se uplatňují podobná pravidla jako v indické kastovní společnosti, či velký význam přikládany pohostinnosti. Již bylo zmíněno, že se v těchto úvahách neopírala o vyčtené informace, ale především o vlastní zkušenosti, které v romském i indickém prostředí zažila. Výrazně komparativní charakter má i její studie „Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství“, která vyšla v rámci mezioborově pojatého sborníku *Romové v České republice* (1999). I tu autorka zasvětila výkladu romského sociokulturního společenství v souvislostech jevů a procesů známých z kastovního prostředí Indie.

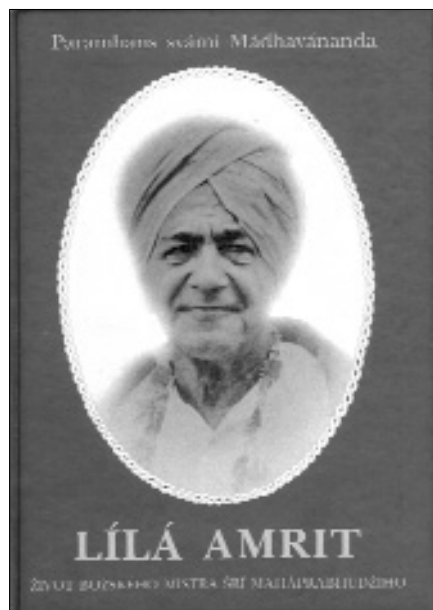
Velmi se Milena Hübschmannová zajímala o historické souvislosti původu Romů. Ačkoliv nebyla historička, z pozice indoložky měla k tomuto tématu co říct. Jeden z jejích největších přínosů na tomto poli se nachází v trvalé snaze o vymýcení jednotvárných tvrzení a předsudků, které statě o původu Romů prostupují. V těch se stereotypně objevuje, že předci Romů na indické půdě patřili k „nízkým“ (či dokonce „nejnižším“), „opovrhovaným“, „vyloučeným“, „nedotýkatelným“ skupinám obyvatelstva. Tyto přívlastky, jak Milena Hübschmannová neustále podotýkala, jsou pouze podmíněnými a ne celou skutečnost postihujícími výrazivy. Jinými slovy říkají jen „b“, ale už nezmiňují „a“, z něhož ono „b“ plyne. Jejich relativitu lze v indickém kontextu označit jako časovou, prostorovou a myšlenkovou. Časová relativita znamená, že v průběhu pěti tisíc let indické historie se „vysoké“ – „nízké“ společenské postavení proměňovalo, prostorová, že i během jednoho časového bodu bylo postavení příbuzných či dokonce těch samých societ v různých částech subkontinentu odlišné, a myšlenková, jíž Milena Hübschmannová věnovala pozornost asi největší, mluví o doktrinnální podmíněnosti posuzování pojmů „vysoký“ a „nízký“. Po celou dobu historického vývoje Indie, kterou máme literárně pokrytou, vznikala heterodoxní náboženská a sociální hnutí, která zpochybňovala tradiční bráhmanskou hierarchizaci a zvláště pak sociální a náboženské vyloučení některých společenských vrstev. K těmto směrům vzniknuvším ve velmi raných dobách patřil např. buddhismus, džinismus a mnoho dalších dnes již zaniklých směrů, v novějších dobách z podobných základů povstalo hnutí santů a sikhismus, řada „nekonvenčních“ myšlenek prostupuje bhaktická hnutí. Tyto alternativní směry i v indickém kontextu odmítají chápat původ člověka jako determinující faktor míry jeho lidské kvality (srov. Hübschmannová 1997: 16-19).

V této souvislosti se na pravou míru snažila uvést také volné nakládání různých skupinových označení, která nezasvěcená tvrzení o „nízkém“ původu Romů doprovázejí. Jedním z takových pojmenování je „párja“. To původně vůbec nebylo označením pro „nedotýkatelné“, nýbrž ve své výchozí tamilské podobě *paraiyan* označovalo tamilské bubeníky, kteří ve starotamilské společnosti nesli velmi důležitou úlohu ochránců krále před působením rituálně nečistých sil. Teprve Britové v koloniálních dobách ze jména tamilských bubeníků udělali obecné pojmenování „nedotýkatelných“. Tvrzení, že předci Romů byli párjové, tudíž neobstojí ve dvou smyslech: za prvé nebyli tamilskými bubeníky a za druhé v době, kdy se slovo *pariah* vžilo jako označení pro všechny *paňčama*, už dávno nežili v Indii. Jiné takové označení „čandála“ se v různých údobích a kontextech používalo různě (potomek smíšeného manželství, popravicí a spalovač mrtvých, nečistý člověk, nadávka). Ve svých přednáškách přirovnávala jeho dnešní používání k romskému *degešis*, jež prošlo vývojem z původního označení pojídače zdechlin k prosté nadávce. Milena Hübschmannová zastávala hypotézu o romsko-ďómské příbuznosti

a právě dómové byli od čandálů v literárních zmínkách jasně odlišováni, v kterémžto světle jakékoliv ztotožňování Romů s čandálů neobstojí.

Předci Romů – dómové – patřili k původnímu obyvatelstvu indického subkontinentu, které zde žilo dlouho před příchodem mluvčích indoevropských jazyků, v dobách, kdy například v jeho severozápadních oblastech kvetla jedna z největších civilizací té doby na světě, civilizace údolí Indu a Sarasvatí. O její více než tisíc let trvající existenci toho nevíme mnoho. Milena Hübschmannová se nikdy neuchylovala k diskreditujícím a nacionalisticky podbarveným tvrzením o tom, že by např. předci Romů tuto civilizaci vybudovali, ba ani k takovým, jež by tvrdili, že v ní žili. Pouze upozorňovala na jasnou skutečnost, že prehistoričtí předci Romů, za předpokladu, že jsou potomky dómů, žili na půdě Indie v dobách této civilizace. Teprve po zániku této „protoindické“ civilizace na subkontinent proudily kmeny nomádů ze střední Asie, kteří si říkali Ářjové, a kteří s sebou přinesli indoevropské jazyky. V oblasti jejich usídlení poté začala vznikat nová civilizace, která byla spojena s užíváním indoárijských jazyků, a v jejímž rámci se prosadil svérázný koncept hierarchického členění společnosti.

Je na tomto místě ovšem třeba poznamenat, že Milena Hübschmannová ve svých úvahách vycházela z některých názorů, které dnešní indologie již přehodnocuje a opouští. Prozrazuje to terminologie, kterou při referování o nejstarších indických dějinách používá. (Srov. Hübschmannová 1998: 27.) Starší představy příliš vyzdvihovaly „árijský“ či dokonce „indoevropský“ etnický princip v procesu nejstaršího budování hinduistické civilizace. O předindoevropském obyvatelstvu se starší věda vyjadřovala ve zjednodušujících větách, že „původní obyvatelstvo bylo Ářji částečně pobito, částečně zahnáno a z větší části podmaněno.“ Skutečnost však musela být mnohem složitější a mnohvrstevnatější – už i vzhledem k obrovskému časovému rozpětí, během kterého k civilizačnímu pnutí docházelo. Hinduistická civilizace je výsledkem syntézy árijské pastevecké kultury a autochtonních zemědělských kultur, ale není výsledkem nějakého „podrobení“ Indie cizími nomády. (Srov. Strnad 2003: 42.) Teprve v průběhu staletí se tato civilizace postupně rozšiřovala do nových oblastí, a tak do svého rámce zahrnovala i etnika dosud žijící mimo její dosah. A právě příslušnost k populacím po dlouhou dobu

| Z anglické verze s přihlédnutím k německému překladu a k hindskému originálu převedla do češtiny Milena Hübschmannová |

žijícím mimo hinduistickou kastovní společnost a odlišnost jejich kultur jsou spolupodmiňujícími faktory příslušnosti k „nedotýkatelnému“ postavení v Indii posledních dvou tisíciletí.

Zacházení s minulostí, která se dotýká samých kořenů nějakého lidského společenství, je velmi citlivou záležitostí. Obzvláště to platí tehdy, je-li tímto společenstvím etnikum, jež bylo po staletí vystaveno útrapám v podobě vyhánění, pokusů o genocidu, asimilaci. Milena Hübschmannová častokrát zdůrazňovala, že minulost obecně, a poznání kořenů zvláště, má být oporou etnické identity a její pochopení by mělo vést k upevnění sebevědomí těžce zkoušeného národa. V této souvislosti také poukazovala na nepřipustné ignorování dějin Romů školními osnovami. Proto se sama snažila zpřístupňovat Romům fakta o jejich nejstarších dějinách. Dělo se tak formou častých přednášek určených pro romské posluchače, osobními rozhovory s romskými přáteli, ale také publikováním popularizačních článků v romském tisku. K nim patřila například série statí „Romaňi historija/Romské dějiny“, jež v letech 1998 a 1999 vycházela dvojjazyčně romsko-česky na pokračování v měsíčníku *Amaro gendalos*. Zvláštní pozornost v tomto seriálu věnovala právě otázkám spjatým s indickým původem Romů. Doufejme, že se brzy naplní přání (nejen) Mileny Hübschmannové, aby se kulturně-historické informace o Romech staly přirozenou součástí obecných znalostí průměrně vzdělaného člověka, a zvláště pak aby byly co nejvíce přístupny Romům samotným.

Přínos Mileny Hübschmannové pro romistiku je zřetelný. Pokusme se teď proto odpovědět na otázku, jaký přínos může její dílo mít pro indologii, kterou Milena Hübschmannová původně vystudovala. Zájem tradiční indologie se obvykle soustředil na to, co bychom snad mohli nazvat psanou kulturou. Ta je buď spjata se studiem sanskrtu anebo moderních indických jazyků v jejich spisovných podobách. Především je však spjata s myšlenkovým dědictvím intelektuální elity, kterou v Indii tradičně utváří bráhmanská vrstva. A právě o představy této vrstvy se západní badatelé ve svém poznávání Indie opírají především. To zpětně ovlivňuje i celkový pohled na indickou kulturu, který je v některých aspektech jednostranný a tudíž nevyvážený. Indie však není jen zemí bráhmanské kultury, jakkoliv si např. jejich literární tvorba zasluhuje náš nesporný obdiv. Je to také země domorodých kmenů a lidových vrstev, jejichž perspektiva může jedinečně obohatit naše nazírání na tento uchvacující subkontinent. A o to se právě snažila Milena Hübschmannová, která se nespokojovala s tradičními výklady indické reality, jejichž předpojatosti a zjednodušující klišé výslovně pojmenovávala a zpochybňovala.

Literatura

- BRIGGS, George Weston. *The Doms and Their Near Relations*. Mysore: Wesley Press, 1953.
- GHOŠ, Kali Čaran. *Hladomor v Bengálsku*. Přel. Milena Hübschmannová a Václav Černý. Praha: SNPL, 1953.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství. In: *Romové v České republice*. Praha: Socioklub, 1999. s. 115–136.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Odkud jsme přišli, kdo jsme, kam jdeme? In: *Jdeme dlouhou cestou*. Praha: Arbor Vitae, 1998. s. 23–29.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Romaňi historija/Romské dějiny. *Amaro gendalos* 1998–1999.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Stefan Vali a „malabárská řeč“ tří indických mladíků. *Romano džaniben*, jevend 2003, s. 93–106.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého, 1993.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. What can sociology suggest about the origin of Roms. *Archiv orientální*. 1972, 40, 1, s. 51–64.
- POTT, August Friedrich. *Die Zigeuner in Europa und Asien*. Halle: Heynemann Verlag, 1845.
- Rozhovor s Milenou Hübschmannovou. *Bulletin Muzea romské kultury*. 2002–2003, 11–12, s. 122–133.
- STRNAD, J. – FILIPSKÝ, J. – HOLMAN, J. – VAVROUŠKOVÁ, S. *Dějiny Indie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.

Summary

Indian Origin of the Roma in the Works of Milena Hübschmannová

This article describes the background to Milena Hübschmannová's lifelong interest in the Indian origins of Romani language, culture, and history and critically examines some key contributions of her research to these topics by reference to specific published writings. It begins by contrasting Milena Hübschmannová's research, based on the study of modern Indian languages as well as the Romani language and relying on fieldwork-based data collection, with that of earlier scholars coming from a comparative-linguistic background in Indo-European studies or to that of Indian Studies professionals, who focused on Sanskrit and ancient Indian languages. The diversity of topics she addressed in her research is also mentioned. Her involvement with Romani studies is described as naturally emerging from her original fascination with Indian languages and culture which lies at the heart of much of her research among the Roma.

The article focuses on several aspects of this research: linguistic, sociological and historical. It examines the effect of her training in modern Indian languages on her analysis of linguistic data in the Indian context, and her efforts to demonstrate a relationship between the Romani and Indian languages; it analyses the sociological connections she made between the Romani and Indian cultures, and discusses her commitment to encouraging mutual understanding between Roma and Non-Roma based on knowledge of the socio-historical record; the article also examines the reflection of Milena Hübschmannová's background in Indian Studies in her strong interest in the historical development of the Roma, their possible ancestry among the original inhabitants of the subcontinent, and the effect of the arrival of the Indo-Europeans on their language and social development. Finally, Milena Hübschmannová's commitment to making her research accessible to the Roma themselves is addressed in the context of her support for the Romani emancipation movement and her desire to give back to the Roma an understanding and appreciation of their own background and history.

Shukti Chaudhuri-Brill

— Doc. PhDr. Milena Hübschmannová z pohledu indologa a dlouholetého kolegy

(Rozhovor s Doc. dr. Janem Markem o paní Mileně Hübschmannové natočila redaktorka Martina Hanáčková, Český rozhlas Vltava, 7. října 2005)

Milena Hübschmannová, která před nedávnem tragicky zahynula při automobilové nehodě v Jihoafrické republice, je v našem povědomí zapsána především jako přední česká romistka. K romistice se však dostala až postupem času, a to přes svůj velký zájem o Indii.

Indolog Doc. Jan Marek se s Milenou Hübschmannovou potkal už na samém počátku svých indologických studií.

R: Pane docente, kdy a kde jste se s Milenou Hübschmannovou poprvé setkali?

J.M.: My jsme se s Milenou Hübschmannovou poprvé setkali velice dávno, hned po druhé světové válce. Bylo to v roce 1947, v kurzech hindštiny, které tehdy probíhaly na Orientálním ústavu. To ještě Orientální ústav nebyl součástí bývalé Československé Akademie věd, ale byl to ústav, který vlastně jediný za druhé světové války udržoval tradici české orientalistiky. Když byly české vysoké školy od Němců zavřeny, tak na Orientálním ústavu se orientální jazyky vyučovaly ve večerních kurzech dál a vlastně plnily takovou náhradní funkci vysokoškolské výuky orientalistiky.

V těchto kurzech jsem na podzim v roce 1947 poprvé uviděl mladou dívku, které tehdy bylo 14 let. A to byla právě Milena Hübschmannová. Společně jsme navštěvovali kurzy hindštiny, které tehdy vedl dr. Vincenc Pořízka, bývalý docent Palackého univerzity v Olomouci, a jako indický lektor tam působil mladý student filozofie, pozdější novinář dr. Masúd Alí Chán. Potom, po maturitě, jsme se rozhodli ke studiu hindštiny na vysoké škole, konkrétně na filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde se právě otevřely nové kurzy orientálních jazyků – pokud jde o Indii, tak hindštiny, urdštiny a bengálštiny. A tam jsme se sešli v roce 1950.

| M. Hübschmannová spolu s Mudžtabái Bégam Abbás, manželkou známého urdského spisovatele, filmového scénáristy a režiséra Chádži Ahmada Abbáse (1914-1987), jehož filmy před půl stoletím běžely i v českých a slovenských kinech. Karlovy Vary, 8. července 1955 | foto Jan Marek |

R: Jaká byla Milena Hübschmannová?

J.M.: Milena, to je dost těžko jedním slovem nebo jednou větou vyjádřit. Milena byla nespoutaný typ. Typ orientovaný na přítomnost, na to, co se kolem ní děje. Na život, který kolem ní prochází, který šumí a který je třeba nějak postihnout, nějak ho pochopit, porozumět mu a především také ho nějak zaznamenat. Snad bych to tu neměl říkat, ale ona nebyla vědecký typ. Nebyla ochotna provádět hluboké analýzy nějakých složitých textů. Ona byla vyslovený zpravodaj, byla reportérka. V pozdějších letech, když chodila do terénu, na takzvaný terénní výzkum, tak ji nikdy člověk neviděl jinak než s magnetofonem po boku, a tehdy to bývaly starší stroje, těžké, v objemných brašnách, vždycky přes rameno magnetofon a s ním pěkně do terénu na výzkum. A vždycky ten mikrofon před ústa lidí, obyčejných lidí, prostých lidí, aby jí zpívali třeba nářeční písničky.

Do Indie s sebou ten mikrofon vždycky nosila jako neoddělitelnou součást své výbavy. Zaznamenávala lidové písničky, lidová vyprávění, všech-

no možné. Na venkově, mezi trhovci, mezi řemeslníky, mezi potulnými zpěváky a podobně. Nasbírala toho veliké množství. Svůj prvořadý úkol viděla právě ve shromažďování materiálů. Toho, co by jinak úplně zmizelo, nebo by se na to časem úplně zapomnělo. Ona měla veliké množství natočených kazet. V tom je také podstatné bohatství, kterým přispěla k rozvoji kultury. Potom pochopitelně toto svoje bohatství postupně zpracovávala a systematicky třídila a mohla na jeho základě vyvozovat některé závěry.

R: Co myslíte, že ji na indických jazycích tolik okouzlovalo?

J.M.: Řekl bych, že se jí líbilo mnoho věcí, především poezie. Tenkrát nebyly pro výuku vůbec žádné učební texty. Ty kurzy vlastně takříkajíc „vařily z ničeho“. My jsme neměli žádné učebnice, kromě samozřejmě cizích, anglických, které se tu a tam daly tenkrát do Československa dovézt, i když ještě po válce dosti obtížně, ale v podstatě jsme se neměli z čeho učit. A teď ten Masúd Alí Chán, student filozofie, který, jak jsem říkal, byl naším prvním lektorem, přinesl

knížečku, kterou si mohl do Evropy na studia s sebou vzít a řekl nám jednu věc: „Jestliže nějaký Ind, a zejména muslim, jede na dalekou cestu do Evropy nebo do zámoří a může si vzít s sebou kvůli váze jenom jedinou tenkou knížečku, tak si vezme Díván Mírzy Ghálíba.“

Co to je díván? Je to sbírka veršů, zejména ghazalů, převážně lyrických, které jsou řazeny abecedně – takovým pro nás dost nezvyklým způsobem, ale které přesto vytvářejí určitý jednolitý celek. A z této ohmatané knížečky, velmi tenké, ani ne půlcentimetrové, nám čítal, a nejenom čítal, on těch ghazalů uměl velice mnoho nazpaměť. Nám se to pochopitelně velice líbilo, protože šlo o poezii sice poměrně starou, z poloviny 19. století, ale velmi bezprostřední, velmi živou, a tak to na nás působilo, zanechalo to v nás dost hluboký vliv a Milena si řekla, že by se takové verše měly jednou do češtiny přeložit. A to také postupně začala dělat.

Nešlo to samozřejmě naráz, protože to je poezie dosti těžká, potřebovala výklad, a to právě Masúd Alí Chán byl velmi ochoten s námi dělat, nám v tom pomáhat, zejména jí. Já jsem se osobně o Mírzu Ghálíba tolik nezajímal, a když, tak spíš o jeho poezii perskou, protože Mírza Ghálíb napsal velmi mnoho veršů, jak lyrických, tak epických, ale převážná většina jich je v perštině. On sám si také této perské literární tradice, která byla v tehdejší muslimské Indii běžná, velice vážil a svoje perské dílo pokládal za kvalitnější a lepší než dílo indické. Ale historie tomu nakonec odporovala a dala zapravdu těm, kdo jeho indické dílo považovali za lepší, protože ono jediné vlastně v Indii přežilo. A tak se Milena rozhodla toto Ghálíbovo indické dílo aspoň v několika ukázkách postupně přeložit.

R: Proč se Milena Hübschmannová dala na taková studia?

J.M.: To je opravdu těžko říct. Na Indii možná i nás, v dnešní době, přitahuje mnoho věcí. Pro normálního evropského člověka to je, myslím, určitá tajemnost, určitá odlehlost kultury, vzdálenost nejenom geografická, ale řekněme i duchovní. V jejím případě, kdy se také

| Mezinárodní kongres k 100. výročí úmrtí velkého indického básníka Mírzy Asadulláha Chána Ghálíba (z. 1869), pořádaný vládou Indické republiky za účasti odborníků v oboru dějin urdské literatury z celého světa. Nové Dillí, únor 1969, zleva: prof. Ralph Russell ze Školy orientálních a afrických studií (SOAS) univerzity v Londýně, Milena Hübschmannová a Dr. Jan Marek CSc. | archiv Jana Marka |

u ní projevovala určitá záliba v mystice, mohlo jít i o přesvědčení, že je třeba převtělenou Indkou, že už někdy v Indii žila, že ji tam prostě něco neodolatelně táhne. Zmiňovala se o všelijakých zvláštních okolnostech svých představ a podobně, ale my jsme to nebrali tenkrát moc vážně. Přesto to možná určitou roli hrálo.

R: Lišila se hodně od ostatních?

J.M.: Já bych neřekl, že se lišila. Byla prostě svá, byla svérázná. Byla řekněme trošku jiná než většina studentů, kteří ty kurzy navštěvovali. Musím říct, že frekventantů kurzů tam bylo poměrně hodně, protože po válce byl daleko větší zájem o orientální jazyky, než je tomu dnes. V Orientálním ústavu bylo bezprostředně po válce v prvních ročnících zapsáno třeba také dvě stě lidí! No a to byl obrovský počet, veliké nadšení, které potom pochopitelně opadlo. Milena Hübschmannová prostě byla jednou z těchto nadšených posluchaček, ale brala látku (nemožu říci přednášenou látku, ale prostě to, k čemu jsme se při tom nedostatku textů dostali), daleko opravdověji, daleko citověji než ostatní a řekl bych, že to daleko hlouběji prožívala.

Milena nevystudovala romistiku, ale indologii. Přišla na fakultu v roce 1952, ale jak jsem říkal, některé kurzy absolvovala spolu s námi, kteří jsme začínali o dva roky dříve, v roce 1950. Protože ty kurzy byly vlastně jedinečné, bylo jich málo, tak se musely ročníky spojovat. Nehledě k tomu, že v těch ročnících nikdy nebylo posluchačů mnoho, bylo nás vždycky jenom několik. Vzdor tomu, že zájem byl třeba na jazykové škole, kam potom večerní kurzy orientálních jazyků přešly, daleko větší, bylo na Karlově univerzitě v kurzech vždycky jenom pár lidí, řekněme tak maximálně do deseti.

Milena měla při studiu indologie obory dva, jednak hindštinu, jednak bengálštinu. Ale ani jedním z nich se vlastně nezabývala do důsledků. V bengálštině celkem nikdy moc nepracovala a v hindštině se specializovala víc na urdštinu. To je tak zvaný *Zabáne Urdú*, neboli jazyk vojenského tábora, jazyk muslimských dobyvatelů Indie. Dnes je to státní řeč Pákistánu, a současně jakási mateřština většiny indických muslimů. I když zde samozřejmě nemůžeme tvrdit, že by ta odlišnost vycházela pouze z náboženského základu – tak to v žádném případě není.

Milena se tedy věnovala, právě snad díky tomu našemu prvnímu učiteli Masúdu Alímu Chánovi, ani ne tak hindštině, jako urdštině. Před druhou světovou válkou to byly dvě součásti jednoho společného jazyka severní Indie, kterému Mahátmá Gándhí říkal prostě hindustánština, jazyk Hindustánu čili severoindických plání. Milena tedy chtěla překládat především urdskou literaturu. A jak jsem už říkal, měla ráda přítomnost, život, který plyne kolem ní, a tak se vždycky soustřeďovala na mladé indické autory, básníky a prozaiky, spisovatele, kteří se k nám do Československa tehdy dostali. Ať už to bylo na nějaké mezinárodní konferenci

nebo i do sousedních bývalých socialistických zemí, třeba na literární festival v Bukurešti a podobně, kam přijel třeba Alí Sardár Džaffrí, pozdější velmi významný indický autor, nebo Paňžábec Navtédž atd., Milena si je vždycky dovedla vyhledat, seznámit se s nimi a vyžádat si od nich živé, konkrétní, čerstvé verše nebo novou povídku, a tu se hned snažila přeložit do češtiny.

Touto činností se nadšeně zabývala a hotové překlady potom úspěšně publikovala v časopise *Nový Orient*, a tak se znamovala českou veřejnost se současnou tvorbou indických autorů. Věnovala se tomu od počátku svého studia v roce 1950, kdy přeložila společně s Alím Chánem první povídku Křišana Čandara, levicového indického autora, a pokračovala v tom, tu a tam s různými přestávkami, zhruba až do roku 1958, kdy tuto svoji překladatelskou činnost téměř definitivně opustila – s jedinou výjimkou. A tou byl právě Mírza Ghálíb.

| Nové Dillí, únor 1969, Milena Hübschmannová
s Janem Markem | archiv Jana Marka |

R: A to je výjimka velmi zásadní a důležitá, protože Mírza Ghálíb je jedním z nejvýznamnějších indických básníků, je tomu tak?

J.M.: Je určitě jedním z nejvýznamnějších básníků 19. století. Narodil se na samém konci 18. století a zemřel v roce 1869. U indických básníků se oslavuje vždycky datum úmrtí, nikoliv datum narození, protože nikdy nikdo pořádně nevěděl, kdy se vlastně narodili, když ještě nebyla téměř žádná evidence. A dodnes, jak jsem říkal, Indové velmi na Mírzovi Ghálíbovi a na jeho verších lpějí, protože se jim zdá, že jeho poezie nějak odráží a velmi dobře vystihuje jejich duši, jejich city, jejich život. Ghálíb žil ve velmi bouřlivé době, kdy Indie vlastně končila jednu svou životní etapu, kdy se uzavírala éra poměrně nezávislé Indie a začínala éra úplně nová, éra koloniální. I když zase přesně se to samozřejmě takhle rozdělit nedá, ale přece jen jedno v druhé tehdy dost rychle přerůstalo.

Ghálíb prožíval všechno to, co jeho ostatní krajané prožívali spolu s ním – nástup dravého britského kolonialismu. Ten sice zapouštěl kořeny už od století osmnáctého, ale naplno se projevil hlavně po porážce velkého indického národního povstání, které proti britským koloniálním pánům vypuklo v roce 1857, trvalo dva roky a v roce 1859 bylo krutě potlačeno.

Ghálíb se ocitl právě uprostřed tohoto vzrušeného dění. Všechny svět, kterým doposud žil, se mu zhroutil, přestal existovat a Ghálíb věděl, že už se nikdy nevrátí. Že všechny indické panovníky, kteří, byť to byli původem vlastně cizinci, Afghánci nebo Peršané, jako Ghálíb sám, neodvratně vystřídá nadvláda Evropanů. A to mu bylo strašně líto, byla to jeho osobní tragédie, a ta se potom hluboce odrážela v jeho verších.

R: Přejdeme teď k překladu urdských básní Mírzy Ghálíba

J.M.: Milena Hübschmannová překládala několik let, skoro víc jak desetiletí. Překládala verše Mírzy Asadulláha Chána Ghálíba, překládala porůznu jednotlivé jeho ghazaly tak, jakou měla zrovna náladu, protože nálady vyjadřují opravdu různé. Libovala si právě ve vyjádření pocitů, které přinášela ta obrovská změna, která Indii postihovala. Po porážce indického národního povstání proti britské nadvládě v roce 1859 si Mírza Ghálíb napsal takový velmi smutný ghazal, kde cítil a chtěl vyjádřit, že všechno pominulo, že už po ničem netouží v tomto světě, že už prostě rezignuje úplně na všechno a chce být jenom sám.

Napsal si například: „*Nechte mne odejít na takové místo, kde nikdo není, kde není žádný druh, s kým bych si mohl popovídat, nikdo, kdo by se mnou mluvil společným jazykem*“. A dále: „*Chci si vystavět domek bez dveří a bez oken, kde by nebyl žádný soused a žádný hlídač. Když onemocním, aby nebyl nikdo, kdo by o mne pečoval, a když umřu, aby pro mne nikdo neplakal*.“ To je doslovný překlad jeho veršů.

V urdském originále zní ten známý ghazal takto:

*Rahijé ab aisi džagah, čalkar džahán kóí na hó,
ham suchan kóí na hó aor ham zabán kóí na hó.
Bé dar-o-dívár sá ek ghar banájá čáhijé,
kóí ham sája na hó aor pásbán kóí na hó.
Parijé gar bímár, tó kóí na hó bímár dár,
aor agar mar džájé, tó nouha chán kóí na hó.*

Milena se snažila o adekvátní překlad, kvalitní básnický překlad, který by věrně vystihoval spíše náladu, vnitřní citové rozpoložení, v němž básník tehdy byl a o které se chtěl podělit se svými posluchači. Samozřejmě není možné překládat slovo od slova. Takže Milena tyto verše převedla do češtiny takto:

*Nechte mne odejít na místo, kde je klid.
Jsem syt všech ješitných žvanilů. Jsem jich syt.
Chci jenom chudou chýš, bez oken, bez dveří,
kde závist nestřeží domnělý blahobyť.
Chci tam, kde laskaví pokrytci nebudou
nad mojí bolesti falešnou lítost mít.*

Největší oříšek pro každého překladatele představuje Ghálíbův nejslavnější ghazal, jímž jeho díván začíná. O tom, co vlastně vyjadřuje, se po desetiletí prou odborníci na jeho poezii. Do české prózy snad ani nelze jeho obsah srozumitelně tlumočit. Nabízíme jeden možný výklad:

Pro Ghálíba je celý svět plný smutku, žalu a strádání, každá podoba obrazu tohoto světa je pro něj žalobcem v papírovém šatu. Oděv z papíru, přesněji papír na oděvu, je narážka na obyčej zavedený u dvorů muslimských vladařů Indie, kde si člověk, který chtěl panovníkovi přednést nějakou stížnost, musel na sebe vzít zvláštní šat a připevnit si na něj velkou listinu se svou písemnou žalobou. Zde je žalobcem člověk a stěžuje si na Boha. První čtyři verše bychom mohli vyložit například takto:

„Na čí rozmar písemně reptá žalující obraz světa, proč je každá jeho podoba oděna do papírového šatu žalobce? Netaž se na hlubinu noční samoty, je bezedná, protrpět se od večera do rána je jako prorýt horu pro stružku mléka.“ Jiní badatelé v těchto nezvyklých výrazech vidí narážku na prototyp nedostupné milenky, běžný v milostné poezii, a vykládají je takto: *„Na čí koketní způsoby písemně žaluje tento obraz? Každá podoba, oděná do papíru, vznáší stížnost proti svému tvůrci. Neptej se na mučivou samotu, která v noci trýzní duši. Přeměnit večer v jitro je těžší než prokopat skálu pro ručej mléka.“* A tak dále. V urdském originále zní začátek tohoto ghazalu takto:

| Nové Dillí, únor 1969, zleva: prof. Ralph Russel z Londýna, Milena Hübschmannová a Jan Marek | archiv Jana Marka |

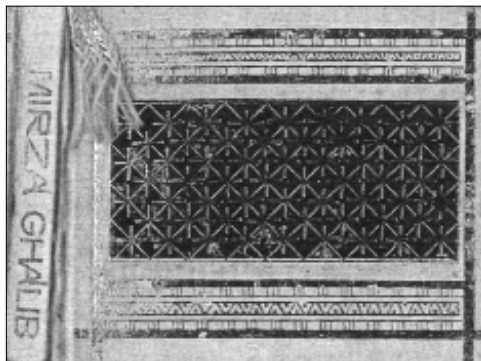
*Nakše farjádí hae kis kí šúchíje tahrír ká?
Kágbazí hai pajrahan, har pajkare tasvír ká.
Káv káv sacht džání háe tanháí na púch,
subah karná sám ká, láná hae džúje šír ká.*

Milena si s tímto obtížným básnickým textem
hravě poradila takto:

*Pitvorná písemnost, žertovně hravý verš,
rozverně přehozen přes nárek básníka.
Ráno svěst s večerem – jak horu rýčem prorýt,
úmorem samoty se srdce zalyká.*

A dále:

*Hrud' meče nehybná a zreziví i dech,
cít bytím procitlý mne k smrti usmývá.
Posedlý lovec rozum osidly plní zem,
mysl – pták Ohnivák – s posměchem uniká.
Ghálíb je uvězněn v poskocích nad ohněm,
okovy na nožce směšného slavíka.*

R: Překládala Milena Hübschmannová kromě Ghálíba i jiné indické básníky?

J. M.: Tu a tam se pokoušela přeložit kratší básně některých tehdy začínajících urdských levi-
cově smýšlejících básníků, jako byli např. Alí Sardár Džáfrí nebo Vámik Džaunpurí, a překlá-
dala také ukázky soudobé urdské a paňdžábské prózy. Jako ukázkou tehdejší poezie si můžeme
uvést její překlad nedávno zesnulého básníka Džáfrího:

Alí Sardár Džáfrí: Otázka

*Nevím, zda zabrada naděje
letících myšlenek je snad cíl, či není.
Nevím, je proud času prudkého
vichrem, který hory vyvrací, či není?
Nevím, je úsměšek boháče
únavou, jíž se dělník potácí, či není?*

*Nevím, je třpyt za obzorem
rubášem hvězdy ve mracích, či není?
Nevím, je slunce, jež vzejde
dosud ukryto v chudácích, či není?*

R: Milena Hübschmannová měla nepochybně velký básnický talent. Uplatňovala ho i mimo oblast indické poezie?

J. M.: Milena mohla překládat tak obtížného básníka jakým byl Mírza Ghálíb především proto, že sama měla opravdu vynikající básnický talent. Byla prostě nadána básnickou řečí. A toto svoje nadání ochotně propůjčovala i jiným kolegům, zejména těm, kteří překládali z méně známých orientálních jazyků, jako byla třeba barmština. Těm vždycky pomáhala jako takzvaný „básnický upravitel“. Ono to zní velice zvláště, ale bylo to prostě tak, že verše přeložené do

české prózy jazykovým odborníkem převáděla do básnického jazyka, a musím říci, že velmi úspěšně. Například česká barmanistika jí vděčí za překlady mnoha barmských básní, které doslovně přeložil tehdejší barmanista Orientálního ústavu. Byl to Barmánec žijící v Praze, mladý spisovatel Moungh Minn Latt, který se naučil dokonale česky. Překládal jednak lidovou poezii, jednak umělou, vždy s pomocí velkého básnického talentu Mileny Hübschmannové. Zde je malá ukáзка barmského lidového popěvku v Milenině zdařilém přetlumočení:

Lidová píseň

*Mamička tě nechce pustit?
Či ti otec brání?
Nebo hradby třináctery
meči zabránit by chtěly
našemu sbledání?
Jestli mě miluješ*

| Nové Dillí, únor 1969, zleva: prof. Dr. Annemarie Schimmel, Bonn University, Milena Hübschmannová a Dr. Jan Marek CSc |
archiv Jana Marka |

*ze srdce upřímně,
vezmi koně větrného,
přeskoč bradeb třináctero,
budeš zase při mně.*

Anebo jiná ukázka z umělé barmské poezie, ze sbírky moderního básníka Mina Thuwuna, inspirované nepříznivými událostmi z vesnického života:

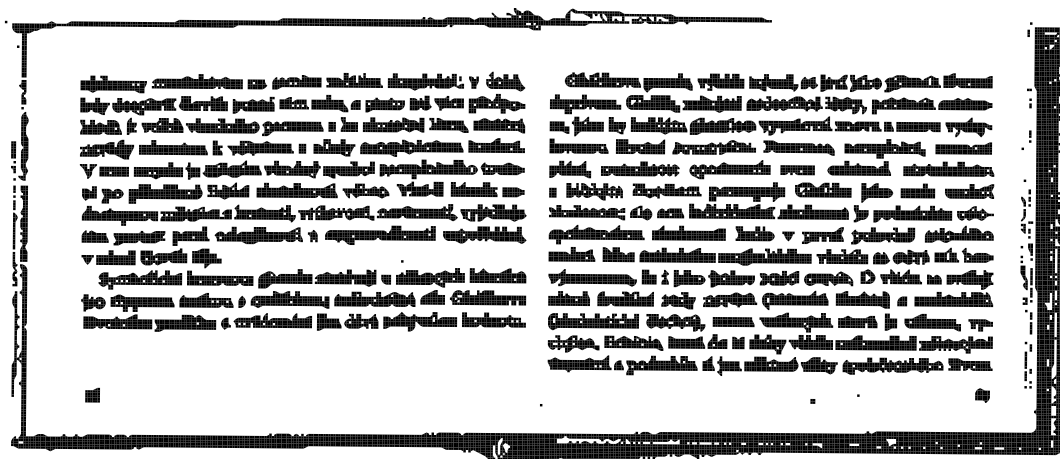
Milovaný muž

*Zapadlo slunce, liják brozí.
ve tmě se ozývá bzukot střečka.
Jak jenom přeckám ten strach?
Ve kterých končinách, na kterém poli
přesazuješ rýži, můj milovaný?*

*Kvilící vítr, žhavé blesky
průtrž nebeským prostorem zmítající,
ty v plískanici sám a sám osířelý,
promoklý celý, zimou se chvěješ,
chvilíčku se nezahřeješ ani.*

*Marně se utěšuji – srdce je samý žal.
Když se můj muž ubíral s pole
kolem rozvodněného jezu,
vylezl had, uštkl ho, jedovatý.
Přinesli mi muže domů v bezvědomí.
Ó milovaní boží vesnice! Jenom ať neumře,
ach, mějte slitování!*

(Z barmštiny přeložili Minn Latt a Milena Hübschmannová)

| Z knihy Mirzá Ghálíb: Rukojmí lásky – ukázka z doslovu M. Hübschmannové |

Summary

Interview with Dr. Jan Marek about Milena Hübschmannová as an Indologist and Long-term Colleague – recorded by Martina Hanáčková for Czech Radio, Vltava, 7 October 2005.

Jan Marek met Milena Hübschmannová after the Second World War, in 1947, at Hindi courses in the Oriental Institute. At that time Milena was 14 years old. The two decided to continue studying Hindi at the Philosophical Faculty of Charles University after high school graduation in 1950.

Milena was a free soul, interested in the present, in what was going on around her. She was not a scientific type. She was not interested in making deep analyses of complicated texts. She was a reporter, interested in recording. In later years when doing fieldwork, she was always seen carrying a tape-recorder – at that time an old, heavy instrument – over her shoulder. And ordinary, simple people sang – perhaps songs of woe – into her microphone.

In India she recorded folk songs, folk tales, everything. She later processed and systematically organized her material.

Milena felt she was a reincarnation of an Indian woman who once lived in India. She graduated not in Romani studies, but in indology with specialties in Hindi and Urdu. She wanted to translate mainly Urdu literature. She concentrated on young Indian authors who came to Czechoslovakia or whom she met at on international literary conferences. Even after she stopped translating most Indian authors, she continued to translate works by the nineteenth century poet Mirza Ghalib. Milena herself had a gift for poetic language. She also used this talent, for example, to help a young Burmese writer living in Prague, Moungh Minn Latt, to translate folk and art poetry from Burmese to Czech. Dr. Marek quotes translations by Milena and by Milena and Minn Latt.

Valerie Levy

— Vzpomínka na Ghálíbův večer: Rukojmí lásky

Byl pochmurný večer pozdního podzimu roku 1969, vzduch zhoustl listopadovou kouřovou mlhou. Uplynul už víc než rok od „bratrské pomoci“ – vpádu pěti armád Varšavské smlouvy, který skoncoval s nadějí národa na příjemnější život. Poslední zbytečky doufání deptala už řadu měsíců Strana a vláda. „Normalizace“, čili kádrování a rozhodování o další existenci lidí podle toho, jak se kdo stavěl k „bratrské pomoci“ a zda a jak svůj postoj projevil, nebyla ještě v plném proudu, ale ovzduší bylo už těžké nejen podzimní mlhou.

Toho večera se v Divadle hudby konal literární pořad zasvěcený urdskému básníkovi 19. století Ghálíbovi u příležitosti stého výročí jeho úmrtí. O Ghálíbově době, o indické společnosti, která už dlouho procházela vnitřní krizí a zároveň měla čelit nevybíravému náporu britské rozpínavosti, promluvil Jan Marek, o Ghálíbově díle a jeho prožívání té doby Milena Hübschmannová, verše přednesl Radovan Lukavský. Byly to především ghazaly v překladu Mileny Hübschmannové, které se až o tři roky později podařilo vydat v malé líbezném knížечce *Rukojmí lásky* v nakladatelství Odeon.

Zdálo by se, že přes sto let staré verše o lásce a samotě v takové obtížné době mnoho lidí nepřivábí. Opak byl pravdou; divadlo bylo plné.

Mírza Asadulláh Ghálíb se narodil roku 1797 v Ágře, ale nesmírně si zamiloval Dillí, kam přišel velmi mladý. Prožil tam, co všechno jen člověk může prožít – nepovedené, rodinou domluvené manželství, smrt všech svých dětí, milostný vztah ke zpěvačce z kasty dómů, která však brzy zemřela, vřelé přátelství s mnoha vzdělanými i zámožnými lidmi, zchudnutí, zadluženost, ztrátu přátel, ale též tragédii protibritského povstání v roce 1857 a svévolné ničení města po jeho porážce.

Ghálíb s povstáním vlastně ani nesouhlasil, jak je znát z jeho persky psaného a dodatečně do urdštiny přeloženého deníku. Připadalo mu, že svých šedesát let neprožil přece pod britským panstvím nijak špatně. Snad také dovedl odhadnout, že povstání proti cizímu útlaku, ale za znovunastolení starého pořádku ve jménu starých hodnot proti technicky daleko vyspělejší síle nemůže dobře dopadnout. Když však bylo povstání po čtyřech měsících v Dillí poraženo a začaly represálie, viděl Ghálíb, co dokáží páchat ti, které dosud v duchu obdivoval.

Spatřil krutosti páchané na obou stranách, ztrácel víru v lidi. Navíc i přes svoje snažení o ne-strannost, do níž však v průběhu psaní deníku pronikalo víc a víc kritiky „nahého divadla mstivé zloby a zlovolné nenávisti“ vítězů, upadl roku 1859 v podezření ze spoluúčasti na povstání, což byla skutečně ironie osudu. Jeho snaha o umírněnost ho zachránila; nikdy se však už úplně nevzpamatoval ze zkázy svého Dillí a ze ztráty mnoha přátel a všech životních jistot.

*Namísto přátelství – jen zkostnatělí rádci,
nehledej soucitu v střemhlavé světapouti.
Proč ne?*

V Dillí se tehdy žilo velmi těžce. Poničené město, hmotná bída, morální úpadek; většina drobných životních radostí vzala za své sic dočasně, ale přec jen na dobu příliš dlouhou pro šedesátiletého Ghálíba. Zkusil tedy přijmout pozvání rámpurského navába. Vydržel však v Rámpuru pouhé dva měsíce.

*Osud mě uvrhl do věčné ciziny
tíží mě břímě hanby, že nepatřím nikam.*

V Dillí pak žil ještě devět let, ale jako nešťastný, zlomený člověk.

Milena ve svém projevu mluvila o „době vymknuté z kloubů“, v níž Ghálíb žil. Většině lidí v auditoriu nemohlo nepřipadat, že je řeč o naší vlastní době.

*Co ještě chybí lidem ke štěstí?
Uzdraven chorý vladař – kdo bude hlavy stínat –
na jaře.*

Ghazal se vždy vyjadřuje symbolicky. Slova zněla aktuálně jako vzpomínka na pražské jaro 1968 a jeho neblahý konec. Při zpětném pohledu je jejich aktuálnost až neuvěřitelná: Kdo bude hlavy stínat na jaře? U nás ovšem symbolicky, tj. existenčně. Teď je šerý podzim, ale jaro přijde. Následujícího jara se prověrky už rozběhly.

*V srdci pálí protest, který se bál přejít přes mé rty,
kapka nesplynuvší s řekou, ta v prach se změní,
osude.*

Což platilo o mnohých, kteří jsme seděli v hledišti.

*Ve společnosti mocných onemocní má slova. Bez tváří beztvář,
z lichých lichotek živi. Kéž němota ochrání mé rty.*

To teprve začínalo, ale už bylo znát.

Milena mluvila o symbolice ghazalu, jejímž ústředním motivem je nedostupná milénka. K té se básník obrací, neboť svůj „protest proti nelogičnosti a nespravedlnosti uspořádání, v němž člověk žije,“ jinak vyjadřovat nemohl.

*Ponořen do ponuré doby žasnu,
když světla naděje vzplanou.
Nevede cesta ven? Snad si jen dovedně
v bezcestí hraje na schovávanou.*

Vždyť to snad řekl o nás! Doba byla dost ponurá... Milena citovala britského znalce urdské literatury Ralpa Russela: „Feudální společnost se vtírá do lidského soukromí, ustrašena chápe každé neortodoxní chování jako hrozbu vlastní bezpečnosti.“ Totéž se přece dělo u nás. Mluvila o úžasu, trýzni a žalu z existenciální nejistoty, ale také o naději, že i v bezcestí je přec jen skryta cesta.

Večer poezie byl nejen zdařilý, ale po řadu desetiletí nezapomenutelný, ghazaly dokonale přebásněné a z rozsáhlého Ghálibova *dívánu* trefně vybrané. Venku byl pořád pochmurný večer a ve vzduchu pořád visela normalizace se vším, co jsme ještě ani v plné podobě netušili; ale myslím, že se přítomným tak nějak trochu ulevilo u srdce. Jistěže to všechno Ghálib řekl a psal o své době, o svých útrapách, nadějích a zklamáních. Avšak mnoha posluchačům jakož i pozdějším čtenářům *Rukojmího lásky* muselo připadat, že mluvil i za ně. Nebyli jsme první, koho postihla „doba vymknutá z kloubů.“ Tamti přežili, přežijeme i my.

Vzpomínka na onen večer dává též jednoznačnou odpověď na otázku, zda tak stará poezie ze vzdálené kulturní oblasti a části světa může modernímu člověku něco poskytnout.

Milena Hübschmannová

a hudba

— Milena Hübschmannová a hudba

Psát o člověku, kterého jste měli rádi, může být hodně těžké. Psát o něm ve spojení s hudbou, jejíž podstata se vzpírá slovnímu uchopení, se zdá skoro nemožné. Je to vratká chůze po tenoučké hraně mezi propastí banalit a frází po levé ruce a předmětným (a ovšem skoro nic neříkajícím) technickým popisem po pravé.

Alap¹

Krátce poté, co jsme se s Milenou seznámily a začaly trochu společně pracovat, jsem ji pozvala do Kladna na koncert sboru, který vedu. Jestli existuje napovrch neefektní hudba, tak to byla ta, kterou jsme zpívali: české písně z doby husitské a reformační. Většinou jednohlas, melodie trochu nezvyklé, ale ne natolik, aby přitahovaly svou exotičností. Úpravy velmi střídme (bezpochyby blízké původnímu způsobu), interpretace amatérská (však také šlo původně o „písně lidu“). To podstatné na nich je pro nás intenzivní vnitřní poselství, které je nám blízké, a musí být nějakým způsobem blízké i posluchačům.

O ničem z toho jsem s Milenou předem (a pokud si vzpomínám ani později) nemluвила, a přece: po koncertě byla jedním z nejspontánněji aplaudujících, a zůstala už napořád v kruhu našich stoupenců. Co je důležité, je nejen neviditelné, ale někdy dokonce i neslyšitelné. A správně vidíme i slyšíme jen srdcem. Je srdce sídlem intuice? (Ovšem, vědecké vysvětlení intuice zní, že jde o výběr z možností na základě mnohokrát opakované zkušenosti. Je ale taková odpověď vůbec v kompetenci vědy?)

Milena měla k hudbě v každém případě velmi intuitivní vztah: líbí – nelíbí; rezonuje – nerezonuje. Od dětství hrála na klavír (rodinní členové dosvědčují, že líbezně). Když jí v roce 1972 zemřel tatínek, připadalo jí, že se potřebuje vyjádřit hudbou, ale klavír že není tím pravým

¹ Pro označení jednotlivých částí jsem použila názvy částí v klasické hudbě Indie: *alap* je úvodní improvizovaná část, v níž je uveden hudební materiál, který bude ve skladbě použit. *Asthái* je závazná část s hlavními melodickými myšlenkami, *abhóga* je obvykle závěrečnou tempovou gradací.

| R. Dzurko: Odcházejí ode mě
a basa hoří, 1984, skleněná drť |

zprostředkovatelem. Vybrala si zobcovou flétnu. Na první pohled pro snadnost, s níž se na ni dá celkem uspokojivě hrát. Kdo jsme ale Milenu znali, víme, že otázka snadnosti pro ni byla irelevantní. Mnohem spíš bych hledala vysvětlení tam, kde bývá flétna jako nástroj nejsnadněji rozeznávaný lidským „dechem“ (který je tak blízko „duchu“, že pro ně některé jazyky používají tentýž výraz), spojována se spiritualitou. Potřebovala vyjádřit svou duši, a tak si intuitivně našla nástroj, který je pro japonské zenové buddhisty, předovýchodní dervise i mnohé hinduisty nástrojem spjatým s lidskou duší ze všech nejvíc.

Operu považovala ze něco nepříjemně umělého, zato barokní hudbu, která je ovšem také podrobena nesmírnému množství pravidel, a je tedy podobně „nepřirozená“, bytostně nasávala. Snad pro vnitřní řád, tedy obsah i účel, který v ní slyšela. V poslední době mi řekla: „*Ted' pořád poslouchám Purcella. Já si vždycky něco oblíbím, a pak to poslouchám pořád, dokud to neznám.*“ Myslím, že tohle byla přesně Milena – jako ve všem, co

dělala: žensky intuitivní ve výběru a neobyčejně – řekněme vědecky – solidní v dalším přístupu.

Asthái: Jak se stát etnomuzikologem

V květnu 2004 jsme jeli s Milenou a jejím bratrem Antonínem do Litoměřic. Chtěli jsme tam v rodině Kešelových zjistit nějaké údaje o paní Maryndě, znamenité zpěvačce, jejíž CD jsme s Milenou právě připravovali. Všichni Maryndini příbuzní se z Mileniny návštěvy nepředstíraně radovali, a když mě Milena představovala, chápavě pokyvovali hlavou: „Jo tak, to je jako vaše žákyně, jako že ji učíte, no to je dobře.“ Milena se jim to sice snažila vyvrátit, ale nezdálo se, že by je v jejich přesvědčení příliš zviklala. Já jsem měla jaksi ambivalentní pocity. Na jedné straně (nedůtklivě): Vždyť jsem doma i v cizině vystudovaný etnomuzikolog s odbornými znalostmi, o nichž Milena nemá potuchy. Na druhé straně ale: Jednou bych chtěla tak bytostně jako Milena rozumět nějaké kultuře, že bych OPRAVDU věděla, co tam hudba znamená.

V našich končinách panuje představa, že etnomuzikolog je člověk, který běhá s notovým papírem (v neoptimističtějších variantách s magnetofonem) po odlehlých chalupách, řekněme

moravskoslezských kopanic, a mezi nejstaršími babičkami, oblečenými pokud možno v krojích, zapisuje/nahrává mizející lidové písně. Tento význam slova „etnomuzikolog“ je ale naše specifikum: ve světě se běžně neztotožňuje hudební folklorista (shánějící krojované babičky a jejich písně) s etnomuzikologem, stejně jako se neztotožňuje hudební folkloristika s etnomuzikologií. Etnomuzikologie posledních desetiletí je nejčastěji chápána buď jako věda pohlížející na světové hudební kultury komparativním způsobem, anebo – ještě spíš – jako antropologické studium hudby.² Etnomuzikolog je pak ten, kdo poznává, jak hudba funguje v lidské kultuře. Jeho základní otázkou není, „jaký má daná píseň/skladba tónový rozsah, jaká je její textura nebo struktura a jaký je užitý tónový systém?“ Hlavní, co jej zajímá, je „co tenhle hudební kus v dané chvíli a na daném místě znamená?“ Tedy otázka tak podobná otázkám jedné z rodičovských disciplín etnomuzikologie, totiž **kulturní antropologie**, která je vlastně (v každé jiné než čistě deskriptivní podobě) vědou o vztazích a významech. Jenže jaká je vlastně relevantní odpověď na otázku po významu? A jaká je metoda hledání takové relevantní odpovědi? Kulturní antropologie se ji pokouší najít v celém průběhu svých dějin.

Za základní atribut vědy je obvykle považována **verifikovatelnost**, tedy možnost prohlásit o vědeckém poznatku, jestli je pravdivý nebo ne. Koncept verifikovatelnosti, který odlišuje vědu kupříkladu od poezie (těžko verifikovat Nezvalův výrok *Naše životy jsou truchlivé jak pláč*),³ bývá od období osvícenství velmi pevně spojován s dvěma dalšími pojmy: **objektivitou** (nezáleží na osobě badatele, správný postup různých badatelů vede k týmž závěrům) a **racionalitou** (skutečnost je uchopitelná pouhým rozumem).

Po evolucionistické – dnes už víceméně „demodé“⁴ – kapitole v dějinách kulturní antropologie⁵ se hlavním zaklínadlem antropologů počínaje dvacátými, resp. třicátými lety 20. století⁶ stal **kulturní relativismus**.⁷ Kulturní relativismus – až dodnes červená nit většiny kulturně-antropologických prací – postuluje, že každou kulturu je nutno studovat v jejím celku, protože jejím je-

2 Pro zjednodušení jsem převzala formulaci Bruno Nettla (2002). Zvídavého zájemce o proměny etnomuzikologie jistě uspokojí kniha K. Kaufman Shelemay: *History, Definitions, and Scope of Ethnomusicology* (1990).

3 Vítězslav Nezval: *Edison*.

4 Výraz „víceméně“ je ovšem na místě: je překvapivé, jaké popularitě se dodnes mezi našimi antropology těší např. Frazerova *Zlatá ratolest* (1994). Obzvlášť pozoruhodné – a zasluhující si samostatné úvahy – je doslova ostinátní přetrvávání evolucionistických myšlenek v české (etno)muzikologii.

5 Na okraj: I etnomuzikologie měla své evolucionistické období, v němž byla jejími hlavními tématy „tvrda“ data: tónové systémy, ladění nástrojů apod. K dnešní hlavní etnomuzikologické otázce, „co znamená daný hudební kus“, ji tato data pochopitelně nijak nepřiblížila.

6 Pregnantně formulováno v Boasově *The Mind of Primitive Man* (1938).

7 V tomto textu sleduji jednu – pro můj záměr relevantní – myšlenkovou linii, jak ji vidím od difuzionismu po symbolickou antropologii. Rozumí se samo sebou, že paralelně existovaly i další kulturně-antropologické školy.

vům lze porozumět pouze v kontextu této kultury, nikoli srovnáváním se (zdánlivě) podobnými jevy jiných kultur. Tento koncept je těsně spjat s podmínkou dlouhodobé a intenzivní **terénní práce**, bez níž je od dvacátých let kulturní antropologie nemyslitelná: kdo chce pochopit, jak jev v kultuře funguje, jaké v ní má místo a význam, musí tam sám nejprve dlouho být.

Znovu: Jaká je vlastně **relevantní odpověď** na otázku po významu jevu v kultuře? A jaká je **relevantní metoda** hledání této odpovědi? Pěkným příkladem meziválečné představy o relevanci je oblíbená kniha Ruth Benedictové *Kulturní vzorce*.⁸ (Mimochodem: Benedictová napsala tuto knihu především na základě druhotných pramenů a literatury, nikoli na základě vlastní terénní práce.) Autorka v ní srovnává tři velmi odlišné kultury: pueblanských indiánů Zuñiů, melanézského kmene Dobu a indiánů Kwakiutlů. Společným jmenovatelem, na nějž všechny kultury převádí, je dichotomie „apollónská x dionýská“ kultura; dichotomie, jejímž tvůrcem je západní filozof Friedrich Nietzsche. I přes proklamovaný relativismus stále ještě vládne přesvědčení, že lze objektivními metodami shromáždit objektivní data a ta vysvětlit pomocí objektivních schémat (konceptů). Kulturní relativismus, interpretovaný evropskými myšlenkovými koncepty, je jen relativně relativní.

Teprve v šedesátých letech se v kulturní antropologii začíná třístit představa „objektivní“ vědy převážně jako souboru „tvrdých“ dat. Významnou se stává původně lingvistická koncepce Kennetha Pikea, rozlišující tzv. emickou a etickou perspektivu pohledu na kulturu. Hledisko příslušníků kultury – **emické hledisko** – je v podstatě nepřevoditelné na stejného jmenovatele jako hledisko vnějšího pozorovatele – **hledisko etické**. **Lingvistika** ostatně hraje v americké kulturně-antropologické tradici významnou roli mnoho desetiletí. S kulturním relativismem koreluje jedna z jejích základních teorií, tzv. Sapir-Whorfova hypotéza lingvistického relativismu, zformulovaná ve třicátých letech. Podle ní vnímání a chápání světa závisí na mateřském jazyce.

Současně se změnou chápání relevance vědeckých dat (a tedy se změnou chápání možností vědy) se mění i **přístup** k těm, které antropologie zkoumá: namísto studijních „objektů“ se stávají partnery v dialogu, partnery, bez nichž není možné ničemu porozumět. Nejen že oni jsou jedinými disponenty znalostí, které chce antropolog poznat, ale především ovládají souvislosti, do nichž informace patří, ovládají kontext. Antropologům jde v první řadě o **porozumění** sociokulturním jevům,⁹ v druhé řadě o jejich **interpretaci**.

S touto koncepcí je spojována dnes již poměrně rozšířená teze, která zní jako přesné popření pozitivistické objektivity: „**Já jako výzkumník jsem nejdůležitějším výzkumným nástrojem**“. „Já“ se svými zkušenostmi, hodnotami, sympatiemi i antipatiemi, sklony. To všechno

8 Originál: Benedict, Ruth (1934): *Patterns of Culture*.

9 V etnomuzikologii je paralelním přístupem užívání domorodých termínů, které lépe než naše odhalují původní koncepty.

zásadně ovlivňuje moje pozorování, moje slyšení, moje všímání si (což je výběrová činnost) a moje porozumění. Do popředí se deroucí zbytnělé „já“ bude bránit přiblížit se jiným (tak jako brání i vztahům ve vlastní kultuře); přitom přiblížení se je základním předpokladem porozumění. Bude bránit tomu, abych připustil, že vidění světa těch druhých je stejně oprávněné jako moje. Proklamovaný kulturní relativismus bude nálepkou na prázdné krabici.

„Já“ bude zásadně ovlivňovat také **vědeckou etiku**: výběrem tématu počínaje, přes hodnocení přijatelnosti výzkumných metod a chování v terénu, po zvažování publikovatelnosti vědeckých závěrů i jiných produktů výzkumu. Téma etiky v sociálních vědách včetně kulturní antropologie i etnomuzikologie bývá v posledních desetiletích často diskutováno.¹⁰ Závěry těchto diskuzí bývají pro mne osobně často překvapivě vágní (při rozdílnosti výchozích etických pozic to ale zřejmě nijak překvapivé není). Základní teze však vždy zní: „**Nepálit za sebou mosty**“. Sebezáchovné pravidlo, platící nejen v běžném životě; na jeho porušení doplácí další generace badatelů.¹¹ Nejbanálněji a nejpovrchněji mu lze rozumět tak, že publikují jen to, co jsem schopen obhájit tváří v tvář informátorům – a skutečnost, že si naprostá většina z nich mou publikaci nikdy nepřečte, na věci nic nemění.¹² Hlubší smysl lze odvodit od smyslu vědy vůbec: nezkoumáme snad proto, abychom porozuměli – a abychom zprostředkovali porozumění? A není zprostředkování skutečného lidského porozumění nejen cílem, ale i nutným východiskem naší práce?

To, co se může na první pohled zdát jako popření základního vědeckého přístupu, je ve skutečnosti přiblížením se relevantním metodám. Každý, kdo má zkušenosti s terénní prací,

| Nejstarší nahrávka ve zpěvníku, Jihlava
1967 | fotoarchiv Heleny Drevňákové |

10 V kulturní antropologii se etické otázky začaly výrazněji diskutovat v šedesátých letech, etnomuzikologii od r. 1972.

11 Lassiter, který zkoumal mnoho let kmenové písně Kiowů, popisuje, jak dlouho mu trvalo obnovit důvěru indiánských zpěváků, kteří se cítili po několika předchozích návštěvách antropologů jako využitě zboží.

12 Předpokládám, že si sotva kdo ze slovenských romských osad přečte sborník *Romské osady v kulturologické perspektivě*. I kdyby si jej přečetl, nebude mu rozumět. Možná by pochopil despekt autora „terénního dramatu“ „Kaj o aligatoris“. Možná by se divil, že ti, kdo vybrali tři – jistě pravdivé – depresivní příběhy ze života romských osad, nenašli ani jeden povzbudivý. Možná by se ani nedivil. Ale dalšímu „kamarádovi-antropologovi“ by asi méně ochotně pomáhal pochopit, oč jde.

ví, jak zásadní je pro práci v terénu jeho duševní i tělesný stav. Pamatuje si, jak pro únavu nebo špatnou náladu propásl něco důležitého. (Anebo si to nepamatuje: tím hůř!) Pamatuje si, jak poznámka, pronesená jakoby na okraj, najednou dala smysl celé mozaice.¹³ A pamatuje si, jak při porovnávání dojmů ze stejné terénní situace s kolegou jako by byli na dvou různých místech (protože šlo o dva různé lidi, navíc cizince ve zkoumané kultuře).

A jaké je **místo Mileny Hübschmannové** v tomto kontextu antropologického myšlení? O Romy a jejich kulturu se začala zajímat v padesátých letech jako studentka indických jazyků. Ve školním roce 1968/9 se nechala zaměstnat jako učitelka mateřské školy v romské osadě Rakúsy u slovenského Kežmarku¹⁴ – byla tam dokonce se svou tehdy pětiletou dcerou – aby důkladně poznala to, čemu se věnuje. Už několik let předtím¹⁵ začala systematicky nahrávat: vyprávění ze života, pohádky, hudbu... Její nahrávky, kterých jsou stovky hodin, nejsou osekávanými folklórními artefakty, ale naopak v kontextu zasazenými projevy. Na nahrávce je často i obsáhlý rozhovor, v němž se Milena snaží dobrat se z nejrůznějších stran významu jevu. Současně si vedla velmi podrobné terénní zápisky, které i dnes umožňují utvořit si přesnou představu o nahrávací situaci.

Leccos z toho, co sesbírala, také publikovala (viz Sklizeň). Publikace mají dva základní rysy: buď přinášejí původní texty (ve zpěvnících jsou romské i české texty, rozhovor s Peterem Stojkou o hudbě v tradici olašských Romů je také dvojjazyčný, Věra Bílá – v té době poměrně málo známá romská pololidová zpěvačka – komentuje své písně vlastními slovy), nebo se snaží jevy z hudební oblasti vysvětlit, tedy interpretovat.

Těžko si představuji dokonalejší souznění se soudobou kulturní antropologií. Jsem přitom přesvědčena, že Milena nepostupovala podle návodů autorit. Jsem dokonce přesvědčena, že je neznala, přinejmenším ne v šedesátých letech. Myslím, že se řídila intuicí, používajíc ovšem běžné výzkumné techniky. Ostatně její světová vědecká prestiž nevznikla sama od sebe. Především si ale těžko představuji někoho, pro koho by věda byla tak výlučně prostředkem porozumění.

13 Pěkný příklad takového okamžiku uvádí zkušená americká etnomuzikoložka Ruth Stone (1991): Při nahrávání domorodých písní v Libérii běžně signalizovala manželovi, kdy má zastavit nahrávání. Teprve, když jejich komunikace jednou selhala a nahráli celou sekci, poznala, že komentáře zpěváka i publika dávají písní nový rozměr.

14 Často jsem ji slyšela vzpomínat na tuto velmi osobní zkušenost způsobem: „Teprve když jsem spala v jejích peřinách, pochopila jsem to.“

15 Nejstarší nahrávky jsou z r. 1966.

Abhóga: Sklizeň¹⁶

Fonotéka¹⁷

Zvukové nahrávky, které Milena Hübschmannová pořizovala od r. 1966, tvoří jednak velice rozsáhlou (ve skutečnosti nejrozsáhlejší sbírku, pořízenou českým romistou, ale jaký smysl má počítat nahrané minuty?), jednak velice pozoruhodnou sbírku. Na víc než třech stovkách magnetofonových páscích¹⁸ a sto osmdesáti magnetofonových kazetách¹⁹ (celkem kolem sedmi set hodin) jsou zachyceny pohádky, rozhovory, vyprávění i hudba. Důležité a cenné je to, že tu nejsou nahrána „čísla“, vyvázaná z kontextu, nýbrž naopak: kolem písničky se vede rozhovor, jak je písnička stará, kde se ji zpěvačka naučila a proč ji zpívá zrovna takhle. Přesně podle základního etnomuzikologického pravidla, že ne hudební jev sám, ale jeho kulturní kontext určuje význam.

Jak je vidět z následujícího soupisu anotovaných publikací, Milena toho o hudbě publikovala poměrně hodně, přestože ve srovnání s jinými tématy jde o tematiku vcelku marginální. Kromě první sbírky z r. 1960 vychází vždy ze své fonotéky. I tak využila ale jen její malou část. To je pro nás škoda, protože takové porozumění, takový vhled jako ten, kdo nahrávku pořizoval, už nikdo další mít nebude.

Sborníky písní:

Cikánské písně. 1960. Praha: Mladá fronta. 91 s.

České překlady textů 75 písní z vlastního sběru²⁰ s čtyřstránkovou předmluvou MH.²¹

16 Vycházím především z materiálů, které mi poskytla samotná MH. Výčet jejích děl tudíž nemusí být úplný a je těžké jej nyní dohledat – viz pozn. 23.

17 Všechny terénní nahrávky Mileny Hübschmannové v současné době vlastní Phonogrammarchiv Rakouské akademie věd (www.pha.oeaw.ac.at). Většinu svých nahrávek archivu věnovala Milena Hübschmannová již za svého života. (Pozn.red.)

18 Za současné údaje o sbírce vděčím Christianě Fennesz-Juhasz. Sama jsem se koncem devadesátých let zabývala pouze nahrávkami z území ČR – viz Jurková 1997.

19 Nahrávky na kazetách jsou od r. 1990.

20 Viz tiráž: *Sebrala a z cikánštiny přeložila Milena Hübschmannová*.

21 V této publikaci MH zřejmě vycházela ze svých zápisů – na rozdíl od ostatních publikací, jejichž výchoiskem byly zvukové záznamy.

| Cesta po Slovensku, 1984 | foto Iren Stehli |

Romane gila – Cikánské písně. Notový záznam Milena Jelínková, textový záznam Milena Hübschmannová. S.a., s.l.

Notové a textové transkripce 56 písní skupiny *servika Roma* z terénních nahrávek MH s českým překladem textu. Nahrávky i publikace vznikly na přelomu šedesátých a sedmdesátých let,²² zpěvník pak primárně jako pomůcka pro učitele romských dětí. V osmistránkové předmluvě uvádí Milena Hübschmannová širší etnografický kontext (romské skupiny žijící v ČSSR a jejich tradiční způsob života včetně

místa hudby v něm). Zmiňuje se o kontaktech – i těch hudebních – mezi jednotlivými subetnickými skupinami, zabývá se variabilitou písní jako důsledkem jejich funkčnosti; písně dělí na základě tzv. folktaxonomie, tedy podle romských hledisek; krátce se věnuje ustáleným textovým obrátům a také výslovnosti textu.

Kaľi zpívá: Romské písničky z repertoáru Věry Bílé. 1985. Notový záznam Zbyněk Malý, předmluva, přepis romských textů a jejich volný překlad Milena Hübschmannová. Praha: Panton. 31 s.

Notové a textové transkripce 11 písní tehdy ještě poměrně málo známé Věry Bílé z terénních nahrávek Mileny Hübschmannové, s českým překladem textu. V třístránkové předmluvě vychází Milena Hübschmannová především z vlastních výroků Věry Bílé o smyslu písní, otázce autorství, jejich interpretace.

Romane gila – Zpěvník romských písní. 1999. Milena Hübschmannová, Zuzana Jurková. Praha: Fortuna. 63 s. Ke zpěvníku vydána MC.

Notové a textové transkripce 40 anonymních i autorských písní skupiny *servika Roma* a hymny IRU „Dželem dželem“. Kromě českých překladů textů jsou zde příležitostně obsaženy i údaje o žánru, interpretech, způsobu provádění či nahrávacím kontextu. Doprovodná MC obsahuje převážně terénní nahrávky Mileny Hübschmannové, 12 písní natočil Český rozhlas. Čtyřstránková předmluva se opírá o romskou taxonomii a romská přísloví, vztahující se k hudbě.

²² Podle ústního sdělení MH, viz *Romano džaniben* 1-2/1996, s. 134 – 7.

Spoluautorství, články

„Některé korektivy sociálního chování v tradiční romské komunitě“. 1986. In: *Příčiny, podmínky a možnosti prevence sociálně patologických jevů u romské populace v ČSSR*, materiál pro účastníky semináře Československé sociologické společnosti při ČSAV Praha, Český Krumlov, s. 84–93.

Základním korektivem sociálního chování v tradiční komunitě slovenských Romů, kterou se zde Milena Hübschmannová zabývá, je veřejné mínění. To má své základní koncepty – „*ladž*“²³ a „*paťiv*“²⁴ – k nimž se vztahují důležité etické hodnoty. Ty jsou komunikovány různými způsoby, mezi nimiž má významné místo také píseň, konkrétně typ *halgató*.

| Cesta po Slovensku, 1984 | foto Iren Stehli |

„Slovesná tvorba slovenských Romů“. 1988. *Slovenský národopis* 1/36, s. 80 – 92.

Milena Hübschmannová, která považovala jazyk za jeden ze základních atributů romské kultury, zde podává přehled slovesných žánrů. První skupinu – formalizované žánry – představují písně (*gila*), prozaické útvary (různé typy pohádek, humorky) a hádanky, přísloví a škádlivé průpovídky. Mezi neformalizované slovesné projevy zahrnuje vyprávění (tematicky dále členěno) a soutěživé výroky.

„Domští hudebníci v Indii“. 1997. *Romano džaniben* 3-4/97, s. 11 – 27.

Po lingvistické argumentaci příbuznosti Romů a indických Domů/domů je na základě literatury popsána historie této kasty a její profesní charakteristika. Další část je věnována významu sociálního statusu v oficiálním hinduismu a v alternativních směrech, v poslední části popisuje Milena Hübschmannová své setkání s domskými hudebníci v r. 1969.

„Čtyři písně o žalu“. 1998. *Romano džaniben* 1-2/98, s. 6 – 18.

Článek tvoří tematický blok s dalšími dvěma články, věnovanými romské zpěvačce Irině Kudračové, v tomtéž čísle *Romano džaniben*: s muzikologickou analýzou těchto písní (Jurková,

23 Romsky: ostuda, stud

24 Romsky: úcta, čest; pocta

Zuzana: „Archetypální zpěvačka“, s. 19 – 28) a s autobiografickým vyprávěním, přepsaným a přeloženým H. Šebkovou a E. Žlnayovou, „Av ajsi, sar ul'ila“ (s. 29 – 32).

Autorka nejprve uvádí romskou písňovou taxonomii, do ní pak zasazuje nahrané písně typu *čorikane gila* „Čhave mre čhavore“, „Džal paňi, džal paňi“, „Čhavale Romale“ a „Dajori man nane“. Vysvětluje funkci tohoto písňového typu v tradiční romské komunitě, uvádí textovou transkripci, překlad textu i autorského komentáře, dále provádí jejich textovou analýzu a jednotlivé segmenty spojuje s osudy paní Kudračové a její dcery (která také zpívá na poslední nahrávce).

„Vorba pa-j di'li/Řeč o písni: Rozhovor Mileny Hübschmannové s Peterem Stojkou“. 2000. In: *Dúral me ávilem*, Praha: Ars Bohemica, s. 83 – 117.

Zatímco v první části knihy (s. 9 – 81) jsou texty olašských písní a jejich české překlady, v druhé části je osm písňových textů předmětem otázek Milny Hübschmannové a odpovědí olašského Roma Petera Stojky. Komentář zasahuje tematicky od okolností vzniku písně a její proměnlivosti vzhledem ke změně okolností (a tedy otázky „života“ písně) až po otázky estetické („Cožpak Romka není hezká? Bílá je snad hezčí?“) a etické (koupě nevěsty, manželská věrnost, odpuštění, atd.).

Další

Otevři okno a poslouchej, jak zpívám...: Minulost a přítomnost Romů v zrcadle jejich písní, rozhlasový pořad, Vltava, 1.4.1984, 59. S.a.

Prostřednictvím písní vysvětluje Milena Hübschmannová proměnu romské kultury v posledních desetiletích, a to především na základě terénních nahrávek písní a výpovědí Romů o nich. Partnerem jí v rozhovoru je Emil Ščuka.

Marynda Kešelová: Oda na paňori, b'oda mre asvora. 2004. Milena Hübschmannová, Zuzana Jurková. Praha: Signeta, 52 s. (doprovodný booklet k CD s terénními nahrávkami)

CD *Marynda Kešelová: Oda na paňori, b'oda mre asvora* má netradiční dramaturgii: tři časově rozsáhlejší plochy („okna“) obsahují 28 písní, které jsou zde publikovány v celém nahrávacím kontextu, tedy včetně domluv interpretů, jejich komentářů k písním i nechtěným dalším zvukům. Booklet obsahuje jednak notovou a textovou transkripci písní včetně překladů textů do češtiny a některých textových poznámek (s. 24–52). V první části bookletu je vedle etnomuzikologického textu Z. Jurkové (s. 1–3) vzpomínka Mileny Hübschmannové „Jak jsem znala Maryndu“

(s. 5-7) a její přepis a překlad autobiografického vyprávění M. Kešelové „Mro dživipen“ (s. 8 až 23). Rozsáhlejší verze téhož životopisného vyprávění M. Kešelové vyšla ve francouzštině v knize H. Šebkové, E. Žlnayové a M. Hübschmannové *Sar upre, avka the tele* (Paris: Lierre + Coudrier 1991).

| Cesta po Slovensku, 1984 | foto Iren Stehli |

Smysl vědy můžeme chápat různě. Kupříkladu jako snahu o pochopení světa racionálními prostředky (jakkoli si uvědomujeme, že tak z něj můžeme pochopit jen malou výseč).

Nebo lze smysl vidět v dnes často zdůrazňované aplikovatelnosti. Aplikovaná etnomuzikologie je mimochodem v Evropě na čelných místech v konferenčních tématech. Pak by byla Milena Hübschmannová velmi úspěšným etnomuzikologem: tři zpěvníky a jedna sbírka písňových textů, rozhlasový pořad, CD s terénními nahrávkami...²⁵ A to zdaleka není všechno: když zorganizovali studenti romistiky na Mileninu památku dvoudenní festival romské hudby Paťiv, hráli a zpívali na něm bezpochyby špičkoví hudebníci: Vojta Fabián, Jan „Áču“ Slepčík, Kale, Bengas, Čilágos... a ti všichni dosvědčovali Mileně nejen svou vděčnost, ale také význam (často rozhodující), který pro jejich hudbu měla. Který vědec má podobný kredit?

A možná je smyslem vědy, potažmo vědce, komunikovat porozumění (být prostřed(ní)kem porozumění): nejen porozumění kulturnímu jevu, ale především lidem. Zdá se mi, že tohle pojetí bylo Mileně nejbliž. Když teď znovu čtu její texty o romské hudbě, tak pociťe a osobně napsané, tak nové – a tak zprostředkovávající porozumění, uvědomuji si, že bych OPRAVDU jednou chtěla tak bytostně jako Milena rozumět nějaké kultuře, abych věděla, co tam hudba znamená.

25 Zmíněný hudební rozhlasový pořad nebyl jediný, na kterém Milena Hübschmannová pracovala. Milena sama často vzpomínala na pořad o romské literatuře „Tomu, co přichází na svět“, který uváděla píseň rokycanské skupiny Čerčeň „Amen Roma sam, bisteras so sam“, s jasným etnoemancipačním nábojem. Navíc několik pořadů, které Milena Hübschmannová v rozhlasu připravila, archivovaných vůbec není. Např. rozhlasový medailon rokycanské skupiny Čerčeň, ve kterém 17.11.1989 zaznělo několik etnoemancipačních hesel. MH snad nebyla přímo hlavní autorkou pořadu, ale jistě iniciátorkou a její spoluautorství nelze popřít. (Pozn. red.)

Literatura

- BENEDICTOVÁ, Ruth. *Kulturní vzorce*. Praha: Argo, 1999.
- BLACKING, John. *How Musical Is a Man?* Seattle/ London: University of Washington Press, 2000.
- BOAS, Franz. *The Mind of Primitive Man*. New York: Macmillan, 1938.
- JAKOUBEK, M. – PODUŠKA, O. (ed.). *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno: Doplněk, 2003.
- JURKOVÁ, Zuzana. Prameny ke studiu autentického hudebního folklóru Romů v České republice. In *Bulletin Muzea romské kultury*. 1997, 6, s. 15–20.
- JURKOVÁ, Zuzana. Prague: The Musical Anthropology of City as a Patchwork. In *Central European City As a Space for Dialogue*. Ed. B. Soukupová, H. Novotná, Z. Jurková. Praha: Bratislava: Zing Print, 2006.
- NETTL, Bruno. *Encounters in Ethnomusicology: A Memoir*. Warren (MI): Harmonie Park Press, 2002.
- STONE, Ruth. Spaces, Connections, and Scaffolding in Kpelle Song. In *Discourse in Ethnomusicology III: Essays in Honor of Frank J. Gillis*. Bloomington: Ethnomusicology Publication Group, 1991, s. 62–71.

Summary

Milena Hübschmannová and Music

Zuzana Jurková writes about Milena Hübschmannová and music.

Milena had an intuitive relationship to music. She played piano as a child but, in 1972, her father died and she felt that she could not express her feelings with that instrument and so she chose the recorder, whose sounds are – according to some non-European cultures – closer to the human soul. For her, opera was unacceptably artificial; she loved baroque music. Recently she told the author of this article, “Now I constantly listen to Purcell. Whenever I take a liking to something, I listen to it constantly until I know it.” Jurková feels that this was Milena in everything she undertook: intuitive in her choices and unusually solid and systematic in her approach.

Jurková considers Milena’s approach to recording Romani tales, music, etc., absolutely compatible with the cultural anthropology of the 1960’s. At that time, the relationship between researchers and informants was changing into partnerships. Anthropologists tried through long-term fieldwork to understand informants’ concepts. Linguists played an important role. Hübschmannová did not follow directions; she followed her intuition, using current research techniques.

Sound recordings that Milena Hübschmannová acquired starting in 1966 make up an extensive and remarkable collection. On more than 300 magnetic tapes and 180 cassettes she recorded tales, conversations, storytelling and music, with discussions about the age of the songs, where the singers learned them and why they sang them that way – precisely according to the basic ethnomusicological rules that the cultural context of music determines its importance. Part of this collection was published in the form of textual as well as musical transcriptions with commentaries and sometime also with first-hand sound recordings. Milena Hübschmannová wrote several scientific articles about the cultural context of musical phenomena on the basis of these recordings and fieldwork.

Valerie Levy

— Jan Aču Slepčík vzpomíná na Milenu

Vzpomínky známého kytaristy a zpěváka Jana Slepčíka vybrala romistka Karin Morávková, která byla s ním v úzkém styku kvůli své bakalářské práci o hudební terminologii. Výroky proto nejsou vyžádanou reakcí, ale vznikly spontánně během rozhovorů.

Než se seznámili

Ale já jsem si dlouho myslel, že Milena není normální. Ale pak, když jsem viděl tu její upřímnou radost, když ona viděla, že fakt někde uspěju, tak jsem věděl, že to dělá z čistýho srdce a že chce Romy prosadit za každou cenu, aby ukázala, že Romové taky něco umí. Pak už jsem ji bral úplně. Ale ze začátku jsem si myslel, že buď *tu dílni sal abo me* (jsi blázen ty nebo já).

Jak se seznámili

Paš o komunisti sas ajso filmes pal o Roma, so sas zakazimen te mutkerel varekhaj. No, jon varekhaj dochudenas kada filmes a ko Zbyňkus les mutker-nas. O Zbyňkus avľas ke mande, bo les sikhavavas te bašavel pre gitara. Tak ov avľa ke mande, phenel mange: *„Honzo, přijdeš ke mně? Já Ti představím paní profesorku Hübschmannovou!“* Phenav hoj hi. Imar šundom pal late, ale na dikhľom la ňigda, ča šundom pal late. No, imar odoj bešenas pherdo studenti, varesave cizinci odoj sle. Bešenas pre phuv a mange thode stolkos. A o Zbyňkus mange phenel: *„Av, predstavinav tuke la doktorka Hübschmannová.“* A me dikhav a phenav mange: Kaj varesavi doktorka? Ko šaj elas kadaj doktorka? A e Milena – bare bala kale a urďi opre sar hipisačka! Všelijake kvetki pre rokľa, pre bluza barevno. *A v životě by mě nena-*

| foto Antonín Hübschmann |

padlo, že to je paní profesorka! Dikhav pre late sar dilino a jov mange phenel: ,Tak, to je paní doktorka Hübschmannová.‘ A me pre late dikhav, hoj manca chudľa takoj romanes te vakerel: ,Khatar sal?‘ Ta chudľam te vakerel.

Za komunistů byl natočený takový film o Romech, který byl ale zakázaný. Nějak se k němu dostali a u Zbyňka ho pouštěli. Zbyněk ke mně přišel, protože jsem ho učil hrát na kytaru. Tak ke mně přišel a říká: ,Honzo, přijdeš ke mně? Já ti představím paní profesorku Hübschmannovou!‘ Říkám, že jo. Už jsem o ní slyšel, ale nikdy jsem ji neviděl. Tak už tam sedělo plno studentů. Byli tam i nějací cizinci. Seděli na zemi a mně dali židli. Zbyněk mi říká: ,Pojď, představím ti doktorku Hübschmannovou.‘ A já se dívám a říkám si: Kde je jaká doktorka? Kdo by tady mohl být doktorka? A Milena měla černé dlouhé vlasy a byla oblečená jak hipisačka. Květovaná sukně, barevná halenka. A v životě by mě nenapadlo, že to je paní profesorka! Koukám na ni jako blázen a on mi říká: ,Tak, to je paní doktorka Hübschmannová.‘ A já na ni koukám, jak na mě spustila romsky: ,Odkud jsi?‘ A začali jsme se bavit.

— Rozhovor s Magdou Kokyovou

O životě a skladatelském talentu této učitelky z hudebního rodu v Klenovci, okr. Rimavská Sobota, jsme referovali v předchozím čísle Romano džaniben jevend 2005. Následující rozhovor natočili Peter a Margita Wagnerovi během semináře Štátného pedagogického ústavu o výuce v romštině a o romských realitách 22. listopadu 2005 na Štrbském Plese. Projekt, který v něm zmiňuje, má za cíl uvádění těchto předmětů do kurikula slovenských základních a středních škol.

Na džanáv te vakeren, na del pe savoro ári te phenen, so hin mange po jílo, so mange gondolinav pal i Milena. Mék buter sar te bi phenavas, hoj manuš. Mék buter vareso. Vaš mange but značeňinda. Prekal late me kez-dindom te gondolinen buter pal o romipe. Mér me oda romipe láhi čak avka: Odoj dživav, avka dživav, sar ari bárilom, sa dikhlom mre dadestar mra dadatar. Ta akada drom, ada savoro, soste akánik kerav, adale kolektivoha, oj amenge oda savorenge diňa akaso drom. Hoj mék ávri so šaj gondolinas pal o Roma, mék áver dromora ole ávre Romenge šaj sikhavas. Kana ma laha restom, báre but berša hi odaleske, oj sťa bári lachi pajtaškiňa mire stríkoha, ole Janko Cibulaha. Hát kethane študujinnahi, khetane kernahi kala búťa, pal o romipen, kniški irinnahi khetane.

Nedokážu o tom mluvit, nelze vyjádřit všechno, co mám na srdci, co si myslím, kdo je Milena. Řekla bych, že určitě víc než obyčejný člověk, rozhodně víc. Pro mě znamenala hodně. Jejím prostřednictvím jsem se začala zajímat o romství. Protože předtím jsem romství vnímala jen tak, že žiji tam a tím způsobem, jak jsem vyrostla, jak jsem to odkoukala od svých rodičů. Ale směr, jaký jsem si zvolila, a všechno ostatní, co v tomto kolektivu děláme, nám ukázala ona. Abychom o Romech reflektovali, abychom to předali ostatním Romům. Když jsem ji potkala, to bylo před dlouhou dobou, byla blízkou přítelkyní mého strýce Jána Cibul'i. Studovali spolu, pracovali spolu na romské věci, psali spolu knížky. Proto za námi jezdila. Byla ještě mladoučká, dlouhé vlasy měla, delší než kabát, nádherně

No ta phírkerlahi k'amende. Terñóri mé sťa, bál ase báre duge, ži teleder o dereko, šukár kále. Asi sťa sar romani. Hoj má akor sar terñi kana sťa! Ta azutastar me la pindžarav. Akor mék me na džanáhi, hoj Hübschmannová pe vičinel. Oj sťa sar amári, andar amári rod'ina, patrínláhi an amári rod'ina. Lake sako, kana phenasahi Milena, sako džanasahi, ko h'oda i Milena. Hát avka azutastar. Ta má pále sar adaj aľom Kašate, avka valasar búter me dikhlom an ala búťa. Má me búť berša, trijanda dúj berš sikhľarav. No de aľom adaj avka sar načinla keráhi an oda d'ivadlo. No ta adala sortaha manušenca man restom, no ta kezďindam keril ala búťa te keren, ta bizon oj sťa amenge baro vzoro. Oj amenge oda savoro sikhada, sar so keril ada.

Sar sikhada tumen?

Oj kezďinda *zkoušenie*, oj písínlahi, írínkerlahi, vakerlahi pal ada, kerlahi an ala búťa. Čače pobisterďom angle pándže či šove beršenge, talam te buter berš oďaleske má hi, sťomahi laha po sustreďení pal Prahate, Sázavate. Odoj khetane diňam ola lava pomenovaňia, o *podstatné mená*, o *prídavné mená*, odoj sťamahi deš džéne. No t'akor sťomahi laha, sar ávera kernahi pal late, džannahi an lakere šlapaja. Snažinasahi amen te džan ane lakere šlapaja, de oda na dosjahňinaha talam šoha amen. Čak snažinas amen.

Lošnav, hoj sťa amen asi odvaha kada te pristupinen. Hoj kezďindam te keren ala pravidla. O manuš te daral, mer oda hi bari búti ada valaso.

černé. Byla úplně jako Romka. Ještě tehdy byla mladá! Znáám ji od té doby, ještě jsem nevěděla, že se jmenuje Hübschmannová. Patřila k nám do rodiny. Když se řeklo Milena, tak každý věděl, kdo to je, od samého počátku. Když jsem se potom vrátila do Košic, ponořila jsem se do těch prací víc. Učím už hodně dlouho, třicet tři let. Do projektu jsem se připojila nedávno, když jsem vystupovala v divadle. Stýkala jsem se s lidmi a začala jsem okolo toho pracovat. Ona nám byla samozřejmě velkým vzorem. Všechno kolem toho nám ukázala ona.

Jak Vás učila?

Ona nás zkoušela, psala, přednášela, pracovala s námi. Vlastně jsem už zapomněla, před takovými pěti či šesti roky, asi ještě dříve, jsme byli spolu na soustředění u Prahy, v Sázavě. Tam jsme sepisovali názvosloví, jako např. slova pro „podstatné jméno“, „přídavné jméno“, v deseti lidech. Tam jsem s ní byla, pracovala tak jako i ostatní šli jsme v jejích šlépějích. Alespoň jsme se o to snažili, ale nikdy toho asi nedosáhneme. Ale snažíme se.

Mám z toho radost, že jsme se tím směrem vydali, že jsme začali pracovat na těch pravidlech. Důvody k obavám jsme měli, protože je to opravdu obrovská práce.

So gindan tume angl'oda pal o romipe?

Lakere búřa elšéno gendóm me kola *oranřové vydania Dřanibena* stě. Má oda pe mande báre zapusobinda. No pale o Jaňiko, sar vakerlahi amáro pal ada savóro, an amári roďina savóro so opre vakerlahi. O Jaňiko fur lařarlahi, hoj ada savóro, ada řaj pal'ikerav ola Milenake, hoj me kezdindóm an adavala so te keren.

A tumen restan Kařate vaj Klinovcate?

Klinócate, mék tikhóri řtomahi hát.

Keři berř sanas?

Joj, aňi bárim na dřanav te phenen. Deřutřin, deřuřtár berř, an ala berřa. O Jaňiko řtudujinlahi Brařislavate. Aňi na dřanav, sar on pume restě, sar pume pindřarde khetáne. Me gondolinav, hoj valakaj pi valasavi medřinárodna konferencija. Odoj pume restě. Odoj pume pindřarde hát. No a pale řasto phirlahi k'amende Klinovcate.

Oj vakerlas pal koda, sar sas o Jankus, ke tumende.
Me řtom avka leske roďina, hoj mři daj hi leskeri sesterňica. Mra dakero dad taj leskero dad si phrala.

Tumaro dad řta lavutářiř?

O dad řisřa baro lavutári. Me oda biřhadóm ola Milenake pal oda, sar phirkerlahi mro dad valakana te bařavkeren píre dadeha, oda řlánko, oda lake biřhadóm, sar valakana o Roma vándolinkernahi. U kija biřhadóm o fotki, mro dad, cela bandaha, savore lavutára. Me lake biřhadóm oda řiřářo pal odá, ta pale

Jak jste řředtím uvařovala o romipen?

Jeři první práce jsem řetla v oranřové řerii *Romano dřaniben*. Už tehdy to na mě ohromně zapůsobilo. Potom tam byl náš Janko, který o tom všem povídál, v naší roďině to všechno probíral. Janko vřďdycky vyzdvihoval, ře za všechno můřeme být vděční Mileně, za to, ře jsem se do té věci zapojila.

A seznámili jste se v Kořicích nebo v Klenovci?

V Klenovci, byla jsem ještě malá.

Kolik Vám bylo let?

Aj, to Vám řeknu jen přibližně. Třinářt, řtrnářt let, asi v tom věku jsem byla. Janko řtudoval v Brařislavě. Ani nevím, kde se potkali oni dva, kde se seznámili. Myslím si, ře to bylo na nějaké mezinárodní konferenci. A poté k nám do Klenovce jeřdila řasto.

Ano, ona nám vyprávěla o Jankovi a o tom, jaké to bylo u Váš.

Příbuzná jsem s ním tak, ře moje matka je jeho sestřenice. Otec moři matky a jeho otec byli bratři.

Váš otec byl hudebník?

Otec byl velký hudebník. Poslala jsem Mileně vyprávěni o tom, jak můj otec kdysi chodil se svým otcem hrát. jak kdysi Romové „vándovali“ (*pozn. red.*: vyhrávat na oslavách a zábavách). Přídala jsem k tomu fotky otce s celou kapelou, všichni hudebníci. Poslala jsem jí, co

mange oj bičhađa pohladníca, hoj te bičhavav lake kija fotki. Ta te míre fotki. Ta bičhadom. Pe duje d'ivesende dodžandom, hoj mulla hát.

Ta náne manuš, gondolínay, so pal late valasavo erđavo vakerđahi. Sako, so la pindžarel – pindžarlahi. Pháro hi uš ova te phenen *v minulom čase*, na? Manuš peske gondolinlahi, hoj adaj ovla furt.

Pal soste vakerlas tumenca?

No ta oda čak avka. Kana kezdinahi te vakeren, lepráhi valaso, so šunahi mra datar, mire dadestar, mire papustar, mira babatar, no ta joj: írin, írin oda, ov asi láchi, írin oda. Avka avlahi, hoj na sťa man bári idejo pal ada, pala so te írinen. Ma akánik man liľom p'oda, hoj írindom pal odá, sar valakana phirlahi mro dad te vándolinen. K'amende p'oda phenlahi te vándolinen. Valakana avka dživnáh' o Roma. Irindom – dost but berša hi. Pa oda hi, sar k'amende svetinas i Karančoňa. M'oda hi činla, báre.

Me šaj phenav čak, hoj me aňi báre na džanahi, savi sukromi la sťa. Me na džanahi, hoj la hi čhávo, hoj nane romeste, me na džanáhi nič adá. Aňi na kamplahi mange ada te džanen. P'oda hoj te vážinav mange la. Me mer ada čak načinla dodžandžom, hoj la na sťa rom. U gondolínay, hoj aňi oj pal mande but na džanlahi, pal o sukromije. Hoj vlasne aňi lake oda talam na kampla pal mande kaso valaso te džanen. Hoj aňi mange talam na. Oda hi *zaujímavé*.

jsem napsala, a ona mi poslala pohlednici, abych jí k tomu poslala i fotky, což jsem udělala. Dva dny nato jsem se dověděla, že zemřela.

Snad není člověk, kdo by o ní řekl ošklivé slovo, z těch, kdo ji zná, tedy znal... Ono se to říká těžko v minulém čase, že? Člověk si myslel, že tu bude pořád.

O čem si s Vámi povídala?

Jen tak. Když jsem začala povídat, vzpomínala jsem se na to, co jsem slyšela od rodičů, od prarodičů, a ona hned: napiš to, piš, prosím tě, napiš to. Neměla jsem na to moc času, abych něco napsala. Teď jsem se do toho pustila, začala jsem psát o tom, jak můj otec „vándoval“, jak se u nás říkalo. Kdysi Romové takto žili. Píši o tom, co bylo dávno, jak jsme tehdy slavili Vánoce. Už je to dávno, strašně dávno.

Mohu říct jenom tolik, že ani moc nevím, jaké bylo její soukromí. Nevím, že měla dítě, že nebyla vdaná, nic takového. Ani bych to nepotřebovala vědět. Abych si jí vážila. To, že nemá muže, jsem se třeba dozvěděla teprve nedávno. A myslím si, že ani ona moc nevěděla o mém soukromí. A že vlastně ani ona tolik nepotřebovala vědět o mně. Tak jako já. To je zajímavé.

Text přepsal a přeložil Peter Wagner

CIKÁNSKÉ PÍSNE

*Sbírka s 6 přílohami
přeložil Milan Kukušmanovič.
Překlad, úvod, ilustrace a grafické řešení
navrhl Marie Nohlová.
Vydala Mladá fronta, nakladatelství v Praze,
jehož r. 1960, počet stran: 11 stran, 11 stran.
Odpovědná nakladatelka Zuzana Doležalová.*

*Ve vydání přiložená 6 příloh
Mladá fronta, nakladatelství v Praze, ul. 2. listopadu 27,
Leposlovník 27. Příloha 2.
Překlad, grafika 20 x 20 cm.
Mladá fronta, ul. 2. listopadu 27, Praha 2.
Mladá fronta, nakladatelství v Praze, ul. 2. listopadu 27.
Překlad, grafika 20 x 20 cm.
Mladá fronta, nakladatelství v Praze, ul. 2. listopadu 27.*

Milena Hübschmannová a slovesnost

— Milena a výzkum pohádek

„*I myself am not a folklorist*“ – pokoušela se se svou obvyklou skromností Milena snížit svůj význam, když začala mluvit o výzkumu pohádek¹ – protože i tím samozřejmě byla: badatelkou na poli pohádek.

Evropský výzkum pohádek má stopadesátiletou tradici a – protože se jedná spíše o interpretativní než o empirické odvětví vědy – odedávna byl a je náchylný k pronikání ideologických vlivů. Jako dítě romantismu zacházel raný výzkum pohádek s objekty svého bádání zcela samozřejmě jako s výrazem národní kultury: „Pohádky kdysi charakterizovaly osobité poetické smýšlení a záměry národa, a to bez cizích přísad,“ tak praví Wilhelm Grimm. Tento postoj měl v Evropě 19. století, a především v nesjednoceném Německu, samozřejmě také hluboký národně-politický rozměr a následně vyvolával u učenců nejružnějších národů horlivou sběratelskou činnost. Svou pozornost někteří sběratelé zaměřili i na vypravěčské tradice Romů, ačkoli Romové své pohádky tradovali čistě ústním podáním, a sami je nezaznamenávali. Theodor Benfey, indolog a jeden z otců srovnávacího výzkumu pohádek, objevil souvislosti mezi evropskými a indickými typy pohádek (Benfey 1859) a díky tomu, že indolog Fridrich Pott (1844/45) identifikoval romštinu jako jazyk indického původu, nepochybovali ani největší sběratelé pohádek již na přelomu 19. a 20. století o tom, že zlatý fond indických pohádek do Evropy přinesli a po v celém kontinentu rozšířili právě Romové.

Sběratelskému nadšení této epochy vdčíme mimo jiné i za záznamy romských pohádek Friedricha Müllera (1869), Franze Miklošiče v Maďarsku (70. léta 19. století), Barbu Constantinesca v Rumunsku (1878) a Rudolfa von Sowy na Slovensku (1887), dále za sbírky Francis Groomea (1899), později Johna Sampsona (1907-1930) a jeho žákyně Dory Yates (1936, 1948) v Anglii, Berharda Gilliata-Smithe v Bulharsku (1915-16), a mnoha dalších. Francis Groome také ve své antologii *Gypsy Folk-Tales* uvádí i odkazy na nejružnější prameny a texty jiných sběratelů. Groom a Yatesová navíc uvádějí odkazy na různé ztracené materiály, jakým

¹ Viz Hübschmannová (1996:72)

| Chmelov, Slovensko, 1999 | foto Pavla Kříženecká |

je například sbírka Izydora Kopernického z Polska nebo materiál Ivanoviče Kounavina z Ruska. Do stejné kategorie spadá nejspíše i materiál Alexandra Paspatiho, o němž se domníváme, že měl k dispozici mnohem více textů vztahujících se k romským dialektům Rumélie, než uvádí v příloze své gramatiky (1870).

V moderním poválečném světě už ale svébytnost romských pohádek nebyla žádoucí. Dokonce i v nejdůležitějším publikačním orgánu romských pohádek,

v *Journal of the Gypsy Lore Society*, byl Romům od pozdního 19. století upřen jakýkoli vlastní kulturní statek s výjimkou jazyka. Také jejich pohádky byly nahlíženy stále více pouze jako barevná mozaika motivů a typů, převzatých výhradně od většinových národů Evropy. Na západě, dokonce ani v angloamerickém prostoru, nebyli Romové vnímáni jako samostatné etnikum. Z toho důvodu o romských pohádkách a jejich dosavadním výzkumu mlčí i standardní dílo amerického výzkumu pohádek padesátých a šedesátých let, Dorsnův *Folklore Research around the World* (1961). Ve výzkumu pohádek se prosadila finská škola, v jejímž čele stáli Julius a Kaarle Krohnovi a Antti Aarne. Tak se stalo, že „prabíble“ výzkumu pohádek a jejich motivů, totiž Antti Aarneho dílo *The Types of the Folktale – A Classification and Bibliography*, které vyšlo poprvé v r. 1910 a znovu pak začátkem šedesátých let 20. století, důkladně přepracované a rozšířené Stithem Thompsonem (Aarne & Thompson 1961), sice vyhodnocuje všechny myslitelné evropské a indické pohádkové prameny, romské pohádky a jejich prameny však naprosto pomíjí (stejný osud potkal i bulharské národní pohádky – viz Mode 1987). A to přesto, že Aarne indický původ mnoha pohádek nadále nezpochybňuje (Aarne 1973). Výzkum pohádek tedy všude na světě pracuje se standardním dílem, podle něhož zlatý fond pohádek národa, který si obzvláště potrpí na jejich vyprávění, jednoduše neexistuje.

Komunistické režimy ve státech bývalého východního bloku popíraly kulturní rozličnost různých etnik ve svých zemích, včetně Romů, a pokoušely se zacházet se všemi svými obyvateli podle jednoho „socialistického kopyta“. Pro výzkum pohádek v těchto regionech to znamenalo, že příběhy vyprávěné a tradované mezi Romy byly prezentovány čistě jako národní lidová kultura dané země. Například József Vekerdi (1985) v Maďarsku na základě jmen hrdinů pohádek různých skupin Romů argumentoval, že neexistuje žádný korpus vlastních

specificky romských pohádek, neboť všechna jména jejich hrdinů jsou převzatá. Jména hrdinů sice romští vypravěči ve všech zemích z bohatého fondu pohádek ve svém okolí velmi ochotně přejímají a včleňují je do svých pohádek, takto označované postavy však mají přirozeně se svými předlohami společné jen jméno a typově jim odpovídají jen zřídka. Navzdory shodným jménům jednotlivých protagonistů je proto mnohé romské pohádky jen stěží možné klasifikovat podle typového katalogu Aarne-Thompsona. Přesto József Vekerdi vyvozuje: „Užívaná jména dokazují, že neexistuje společný fond romských pohádek.“ (1985:94)

Pro svébytnou romskou kulturu tedy nebylo ani na jedné straně železné opony místo. To zjistila i mladá indoložka Milena Hübschmannová, která se v padesátých letech v Praze začala zabývat romštinou. Také Jiří Lípa, který Milenu zpočátku podporoval v jejím lingvistickém snažení, považoval, stejně jako mnozí jiní, kulturní tradice Romů za převzaté od příslušného většinového národa. Když se Milena tváří v tvář bídě Romů začala zcela automaticky pro Romy sociálně angažovat, zjistila, že komunistická strana o ně nemá zájem. Naopak, dvacetistránkový dopis, který mladá indoložka v naději na pomoc zaslala ústřednímu výboru komunistické strany, neměl žádný výsledek. Tedy s výjimkou toho, že byla Milena v roce 1958 označena za „cikánskou buržoazní nacionalistku“, což ji vedlo k dramatickému politickému vystřízlivění (Fennesz-Juhász & Cech 2005: 18).

Přestože byly tedy na východě projevy kulturní svébytnosti Romů oficiálně vnímány jako vysoce nežádoucí a romské pohádky podle obecných norem o pohádkových motivech vůbec neexistovaly, sbíraly a zpracovávaly se tyto pohádky v posledních padesáti letech v mnoha zemích překvapivě horlivě – často i na vlastní pěst. Jedním z takto působících neúnavných idealistů byla, vedle Mozeše Heinschinka, Radeho Uhlika nebo Lva Čerenkova, i Milena Hübschmannová. Pohádky vyprávěné Romy, se kterými se sprátelila, zaznamenávala již mezi lety 1953–56 po celém tehdejší Československu, aniž měla k dispozici magnetofon nebo jinou podporu zvňějšku. Po ukončení studia v roce 1956 nemohla půl roku sehnat práci, a nakonec v prosinci 1956 začala pracovat ve státním Československém rozhlasu v Praze, v literární a divadelní redakci. To jí mimo jiné umožnilo nahrávat Romy za pomoci rozhlasové techniky.

Unikátní vhled do tradice vypravěčského umění slovenských Romů získala Milena Hübschmannová během svého půlročního pobytu v romské osadě Rakúsy na severovýchodním Slovensku (1968/69). Roku 1970 pořídila magnetofonové záznamy autentických vyprávění pohádek na jednom pražském dělnickém sídlišti a v roce 1973 pak pod názvem *Romské pohádky* svůj sebraný materiál publikovala, bohužel jen jednojazyčně a bez přepisu původních záznamů. V úvodu své sbírky Milena zevrubně shrnula své dosavadní poznatky a zkušenosti s vypravěčským uměním Romů, zmiňuje typologii romských pohádek, roli vypravěče a typické rysy a motivy rom-

ských pohádek. Detailně se věnovala bohatství metafor a symbolů a vypracovala přehled shod jednotlivých aspektů romských pohádek s podklady z Indie. V předmluvě se zabývá také popisem průběhu „profesionálních“ vypravěčských večerů a celkovou situací vypravěčské tradice v daném okamžiku. Podle jejích závěrů byla vypravěčská kultura v sedmdesátých letech 20. století v Československu sice ještě živá, ale začala již prodělavat proměnu, způsobenou šířením televizního vysílání s tím, jak byla postupně elektrifikována i romská sídliště. *Romské pohádky* představovaly první zveřejnění a vědecké zpracování slovenských romských pohádek od roku 1887 (von Sowa, Göttingen). Další práce Mileny Hübschmannové věnované romským pohádkám následovaly v osmdesátých letech (Hübschmannová, Gilsenbach 1983).

Význam této sběratelské činnosti, prováděné většinou bez nároku na honorář, je nedocenitelný. Roku 1983 postavil Heinz Mode proti Thompsonově katalogu typů, který poznamenal výše zmíněný ideologický lapsus, obsáhlý čtyřsvazkový výběr romských pohádek z celého světa. Heinz Mode zde vyhodnotil obsáhlé staré sbírky romských pohádek i mnohé jednotlivé publikace. Milena Hübschmannová se na celém díle významně podílela – zpracovala celou jednu třetinu materiálů publikovaných v této práci (šedesát sedm z téměř dvou set pohádek obsažených ve výběru). Na jedné straně pracovala s pohádkami tzv. slovenských Romů ze svého vlastního sborníku, které nahrála, přepsala a přeložila. Na straně druhé měla k dispozici obsáhlý materiál Rade Uhlíka z Bosny, který Modeovu sbírku podstatně obohatil. Rade Uhlík sbíral romské pohádky na Balkáně desítky let a z části je též publikoval (Uhlík 1957), jejich transliteraci však přenechal Modeovi a Hübschmannové, která je pro Modeho sborník přeložila a okomentovala. V situaci, kdy dosud nebyla provedena revize katalogu typů Aarne-Thompsona a kdy dosud chybí i odpovídající katalog typů romských pohádek, má Modeova sbírka pro výzkum pohádek zásadní význam. Obsahuje totiž mimo jiné i soubor vyprávění těch skupin Romů, kteří v průběhu válek na Balkáně přišli o svá bydliště, byli rozptýleni a tudíž dnes již neexistují jako uzavřené skupiny. Lze tedy jen stěží očekávat, že by jejich dřívější vypravěčské tradice žily dále, nehledě na to, že je nemožné je zdokumentovat.

Spolupráce s Heinzem Modem vedla k tomu, že se Milena romskými pohádkami začala zabývat velmi intenzivně a jakožto indoložka si přirozeně povšimla paralel s indickými pohádkami. Nejčastější romské pohádky Modeovy sbírky, tj. takové, které byly zaznamenány na více než deseti místech, mají všechny jednu nebo dokonce více indických obdob. Pohádky, které se v Modeově sborníku vyskytly alespoň několikrát, ne však víc než desetkrát, jsou doloženy jak v indickém tak i v íránském a tureckém prostoru. Analýze některých aspektů pohádek se Milena Hübschmannová věnovala ve svém článku *The Treasure of Romani Folk Tales*. Například stereotypní opakování zde označila za prvek typu mantry (1996:72). Na tomto místě je vhodné

poznamenat, že u tohoto konkrétního prvku jde spíše zřejmě o důsledek ústního předávání pohádek, tedy o prvek, který napomáhá zapamatovatelnosti. V článku také Milena Hübschmannová podporuje teorii o existenci celoevropského fondu pohádek, který je společný pro všechny národy. V tom se shoduje s německou etnoložkou Köhler-Zülchovou (1992:74): „*European folk tales are an itinerant international treasure.*“ (Evropské lidové pohádky jsou putovní mezinárodní pokladnicí.) Zatímco tento aspekt Milena již stručně nastínila v předmluvě k *Romským pohádkám*, ve své publikaci *The Treasure of Romani Folk Tales* (1996) se zabývá velmi podrobně otázkou, zda, a do jaké míry Romové tradováním a šířením indo-iránsko-orientálních pohádek v Evropě ke vzniku tohoto společného fondu pohádek přispěli. Konkrétními odkazy na výměnu vyprávění mezi Romy a Neromy zde podporuje tezi východo-západního transferu, kterou v předmluvě ke své sbírce pohádek zastává i Heinz Mode.

Ve zmíněném článku dále Milena výstižně zkonstatovala, že mezi pohádky zdokumentované v Modeově sbírce nebyly zařazeny dlouhé magické hrdinské příběhy. Právě tyto příběhy jsou ale pro Romy zvláště charakteristické a vykazují mnohé paralely k indickým pohádkám. Obecné etnografické posouzení romských pohádek tedy proběhlo na základě selektivního výběru textů. Metoda výběru záznamu předem preferovala jen krátké, přímočaré, anekdotické příběhy, nikoli reprezentativní texty. Naproti tomu Milena se zabývala právě dlouhými hrdinskými příběhy, jejichž vyprávění často trvalo celou noc. Vypracovala charakteristiku jazyka a motivů těchto pohádek a poukázala na jejich paralely s motivy a standardními formulacemi indických pohádek.

Milena Hübschmannová ve svých publikacích zároveň dokumentovala i tradice samotného vyprávění (1973, 1983, 1985, 1996, 2000), což je ze socio-kulturního hlediska velmi významné. Předtím, než se začaly používat zvukové nosiče, neměli sběratelé pro záznam vyprávění jinou možnost, než pohádky zapisovat. Proto je mluvčí musel pomalu a zřetelně diktovat – což ovšem nebyla autentická vypravěčská situace. To se projevilo v tom, že vypravěč šetřil ve vyprávění údaji o tom, kdy, kde a jak se děj odehrává. Diktované pohádky ve starých sbírkách jsou většinou krátké a přímočaré vyprávěné, v prepisech se neprojevuje chuť k fabulaci. Později, kdy již existovaly moderní metody záznamu, vznikaly sice objemné sbírky na zvukových nosičích jako např. sbírka *Heinschink*, současně však vypravěčské tradice mnohých skupin Romů začaly postupně vymírat. Za prvé byla během holocaustu celá jedna vypravěčská generace

| Přebal prvního vydání
Romských pohádek M. Hübschmannové
| Praha, Odeon, 1973 |

| Příprava natáčení | foto Iren Stehli |

Romů vyvražděna, a její absence je citelná i z hlediska absence nositelů tradiční kultury a romštiny jako rodného jazyka. Tradice vyprávění se tak podařilo předat jen v nepatrném rozsahu na několik málo přeživších. Za druhé byly v poválečné Evropě zbytky starých vypravěčských tradic čím dál tím víc vytlačovány novými médii – rozhlasem a televizí. A tak sice existují mnohé zprávy o dřívějších vyprávěních, ale žádné přímé záznamy autentického vyprávění k dispozici nemáme. Ze socio-kulturního hlediska je to

velkou ztrátou – při těchto vyprávěních bylo totiž i chování posluchačů, stejně jako jejich interakce s vypravěčem atp., vázáno určitým kodexem. Například v Maďarsku existovali poměrně dlouho profesionální vypravěči pro dospělé publikum. Když se ale začal repertoár velkých maďarských vypravěčů, jako jsou např. János Berki (Görög 1985) nebo Mihály Rostás (Grabocz & Kovalcsik 1988) zaznamenávat na magnetofon, autentické vypravěčské večery už přestaly mezi Romy v Maďarsku téměř existovat. Ačkoli János Berki byl ještě v sedmdesátých letech profesionálně činným vypravěčem, Veronika Görög se svými spolupracovníky zaznamenala jen několik jeho autentických vypravěčských představení. Podobně Guszti Szendrei, vypravěč oblíbený mezi vídeňskými Lováry (viz sbírka *Heinschink*), vyprávěl především za účelem soukromých nahrávek (Cech et al. 2001). Nahrávky profesionálních vypravěčských večerů s publikem, ať už velkého švédského vypravěče Taikona (Thillhagen 1973) nebo vypravěčů na Balkáně, jejichž pohádky zaznamenal Rade Uhlik (Uhlik 1957), prakticky neexistují. Dialogová a komunikační struktura těchto večerů, normy chování posluchačů, jejich reakce a vzájemná interakce s vypravěčem jsou zdokumentovány pouze u Mihálye Rostáse a u vypravěčské tradice maďarských oláských Romů (Grabocz & Kovalcsik 1988). Naproti tomu v Československu se vypravěčské umění Romů pěstovalo déle a za jeho komplexní dokumentaci vdčíme právě Mileně Hübschmannové. Zúčastnila se mnoha formálních i neformálních večerů (resp. nocí) a své zkušenosti veřejně publikovala. Její nahrávky dokumentují autentické události, čímž jsou v Evropě posledních třiceti let jedinečné. Jak uvedla na kongresu na téma vypravěčské umění Sintů a Romů v kontextu kultury evropské pohádky v Königsteinu (Strauss 1992: 153), nejdelší přepis souvislého magnetofonového záznamu pohádky, který kdy pořídila, čítá 105 stran.

První vydání Modeovy práce obsahovalo vedle vlastní předmluvy Heinze Modea i kapitolu Mileny Hübschmannové *Vyprávění pohádek a všední život slovenských Romů* (Lipsko, Insel Verlag 1983: 49–66), která vypravěčské situace detailně popisuje. V pozdějším, trísvazkovém vydání nakladatelství Drei Lilien Verlag Wiesbaden (1984) byla tato kapitola bohužel vypuštěna. Ještě v roce 1992 vypukla na již zmíněném kongresu o vypravěčském umění Sintů a Romů na toto téma bouřlivá diskuse mezi Ines Köhler-Zülchovou a zástupcem nakladatelství Insel-Verlag, který nedokázal vysvětlit, proč k tomuto vypuštění došlo, zvláště když podle všeobecného konsensu mají poznatky o sociálně-kulturním pozadí romských vyprávění pro pochopení pohádek u Neromů zásadní význam (Strauss 1992:160ff.).

Pro Milenu bylo charakteristické, že se zajímala o celou řadu oborů, a tak se neomezovala jen na dokumentaci vypravěčských tradic Romů a na analýzu jejich sociálně-kulturního pozadí. V publikacích jako *Oral Folklore of Slovak Roms* (1985) dokumentovala vypravěčskou situaci, kterou poznala při návštěvě jednoho slovenského Roma, žijícího u svých příbuzných v Praze. Podařilo se jí vytvořit a popsat typologii a stylistiku vyprávění pohádek slovenských Romů, která umožňuje srovnávání stylu mezi různými skupinami Romů. Zveřejnila rovněž studie, zabývající se jednotlivými prvky vyprávění, jako jsou přísloví a hádanky (1987, 2003, Hübschmannová a kol. 1985 a 1992). Podobnou analýzu obsahuje i rakouské vydání romských pohádek v nakladatelství Drava-Verlag (Halwachs a kol. 2000, Cech a kol. 2001, Fennesz-Juhász a kol. 2003), v těchto materiálech však zase chybí dokumentace narativních zvyklostí jako takových. V bohatosti korpusu přísloví, šprýmů, pohádek i údajů osvětlujících kontext vyprávění se materiálu vycházejícím z vypravěčských tradic slovenských Romů, pořízeném Milenou Hübschmannovou, vyrovná pouze sbírka *Heinschink* ve vídeňském Phonogrammarchivu rakouské Akademie věd (Fennesz-Juhász 1996), konkrétně část věnovaná izmirským Sepečidům. Tato sbírka je však publikována jen zčásti a na rozdíl od vyprávění slovenských Romů ještě není folkloristicky zpracována.

Dílo Mileny Hübschmannové k tématu výzkumu pohádek je tedy nejen velmi bohaté, ale i velmi mnohostranné. Nesmírnou dokumentaristickou hodnotu mají již jen samotné výsledky její sběratelské činnosti v oblasti záznamu jednotlivých pohádek. Jako spolupracovnice Heinze Modeho se dále významnou měrou podílela na nejobjemnějším díle současnosti o romských pohádkách. Milenina znalost pohádek byla hluboká a zahrnovala evropské stejně jako indické tradice. Její nadšení působilo inspirativně. K pohádce „Mrtvý společník“,² což je typ pohádky

2 Publikovaná v *Die schlaue Romni* (Fennesz-Juhász a kol. 2001). Viz recenze knihy v *Roamno džaniben* jevend 2005, s. 267 a násl. (Pozn. red.)

doložený už Paspatis roku 1873 pro Romy v Rumélii, tedy pro tureckou oblast, napsala autorce tohoto článku na pohlednici: „Čtu pohádky – fantastické! Mrtvý společník – jak hrdina přivedl princeznu k tomu, aby promluvila – to je do nejmenšího detailu rádžasthánská pohádka, kterou jsem právě teď četla...“

Milenino nadšení bylo natolik strhující, že díky její iniciativě začali Romové v Čechách tvořit svou vlastní literaturu. Již v předmluvě k dílu *Romské pohádky* (1973) vyjádřila Milena naději, že Romové svůj bohatý zlatý fond pohádek sami zaznamenají písemně dříve, než upadne v zapomnění. Doufala, že se včas najde romská obdoba bratří Grimmů či Karla Jaromíra Erbena. Na základě její iniciativy skutečně Romové začali své literární nápady zapisovat, počínaje pohádkami – dosud jen ústně vyprávěnými – přes životopisné příběhy až po anekdoty a verše. Bez Mileny Hübschmannové by tak neexistovaly nejen doklady vypravěčského umění a tradic slovenských Romů, ale možná ani autorská literatura této skupiny Romů.

Z německého originálu přeložila Jarmila Straková

Literatura

AARNE, Antti. Ursprung der Märchen. In *Wege der Märchenforschung*. Ed. Felix Karlinger. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.

AARNE, A. – THOMPSON, S. *The Types of Folktale: A Classification and Bibliography*. 2. vyd. Helsinki: 1961

BENFEY, Theodor (ed.). *Pantschatantra*. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1966.

CECH, P. – FENNESZ-JUHASZ, Ch. – HALWACHS, D. – HEINSCHINK, M. (ed.). *Fern von uns im Traum... Te na dikbas sunende...: Märchen, Erzählungen und Lieder der Lovara*. Klagenfurt: Drava, 2001.

CONSTANTINESCU, Barbu (ed.). *Probe de limba si Literatura Tiganilor din Romania*. Bukuresti: 1878

DORSON, Richard M. *Folklore Research around the World*. Bloomington: 1961.

FENNESZ-JUHASZ, Christiane. Tondokumente europäischer Roma. Die 'Sammlung Heinschink' im Phonogrammarchiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. In *Handbuch zur Tsiganologie*. Ed. J. S. Hohmann. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996, s. 272-281.

FENNESZ-JUHASZ, Ch. – CECH, P. Milena Hübschmannová (1933-2005). *dROMa*. 2005, 07, Graz & Mischendorf: Verein Roma-Service, 2005.

- FENNESZ-JUHASZ, Ch. – CECH, P. – HALWACHS, D. – HEINSCHINK, M. (ed.). *Die schlaue Romni. E bengali Romni: Märchen und Lieder der Roma. So Roma phenen taj gí-laben*. Klagenfurt: Drava, 2003.
- GILLIAT-SMITH, Bernhard. Report on the Gypsy Tribes of North-East Bulgaria. *Journal of the Gypsy Lore Society, New Series*, 1915, 9.
- GÖRÖG, Veronika. Tales of János Berki told in Gypsy and Hungarian. *Hungarian Gypsy Studies*. 1985, 3.
- GRABÓCZ, G. – KOVALCSIK, K. Mihály Rostás, a Gypsy Story-Teller. *Hungarian Gypsy Studies*. 1988, 5.
- GROOME, Francis H. *Gypsy folk-tales*. London: 1899.
- HALWACHS, D. – GÄRTNER-HORVATH, E. – WOGG, M. *Der Rom und der Teufel – O Rom taj o beng: Märchen, Erzählungen und Lieder der Roma aus dem Burgenland*. Klagenfurt: Drava, 2000.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Märchenerzählen und Alltagsleben bei den slowakischen Rom. In *Zigeunermärchen aus aller Welt*. Ed. Heinz Mode. Leipzig: Insel Verlag, 1983, s. 49-66.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Oral folklore of Slovak Roms. *Lacio drom*. 1985, 22, 6, s. 61-70.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *So hin po svetos jek buter?* Praha: ÚKDŽ, 1987.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. The treasure of Romani folk tales. *Roma*. 1996, 44-45, s. 68-79.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Oral Tradition and Literature in Roma Culture. In *Life in black and white*. Ed. Zdenka JARABOVÁ, Eva DAVIDOVÁ. Praha: Gallery. s. 123-156.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Hin man ajsi čhaj, so....* Praha: Fortuna, 2003.
- HÜBSCHMANNOVA, M. – GILSENBAACH, E. – GILSENBAACH, R. *Janitschek im Räuberschloss: Märchen slowakischer Roma*. Berlin: 1983.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. – ŠEBKOVÁ, H. – ŽIGOVÁ, A. *Lačo lav sar maro – Dobré slovo je jako chleba*. Praha: 1985.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. – ŠEBKOVÁ, H. – ŽIGOVÁ, A. *Godáver lava phure Romendar*. Praha: Apeiron, 1992.
- MIKLOSICH, Franz. *Beiträge zur Kenntnis der Zigeunermundarten. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien*. Wien: 1874-1878.
- MODE, Heinz (ed.). *Zigeunermärchen aus aller Welt*. Leipzig: Insel Verlag, 1983.
- MODE, Heinz (ed.). *Zigeunermärchen aus aller Welt*. 3 Bde. Wiesbaden: Drei-Lilien, 1984.
- MODE, Heinz. Kommentar. In *Bulgarische Märchen*. Ed. Elena Ognjanowa. Leipzig: Insel Verlag, 1992, s. 445-447.

- MUELLER, Friedrich. *Beiträge zur Kenntnis der Rom-Sprache. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien*. 1869, 61, 1, s. 149-206.
- PASPATI, Alexandre G. *Études sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman*. Osnabrück: 1973.
- POTT, August F. *Die Zigeuner in Europa und Asien: Ethnographisch-linguistische Untersuchung vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache*. Leipzig: 1965.
- SAMPSON, John (ed.). *Welsh Gypsy folk tales*. Liverpool: Gypsy Lore Society, 1907-1930.
- VON SOWA, Rudolf. *Die Mundart der slovakischen Zigeuner*. Göttingen: 1887.
- STRAUSS, Daniel (ed.). *Die Sinti/Roma-Erzählkunst im Kontext europäischer Märchenkultur. Berichte und Ergebnisse einer Tagung*. Schriftenreihe des Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma. Heidelberg: 1992.
- TILLHAGEN, Carl Herman (ed.). *Taikon erzählt Zigeunermärchen*. Zürich/ München: Artemis, 1973.
- UHLIK, Rade. Ciganske priče. *Džepna knjiga*. Sarajevo: 1957, s. 5-14.
- VEKERDY, József. Names and Roles of the Heroes of Gypsy Folk Tales in Hungary. *Lacio Drom*, 1985, 6, s. 91-94.
- YATES, Dora (ed.). *XII Gypsy Folk-Tales collected by John Sampson*. Newtown: Gregynog Press, 1933.
- YATES, Dora (ed.). *A Book of Gypsy Folk-Tales*. London: Phoenix House, 1948.

Zusammenfassung

Milena und die Märchenforschung

Milena Hübschmannová's Werk zur Märchenforschung ist unwahrscheinlich reichhaltig, vielseitig und von unschätzbarem dokumentarischem Wert, obwohl sie dies oft herunterspielte.

Die europäische Märchenforschung hat eine lange Tradition. Roma zeichneten ihre Märchen nicht selbst auf, aber es gab viele Nichtroma, die sich damit befassten. Vor allem dank dem Indologen Theodor Benfey zweifelte man seit dem Ende des 19. Jahrhunderts nicht mehr daran, dass Roma nach Europa indisches Märchengut mitgebracht haben. Doch die europäische Märchenforschung ist vor allem ein interpretatorischer Zweig der Wissenschaft und deshalb anfällig für ideologische Unterwanderung.

Im Nachkriegseuropa war eine Verknüpfung der Romamärchen mit ihrer indischen Herkunft vielfach nicht opportun. Auch die zwei Standardwerke *Folklore Research around the World* (1961) von Dorsons und *The Types of the Folktale - A Classification and Bibliography* (1910) von Antti Aarnes ignorieren weitgehend die Roma-Märchen und deren indische Quellen.

Dazu waren die Roma in den ehemaligen Ostblockstaaten noch offiziell nicht einmal als Ethnie anerkannt, und ihr Erzählgut zählte mit zur Volkskultur des betreffenden Landes. Z.B. Jozsef Vekerdi (1985) behauptet anhand von Heldennamen in den Roma-Märchen, dass die Roma die Grundtypen ihres Märchengutes von europäischen Völkern entlehnt hätten.

Milena Hübschmannová fing in den 50er Jahren an, sich mit dem Romanes zu befassen und gleichzeitig engagierte sie sich für die soziale Lage der Roma. Durch die Reaktion der Behörden auf ihr Engagement erfuhr sie aber dann eine einschneidende politische Ernüchterung. Trotzdem sammelte sie unermüdlich u. a. in der Slowakei Roma-Märchen, seit 1956 dank ihrer Arbeit beim Rundfunk mit einem Aufnahmegerät und Rundfunktechnikern. Aus ihren Tonaufnahmen stellte sie dann 1973 die Sammlung *Romské pohádky* (Märchen der Roma) zusammen, in dessen Einleitungsteil sie umfassende Informationen über die Erzählerkultur, Märchentypen und deren Merkmale und Motive darlegt. Seit von Sowas Publikation (1887) waren *Romské pohádky* die erste wissenschaftliche Auswertung slowakischer Roma-Märchen.

1983 beteiligte sie sich an der vierbändigen Sammlung von Roma-Märchen aller Welt von Heinz Mode. Sie wertete sowohl ihre eigenen Sammlungen aus, als auch die von Rade Uhlik aus Bosnien. Und 1996 publizierte sie ihr Werk *The treasure of Romani Folk Tales*, in dem sie sich mit der Frage befasst, ob und wie Roma dem gesamt-europäischen Märchenschatz beigetragen haben.

Unbestritten bedeutend in soziokultureller Hinsicht war die Dokumentation von traditionellen Erzählsituationen. Anfangs kollidierte freilich die Erzähltradition mit den mangelnden Aufnahmemöglichkeiten. Die diktierten Heldenmärchen waren durch das Diktieren kurz und linear. Erst dank Tonträgern wurde es möglich, einen ganzen Heldenepos aufzunehmen, der auch eine ganze Nacht dauern konnte. Doch die Nazis ermordeten eine ganze Generation von Roma, und somit von Trägern der Erzählerkunst. Für den Rest dieser Tradition wurden zum Teil die Massenmedien zum Verhängnis. Nur Milena Hübschmannová haben wir es zu verdanken, dass es Aufnahmen von authentischen Erzählereignissen gibt. Für andere Märchenforscher, wie z.B. Mozes Heinschink, erzählten die professionellen Erzähler meistens ohne Publikum nur zum Zweck der Aufnahme. Bei diesen Aufnahmen war es aber nicht möglich den Verhaltenskodex der Zuhörer oder deren Interaktionen mit dem Erzähler zu beobachten. Dieses wurde überwiegend nur von Milena Hübschmannová dokumentiert und ausgeführt.

Milena befasste sich auch mit der Typologie des Erzählgutes, mit der Stilistik der Roma-Märchen als auch mit Sprichwörtern oder z.B. Rätseln. Und es ist ihr gelungen, die Roma selbst zu motivieren, ihre literarischen Einfälle zu Papier zu bringen.

Eva Zdařilová

— Mozes Heinschink o Mileně Hübschmannové

— O Mozes vorbij papaj Milena

Následující rozhovor – anebo spíš proslov – s Mozesem Heinschinkem natočili Peter a Margita Wagnerovi v únoru 2006 ve Vídni za přítomnosti hostitelky Christiane Fennesz-Juhasz. Ačkoliv Mozes Heinschink hovoří plynně několika dialekty romštiny, o Mileně Hübschmannové promluvil nakonec ve své německé mateřštině. Původní záměr redakce, aby jeho výpověď byla zaznamenaná v romštině, změnil Mozes prosbou o překlad. Ze zkrácené české verze Petra Wagnera pořídila romský překlad (do olašského-lovárského dialektu) Margita Wagner. Překlad byl zaměřen na uvažování olašského čtenáře a nemůže proto být doslovný.

Jekhvar avilas mande jejkh pinžárdi gajži, i Claudia Mayerhofer, taj andas pesa a Milena. Má atunči mindár lam sáma, hoť jejkh ávres haťaras. Pinžárasas ame má dolmut, šunasas pár amende e ávrendar, no šoha či dikh-lam jekh ávres. Či skirinasas amenge butivar, maj feder márasas amenge o telefouno. Mindík, kana žous ando Čecho vaj vouj ando Bej-či, maladílám. Šaj phenav, hoť samas pajtáša. Bírinasas te vorbinas khetáne vi ži detehára. Vorbinasas niči feri paj Rrom, no vi pa amá-re nípura.

Paj Milena šaj vorbinasas, soski sas manušni, soski sas butárkiňa, soski sas žuvli, soski sas dej, taj sa šoha náštík žanela o manuš pár la sa. Kado si, míte o manuš si pi luma, taj kodolesa náštík keras khanči, musaj te las kado sokáši opre.

Poznali jsme se s Milenou přes Claudiu Mayerhoferovou, zdá se mi, že přišly ke mně spolu. Pamatuji si, že jsme si rozuměli na první pohled. Znali jsme se asi už dříve, přes další lidi, nebyli jsme už jeden druhému neznámí. Náš kontakt byl intenzivní a srdečný, nepsali jsme si často, spíš jsme telefonovali. Kdykoli jsme jeli do Česka, anebo ona sem, setkali jsme se. Samozřejmě jsme jeden u druhého přespávali, ale nevidali jsme se pravidelně, spíš podle příležitosti. Povíдали jsme si hodně o Romech, to se mohlo táhnout pozdě do noci. Ale mluvili jsme i o svých rodinách.

Na fenomén Milena lze nahlížet z různých úhlů pohledu, ale nakonec stejně zůstane člověkem zahaleným do nevysvětlitelného tajemství. Právě to mi na tomto světě, v této skutečnosti, připadá tak zvláštní. Známe je-

Kecavi manušni sar sas i Milena, má šoha či kerdola. Nađon bári manušni sas. Sa, so trobujas te žanel, žanelas. Peski zour vezetijas khote, ká žanelas, hoť peska vorbasa taj goudasa šaj žutij. Nás kecavi gajži, so bešel andi kancelárija taj makhel peske vundi, no kecavi ráji sas, hoť so phendas, vi kerdas. Či lešijas pe kodo, te kera-vel varisoski organizácija, te šaj žal palaj Rrom, no kana kamelas te žal varikaste, lelas peski motora taj trádelas taj sas.

I Milena žanelas mindík, so trobuj te kerel pe. Phírelas palaj Rrom khote, ká bešenas. Phušelás lendar, sar-i. Trajijas lenca, chalas lenca. Taj azír e Rrom vi kamenas la. I Milena sikhadas e žejnenge, sosko-j o maj keňňivo drom ká e Rrom. No varikaske šaj mezij pe kado drom nađon pháro. Sikhavelas e Rromenge, hoť vi vouj kecavi-j sar voun. Či phírelas ká e Rrom feri kadej. Mindík kamelas te žanel sar-i lenge. Taj vi azír but žejne maškar e Rrom kez dinas maj feder te paťan andej pe. Phenelas lenge: „Na dara, tu bírisa kodo te keres. Feri zumav!“ Andej la sas kado. Khanikastar či lešijas, te phenel lake variko, sar te vezetij pe andej Rrom.

Naj khonik kecavo, so žanelas te terejdij pa rrománi literatura kadej sar vouj. Lelas sáma, soski keňva si láši taj vi savi nasul-i. Kadi nađon phári búti-j. Angla deše beršen sas ame ando Romano Centro kecavi akcija, hoť ko kamelas andaj Rrom, hát šaj bišavkerelas amende peske rrománe vorbi, save tejlé skirinde, taj apal ame andá lende válastindam e maj láše búta, save sas skirime rrománes. Atunči andi krísi sas

nom zlomky reality, které jsou správné, ale pokud složíme všechny části dohromady, stejně nezískáme celý fenomén.

Milena je naprosto nenahraditelná, patří do malé staré zásoby romistů, která se ztrácí. Zanechává za sebou velkou díru. Všichni jsme nějak nahraditelní, ale v jejím případě je to opravdu těžké. Byla integrativní osobností, která držela věci pohromadě. Byla geniální a poznala, na čem záleželo, kam bylo třeba se zaměřit, aby se věci pohnuly. Svoje náměty dokázala realizovat velice nebyrokraticky a tím, že hned přistoupila k činu. Působila přímo na lidi, nečekala, až se založí sdružení a přijdou Romové, ale vyhledávala je sama a zeptala se: „Tak jak se máte?“

Bylo to vlastně velice jednoduché, zašla za Romy tam, kde byli, v bídě, sdílela s nimi život, jídlo, spaní, třeba jen na týden nebo dva, občas i se studenty, a to velice zapůsobilo. Nepřicházela seshora, ale dávala najevo: „Já jsem jeden jedním z vás.“ A tak to bylo i vnímáno. Dávala najevo i víru v jedince: „Přeci to umíš, jen to zkus!“ a budovala sebevědomí.

Nenahraditelná byla pro romskou literaturu. Měla cit na dobré věci, na dobrou literaturu. Často není jednoduché hodnotit, co je dobré, cítit, kde se opravdu něco děje. Před asi deseti lety jsme měli v Romano Centro literární soutěž. V porotě byli Lev Čerenkov, Milena Hübschmannová, já a ještě někdo. Hodnotili jsme různé texty, poezii i prózu. Problematické bylo to, že jsme měli vlastně jen jedinou

Žasnou nad tím, jak ~~...~~ ve státě, který chce být považován za demokratický, může skupina lidí zůstat zcela bez prostředků k živobytí a bez základních občanských práv. Romské rodiny z Karviné, o kterých mluvím, rozhodně ani v nejmenším nepřispěly k tomu, aby se rozpadla Československá republika, kde se jejich členové narodili a kde po celý svůj život žili. Namísto, aby jejich vlastní volba žít v tom ži-
 onu s nově utvářených států, byla samozřejmostí, jsou pro občanství v České republice /nikoli ve Slovenské!/ kladeny podmínky, pro mnohé nesp[olknitelné; / navíc byrokratická procedura, kterou je třeba při získávání občanství podstoupit, je pro značný počet žadatelů nezvladatelná. Hladovější romští občané z Karviné doplácejí na přestupek /přečin/ úřednice, která jim české občanství vydala za úplatek, jímž sama sebe obchopecovala. Jestliže je za to poprávu trestáno, pak Romové jsou "trestáni" mnohem závažněji než něco, čem vlastně nejsou vinni. Protože činitelé, kteří by mohli situaci změnit a uvést do souladu s humanitou a demokracií, které se nemohla dovolávat, nechávají nadále karvinské Romy hladovět /čímž je neoprávněně vybízí ke kriminalitě/ nezbývá než apelovat na lidi se svědomím a pomocí romských rodinám finančně, jídlem, šatstvem - aby nakonec nemuseli jejich členové krást nebo se žít prostitucí.

Věnuji 5 000 /pět tisíc/ rakouských Šillingů. x/

 Milena Hübschmannová, CSc.
 Indologický ústav FF UK
 Celetná 20, 110 00 Praha 1

x/ odměna za práci v mezinárodní poradě posuzující díla romských autorů zaslání do soukromé organizované rakouskou romskou kulturní organizací ROMANO CENTRO /15. října 1994/.

o Lev Čerenkov, i Milena, me taj inke variko áver. Bajo sas, hod' sas ame feri jejkh lášo fejšlo, savo šaj dam varikaske, ko ňerija. Po paluno ávri válastindam anda rrománo skirimo e Draganoske phrales. Sa keťti sas ášadile, ká lesko rrománo skirimo ávri ňerindas. Gindinde, hoť válastindam les ávri, ká o Dragan kerelas búti ando Romano Centro. O Dragan naďon siťárdo manuš-i, no či trajij maškar e Rrom sar e ávera, taj azír má naj sikhlo te vorbij keťti rrománes. Atunci, kana a Milenasa vorbinasas, avilas ávri, hoť ko kamel te skirij láše keňvi, si te avel les vi talento taj vi si te žanel, sar skirin pe e láše keňvi. I Milena vorbijas pa rrománi literatúra naďon mišto. Naďon paťalas andej le, hoť voun e Rrom bírina te skirin mišto e rrománe keňvi. Paťalas vi kecave žejnenge, so pala murro nás ando rrománo skirimo but láše. Mindík žanelas te rakhel variso šukár po manuš taj kodolesa vezetijas pe maj dúr. Taj kado e žejne lenas latar opre.

Maj but ánde pinžárdi sas maškar e Rrom po Touco taj ando Čecho. Maškar lende kerelas maj but búťa. Žanelas te vorbij kadej sar te aviloun čáci Rumungrica. Či žanelas te vorbij kadej mišto sar e čáče Rrom (Vlachika Rrom) vaj sar e Rrom po Balkáno. No vi kadej bírindas te del perdal peske gogle vorbi mindehun ká avilas. Naďon vi ášadilem, kana avilas ká murra rromňako nípo andi Turkija (e Rromenge khote phenen Chorachane). Kana šundas murro šougoro, hoť i Milena múlas, kezdindas te rovel. Jejkh ávreske tecinas. Vorbijas pár leste mindík naďon šukáres,

skutečně dobrou cenu. Tu získal jednohlasně Draganův bratr. Všichni byli překvapeni, a vypadalo to jako podvod. Dragan je vzdělaný, nežije zcela v komunitě, a není tolik zvyklý mluvit romsky. Naše hovory s Milenou byly často zaměřeny na literaturu, a tady vyšlo najevo, že dobrá literatura vyžaduje nejen talent, ale i řemeslný um. Milena hodnotila romskou literaturu obecně velice, velice pozitivně. Její optimismus tkvěl i v tom, že to Romové dokážou. I tehdy, kdy být optimista bylo hodně těžké i pro mě, vždy viděla někde malý kamínek, na kterém stavěla. A to bylo nakažlivé, na lidi to působilo.

Nejvíce byla známá mezi Romy v Česku a na Slovensku. Těmto zemím věnovala nejvíce pozornosti. Výborně uměla jejich jazyk. Větší problémy s dorozuměním měla na Balkáně a s olašskými dialekty. Přesto dokázala tím optimismem nakazit Romy všude, kam přišla. Bylo to opravdu pozoruhodné. Jednou přišla do rodiny mé manželky, která žije v Turecku. (Je Romka ze skupiny Chorachane, pozn. red.). Manželčin bratr pak brečel, když se o jejím úmrtí dozvěděl. Oba si byli vzájemně velmi sympatičtí, vždy jím byla nadšená, když byla u nás v Turecku – bohužel jsem u toho

vi kana sas andi Turkija. Bezech, hoť či simas atunči lenca. Sa keťti sas mucisajle sar vej ávera Rrom, so pinžárenas la, taj mindár kez-dinde te d'ilaben lake taj te phutren lake penge jile. Azír bírindas keťti e rrománe vorbi taj lenge sokáša tejele te chutilel. No te sas maškar e Cintura, hát nás mišto. Voun či kame-nas, kana žanenas e gáže rrománes. Gindi-nas, hoť kecavo žejno naj lengo manuš.

O manuš si te delas la páťiv vi azír, sar mezi-jas. E Rrom taj vi e studentura vorbinas pár la kadej, sar te aviloun svunto manušni. Taj si te phenav, hoť si le ande kado kuťtin čačimo. Sas la mindík báre gindura, žanelas te vorbij kadej, hoť a vorba sas vi tivo taj vi ágor. Mindík žanelas, sosko kivančágo si e Rromen. Ađejs dikhav, hoť maškar ame si naďon but žejne, save kamen te bušon „specialistura pej Rrom“ taj e Rrom gindon pe, hoť voun feri keren ávreske drom te avel varikaske mišto taj má či terejdin kadala žejne kadej, sar i lenge. Te sam láše, mindár terejdin te žanen so maj but paj Rrom taj mindár skirin paj Rrom penge búťa taj penge keňvi. I Milena nás šoha kecavi žejni. Vi vouj kamelas variso te kerel, no mindík maj angluno angla late sas o manuš, taj feri pala kodo i búti. Mindík kamelas te žanel paj žejne so maj but, maj lem-be sas anglá late voun sar vouj korkouri. Mindík lous sáma, kana simas lasa, hoť e Rrom kado dikhenas. Šaj phenav vi pi áver rrig, hoť nás šoha pér pe kouvli sar pej ávera. Naďon bári ráji sas.

nebyl. Všechny tam okouzila, tak jako Romy i jinde. Hned pro ni začali zpívat, hned se otevřeli. Díky tomuto jejímu kouzlu dokázala tolik natočit. Když člověk mluví romsky, otevře se mu svět, jen občas to může mít i opačný výsledek, jako třeba u Sintů.

Její zvláštností bylo ono kouzlo, ona veliká úcta, kterou vzbuzovala. Mezi Romy i mezi studenty byla skoro svatá, a jakýsi další rozměr opravdu měla. Dnes je čím dál víc specialistů, a Romové mají oprávněně pocit: Já jsem vlastně jenom objekt. Prozkoumají mě, a když je to zajímavé, hned o mně napíší disertaci nebo knihu, a hotovo. Tento dojem za sebou Milena nikdy nezanechala. Také chtěla něco dělat, ale vždy byl pro ni v popředí člověk, a teprve potom práce. Vždy ten, se kterým zrovna pobývala, byl v centru dění. A toho si Romové všímali, aspoň takovou mám zkušenost. Na druhé straně měla vždy vysoké vědecké nároky, a to hlavně sama na sebe.

| Mozes Heinschink, 2005 | foto Antonín Hübschmann |

Varikana sas maškar ame cigno chámo. Vari- kana pala murro i rrománi poézija nás skiri- me kadej mišto sar trobuj. No a Milena min- dík sas áver gindo. Phenelas mange: „Naj dikh-čak!“ Mindík žanelas te rakhel variso lášo andej rrománe skirimátura. Musaj sas jekhvar te phušav latar, hoť čáces gindoj pe, hoď láše-j. Ťudo manuš (ko či pinžárelas la) šaj phendoun, hoť vouj náštík kadej mišto skirij e keňvi, kana bírij te vazdel opre vi ke- cave skirimátura, save nás láše. No ko gindas lake búta, žanel, hoť naďon mišto skirime-j. Žanelas te skirij kadej, hoť sako manuš šaj delas la páťiv. Vi ko sas taj vi ko nás ávri si- tářdo. Taj kado či žanel sako žejno. Žanelas te avel sar cigni šej taj vi sar báři ráji. Či ža- nelas te vorbij feri kadej forotába. Nás musaj či te žangloun ávrendar sar te vezetij pe, taj korkourri bi vorbako kerelas kodo, so duká- lijas pe. Sako žanelas, hoť vouje Rromen ka- melas taj vi voun la.

Kana avilas variko andaj thema, andaj Ameri- ka, vaj kana avilas o Lars Lindgren, vaj kana variko trobujas te žanel variso paj Rrom ando Čecho vaj po Touco, mindík phírenas palaj Milena. Vouj sas i maj láši žejni, mindík žane- las kaste te bišavel le taj save Rromen trobunas te žutin.

Kamous inke jejkh te phenav, so šoha inke khati či dikhlem, hoť naďon ášad'ilem, kana dikhlem i zour, so sas lake studenton, save čáče jílesa kamenas te haťáren e rrománe trajoske. Mindík phírelas lenca andej rromá-

A potom, byla tolerantní, s čímž jsem já měl své problémy. Třeba nějaká báseň, nic moc, ale ona: No podívej se! – Vždy našla něco nád- herného. Až jsem se jí občas zeptal, jestli to myslí vážně. Podle toho, jak věci hodnotila, by člověk mohl čekat, že ani sama nemůže pro- dukovat nic náročného. Ale naopak, její vě- decké práce vždy obstály. A to je vzácné: Buď jsou lidé dojatí, hned řeknou: To je nádherné. Anebo jsou kritičtí, jsou vědci. Ale Milena uměla být obojí, měla jistou otevřenost, jistou naivitu. A vždy měla nutkání se dopídit, co je za tím. Nikdy podle pravidel, jen tak. A po- tom bylo cítit, že ty lidi měla ráda, a oni to také cítili.

Když přijel někdo z ciziny, třeba z Ameriky, anebo když přijel třeba Lars Lindgren, když někdo něco potřeboval ohledně Romů, zašel za Milenou, to byla ideální adresa – ona tě pak pošle dál. Také vždy dobře věděla, do kterých chýší vyslat pomoc.

Ale něco fantastického, na co jsem nikde jin- de nenarazil, to bylo nadšení jejích studentů. Vždy vyjížděla se studenty do osad – ti měli pak náležitě průjem – a žila s nimi život Romů, jedla jídlo Romů atd., a tím jim kul- turu Romů opravdu hodně přiblížila.

| Mozes Heinschink a Milena Hübschmannová
| foto Christo Kjučukov |

ne gáva po Touco. Nasvajle e čorre pájestar, no sa trajinas maškar lende, chanas lengo techan, taj kadej sikhavelas lenge, soske-j e Rrom taj soske-j lenge sokáša.

A Milena taj vi man sas ečformavo gindo. Žanasas, hoť sam kecave manuša, so sikhaven o drom e Rromenge no vi e gáženge. Kana vorbinav paj Rrom pi univerzita, či vorbinav pár le feri me, no kamav te aven khote manca vej Rrom, save korkourra vorbina pár pe. Kamelas te vezetin pe e Rrom korkourra taj te vorbin vi korkourra andá pe. Či kamelas te siťárel le sar bakren, kamelas te aven andá le báre taj láše manuša, te avel le páťiv. Sikhavelas lenge o drom taj žutijas le ande sa, so kerenas. Či phenelas lenge pi zour so te keren, kuko vaj kuko, no mukhelas pér le, vi atunči, kana či tecinas lake lenge gindura.

Nadon kamelas i Indija taj sa so khoutar sas: o techan, e žejne, e vorbi, e šiba, no sa. Kadej kamelas la sar murša rromňa. Kado dikhenas vej ávera žejne taj či bírinde te na len latar

V další věci jsme si byli hodně blízcí, že se cítila být prostřednicí světa Romů. Myslím to takhle: kdykoli přednáším na univerzitě, snažím se mluvit nikoli o Romech, ale ve společnosti Romů. Romové by měli mluvit sami, na tom jí záleželo, aby Romy maximálně podporovala v tom, aby byli samostatní. Nikoli stylem: Vy jste ovečky, pěkně se uče, buďte hodní atd., o to jí nešlo. Spíš je vedla k samostatnosti, aby se mohl rozvinout jejich talent. To bylo vznesené. A dále, její umění sdílet věci, nikoli vládnout patriarchálním způsobem. Vždy dovedla strhnout lidi pro určitou tematiku, a pak to nechala hodně na nich. Podporovala talenty, to bylo vynikající, podporovala jejich kreativitu. Nechtěla nikomu vnucovat své myšlení, ale uznávala cizí postoje i tehdy, když se od jejich lišily.

Do Indie byla blázen, do všeho, co se Indie týká. U ní to bylo velmi silné, její vášeň byla nakažlivá. V Romech dokázala probudit vědomí: „My pocházíme z Indie.“ Podobně jako

opre kado vi voun. E Rrom paťanas lake kana vorbijas lenge, hoť sármozin andaj Indija. Kado šaj ginas vi andej keňvi, save skirinde Rrom, sar i Lacková, savi sikhavel, hoť „me sármozinav anda barválo nípo“. E Rrom lošande, kana šunde, hoť sármozin andaj Indija. Vi kadej phenenas magaba andej pe, hoť sármozin anda lášo nípo. Varisave vorbi nás kecave bistošša, so phenelas. Vorbijas pa kodo, no kodolesa, soski sas, sar bírijas te vorbij paj Rrom taj vi paj Indija, bírindas te sikhavel e ternimátoske o drom, sar sikhadas o Jungmann taj leske pajtáša o drom e Čechonge angla bute beršen. E terne Rrom phenenas: No dikhes, ame má but žanas, khatar avilam, taj ká akánik žasa. E Rrom naďon kamen te halgatin taj te šunen e godavera vorbi. Kamenas mindík te žanen, khatar-i, taj i Milena, ká sas ávri sitárdi, šaj sikhadas lenge, mír gindon pe e gáže, hoť khoutar-i. Žanelas vi rrománes, no vi Hindi. Sikhavelas e Rromenge kecave indickíva vorbi, save sas ečformavi lenga šibake, sar „mure bal kále hin.“

Paťalas ande peski búti. Taj na mindík kado tecijas mange. Me sim áver sar i Milena. Ande sa dikhav varisoski douš taj e žejne kado len sama. E gáže lenas la sar žejňa, savi haťárel andej Rrom azír, ká phutrelas lenge lengo jílo. Peski búti či kerelas feri kadej, abisi te avel la varisoski búti, no mindík žanelas, mír šuttas pe pe kado drom. Khati fajma naj pi luma keťti Rrom pej univerziti sar ando Čecho taj po Touco. Lake studentura line perdal kodo, so vouj kerelas. Šaj phenav feri

touha, o které píše Lacková ve svých mytologických příbězích: „My pocházíme z ušlechtilého rodu.“ A proto to nadšení pro Indii: U Romů existovala už dříve mezera, kterou tím dovedla zaplnit. Kdykoli mluvila o Indii, Romové pozorně naslouchali. Uměla hindštinu, celé věty prezentovala v hindštině a romštině, jako „mure bal kale hin.“ Některé věci byly spekulativní, i sama to říkala. Nezastírala to, ale dokázala v mladých Romech, v romské inteligenci vyvolat atmosféru obrození. „Nojo, my toho umíme docela dost, odkud to vlastně pocházíme, kampak se to vydáváme?“

Ona věřila tomu, co dělala. A to dokázala věrohodně dávat najevo, což pro mě není tak jednoduché. Já jsem pln pochybností, věci hned vidím černě, a lidé to vycítí. Lidé brali její angažovanost pro romskou věc vážně, v jejím podání to jimi pohnulo. Ať už to byli Dieter Halwachs či Yaron Matras, špičkoví lingvisté v oblasti romštiny a zastánci Romů, vážili si jí. Najednou nešlo jen o nějakou konferenci, kde se něco odevzdá a hotovo. V žádné zemi, a v tom se mohu mýlit, není tolik

jejkh, hoť naj kecave báre manuša sar sas vouj. Žanelas te šinel i vorba štár rrígal taj či chasajlas ande peski vorba. Žanelas te vorbij sakonesa kadej, sar pasolijas pe. Žanelas te vorbij vi kecave žejenca sar sas o Dieter Halwachs vaj o Yaron Matras taj kadala dúj murš žanenas te den la pářiv sar trobuj pe.

Mindík sas lako kivančágo, hoť te siřon pi romistika but Rrom. Dukhalas lako jílo, kana dikhelas, hoť aven khote te siřon i šib feri dúj, trín Rrom. Náštík kerelas kodolesa khanči. Či kamelas khanikas khote pi zour. Kamelas e žejenen kecaven, soske sas.

Na jekhvar chochavenas la taj feri cirdenas latar e louve, no vi kadej kamelas le. No vi kadej sas pér la dosta báro kíno. Jejke Rromes, saves vi me pinžárous, ánglal delas les louve feri te šaj skirij variso rrománes, no pa dúje tríne đejšen bírijas te avel palpále bi khančesko šúše vastenca, či skirindas či dúj trín vorbi. Taj sa mindík kecave žejenca šukáres vorbijas. Khonik či na phendoun, hoť chojjajvelas. Či me či lem sáma te na phendoun mange korkourri. Phendas mange, hoť či bírij te na del varikas louve, kana phenel lake, hoť si pér les bajo taj trobun les louve. Či tecijas lake, kana dikhelas, hoť variko andaj Rrom čourelas la, no či kamelas kodolesa khanči te kerel. Šaj phenav, hoť azír, ká sas nađon bári ráji, či kamelas te avel kecavi sar voun te hajtij feri e louve. No kana malađolas kecave žejenca, mindík dukhalas la nađon lako jílo. Ká jejkh pesko amal či na náštík má

mladých romských studentů jako v Česku a na Slovensku, kteří chtějí pokračovat v jejím díle. Svůj seriózní přístup a svůj respekt dokázala předat dál. Jediné, co jim chybí, je integrativní osobnost, která by různé protichůdné směry dokázala udržet při sobě, která by dokázala uchopit vše ve své celistvosti.

Řekla mi otevřeně, jak byla nešťastná ze situace, kdy se na studium romistiky přihlásilo minimum Romů. Nicméně přijala to, nechtěla nikomu kázat, lidi brala takové, jací byli, se všemi chybami.

Vzpomínám si na jednoho společného přítele, měla o něj starost, brečela nad ním, i když měla důvod k nespokojenosti. Předem mu dala peníze, aby něco napsal, a po chvíli se dostavil s prázdnýma rukama. A vždy reagovala kamarádsky, přestože byla využívána. Už v tom se projevila její úcta, byla v tom i tolerance, trpělivost. Řekla si, že to potřebuje, že má problémy. V takových případech byla velmi velkorysá, byla hlavně nešťastná. K dalšímu příteli třeba už nemohla chodit, protože pil, a staré vynikající vztahy erodovaly. Potom trpěla tím, že prakticky celá romská, řekněme, elita emigrovala. To byla pro ni rána, hlavně pro ni jako pro člověka. Zcela to chápala, ale vnímala i ten rozpor, jak se celá ta úžasná literární scéna rozpadala, že se celý ten pozoruhodný samizdat rozkládal. Pak se někdy vyskytly nesrovnalosti ve vyučování. Hodně tím trpěla, ale zároveň poznamenala, že se stejně

phírelas, ká má mařakerno manuř sas taj anda kado čorro pijimo či na má nářřik kadej vorbinas khetáne, sar kana sej dúj sas terne. Pháro sas lake vi atunči, kana řundas, hoř e maj láře Rrom má či bírinas te trajin khaté ando Čecho taj azír nářle-tar khátar andej ávera thema. Mařkar lende sas vi lake láře amala, save nařon kamelas. Pi jejkh rrig hařárlas le, no pi áver rrig miřto řanelas, hoř o rrománo skirimo řaj kadej loukes chasajvel.

Vi řejse vi rářři gindojas pe pa kodo, sar řaj sikhavel e Rromenge taj vi a lumake, soske báre manuřa si mařkar e Rrom. Jekhvar sikhadas mange kecave řukára deski, ká sas o Matéo Maximoff, o Kalinin taj ávera řejne. Řanelas, hoř mindehun pi luma gindin e gáže paj Rrom, hoř čour-i, hoř khanden, taj řanen feri řukáres te řilaben. E řejne anda Bejři ařáren pe e Zikmundosa Freudosa, e Šönbergosa vaj e Franzosa Kafkasa. Khonik či lel le lendar, no kecavo fejlo mařkar e Rrom hi-bázij. E Cintura nařon ikren e Djangos Reinhardtos. Khaté kamous te phenav, hoř e Cintura nařon pařan andej pe, no e ávera Rrom či bírin te gindon kadej pár pe. Taj vi kadale Rromen trobuj te řanen pa penge manuřa, save bírinde te keren variso báro. Taj kecave manuřa mařkar lende dosta-j. I Mile-na vorbijas pa kodo, hoř kerel e studentonca jejkh projekto taj das les ánav „Bare Rroma“. Kamelas, e Rromenge te sikhavel hoř má na si te garavkerřon taj te dikhen pe teje anglař ávera, no kamelas mindík te tordön vorta taj te pařan penge. Te aviloun kadej, sar so vouj

neřá nic řelat, a stále prokazovala vůči řšem svoji noblesu. Nevyřstilo to ve skandál, jak by to dopadlo řřeba tady v Rakousku. Hned by se ozvaly výkřiky, ře korupce a tak. Ne ře tomu napomáhala, nikdy se na ničem nepořřílela. A křiž ří pak z bytu zmizely peníze, nikdy s níkým nepřerušila své styky. Vřřdy reagovala noblesně, i křiž se to týkalo ří samotné.

Na jedné věci ří vřřak vřřdy velmi záleželo: na romských vzorech. Ukázala mi i ony krásné portřetty Matéa Maximoffa, Kalinina, které pro ni moc znamenaly. A to právem. Kdekoli Romové řijí, nikdy nevystupují takoví jací jsou. Jediné klišé zní všude stejně, ře kradou a smrdí a popřípade řeřřě, ře uměři hezky zpívat. Základní princip za projektem „Bare Roma“ o významných Romech je pro mentalitu Romů extrémně řůležitý. Rakuřan se zorbí Sigmundem Freudem, Šönbergem či Franzem Kafkou. Nikdo řim to nebere, ale mezi Romy toto řybí. Platí to pro řáždou kulturu, řáždou zemi, řáždý národ, velice řobře to rozkřyla. Např. Django Reinhardt je nesmírně řůležitý pro Sinty. Zde bych řen pořřotkl, ře sebevřřdomí Sintů se od ostatních výrazně liří. Otázka vzorů je ve všech zemích klíčová. Romové řich mají řost a křiby se na ně víc upozorřovalo, Romové by neměli potřebu se řchovávat. Komplex méněcennosti by nebyl natolik rozřřřený, ani řruhá strana jeho mince, řj. přehnané vytěřřňování reality. Zá-

kamelas, na si te e Rrom kadej teje dikhenas pe anglaj ávera taj pi áver rrig na si te e Rrom, so kezdinde variso te keren, te aven kecave bárimange, hoť bírin te ášadon pe kodo, hoť či kapinde pa peski búti o maj báro ňerimo, so šaj avel žejnes, savo skirij /i Nobelova cena/. I Milena žanelas mindík, so trobuj e Rromen. Kamelas, sar so má phendem, te sikhavel lenge lenge báre manuša taj kamelas, hod' te skirin e Rrom andi pengi šib de azír, ká žanelas pár pe taj vi paj ávera žejne, hoť kado trobuj sakone žejnes pi luma. Feri kadej šaj bírij o manuš te trajij šukár taj voujako trajo. Maj feder žanelas so trobuj e Rromen sar voun korkoura.

Mindík sas la taj vi šaj aviloun la pherdo búti, no mindík lelas sáma, save trobun pe te keren pe akánik. Žanelas te válastij. Kerelas peske búta kadej, te avel le jejkh vurma.

Christiane Fennesz-Juhasz: Andi Milena sas naďon bári zour. Šoha či trajijas kadej sar kamenas latar te trajij e báre raj. Sikhavelas sakone manušeke páťiv. Me kecavi či sim, i páťiv si áver sar aďejs sar phenel pe „tolerancijsa“. Jejkh sas lake, hoť sas kodo manuš mišto vaj čorres urado.

Taj inke kamous te phenav, hoť bári vjedkiňa sas azír, ká mindík mejk trajijas, kamelas mindík te siťol variso nejvo paj luma, pa trajo. A Milenasa naďon kamasas te keras khetáne e búta azír, ká mindík o manuš siťolas jekh ávrestar. Taj na paťa, naj kadej sakone manušesa.

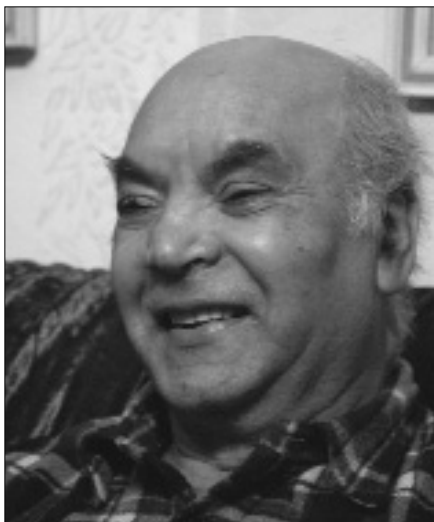
kladní potřeby jako pozitivní vzory pro sebeidentifikaci a možnost psát ve vlastním jazyce, to vždy dobře vnímala – aniž by to viděli samotní Romové.

Vždy tak měla otevřené oči pro podstatu věcí, všechno viděla v celém kontextu, nikdy se nesoustředila na pouhý jeden prvek.

Christiane Fennesz-Juhasz: Milena měla jednu vzácnou vlastnost: Nikdy nejednala podle pravidel politické korektnosti. Neprokazovala lidem pouhou toleranci, ale úctu, a to každému stejnou měrou. V tom byla výjimečná, já taková nejsem. A to je podle mě něco jiného než tolerance. Viděla vždy jen člověka, nehledě na to, jestli chodil v teplákách, měl kravatu, neměl vlasy nebo je měl dlouhé.

Jedna vlastnost z ní dělala vědce: Nikdy nepřestala chtít vědět o světě něco víc, stále se chtěla učit, měla v sobě onu zvědavost příznačnou pro vědce. S Milenou jsme rádi pracovali a práce s ní byla vždy zajímavá.

— Andrej Giňa o Mileně Hübschmannové

| Andrej Giňa, únor 2006
| MRK, foto Helena Sadílková |

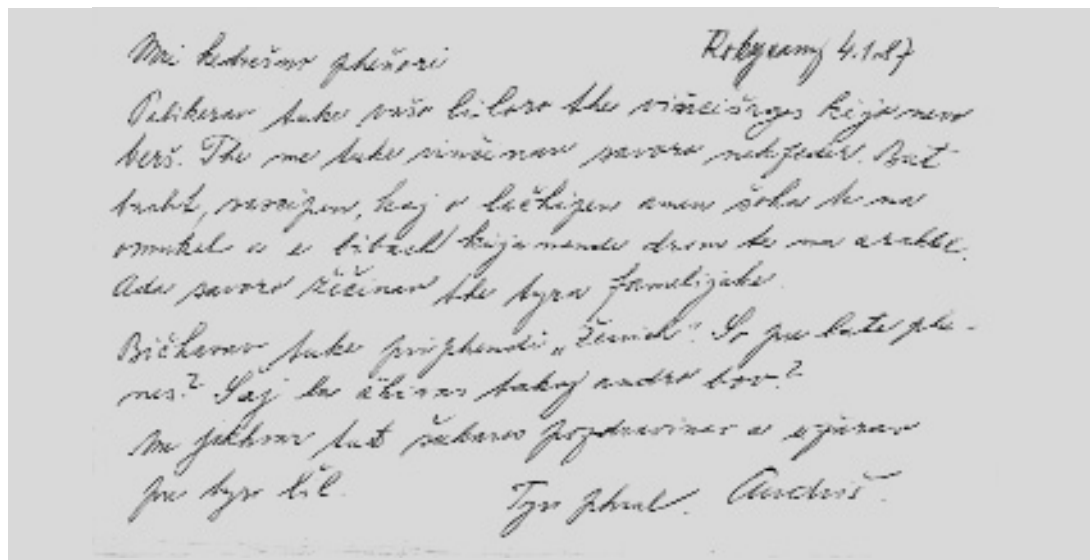
O svoje vzpomínky na Milenu Hübschmannovou se s námi na lednové návštěvě podělil také Andrej Giňa. Rozsáhlejší přepis rozhovoru s tímto romským spisovatelem uvedeme v příštím čísle RDŽ, při příležitosti gratulace k jeho sedmdesátým narozeninám. Při zpracování vzpomínek, které jsme natočili u Giňů doma, nám pomáhali studentky Barbora Šebová a Denisa Míková (mimochodem jejich vnučka).

PW: Phenen amenge, sar sprindžardan tu-men dujdzene la Milenaha?

Avle adaj andre Spilka kole Plickaha, kole fotografoha. A me odoj tiš somas. Ale joj akor vakerlas kole phure Romňijenca a paľis la daha. Has odoj koda o Plickas a les has magnetakos, jov kamelas leske te nagilaven o giľa romane. Me leske odoj tiš nagilaďom jekh gili. A paľis avle paleder, vaj buterval avľa. Paľis pes tiž dodžanľa e Milena, hoj me napi-

PW: Řekněte nám, jak jste se seznámili s Milenou?

Přijeli sem do Spilky s tím Plickou, s tím fotografem. A já tam taky byl. Ale ona tehdy dělala rozhovory se starými Romkami a potom taky s mojí maminkou. Byl tam ten Plicka a měl s sebou magnetofon a chtěl, aby mu nazpívaly romské písničky. Já mu taky jednu nazpíval. A potom se vracívala, byla tu víckrát. Pak se také dozvěděla, že jsem napsal tu kníž-

| Z písemné pozůstalosti Mileny Hübschmannové | MRK |

sindom kodi knižka, so kidavas o paramisa, ta joj has uplně, kajsi ...

Sar avla pal amende andre Spilka, avla la Terkaha, akor. Dujdžena avle, no a akorestar imar pes sdžahas sigeder a buterval. Pisinahas peske o l'ila a joj mange furt: pisin, napisin a furt, pisin, dža pal e daj, dža pal o Roma, kodoj džaha a pisin. No tak me pisinavas, sa lake bičhavavas. A varekhaj vareso paľis pisinavas tiž andre koda l'il, andre kola čechike noviny tiš bičhavavas. Ale na ile mandar ňigda nič.

Me keravas kadaj ajso pal e romaňi historija, kerahas zabava, pro kheliben, a kada igen zaujiminlas le Romen. Vaj duvar vičindom tiž la Milena, hoj te avel adaj kije. A avla, avla adaj a paľis phirnas the aver džene. Ale laha phares chudľalas varekana khere, bo joj has furt het. Ta většinou avlas joj ke amende, te vareso lake kampelas.

ku, jak jsem sbíral romské pohádky, a byla z toho úplně...

Tehdy, když k nám přišla do Spilky, přijela s Terkou. Přijely sem obě dvě a od té doby už jsme se scházeli častěji a víckrát. Psali jsme si dopisy a ona na mě pořád: piš, napiš zas něco, piš, jdi za mámou, jdi za Romy, půjdeme tam a tam a hlavně piš. A já jsem jí také psal, všechno jsem jí posílal. A potom jsem něco napsal do novin, něco jsem taky posílal do českých novin, ale nikdy mi nic nevzali.

Dělali jsme tu takové taneční zábavy, setkání, i o romské historii, a Romy to hodně zájímalo. Asi dvakrát jsem zavolał i jí, aby sem do Rokycan přijela. A ona opravdu přijela, a pak sem jezdili i další lidé. Ji šlo doma jenom těžko zastihnout, protože byla pořád někde pryč, takže většinou jezdila ona k nám, když něco potřebovala.

A vičinlas man jekhvar pre Slovensko, has odoj varekhaj andro osadi, al'e na gejlom laha bo naštik. Vaj dešustar d'ives odoj has.

Joj has, te manuš phenlas, tak buter sar famelija, sar te ulahas phen abo vareko. Joj čačes avlas adaj sar khere. Mek kadaj vakerahas, joj avlas khere fadimen – „Joj! Savi hin man šil!“ – imar kerahas jag. A haluški chalas. No tak mušinlas te kerel haluški, ciraleha, čileha, oda lakre has. Abo pišota. Joj na kamelas nič aver, kada ča kamelas.

PW: Ale oda sas aver sar te avel e pheň vaj o phral, na? Joj furt kerlas buťi.

Tak ča maškaral phučelas. Joj vakerlas, paľis vareso phučelas, ta me aňi na džanavas, hoj so joj vlastně kamel, bo joj has ajsi, hoj tutar vircdelas sa, so lake kampelas.

PW: So cirdelas avri tumendar?

„So kerdal, so pisines, kaj džaha, so keres, a diča kodi Raiznerovo vareso pisinda, kodoj kerdā kodi...“, avka pes dodžanehas, hoj so kaj hin. Joj amen čačes ľikerlas sar phralen, pheňen a te joj avlas adaj ta avlas adaj sar khere.

Kada dživipen, kada so pisinas, o bašaviben a sa, pre savoro amen anda polokes joj. Sa hin lakeri buťi, bo joj phirelas, phučelas, kerlas a avka tuke phenlas: „So te kavka kerehas, abo kada...?“ a phučelas koda vareso a andro šero tuke thovlas kajse kirme a imar džahas pal oda, na?

Me gondol'ina, hoj o Roma kada aňi mek na džanen, so našade, te joj avka odgeľa. Oda

Jednou mě pozvala, abych s ní jel na Slovensko, někam do osad, ale nejel jsem s ní, protože jsem nemohl. Byla tam asi čtrnáct dní.

Ona byla, jak to říct, víc než rodina, jako by byla sestra. Ona sem opravdu chodila jako domů. Ještě jsme si tady povídali, přijela prokřehlá – „Aj, to je mi zima!“ – a už jsme dělali oheň. A jedla halušky. Samozřejmě, halušky s tvarohem a s máslem, to bylo její. Nebo pišota. Chtěla jenom tohle, nic jiného nechtěla.

PW: Ale to bylo jiné než když přijede sestra nebo bratr, ne? Ona pořád pracovala.

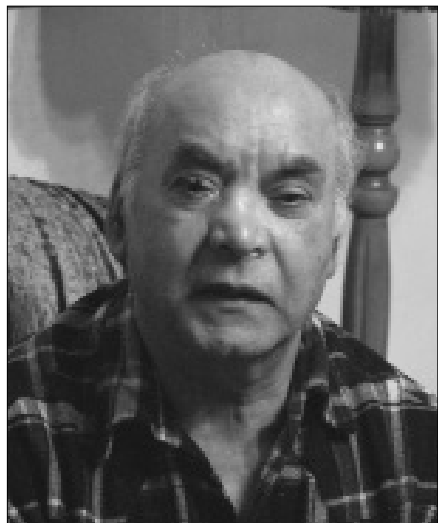
Jen tak mezitím se vyptávala. Něco vyprávěla, pak se na něco zeptala, ani jsem nevěděl, co že to vlastně chce. Už byla taková, že z tebe vytáhla všechno, co potřebovala.

PW: A co vytáhla z Vás?

„Cos udělal, co píšeš, kam pojedíš, co děláš?“ – a – „jen se podívej, ta Reiznerová něco napsala, tam dělala tohle...“ – a tak ses dozvěděl, kde se co děje. Ona se k nám chovala jako k sourozencům a když sem přišla, tak sem přišla jako domů.

O tom životě, o tom co píšeme, o hraní a k tomu všemu nás pomalu přivedla ona. To všechno je její práce, to ona pořád chodila, ptala se, říkala ti: „Co kdybys to udělal takhle?...“ a pořád se na něco ptala a do hlavy ti nasadila takové červíky a pak už jsi za tím šel dál sám.

Myslím, že tady Romové ještě ani netuší, co všechno ztratili, když takhle odešla. A to

| Andrej Giňa, únor 2006 | MRK, foto Helena Sadílková |

na ča, hoj kadaj o Roma, aľe calo repubľika. Me phenás, hoj calo Evropa. Vareko šaj phenel, sar phenen o Čechi: „*Každý je nahraditelný*.“ Aľe oda nane čačo, kajsi sar joj imar na uľola, na ela so has joj. So joj savoro pal peste mukľa, so diňa le manušen, na ča le Romen. Sikhada drom sar te dživel a sar so te kerel, s'oda has a s'oda hin. S'oda romaňi paťiv, s'oda koda dživipen sar has.

Amen pre late gondofinas, sar te elas amari.

Phenavas: „Džav ke Praha, zavičinava lake či hiňi khere.“ Varekaj mange džavas abo vareso kampelas, ta ča pre late. Na hoj tut nane so te chal abo kajso. Ale vareso kampelas, džahas ke Praha te viřidinel. Laha šaj vakerdal pal savoro, latar šaj phučľal sa. Džanelas tuke te odphenel, sar so hin.

nejen tady, ale v celé republice. V celé Evropě. Někdo může říct, jak říkají Češi: „Každý je nahraditelný.“ Ale to není pravda, někdo takový jako ona se už nenarodí, už tu nebude nikdo jako ona. A co ona všechno za sebou zanechala, co dala lidem, ne jen Romům. Ukázala cestu, jak žít a co jak dělat, co bylo, co je. Co to je romská úcta, a jejich život v minulosti. My na ni vzpomínáme, jako by byla naše.

Říkával jsem si: „Jedu do Prahy, zavolám jí, jestli je doma.“ Když jsem někam jel nebo něco potřeboval, jel jsem vždycky za ní. Nemyslím kvůli jídlu nebo tak, ale když jsem něco potřeboval, vyřizoval v Praze. S ní jsi mohl mluvit o všem, jí ses mohl zeptat na všechno. Uměla ti odpovět, jak to s čím je.

PW: A gejlān laha varekana ke Vidña vaj andre Italia, kaj keren kola suťeža literarne?

Na. Akurat somas andre Budapešťa. Joj sa kala, so vidiňom avri, prethoda andre angličťina, sa bičhada odoj, no a gejlom ke Budapešta. Odoj chudľom kodi cena. Oda has calo, sa so kerdom, so has andro novini.

PW: Dikhľan la varekana, sar sas bachtaľi vaj asandilas, jilestar?

Me somas, keci oleske, vaj duj berš, somas Prahate, ligendom odoj o goja. Avľom pro Černý Most, kodoj upre a o Emilis mange vičinlas, o Ščukas. Vičinlas mange „Av, av ke amende, av kadaj.“ No phenav: „No sar, kaj?“ – na džanav, varkhaj ko *Záběhlíci*, kodoj les hin vila. Avľom odoj andre kodi vila, kaj les has kancelárňi a sa.

Odoj les hin bar a a odoj pekenas – o mas ogrifinlas odoj a has odoj o Rusi, avle odoj o Roma andal e Rusija. O Demetrovci.

Tak me avľom odoj a akana ča dikhavas. Takoj man ile andre a takoj dine te chal a sa a bešavas odoj. E Milena avľa palal, pašal ma, kavka man obchudľa palal, akor na diňa pes anglal, me visalľom a dikhav pre late – a joj avka asalas, ajsi has varesavi bachtaľi! Tak akor. Ta čino, kana la dikhľom kavka te asal.

PW: The dikhľan la te aver has, sar sas lake pharo?

Kana pes Prahate kidelas pre Slovensko, kodoj pre kodi osadi. Akor avľa a stradelas love. Amen sar organizace la diňom mišľinav pan-

PW: A jel jste s ní někdy do Vídně nebo do Itálie, kde se pořádají ty literární soutěže?

Ne. Byl jsem jen v Budapešti. Všechno, co jsem vydal, přeložila do anličtiny a všechno to tam do té Budapešti poslala. Všechno to, co jsem napsal, co vyšlo v novinách. A já jsem tam pak jel a dostal jsem tam tu cenu.

PW: Viděl jste ji někdy, jak byla veselá nebo se smála, od srdce?

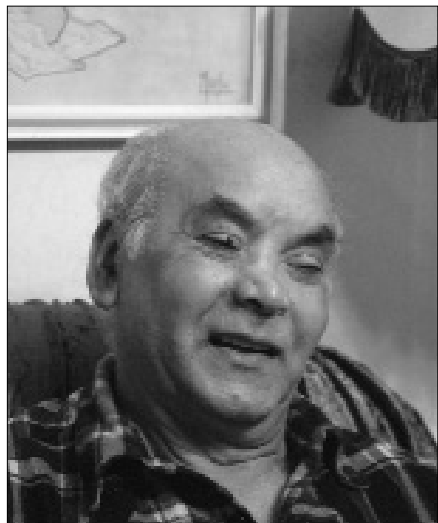
Je to asi dva roky, co jsem byl v Praze. Vezl jsem tam *goja*. Přijel jsem na Černý Most a v tom mi volal Emil, Emil Ščuka. Volá: „Přijed', přijed' k nám, přijed' sem.“ A já na to: „A jak, kam?“ Už ani nevím, musel jsem někam do Záběhlíci, kde má vilu, kde měl kanceláře a všechno.

Je tam velká zahrada a tam se peko – grilovali tam maso, a byli tam Rusové, přijeli tam Romové z Ruska. Demetrovci.

Dorazil jsem tam a jen jsem koukal. Hned mě vzali mezi sebe a dali mi jíst a všechno. Seděl jsem tam s nimi a zezadu ke mě přišla Milena, takhle mě zezadu obejmula, abych ji neviděl. A já jsem se otočil a koukám na ni – a ona se tak smála, byla taková šťastná! Tak tehdy. Takhle se smát jsem ji viděl jenom málokdy.

PW: A viděl jste ji někdy, když ji něco trápilo?

Když se v Praze dělaly sbírky na Slovensko, na ty osady. Tehdy sem přijela a sháněla peníze. My jako organizace jsme jí myslím dali pět

| Andrej Giňa, únor 2006 | MRK, foto Helena Sadílková |

dž ezera. Vareko la asi igen cholarda akor, bo has ajsi igen smutno, hoj až rovas. Ale na anglal amende, ale kodoj varekhaj. Jon tiž palate vakernas kajse džungipena, hoj o love kidel, hoj sa kerel anglal koda, hoj palis videla knižki, hoj upre barvaola a kajse.

PW: Kerlas the joj politika varekana?

Sem tam, varekana napisinlas andro Romano Kurko, mek akor has Amaro Lav. Odoj la has varesave članki, ale kajso viložeňe politicka na. Te avlas varekaj, a vakerahas, tak akor vakerlas pal kada. Sigeder delas amen godi, sar so te kerel. Ale andre koda, so pes igen thovkernas, hoj vakeren a kritizinen, na kerlas kada.

La has asi aver *plány*. Joj kamelas igen, hoj kodi škola te el. Lake pes sa calkom podarin-da te kerel.

tisíc. Někdo jí tehdy asi hodně naštvál, protože byla tak moc smutná, že až plakala. Ale ne před námi, někde stranou. Oni o ní taky říkali takový ošklivosti, že je na peníze, že to všechno dělá proto, že pak vydá knížky, že se napakuje a tak.

PW: Dělala i ona někdy politiku?

Sem tam, občas napsala něco do *Romano Kurka*, tehdy bylo ještě i *Amaro lav*. Tam měla nějaké články, ale takové ne vyloženě politické. Občas, když přijela a vykládali jsme si, tak tehdy o tom mluvila. Často nám radila, co jak dělat. Ale tu politiku, co se do ní lidé cpou, aby kecali a kritizovali, to nedělala.

Měla asi jiné plány. Taky moc chtěla, aby vznikla ta škola. Nakonec se jí vlastně podařilo celkem všeho dosáhnout.

Milena Hübschmannová a jazyk

— Milena Hübschmannová – lingvistka

1. Úvodem

Ačkoli se Milena Hübschmannová (10. 6. 1933 – 8. 9. 2005), zakladatelka moderní československé romistiky, sama spíše zdráhala považovat za lingvistku v akademickém smyslu, měl romský jazyk v jejím přístupu k romistickým tématům centrální postavení. Československý komunistický režim, v němž Hübschmannová strávila většinu svého života, neměl po roce 1958 pro veřejné užívání romštiny, její výuku a výzkum – až na několik výjimek – místo. Z téhož důvodu, z jakého režim romštinu odmítal, z ní Hübschmannová učinila střed svého zájmu: chápala ji jako jeden z hlavních atributů kulturní a etnické svébytnosti Romů. Tam, kde komunistický režim viděl v užívání romštiny překážku své asimilační politiky vůči Romům, zdůrazňovala Hübschmannová naopak podstatnou roli tradičního etnického jazyka v probíhajícím procesu romské etnické emancipace. Hübschmannové kulturně-politická angažovanost v tomto duchu se nemohla neprojevit i v jejích odborných a zvláště popularizačních studiích o romštině.

Nekrology za Milenou Hübschmannovou (např. Elšík 2005, Friedman 2005) oprávněně zdůrazňují, že její angažovanost nikdy nebyla amatérská. V oblasti zkoumání jazyka vycházela z filologické erudice, kterou načerpala univerzitním studiem hindštiny, urdštiny a bengálštiny, a ze široké obeznámenosti s naší i zahraniční odbornou literaturou o romštině. Pravidelně se s příspěvky o romštině účastnila mezinárodních lingvistických konferencí a často spolupracovala s mezinárodně uznávanými lingvisty, které přivedla k zájmu o romštinu a od nichž se naopak inspirovala teoreticky. Několik sociolingvistických studií napsala spolu s česko-australským japanologem a uznávaným odborníkem na jazykové plánování (Hübschmannová & Neustupný 1996, Neustupný & Hübschmannová 2004) a několik typologicky a diachronně orientovaných prací s česko-kanadským specialistou na klasické indoevropské a semitské jazyky (Hübschmannová & Bubeník 1997, Bubeník & Hübschmannová 1998). Byla přizvána do mezinárodního autorského kolektivu připravujícího reprezentativní popularizační publikaci o romštině (Bakker *et al.* 2000). Hübschmannové jméno mělo vždy v mezinárodních odborných kruzích romistické lingvistiky ten nejlepší zvuk.

| M. Hübschmannová na Spiši, 1991 | foto Luba Končecová |

V oblasti romistické lingvistiky měla u nás Hübschmannová na koho navazovat. Mám-li jmenovat jen nejvýznamnější práce o české a slovenské romštině, bezpochyby nevynechám gramatiku původní české romštiny z pera katolického obrozence Antonína Jaroslava Puchmajera (1821); gramatický a lexikální popis romštiny západoslovenských Trenčianských Teplic od brněnského gymnaziálního profesora Rudolfa von Sowy (1887); nebo studii o strukturních vlivech jazykového kontaktu v různých

romských dialekttech tehdejšího Československa od bohemisty Jiřího Lípy (1965). Hübschmannová tyto a další práce dobře znala, přišla však při zkoumání naší romštiny se zcela novými důrazy.

Soudě podle zaměření jejích publikací, neoslovily ji příliš tradiční discipliny lingvistické romistiky, jako je deskripce jednotlivých lokálních variet, dialektologie nebo historická rekonstrukce jazyka, ale svou pozornost naproti tomu zaměřila na oblasti, v nichž mohla, byť nepřímo, vložit svou lingvistickou erudici do služeb etnické emancipace Romů. Více než o prostou, „čistou“ deskripci, jí šlo o takovou lingvistiku, která by – zjednodušeně řečeno – podporovala veřejné užívání romštiny. Tento obecný Hübschmannové cíl se projevil také ve volbě lingvistických disciplin, kterým se věnovala nejintenzivněji, totiž lexikografie, onomaziologie a teorie standardizace a jazykového plánování. Dříve než se pokusím o kritickou analýzu hlavních lexikografických, gramatických a sociolingvistických publikací Mileny Hübschmannové, věnuji jeden oddíl otázkám dialektologickým, zvláště s ohledem na nářeční zdroje Hübschmannové jazykových dat.

2. Romské dialekty

Vycházejíc hlavně z Lípy (1965) klasifikace romských dialektů, měla Hübschmannová hlavní podíl na etablování a popularizaci poněkud matoucí nářeční terminologie, která je u nás dosud běžně replikována i v nelingvistickém romistickém diskurzu. Lípa na území bývalého Československa rozlišoval romské dialekty *československé, maďarské, rumunské a německé*. V souladu

se starší tradicí tedy jednotlivé nářeční skupiny označoval pomocí atributů, jež měly indikovat kulturní nebo historickou vazbu na určitou majoritní etnickou skupinu, její jazyk nebo teritorium, ačkoli samotné nářeční skupiny už – jak je v moderní romistické dialektologii běžné – vymezoval strukturně. Hübschmannová přejmenovala tzv. rumunské dialekty na *olašské* a tzv. německé na *sintské*, „etnickou“ terminologii však zachovala pro romštinu *slovenskou*, *maďarskou* a *českou* (tj. dialekt původních českých a moravských Romů).

Zásadní nevýhoda „etnické“ terminologie v dialektologii romštiny spočívá v tom, že je ze synchronního hlediska arbitrárně konvenční: jednoznačně neindikuje ani současné geografické rozšíření nářeční skupiny, ani hlavní kontaktní jazyk jejích variet, a navíc ne vždy odpovídá vlastnímu označení mluvčích sekundárními „etnickými“ atributy. Například tzv. slovenskou romštinou hovoří dnes i Romové v Česku, z nichž někteří se už označují jako *čeští* Romové (ve smyslu teritoriálním či občanském), a mluvčí tzv. maďarské romštiny nemusejí maďarštinu vůbec ovládat a mohou se považovat za Romy *slovenské* (na základě svého slovenského bilingvismu). Je třeba důrazně doporučit (srov. Elšík 2001), aby se pro strukturně vymezené nářeční skupiny romštiny používaly termíny „etnický“ neutrální – např. v mezinárodní romistice etablované Boretzkého (1999) termíny *severocentrální* dialekty pro tzv. slovenskou a českou romštinu a *jihocentrální* dialekty pro tzv. maďarskou romštinu – a aby terminologie „etnická“ byla používána jen deskriptivně, pro indikaci teritoria nebo primárního kontaktního jazyka. V diskusích s autorem této statě přijala Hübschmannová některé jeho argumenty a ve svých pozdních odborných publikacích (např. Elšík *et al.* 1998, Neustupný & Hübschmannová 2004) začala v dialektologických kontextech od „etnické“ terminologie ustupovat.

Téměř všechny Hübschmannové lingvistické publikace popisují, analyzují – a také standardizují – tzv. východoslovenskou romštinu, tj. severocentrální romské variety východního Slovenska. Důvod této volby je nasnadě: nejvíce mluvčích romštiny v rámci bývalého Československa žije právě na východním Slovensku a vzhledem k tomu, že východní Slovensko bylo po druhé světové válce jádrem romské emigrace do českých zemí, tvoří dnes mluvčí tzv. východoslovenské romštiny také zdaleka největší část mluvčích romštiny v Česku. První gramatiku jedné z východoslovenských variet romštiny publikoval v maďarštině rusínský filolog Jurij Ignatkov (Ihnátko 1877), jenž nějakou dobu působil jako učitel v spišské Levoči, další prací pak byla až Lípova (1963) učebnice romštiny popisující dialekt z okolí Humenného na severním Zemplíně. Hübschmannové popis východoslovenské romštiny měl geograficky mnohem širší základ, vycházel totiž ze znalosti a dokumentace romštiny nejen spišské a zemplínské, ale i šarišské a abovské.

Méně často a méně systematicky se Hübschmannová zabývala i dalšími romskými dialekty, nepřekračujíc při tom hranice bývalého Československa. Zdrojem pro její poznatky

o některých nářečích bylo často jen několik mluvčích z nemnoha lokalit. Problematickou se takto úzká databáze stává tehdy, jsou-li na jejím základě formulována zobecnění pro postulovanou nářeční skupinu či podskupinu. Hübschmannová například v rámci tzv. slovenské (tj. severocentrální) romštiny stavěla do protikladu k východoslovenské romštině tzv. romštinu západoslovenskou, kterou charakterizovala mj. absencí fonému /l/ či podobou interogativa *har* místo *sar* „jak“ (Hübschmannová & Neustupný 1996: 92–94). Dnes víme, že tyto strukturní rysy nejsou vlastní zdaleka všem severocentrálním varietám západního Slovenska. Hübschmannové pojetí tzv. západoslovenské romštiny jako jasně vydělitelné nářeční skupiny je artefaktem jejich omezených zdrojů dat, toho, že vycházela převážně jen z idiolektu jednoho mluvčího původem ze záhorského Šaštína.

Na druhou stranu lze Hübschmannovou považovat za hlavní inspirátorku dialektologického výzkumu naší romštiny. V letech 1997–1998 se spolu s Hanou Šebkovou a autorem této stati podílela na extenzivní dokumentaci a analýze několika variet dosud téměř nepopsané jihocentrální (tzv. maďarské) romštiny, jejíž předběžné výsledky byly publikovány v komparativní a diachronně orientované dialektologické studii (Elšík *et al.* 1999).

3. Slovník

Snad nejdůležitější publikací Hübschmannové je rozsáhlý slovník východoslovenské romštiny, který spolu se dvěma svými někdejšími studentkami z pražské Jazykové školy, Hanou Šebkovou a Annou Žigovou, vydala pod názvem *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník* (Hübschmannová *et al.* 1991, 1998). Slovník je výsledkem úmorné práce – autorky neměly ještě k dispozici moderní lexikografické technologie – od sedmdesátých let do roku 1984, vyjít však směl až po pádu komunistického režimu. Druhé vydání je pouhým přetiskem, do kterého se nepodařilo zařadit nashromážděné opravy a dodatky k vydání prvnímu (v romsko-české části např. omylem vypadly některé základní lexémy jako *sig* „brzy; rychle“). Slovník, jenž patří k nejrozsáhlejším a nejkvalitnějším lexikografickým zpracováním romštiny vůbec, sestává kromě úvodního aparátu a poměrně podrobného gramatického přehledu z části romsko-české (s. 19–292) a o něco delší části česko-romské (s. 293–610). Autorky se v pojetí slovníkových hesel inspirovaly hlavně slovníkem velšské romštiny od Johna Sampsona (1926). Podobně jako on uvádějí velké množství příkladů a idiomů, nejen pro ilustraci gramatického chování jednotlivých lexémů, ale také s cílem přiblížit kulturní aspekty romského lexika (Hübschmannová 1995d).

Při přípravě slovníku byly excerpovány nahrávky a záznamy z 97 lokálních romských variet východního Slovenska. Výčet lokalit lze nalézt v úvodní části slovníku (s. 11–12), jed-

notlivá slovníková hesla však takto podrobně oindexována nejsou. Jako regionální (zkratkou *reg.*) jsou podle autorek označeny ty lexémy, jež nejsou v rámci východoslovenské romštiny „obecně rozšířené“ (s. 9). Na toto vymezení však dialektologicky orientovaný uživatel slovníku bohužel nemůže příliš spoléhat. Např. lexém *antlagerinel* „pracovat jako pomocný dělník“ (s. 30), u kterého uvedená zkratka chybí, zcela jistě obecně rozšířený není. Na druhé straně např. spojka *že*, běžně nahrazující starší maďarskou přejímku *hoj* nejen u mluvčích v Česku, ale třeba i na Zemplíně, není ve slovníku vůbec uvedena.

| Slovensko, 1991 | foto Luba Končeková |

V gramatickém přehledu na konci slovníku (s. 611–651) jsou zmíněny a geograficky zařazeny některé výrazné mezinářeční gramatické odlišnosti v rámci východoslovenské romštiny, např. rozdíly v tvoření infinitivu (s. 628). Další důležité interdialektální varianty jsou však opomenuty, např. tvar spony 3. osoby minulého času (*e*)*has*, který se jako jediná alternativa vyskytuje ve spišské romštině a, vedle tvaru *sas* uvedeného v přehledu, i v romštině západošarišské. V naprosté většině případů jsou pak interdialektální varianty prezentovány jako alternativy, bez jakéhokoli geografického zařazení. Převažující absence dialektologických údajů, upřednostňování určitých variant a opomíjení jiných přispívají k pojetí tzv. východoslovenské romštiny jako v zásadě jednotného dialektu. Uvedený přístup lze charakterizovat termínem *deskriptivní nivelizace*. Slovník přes svůj převážně deskriptivní charakter v tomto ohledu obsahuje i zřetelnou složku preskriptivní.

Preskriptivní, potenciálně standardizační motivaci lze odhalit také v uvádění lexémů z jiných dialektů romštiny. Některé z jinonářečních výrazů jsou označeny hvězdičkou, výrazy charakteristické pro ostatní naše dialekty romštiny pak specifickými zkratkami, jež rozlišují tzv. západoslovenskou, maďarskou, českou a olašskou romštinu. V několika případech je jinonářeční výraz označen pouze jako regionální, což nesprávně implikuje, že jde o výraz existující i v některých varietách východoslovenské romštiny. Takto je určeno např. substantivum *Servos* „Slovák“ (s. 501) nebo adjektivum *erđavo* „ošklivý; zlobivý“ (s. 105), jež se však podle všech dostupných údajů vyskytují jen v dialekttech jihocentrálních, v tzv. maďarské romštině. Mají zde navíc odlišnou podobu (*Servo*, nikoli neexistující **Servos*), flexi (femininum

erdavi, nikoli **erdavo*) nebo význam (uvedené adjektivum znamená „zlý; zlobivý“, ne však „ošklivý“).

Podobně nekonsistentní jsou autorky slovníku v případě umělých neologismů. Většinou jsou jako neologismy označeny, někdy však také ne. Např. lexémy *lekh* „článek“, *lekhave* „psát“ a *lekhipe* „pravopis“ (s. 166) byly uměle vytvořeny na základě hindského kořenu *lekh-*, který do „mezinárodní“ intelektuální romštiny zavedl Marcel Cortiade (1986). Ve slovníku jsou však uvedeny bez jakéhokoli indexu, jako by šlo o prostředky původní a obecně rozšířené. Naprosto neuvěřitelné se zdá, že by byl výraz *Baro Than* „Indie, pravlast Romů“ (doslova „velké místo“, s. 42) v romštině archaismem, jak je ve slovníku označen, a nikoli recentním, ideologicky podmíněným neologismem. Nejsem si jist, zda uvedené příklady vypovídají pouze o občasné nepozornosti autorek, anebo zda je máme považovat za projev *skrytého* preskriptivismu. V každém případě však podobné nedůslednosti jinak výbornému slovníku ubírají na deskriptivní hodnotě.

Jen velmi okrajově se Hübschmannová ve své práci dotkla etymologických témat. V recenzi historického slovníku českého argotu z pera Jiřiny van Leeuwen-Turnovcové (1993) opravuje Hübschmannová (1994) doslova jen pod čarou, v poznámkách, pět autorčiných etymologií romských přejímek do češtiny. Jedna z oprav však sama musí být poopravena: české argotické *či* „nic“, které van Leeuwen-Turnovcová mylně považuje za přejímku citoslovce *čiča* „bud’ ticho“ z východoslovenské romštiny, není ani přejímkou zápornky *či* „ne“ z olašské romštiny, jak se domnívá Hübschmannová; skutečným zdrojem argotického výrazu je záporné zájmeno *či* „nic“ v sintštině a původní české romštině. Pochybovat lze také o etymologické souvislosti sloves *chandžol* „svědět, svrbět; škrábat se“ a *chandžarel* „škrábat, drbat“ se slovesem *chal* „jít“ (Hübschmannová 1984: 64). Slibnou se naopak jeví originální Hübschmannové etymologie slovesa *lidžal*, *ledžal* apod. „odnést, odvést“ z imperativní kolokace *le dža* „vezmi jdi“ (Hübschmannová 1984: 48). Pro její potvrzení ji však bude potřeba konfrontovat s alternativní etymologií Boretzkého (2004: 213), jenž bere v úvahu tvaru uvedeného slovesa ve všech zdokumentovaných dialektch romštiny.

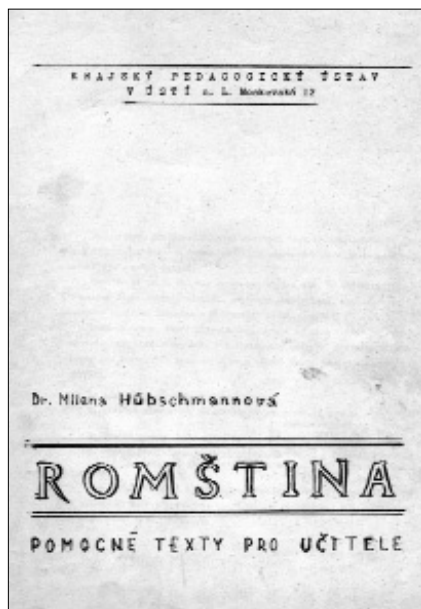
4. Gramatické studie

Ačkoli Hübschmannová nikdy nenapsala rozsáhlou mluvnici romštiny, ucelenému gramatickému popisu se blíží poměrně podrobný přehled gramatiky tzv. východoslovenské romštiny v *Romsko-českém a česko-romském kapesním slovníku* (Hübschmannová et al. 1991, s. 611–651). Přehled sestává z úvodních poznámek k výslovnosti romských fonémů a jejich grafemice, z části,

v níž je popsána flexe deklinabilních slovních druhů, a z části o tvorbě pojmenování, jež se detailně věnuje onomaziologickým prostředkům v romštině. Hübschmannová dělí onomaziologické procesy do čtyř kategorií: vedle tradičně uváděné derivace a kompozice zde najdeme také oddíl o kolokaci a o tzv. sémantickém tvoření, jež zahrnuje slovnědruhovou konverzi i metaforický a metonymický rozvoj polysémie lexému. Jistě i v souvislosti s funkcí gramatického přehledu v rámci slovníku chybí samostatný oddíl věnovaný syntaxi. Ze syntaktických jevů jsou – v oddílu o flexi substantiv – zpracovány jen funkce substantivních pádů. O funkci předložek, spojek a dalších gramatických slov si čtenář udělá představu pouze z jejich lexikografického zpracování v samotném slovníku.

Onomaziologická část gramatického přehledu je téměř nezměněnou, byť kondenzovanou podobou jedné starší, anglicky psané studie (Hübschmannová 1984). Obě práce se omezují na kategorizovaný výčet onomaziologických operací, jejich ilustraci několika příklady a případné obecné poznámky k jejich produktivitě, nemohou však nahradit úplný popis onomaziologického systému s detaily o lexikální distribuci jednotlivých operací. Uváděny jsou i neologismy, operace, jež (aspoň prozatím) nemají oporu v širší řečové komunitě, např. odvozování sloves od násobných číslovek (*duvar* „dvakrát“ → *duvalar*– „vykat“). Důraz je kladen na „inherentní možnosti“ systému, nikoli na jeho exaktní deskripci se všemi lexikálními omezeními a formálními i sémantickými nepravidelnostmi. Uvedená metodologie velmi dobře koresponduje s obecným cílem Hübschmannové lingvistické politiky: deskripce má sloužit jako vzor a inspirace pro jazykovou praxi rodící se romské intelektuální elity. Centrální postavení onomaziologie mezi gramatickými zájmy Mileny Hübschmannové pak evidentně souvisí s uvědoměním si potřeb onomaziologického plánování u jazyka, jehož funkce se postupně rozšiřují, a tedy s jejími aktivitami v oblasti standardizace romštiny.

V době svého univerzitního působení se Hübschmannová intenzivněji věnovala valenční morfologii romského slovesa. Už v etnolingvistické studii o pojmu „učit se“ v romštině (Hübschmannová 1995c) zdůraznila rozdíl mezi deverbálními a deadjektivními mediopasivy, jež vyjadřují činnost samovolnou, např. *terňol* „mládnout“, a zvrtnými kauzativy a faktitivy, jež vyjadřují činnost záměrnou, např. *terňarel pes* „omlazovat se“. Derivační možnosti a historické zdroje a souvislosti romských mediopasiv jsou podrobněji rozvedeny ve společné studii Bubeník & Hübschmannová (1998), v níž autoři věnují pozornost také mezinářečným rozdílům v rámci centrálních dialektů romštiny. V tomtéž tandemu vznikla také práce o kauzativech v centrální romštině (Hübschmannová & Bubeník 1997), zdůrazňující rozdíl v míře jejich produktivity ve slovenské a v maďarské romštině, jež autoři správně přikládají odlišnému vlivu kontaktních jazyků. Za rozvedení stojí Hübschmannové a Bubeníkovy postřehy ohledně sémantické souvislosti mezi kauzativitou, intenzitou a iterativitou; srov. např. odlišný význam

derivace *čhivavel* („dát/nechat hodit“ vs. „házet, pohazovat“) v různých centrálních dialektech romštiny.

Hübschmannová byla také autorkou učebnice tzv. východoslovenské romštiny (Hübschmannová 1974), jejíž vydání v počátcích normalizace lze považovat za malý zázrak. Použitou gramatickou terminologií do značné míry navazovala na Lípovu (1963) příručku humenské romštiny, standardnímu učebnicovému formátu se však přiblížila více. Tradice praktických příruček romštiny, jejíž počátky u nás představuje Vymazalova (1900) učebnice původní české romštiny, vzniklá za výrazného přispění už zmiňovaného Rudolfa von Sowy, pak vrcholí prací dvou někdejších studentek Mileny Hübschmannové (Šebková & Žlnayová 1999). Ty se ve své učebnici i v méně dostupném gramatickém náčrtu tzv. slovenské romštiny (Šebková & Žlnayová 1998) v zásadě přidržují hübschmannovské koncepce romské

gramatiky, obohacují ji však o přehlednější prezentaci a o větší důraz na zachycení mezinárodní variace.

5. Sociolingvistické studie

Milena Hübschmannová se téměř bez výhrad ztotožňovala s pozicemi komunitarianistického (etnického) multikulturalismu a jazykového pluralismu. Menšinový jazyk jako romština je podle ní „nejen nejdůležitější komunikační pojítka příslušníků minority, výrazový prostředek a uchovatel jejích kulturních hodnot, ale často i symbol její etnické identity“ (Hübschmannová 2000). Těžce proto nesla, že asimilační politika komunistického režimu přinášela své plody a stala se jednou z příčin jazykové asimilace značné části Romů u nás.

Tématu jazykové směny věnovala také jednu svou odbornou studii (Hübschmannová 1976), byť v ní – evidentně v důsledku autocenzury – chybí otevřená kritika státní jazykové politiky. Modifikovaná verze této studie později vyšla i v angličtině, ve speciálním romistickém čísle mezinárodního sociolingvistického časopisu (Hübschmannová 1979). Práce vychází z komparativního výzkumu v jedné romské osadě na Slovensku a ve dvou městských loka-

litách v Čechách. Dosud u nás zůstává jedinou empiricky podloženou analýzou jazykové směny od romštiny k majoritnímu jazyku.

Hübschmannová v práci rozlišila dva základní typy bilingvismu romských komunit: tradiční diglosii v prostředí tradičních romských sídlišt, kde romština plní všechny funkce při komunikaci v rámci etnické komunity; a „nový typ bilingvismu“ zvláště v městském prostředí, kde romština ztrácí svou pozici při vnitroetnické komunikaci na veřejnosti a/nebo u mladších generací. Nastínila několik faktorů relevantních pro jazykovou směnu, např. změny ve struktuře sociálních sítí, konkrétně nárůst mezietnických pracovních, školních a „ekologických“ kontaktů, nebo derogativní postoje příslušníků majority k romštině a jejich internalizaci samotnými Romy. Stručně zde věnovala pozornost také otázkám kompetence mluvčích romštiny v majoritním jazyce, včetně základní strukturní charakteristiky romského etnolektu češtiny. Výsledky jejího výzkumu naznačují, že ztráta kompetence v romštině není nutně kompenzována zvyšováním kompetence v „mainstreamové“ (neetnolektní) češtině. Některé z uvedených sociolingvistických otázek obsírněji pojednala ve výborně napsané popularizační práci o problémech mezikulturní komunikace mezi romskou a většinovou populací (Hübschmannová 1993a, 1995a).

Změna politického režimu v Československu v roce 1989 umožnila radikální vzedmutí romského etnoemancipačního hnutí a s ním i nebyvalý rozmach veřejného užívání romštiny a rozšiřování jejích funkcí. Na pořad dne přišly, více než kdykoli předtím, otázky standardizace. Svůj teoretický přístup ke standardizaci romštiny charakterizovala Hübschmannová přívlastkem *postmoderní* (Hübschmannová & Neustupný 1996, Hübschmannová 2000). Standardizovat neteritoriální, silně diferencovaný menšinový jazyk bez delší literární tradice a bez určitého prestižního dialektu klasickým způsobem, skrze institucionální kodifikaci silně unifikované normy, považovala za nerealistické a málo užitečné předsevzetí. Jako realistickou viděla Hübschmannová v případě romštiny takovou standardizaci, kde hlavní roli namísto centralizované institucionální kodifikace hraje necentralizovaný, spontánní a postupný proces jazykového rozvoje a jeho plánování na různých komunikačních platformách (Hübschmannová 1995b). Například svou poslední lingvistickou studii (Neustupný & Hübschmannová 2004) věnovala analýze jazykového managementu na úrovni individuálních mluvených projevů, což je téma klasickým teoriím standardizace velmi vzdálené.

Hübschmannová upozorňovala na nebezpečí, které by pro srozumitelnost standardu širokému okruhu mluvčích – a tedy i pro jeho přijatelnost pro zamýšlené uživatele – představovalo vytvoření umělého, konstruovaného nadnářečního útvaru „zaplaveného neologismy“ (Hübschmannová 2000). V této souvislosti se také stavěla proti extrémně puristickým

pozicím při standardizaci (Hübschmannová & Neustupný 1996: 106). Aktivizace inherentního jazykového potenciálu nesmí podle Hübschmannové v neúnosné míře předstihovat schopnost mluvčích si na nové formy zvykat a učit se jim. Vytvářené neologismy musejí být v průběhu standardizace testovány jazykovou praxí, přičemž kritériem jejich úspěšnosti je v posledku vždy úzus.

Uvažovat o postupném vytvoření jednotného celoromského standardu má podle Hübschmannové smysl teprve tehdy, budou-li existovat rozvinuté a vitální regionální standardy se širokou skupinou uživatelů. Před symbolickou hodnotou celoromského standardu upřednostňovala aktuální praktické výhody standardů regionálních. Za doslovnou citaci stojí podle mého názoru následující výrok: „Nemůžeme čekat na vznik mezinárodního standardu romštiny, pokud nechceme riskovat, že mezitím romština zanikne“ (Hübschmannová & Neustupný 1996: 105; můj překlad). Absence široké komunikační platformy byla také hlavním Hübschmannové argumentem proti všeobecnému zavedení Cortiadeho „mezinárodního“ romského pravopisu, jenž byl v roce 1990 přijat delegáty 4. kongresu *Romské mezinárodní unie* a který se dosud – k nevoli mj. mnoha romských intelektuálů – používá v oficiálních romských publikacích např. v Rumunsku.

Hübschmannová důsledně zastávala *polycentrický*, resp. *pluricentrický* model jazykové standardizace, kdy se pro různé nářeční skupiny téhož jazyka vyvíjejí samostatné standardní útvary (Hübschmannová & Neustupný 1996). Pro Česko a Slovensko předpokládala postupný vznik přinejmenším tří standardů: jednoho pro tzv. slovenskou (severocentrální) romštinu, dalšího pro tzv. maďarskou (jihocentrální) romštinu a třetího pro romštinu olašskou. Zatímco naše olašská romština je z lexikálního i gramatického hlediska vnitřně velmi homogenní a zároveň značně odlišná od dialektů ostatních, otázka odlišných standardů pro romštinu severocentrální a jihocentrální by podle mého názoru měla ještě zůstat otevřená. Předem totiž vůbec není zřejmé, nakolik je dialektologické členění centrálních dialektů na základě vybraných strukturních rysů (např. sufixu imperfekta *-as* vs. *-ahi*) relevantní pro standardizační procesy. Je pravděpodobné, že podstatnější překážkou pro společnou standardizaci centrálních dialektů se ukáže být hluboký vliv odlišných kontaktních jazyků hlavně v oblasti plnovýznamového i gramatického lexika, tj. že hranice mezi potenciálními standardy povede nikoli mezi dialektologicky definovanými skupinami, nýbrž mezi varietami slovanských a maďarských bilingvistů.

V duchu postmoderního přístupu k jazykové standardizaci prosazovala Hübschmannová pro romštinu *polyalternativní* normy, tedy normy, které připouštějí (a tím „vertikalizují“) dialektální („horizontální“) varianty v oblasti lexika, morfologie i hláskosloví. Argumentem pro to, že existence paralelních norem v rámci vznikajících psaných standardů nemusí být překážkou srozumitelnosti, jí byla běžná praxe mluvené semikomunikace v situacích kontaktu

SAHAT
CHUDEL KIFE
sahat us
me chude kije
metaly in to

VYBAVEN
la hie sa andro kher
me ylonj ly
la hie sa andro kher
ylonj mef (ZARIZENY)
HT

| registrační kartičky | archiv Anny Žigové |

mezi mluvčími různých romských dialektů (Hübschmannová & Neustupný 1996: 103). Ačkoli se Hübschmannová – jakožto přední členka jazykovědné komise Svazu Cikánů-Romů – významnou měrou podílela na kodifikaci pravopisu tzv. slovenské romštiny v roce 1971 (srov. Hübschmannová 1993b), zůstala polyalternativnímu ideálu otevřená i v oblasti ortografie. Institutionalizovaný záznam norem, včetně norem ortografických, v zásadě vnímala jako referenční pomůcku pro uživatele, nikoli jako kodifikaci v přísném slova smyslu (Hübschmannová & Neustupný 1996: 105). Jak jsme měli možnost všimnout si při analýze deskriptivní nivelizace v některých Hübschmannové publikacích, měl její polyalternativní přístup v praxi své hranice, nic to však nemění na skutečnosti, že svou veřejnou propagací „tolerantní“ standardizace připravila – mám-li hodnotit – tu nejlepší půdu úspěšnému rozšiřování veřejných funkcí naší romštiny.

6. Lingvistický odkaz

Milena Hübschmannová byla fenomenální postavou světové romistiky a její význam pro romistiku československou, resp. českou lze jen těžko přecenit. Oslňovala a inspirovala šíří svého odborného zájmu, a to i v oblasti zkoumání lingvistického. Za její stěžejní jazykovědné práce můžeme bezpochyby označit slovník tzv. východoslovenské romštiny a teoretické publikace zabývající se standardizací a jazykovým plánováním. Dnešní generace našich lingvisticky orientovaných romistů by se – ve stopách pozdějších Hübschmannové publikací – měla zaměřit zvláště na prohloubení strukturně-deskriptivních a dialektologických momentů při doku-

mentaci a analýze naší romštiny. Je také velmi potřeba navázat na Hübschmannové empirický výzkum romského bilingvismu, jazykové směny a dalších jevů z oblasti kontaktní lingvistiky a sociolingvistiky.

Některé nedostatky Hübschmannové lingvistických studií, které jsem zde v zájmu objektivitativy považoval za nutné kriticky pojednat, jsou podle mého soudu zcela překryty obrovským pozitivním přínosem její práce pro vědu i pro romské novináře, spisovatele, učitele a další jazykové profesionály. Rád bych znovu zdůraznil, nakolik byly její lingvistické aktivity spjaté se sympatiemi a podporou, jež projevovala romskému etnoemancipačnímu hnutí, bez toho, aby tím byla kompromitována jejich odborná kvalita. Za hlavní odkaz Mileny Hübschmannové v oblasti zkoumání jazyka považuji skutečnost, že zájemcům o romštinu ukázala schůdnou cestu pro smysluplnou a oboustranně přínosnou spolupráci mezi odborníky a profesionálními i běžnými uživateli tohoto fascinujícího jazyka.

Bibliografie

- BAKKER, P. – HÜBSCHMANNOVÁ, M. – KALININ, V. – KENRICK, D. – KYUCHUKOV, H. – MATRAS, Y. – SORAVIA, G. *What is the Romani language?*. Hatfield: University of Herefordshire Press, 2000.
- BORETZKY, Norbert. Die Gliederung der Zentralen Dialekte und die Beziehungen zwischen Südlichen Zentralen Dialekten (Romungro) und Südbalkanischen Romani-Dialekten. In *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Ed. Dieter Halwachs, Florian Menz. Klagenfurt: Drava, 1999, s. 210–276.
- BORETZKY, N. – IGLA, B. *Kommentierter Dialektatlas des Romani*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004.
- BUBENÍK, V. – HÜBSCHMANNOVÁ, M. Deriving inchoatives and mediopassives in Slovak and Hungarian Romani. *Grazer Linguistische Studien*. 1998, 50, s. 29–44.
- CORTIADE, Marcel. *Romani fonetika thaj lekhpa*. Titograd: Pobjeda, 1986.
- ELŠÍK, Viktor. Zemřela Milena Hübschmannová – Romka srdcem. *Literární noviny*. 2005, 2, 38.
- ELŠÍK, V. – HÜBSCHMANNOVÁ, M. – ŠEBKOVÁ, H. The Southern Central (*abi-imperfect*) Romani dialects of Slovakia and northern Hungary. In *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Ed. Dieter Halwachs, Florian Menz. Klagenfurt: Drava, 1999, s. 277–390.

- FRIEDMAN, Victor. Milena Hübschmannová. *Romani Studies* V, 2005, 15, 2, s. 197–200.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Základy romštiny*. Malé učebnice Nového Orientu. Praha: Academia, 1974.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. K jazykové situaci Romů v ČSSR (Sociolingvistický přehled). *Slovo a slovesnost*. 1976, 37, 4, s. 328–336.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Bilingualism among the Slovak Roms. *International Journal of Sociology of Language*. 1979, 5, 19, s. 33–49.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Nominalization in Slovak Romani. *Quaderni del Sicularum Gymnasium*, Rassegna della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Catania. 1984, 14, s. 27–70.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1993a¹, 1995a².
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Hlavné zásady rómskeho pravopisu. *Romano l'il nevo*. 1993b, 3, 88–99, s. 3–6.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Poznámky ke knize Jiřiny van Leeuwen-Turnovcové. *Romano džaniben*. 1994, 1, 3, s. 55–58.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Trial and error in written Romani on the pages of Romani periodicals. In *Romani in contact: the history, structure and sociology of a language*. Ed. Yaron Matras. Amsterdam: John Benjamins, 1995b, s. 189–205.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Pojem „učit se“ v romštině. *Romano džaniben*. 1995c, 2, 3, s. 35–40.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Lexikografické přístupy při tvorbě romských slovníků. In *Rómsky jazyk v Slovenskej republike*. Ed. Jozef Prokop. Bratislava: Štúdio -dd-, 1995d, s. 39–47.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Inspirace pro rozvoj romštiny. *Človek a spoločnosť: internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [online]. 2000, 3, 1. Dostupné z <<http://www.saske.sk/cas/1-2000/hubschmann.html>>.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. – BUBENÍK, V. Causatives in Slovak and Hungarian Romani. In *The typology and dialectology of Romani*. Ed. Yaron Matras, Peter Bakker, Hristo Kyuchukov. Amsterdam: John Benjamins, 1997, s. 133–145.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. – NEUSTUPNÝ, J. V. The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. *International Journal of the Sociology of Language*. 1996, 120, s. 85–109.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. – ŠEBKOVÁ, H. – ŽIGOVÁ, A. *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství¹, Fortuna², 1991¹, 1998².

- IHNÁTKO, György. *Cigány nyelvtan*. Losonc: Róth Simon, 1877.
- LÍPA, Jiří. *Příručka cikánštiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963.
- LÍPA, Jiří. *Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém: k otázkám starých a novějších složek v její gramatice a lexiku*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.
- NEUSTUPNÝ, J. – HÜBSCHMANNOVÁ, M. 'Terminological' processes in North-Central Romani. *Current Issues in Language Planning*. 2004, 5, 2, s. 83–108.
- PUCHMAYER, Anton J. *Románi Čib, das ist: Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben. Dazu als Anhang die Hantýrka oder die Čechische Diebessprache*. Prag: Fürst-erzbischöflichen Buchdruckerey, 1821.
- ŠEBKOVÁ, H. – ŽLNAYOVÁ, E. *Nástin mluvnice slovenské romštiny (pro pedagogické účely)*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1998.
- ŠEBKOVÁ, H. – ŽLNAYOVÁ, E. *Romaňi čhib. Učebnice slovenské romštiny*. Praha: Fortuna, 1999.
- VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina. *Historisches Argot und neuer Gefängnisslang in Böhmen. Teil 1: Wörterbuch*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1993.
- VON SOWA, Rudolf. *Die Mundart der slovakischen Zigeuner*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht's Verlag, 1887.
- VYMAZAL, František. *Cikánsky snadno a rychle*. Praha: Vaškovský, 1900.

SUMMARY

Milena Hübschmannová – Linguist

This article by Viktor Elsik discusses Milena Hübschmannová's activities as a linguist. He describes the various aspects of her linguistic knowledge and activities. He puts her work into the context of history and shows how she is influenced by and influences other linguists. He analyzes some of her works.

Although Milena Hübschmannová (10 June 1933 - 9 August 2004), founder of modern Czechoslovak Romani studies, hesitated to consider herself a linguist in the academic sense, the Romani language held the central position to her approach to Romani studies themes. After 1958, under the Czechoslovak Communistic regime, there was little room for public use, teaching and research of the Romani language, but Hübschmannová considered it one of the main attributes of the cultural and ethnic uniqueness of Roma.

She was a regular contributor at international linguistic conferences and often collaborated with internationally recognized linguists. She wrote socio-linguistic studies with the Czech-Australian Japanologist, Jiří Neustupný, and typologically and diachronically oriented work with the Czech-Canadian specialist in classical Indo-European and Semitic languages, Vít Bubeník.

Perhaps her most important contribution in the Romani studies field of linguistics was her emphasis on Romani as a spoken language. She devoted herself most intensively to the lexicography, onomasiology and theory of standardization and linguistic planning.

Nearly all of Hübschmannová's linguistic publications describe, analyze – and also standardize – so-called eastern Slovak Romani, that is, the north-central Romani variety of eastern Slovakia. The reason for this choice is that most Romani speakers of the former Czechoslovakia lived in eastern Slovakia and because eastern Slovakia was the core of Romani emigration to the Czech lands after the Second World War, the overwhelming majority of speakers of so-called eastern Slovak Romani are in the Czech Republic. Hübschmannová produced an eastern Slovak text book taking into account not only Spiš and Zemplín but also Šariš and Abov dialects, whereas her predecessors' grammars were much more limited. Less often and less systematically, Hübschmannová dealt with other Romani dialects within the borders of the former Czechoslovakia.

Hübschmannová considered our Romani as her main inspiration for dialectological research. In 1997-98, she, Hana Šebková and the author of this article worked on extensive documentation and analyses of several varieties of nearly ignored south-central (so-called Hungarian) Romani; preliminary results were published in a comparative and diachronically oriented dialectological study (Elšik et al, 1999).

Perhaps Hübschmannová's most important publication is a comprehensive dictionary of eastern Slovak Romani, which she compiled along with two of her students at the Prague Language School, Hana Šebková and Anna Žigová, under the title of *Romani-Czech and Czech-Romani Pocket Dictionary* (Hübschmannová et al, 1991, 1998). Inspired by a dictionary of Welsh Romani by John Sampson (1926), they present many examples and idioms, not only as illustrations of the grammatical behavior of individual lexemes but also with the aim of approximating cultural aspects of Romani lexica.

Although Hübschmannová never wrote an extensive Romani grammar, in her *Romani-Czech and Czech-Romani Pocket Dictionary* there is a relatively detailed compendium of the grammar of eastern Slovak Romani. She

also authored a textbook of so-called eastern Slovak Romani, the publication of which, at the beginnings of “normalization” can be considered something of a miracle.

Milena Hübschmannová identified, almost without reservations, with the position of communitarian (ethnic) multiculturalism and linguistic pluralism. A minority language like Romani is, according to her, “not only the most important communication bond of members of a minority, a means of expression and preserver of their cultural value, but it is also a symbol of their ethnic identity” (Hübschmannová 2000). She therefore stood with difficulty the fact that the assimilation politics of the Communist regime bore fruit and became one of the causes of the linguistic assimilation of a considerable number of Roma in our land. The change of the political regime in Czechoslovakia in 1989 enabled a radical upheaval of the Romani ethno-emancipation movement and also, with it, an unprecedented upswing in the use of Romani and a broadening of its function. To the order of the day, more than ever before, came the question of standardization. She gave her theoretical approach to standardization of Romani the epithet *post-modern*. To consider a gradual creation of a single all-Romani standard made sense only if there existed a developed and vital regional standard with a wide group of users. “We cannot expect the creation of an international standard of Romani if we do not wish to risk that meanwhile Romani becomes extinct.”

In the spirit of the post-modern approach to linguistic standardization she advocated *polyalternative* norms for Romani, that is, norms that admit (“verticalize”) dialectical (“horizontal”) variants in the fields of lexica, morphology and phonetics. Although Hübschmannová, a leading member of the linguistic commission of the Gypsy-Romani Union, participated in the codification of spelling of so-called Slovak Romani in 1971, the polyalternative ideal remained open to her even in the field of spelling.

Milena Hübschmannová was a phenomenal figure in world Romani studies and her importance for Czechoslovak and/or Czech Romani studies cannot be overestimated.

Valerie Levy

— ...na začátku bylo slovo

Začínala jsem jako pojašený adolescent, obcházející s tužkou a sešitem v ruce lavičky v parku. Oslovovala jsem zde odpočívající romské páry s dotazem: „Jak se to řekne romsky...?“

Netušila jsem, že kdesi za horizontem deseti let, v té nejvýsoštnější lingvistické společnosti, včele s Milenou Hübschmannovou a Hankou Šebkovou, budu pomáhat excerpcovat výrazy z romských textů.

Kilogramy materiálů do písemné podoby převedených magnetofonových nahrávek z několikaletých sběrů začaly vydávat svá vzácná svědectví.

Dřevní začátky mého amatérského snažení však vůbec nepředjímaly možnost, že by toto naivně badatelské úsilí vykrytalizovalo do podoby úhledného růžového špalíku – kapesního slovníku – vydaného významným státním nakladatelstvím.

Privátně a bez ladu a skladu jsem vršila do usmolené písanky pochytaná slůvka. Jak výrazy nabývaly významu, zvolna se pospojovaly do vět, věty do sdělení svých mluvčí, pootevírala se mi dvířka do neznámého světa, tak blízkého a zároveň vzdáleného.

To byl vlastně prvotní popud naučit se romštině – zvědavost, ne natolik odlišná od pohutek Jiříka z pohádky Boženy Němcové. Potajmu ochutnal ždíbek sousta z připravované pochoutky pro krále, a porozuměl všem z říše živých.

Úžasná energie mládí a excelentní průvodce v osobě Mileny, která usměrňovala, vedla a pobízela, vyústila v téměř desetiletou spolupráci nad romsko-českým a česko-romským slovníkem, byť moje účast, coby neškoleného pomocníka, byla skromná.

V časech, kdy počítači zvícími velikosti garáže byly vybaveny jen ojediněle státní instituce, jsme plnily kartičkami s výpisky nesčetné krabice od bot. Škatule se následně kupily do stohů v Milenině předsíni. Na polepkách místo čísla obuvi písmena abecedy.

Každá z nás měla obdobný příruční „magacín“ doma, s tím, že jsme zpracovávaly Milenou přidělená hesla.

Jako vzor nám sloužil Trávníčkův *Slovník jazyka českého*. Vydání Slovanského nakladatelství z roku 1952.

Scházely jsme se podle potřeby střídavě i několikrát do měsíce. Vyměňovaly jsme si aktuálně dohotovený úsek slovníku a hodnotily úroveň odváděné práce.

Pracovní kulisy, kromě kupy papíru, tvořily realie domácnosti. V mém případě, včetně kolíbký s dítětem. Mimochodem, současné redakční schůzky Romano Džanibenu si tuto charakteristickou atmosféru dojemně uchovávají – akorát v kolíbce se houpá další generace.

S jistou mírou nadsázky lze proto konstatovat, že první vydání kapesního *Romsko-českého a česko-romského slovníku* v roce 1991 bylo rovněž svým způsobem inkunábule.

Na druhém, rozšířeném vydání se významně podílela i Edita Žlnayová. V roce 1998 jej vydalo nástupnické nakladatelství původního SPN, Fortuna.

Výše vylíčený model, obsahující v sobě obrovské pracovní vzepětí ruku v ruce s neutuchajícím nadšením, vykřesávajícím ze skromných začátků smysluplné dílo, byl Milenin patent.

Podněcovat, oheň předávat a udržovat, aby bez ustání plápolal, umí málo kdo, ale tahle schopnost byla Mileně vlastní.

— Charňi paramisi abo egisno čačipen pal o Roma

Amara somnakuňa the barapaťivakera raňake – sikhľardake kije savoreromňengero d'ives

Naši ctěné zlaté paní doktorce k svátku žen

Edita + Hanka

Jekhvar avka kija raťi
o Del chudňa lačhi goďi.
Phenel peske:
Kerďom o kham, kerďom o čhon,
kerďom bute džide voďen,
ča o manuš kampil mange.

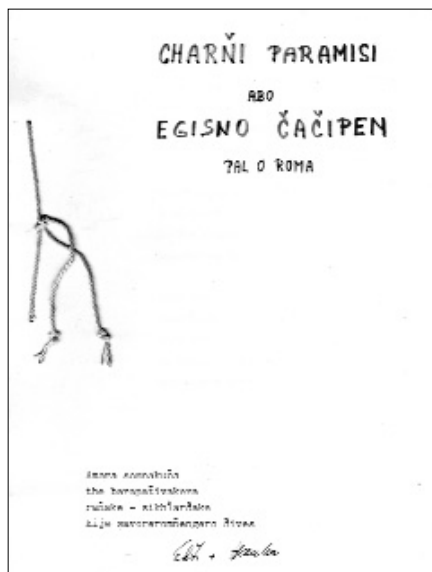
Iľa chumer, iľa e čik,
kerďa cikne muršores,
andro bov te peťol thovel.
U sar kašta labarel,
činonoro zasovel.

Ušťel opre, so na dikhel!
O murš – žužo kaľipen!
Kerďom negros, na bajinav,
masovar me na zasovav!

Avka aver chumer iľa,
neve muršes peske kerďa.
Soča andro bov les thoda,
ča činoro použardă,

sig sigate avri kidľa.
 Jaj, bengeja! Nane kisno!
 Jov sar ciral parno hino!
 Zijan, zijan, gores kerďom!
 E buti les na del smirom,
 potritovar chumer lel,
 tritone muršes pekel.

Na sidarel, na zasovel,
 ča pre leste merkinkerel.
 Cirdňa avri, so na dikhľa:
 šukare manušes pekľa:
 aňi kales, aňi parnes,
 kerda Romes perfektnones!!!

| dárek k Mezinárodnímu dni žen
 – nedatováno |

Humorný, zřymovaný překlad známé pohádky o tom, jak Bůh stvořil člověka (prvního spálil – vznikl černoch –, druhého nedopekl – vznikl *gádžo* –, a až třetí se povedl, a tak přišel na svět Rom – publikováno např. na zadní straně obálky sborníku *Neznámi Rómovia*, Inter Science Press, Bratislava 1992), je zároveň dokladem přátelství, veselí a tvůrčího nadšení, jaké se vyskytovalo ve vztahu Mileny a jejích žáků (a zároveň přátel) z Jazykové školy. (Pozn. red.)

— Rozhovor s Hildou Pášovou

Nahrály v Praze 25.2.2006 Lada Viková a Helena Sadílková.

HP: Kana ola Milena me dikjom legelöser, hát odá šaj somahi avka dešupándž dešušó beršiki. Ája ando péro k'amende, pal i Terka. Odá linaj amen khére samahi, odoj ola Milena dikhjom legelöser. I Terka phenda lake: Mileno, adi hi mri onokateštvírkiňa, i Hilda, phírel andi iškola, láche sikjol. No me čak dikháhi upre late, na džanáhi ništa pal late, ój astarda man, čumidkerđa man, igen loššanlahi kana phenlahi i Terka hod' láche sikjovav andi iškola taj hod' kamav még upreder te džan te sikjon. Na džanav savo berš sáhi odá. Astán la dikhjom dújtovar, kana i Terka ando sínházo valaso d'íázinenahi, ando Národní divadlo. Somáhi odoj pal leende te dikhen, hod' sar khelen taj d'íázinen. Pale géjam te bešen valakija téle taj odoj vakerkerasahi, odoj má phureder somahi.

HS: A oda sas Prahate imar?

HP: Prágate sáhi. Már but berš. Astán na dikhjom la na džanav kiři, but berš, taj astán la dikhjom papal ki Teruša. Odoj bešel ando Hloubětíno, taj me somahi ki late, taj odoj

HP: Poprvé jsem se s Milenou setkala, když mi bylo asi patnáct, šestnáct let. Přišla k nám do naší romské čtvrti za Terkou. Tenkrát jsme byli doma a Milenu jsme viděli poprvé. Terka jí řekla: „Mileno, to je moje sestřenice Hilda, chodí do školy a dobře se učí.“ Já jsem ji jen pozorovala, nic jsem o ní nevěděla, ale ona mě objala a políbila. Byla velmi ráda, když Terka řekla, že se ve škole dobře učím a že chci jít studovat dál. Už nevím, ve kterém roce to bylo. Podruhé jsem ji viděla, když měla Terka představení v Národním divadle. Milena se tam byla s námi podívat, jak hrají a tančují. Pak jsme si šli někam sednout a povídali jsme si, to už jsem byla starší ...

HS: A to už bylo v Praze?

HP: V Praze to bylo. Už je to dávno. Potom jsem ji spoustu let neviděla, ani nevím jak dlouho. Pak jsem ji potkala znovu u Terušky. To Terka bydlela na Hloubětíně, já jsem k ní

sáhi the i Milena. Papal čumidkerda man, pindžarda man, pále emlíksinda upre mande, hod' ko som, no taj kezdindam te vakerkeren, taj azúta pále dikháhi la buterval taj buterval. Astán még ája manca ke mri onokateštvírki-ňa, i Edita, bešel Karlínoste, taj odoj amenca vakerkerlahi upral amare dada, hod' so kernáhi, hod' bašavnahi, taj kaj bašavnáhi, sar sáhi oda, sar dživnahi, taj i Editakero dad taj mro dad upre soste, uppe savo hangseri bašavnahi, hod' lakero dad sáhi po bégéši, Editakero, taj mro dad még upri bráča taj upri lavuta bašavlahi. Astán kiřivar dikhlahi man, mindig vakerkerasahi upral oda, hod' sar sáhi kana adda ájam Prágate, pal o háború. Taj adá vakerkeriben avka lake teccinlahi, mindig but asalahi upre, taj mindig phenlahi site mange adá téle írineha, adá upro papíri site thoves.

LV: Kana oda sas?

HP: Adá már šaj sáhi kana me phureder somahi, šaj somahi avka nedvenévešni, nedvenöt šaj sáhi man avka. Somahi avka pándžvar vad' šóvar andr'odi iškola kaj ój sikavel, kamlahi káj o študentonge me te phenav, savi hi amari čhib, amari romaňi čhib, sar amen vakeras.

HS: Oda sáhi imar pre *filozofická fakulta*?

HP: Ha, upri fakulta. Taj mindig upre lelahi oda hango, taj igen lake teccinlahi hod' sar amen vakeras. , Na džanenahi o študenti adá dialektu, adá ungriko. Hát odá lenge šegítináhi te írinen hod' sar amen vakeras. Pale vakeráhi lake upral odá, hod' so tertísálje upro Slovensko, taj sar dživasahi, taj phendom lake

přišla a byla tam taky Milena. Znovu mě políbila, poznala mě, vzpomněla si na mě. A tak jsme si začaly povídat a potom jsem ji vídávala stále častěji. Jednou se mnou šla k mojí sestřenici, Editě, která bydlí v Karlíně, a tam si s námi povídala o našich předcích, co dělali, že hráli, kde hráli, jak žil Editin otec i ten můj, a na co hráli, na jaké nástroje, že Editin otec hrál na basu a můj zase na violu a na housle. Pak jsme si povídaly o tom, jaké to bylo, když přišel tatínek po válce sem do Prahy. To vyprávění se jí moc líbilo, vždy se smála a říkala mi, ať to sepíšu.

LV: Kdy to bylo?

HP: To už jsem byla starší, mohlo mi být tak čtyřicet roků nebo čtyřicet pět. Byla jsem taky asi pětkrát nebo šestkrát v té škole, kde učila. Chtěla, ať na studenty mluvím naším jazykem, romsky.

HS: To už bylo na *filozofické fakultě*?

HP: Ano, na fakultě. Vždycky si to povídání nahrávala a vždy se jí velmi líbilo, jak mluvím... Studenti náš maďarský dialekt neznali. Ale pomohlo jim, když si napsali, co jsme říkaly. Potom jsem jí vyprávěla o tom, co se dělo na Slovensku, jak žijeme, a pověděla jsem jí jeden takový příběh o naší rodině. To se jí ve-

jék asavo tertínelmo upral amaro čaládo. Odá lake igen teccinda. Phendá mange, hod' si te téle írinav, hod' na mukla mange smírom ad'dig még adá na íriná téle. No taj írindom le, avka sar ande mri gódi sáhi, téle írindom, taj kana genda le, pal adá i Milena igen rovlahi – asave šukare írindál! No de adá kampe románe te írinen! No de románe odá igen pháro sáhi mange préku te vezetinen, andar i čehiki čhib andi romaňi čhib. Pal adá íráši diňa még valasave študentonge, ón még préku le írinde andi angolki čhib. Taj bičhaďa le Itálijate. Taj odoj valaso ňerinda, na džanav so, dújto, vad' kiťi cena. No taj azúta čak upral odá vakerlahi, hod' musaj mange te írinen, si te írinav, si te írinav. No pale mindig találkozinasahi vad' upri ucca pale džasahi valakija téle te bešen, pale vakerkerasahi, no, taj jékfar találkozindom laha...

LV: Ma rušen, oda sa peršo, o tumen pisinda romanes?

HP: Elšeno, no... Mindár lake teccinda – asave láche džanes te írinen, tu si te írines. Me phenav – íriná, de čehika – Nanana, čak románe kampe. No adá mange igen pháro hi. Važdár káj me na vakerav nikasaha, náne man kasaha te vakeren. Mro čaládo majnem sa múle, o phuredera, o terne már na džanen, románe na džanen. No, pale találkozindom laha taj vakerasahi ippen oda berš sáhi, kana na džanav sar te phenav, kana oda but páňi sáhi, o povodně.

Taj o Roma sako Karlinoste bešnahi, lengere khere odá páňi tónkre thoda. Taj me

lice líbilo. Řekla mi, ať to sepíšu, že mi nedá pokoj, dokud to nenapíšu. No tak jsem to sepsala. Jak jsem si to pamatovala, tak jsem to napsala. A když to Milena četla, plakala – „Tak hezky jsi to napsala!“, řekla. „No ale je třeba to napsat romsky!“ Bylo pro mě těžké překládat z češtiny do romštiny. Potom to vyprávění dala nějakým studentům a ti to ještě přeložili do angličtiny. Pak to poslala do Itálie. Tam to vyhrálo, tuším, druhou cenu. No a potom už mi nedala pokoj, pořád, že musím psát, ať píšu, ať píšu. Pak jsme se vždy sešly někde na ulici a šly jsme si někam sednout, povídaly jsme si, a pak jsem ji jednou potkala...

LV: Nezlobte se, a tehdy to bylo poprvé, kdy jste psala romsky?

HP: Poprvé, no... Hned se jí to zalíbilo – „Umíš tak hezky psát, musíš v tom pokračovat.“ Já povídám – „No píšu, česky“ – „Ne, ne, ne, piš romsky“. A to pro mě bylo těžké. Já už jsem neměla s kým mluvit romsky. Z mojí rodiny už skoro všichni zemřeli, ti starší, a ti mladší už romsky neumí. Pak jsem ji potkala v tom roce, kdy byla velká voda, povodeň.

Romům, kteří bydleli v Karlíně, ta voda úplně zničila domovy. Já jsem pomáhala Romům na Strahově. Chodila jsem tam za Romy každý den, byla jsem taková ta koordinátorka. Když něco potřebovali, hlásila jsem

odoj dógozináhi ole Romenca ón odoj sinéhi upro Strahovo. Te me odda phiráhi sako di pal o Roma, me somahi asavi koordinátorka, so lenge kampe, so kamen, lengero kivánoto préku dáhi upro vojenský velitelství. No i Milena még bara lošaha: „Jaj, tu odoj sal, upro Strahovo oda igen láche hi, taj me džav tuha, si te pal lende džas, dúj džene, me kamav lenca te vakeren, ole Romenca, taj kamav lenge te den keñvi, taj irki, taj...“ Me phenav – „Jaj, Mileno, ón még áver kamen, len áver gondolaťa hi, hod' upral o keñvi, na kamna tuha te vakeren.“ „Áaa, oda náne bajo, čak próbinaha!“ Bara loššaha. No kethán vakerďam taj užardom upre late taj liňom la manca maškar o Roma, but Roma sinéhi – térne, phúre, čhavóra. Mindár jék sobate kethán akhardam valami deš vaď dešupándž džénen, ánde la pindžardom ole Romenge – még, na džane nahi hod' ko hi. Taj mindár kezďinda lenca románe te vakeren, hod' džanen i asave romane hádanki, taj přísloví, taj asave, no. Hod' már dosta sáhi o rovibe, oda somorúšágo, hod' kampe te dikhen ángle, hod' so óvla. No taj kezďinda len te den asave hádanki, hod' – džanes so hi adá? No taj o Roma kethán mindár bešte taj kezďinde ola te den asave hod' – džanes so hi adá? So hi adá?... Taj mindár kezďinde sa but džene te vakeren, baro asabe sáhi, taj igen láche sáhi ole Romenge, hod' šaj upre ávreste gondolinenahi, na čak upr'oda somorúno hod' na áchija len ništa. Odoj lenge mukja o ujšági, taj keñvi, hod' nek genen, hod' adí lengeri čhib te na pobiskeren, adá sáhi amaro, asavo, asavo lácho... sar te phe-

to na vojenském velitelství. No a Milena měla velkou radost: „Jé, ty chodíš k Romům na Strahov, to je skvělé, tak to já tam půjdu s tebou, půjdeme za nimi obě dvě, já bych si chtěla s nimi promluvit, chtěla bych jim dát knihy a sešity a...“ A já povídám: „Ale Mileno, oni chtějí něco jiného, mají teď myšlenky na jiné věci než knihy, nebudou s tebou chtít mluvit.“ „Ááá, neboj se, zkusíme to!“ řekla nadšeně. Tak jsem ji vzala s sebou mezi Romy. Bylo jich tam spousta, mladí, staří, děti. V jednom domě jsem Milenu seznámila s asi deseti nebo patnácti lidmi – ti Romové ji předtím neznali. A ona s nimi začala hned mluvit romsky, a hned jestli znají nějaké romské hádanky a přísloví. Že už bylo dost pláče, dost smutku, že je třeba se soustředit hlavně na to, co přijde. Tak jim sama začala dávat hádanky, takové ty – „víš, co to je?“. A Romové si hned sedli k ní a začali také dávat hádanky. „Co je to? A co je tohle?“ A hned si všichni ti lidé začali povídat, byli najednou veselí a bylo jim dobře, protože mysleli konečně na něco jiného, než na tu smutnou skutečnost, že jim nic nezůstalo. Milena jim tam nechala noviny a knihy, ať čtou, aby nezapomněli svůj jazyk. To bylo krásné setkání. Ti Romové byli taky moc hodní na mě i na ni. Byla jsem ráda, že tam šla a že si s nimi mohla sednout a popovídat.

Milena byla mnohokrát u mě doma, vždy jsme si povídaly a vždycky jsem měla velký problém s tím, co jí dát k jídlu. U nás se jedlo hlavně maso, byli jsme tak zvyklí, ale ona maso nejedla, takže jsem absolutně netušila,

nav, setkání. Hod' ole Romenge iš lácho sáhi te lake te mange, lošandom, hod' géja odda taj hod' avka ketháne lenca šaj bešta taj šaj lenca vakerďa.

Butvar sáhi Milena k'amende, ando kher, mindig vakerkerasahi, baro problémo man sáhi mindig odoleha, hod' na džanáhi so la te den te han. Amen čak mas taj mas, taj asso féliko de ój na halahi mas, na džanáhi absolut so la te den. Pale mindig but vakerkerasahi hod' so óvla, so keraha, sar óvla, taj ój igen manca kamlahi, asave bare plány la sáhi, hod' so keraha még, taj préku lake vezetináhi adá keňvo pal oda přísloví, ande amaro dialekto. Ando ungriko. Pale phenahi lake hod' te me kerav o slovníko, romsko, amaro dialekto, taj čehiko. No taj ój mange phendá hod' o Viktor Elšík upr'oda dógozinel, phendá akhar le upre taj phen leske hod' te tu keres adá, taj džan ketháne, pale dikhena hod' so andar odá šaj óvel. No butvar ola Milenaha vakerkerasáhi, oj kamlahi igen ola Lucinka iš, írinlahi amenge mindig, kana sáhi vad' Kanadate, írinlahi amenge, na pobiskerla hi šoha upr'amende. Ój mange phenlahi: „Tu ssal mri phen, tu sal mri phen.“

LV: Šaj amenge phenen, hoj so tumen la Milenake diňan u so joj diňa tumenge?

HP: No, me bistoššan la na diňom ništa, čak odá la diňom, hod' džanlahi, hod' me igen la kamav. Odá kamipe, odá diňom la. Te odá, hod' igen somahi gizdavi upr'oda, hod' pindžarav asava manušňa sar ój hili. Ánde la sikaďom mre buter čaládoske, mre onokateštvir-

co jí dát. Pak jsme si vždycky povídaly o tom, co uděláme a jak to uděláme. Ona toho chtěla se mnou hodně uskutečnit, měla velké plány, co by se ještě dalo udělat. Chtěla, abych jí přeložila tu knihu o příslovích do našeho maďarského dialektu. Řekla jsem jí, že píšu slovník romštiny, našeho dialektu a češtiny. Milena řekla, že na tom pracuje Viktor Elšík a ať mu zavolám a řeknu, že dělám taky něco takového a že můžeme zkusit pracovat na tom spolu a uvidíme, co z toho bude. No, mockrát jsme s Milenou mluvily, ona měla taky moc ráda Lucinku, pořád nám psala, když byla v Kanadě, nikdy na nás nezapomněla. Říkala mi: „Ty jsi moje sestra, jsi moje sestra.“

LV: Můžete nám říct, co jste dala Vy Mileně a co dala ona Vám?

HP: No, já jsem jí určitě nedala nic, jen to, že věděla, že ji mám moc ráda. Lásku, tu jsem jí dala. A to, že jsem byla velice pyšná na to, že znám takového člověka, jako byla ona. Přivedla jsem ji i mezi celou moji rodinu, bratrance a sestřenice, a všichni byli překvapení,

kiňenge, taj sa igen čudákozinenahi upr'odá, hod' feder džanel románe sar amen. No, adá diňom la, odá, hod' andar o jílo la kamáhi taj gizdavi somahi upr'odá, hod' pindžarav la. De ój man diňa but but odá, hod' o Roma na musaj pumen te ladžan, vašodá hod' Roma hile, hanem šaj óven upr'oda gizdave. Butvar odá mange phenlahi, hod' o Roma asave nípi, hod' olen si jílo, hod' on šoha pe na hajolahi feder maškar nikaste avka, sar maškar o Roma. Hod' o Roma na džanen áver te vakeren, taj áver te hajon. Taj sikada man odá, hod' románe šaj írinen, hod' romana čhibjaha te šaj írinen te verši, keňvi, románe šaj molinen, si romani biblija, upral asave búťťa me šoha na gondolkozínáhi. Me na ladžáhi man hod' Rom som, kiškoratú le džanáhi, čak na gondulináhi upre asave búťťa, so čehike me vakerav, vad' čehike írinav, hod' préku šaj vezetinav upri romaňi čhib. No pale próbogatináhi, próbogatináhi, phučáhi, kana még dživnahi vad' mri daj vad' mre onokateštvírkiňi, sar odá kampe te phenen, vad' odá, pale te ón site gondolkozinenahi šoká, hod' sar odá kampe te phenen, važdár káj ón iš pobiskernahi. Taj ój man adá sikada káj gizdavi te ováv hod' Rom som. Hod' o Roma igen šukár nípi hi. Hod' ando lengero jilo odá šukaripe. Taj asavi sáhi, hod' upro Roma ój na diklahi absolut nisave hibi. Čak o lácho. Me lake phenáhi, hod' amen na sam sentne, hod' amen si but hibi – oda na kamlahi te šunen. Ój igen kamlahi amen, ole Romen. Oda ando lakero jílo sáhi, oda kamiben. Taj avka gondolínav hod' sako, ko pindžarda la, sako la kamlahi.

že uměla romsky lépe než my. No, to jsem dala já jí, to, že jsem ji měla ze srdce ráda a že jsem byla pyšná na to, že ji znám. Ona mi toho dala velmi mnoho, třeba to, že už se Romové nemusejí stydět za to, že jsou Romové, ale naopak na to mohou být hrdí. Mnohokrát mi řekla, že Romové jsou lidé, kteří mají srdce, a že ona si nikdy s nikým nerozuměla lépe než s Romy. Že Romové nikdy neřeknou jedno a neudělají druhé. Také mi ukázala, že romsky se dá psát, že se v tomto jazyce dají psát verše a knihy, že existuje romské malířství a romská bible, což by mě nikdy nenapadlo. Já jsem se nikdy nestyděla za to, že jsem Romka. Už odmalička, když jsem měla problém, nějak jsem si pomohla. Ale nestyděla jsem se, i když jsem si neuměla představit, že všechno, co říkám nebo píšu česky, bych mohla přeložit do romštiny. No potom jsem to zkoušela a zkoušela, ptala jsem se, když ještě žila moje maminka a bratrance a sestřenice, jak se to správně říká, a dokonce i oni museli vzpomínat, jak se co řekne, protože i oni už zapomněli. Milena mě naučila být pyšná na to, že jsem Romka. Že Romové jsou velice dobří lidé. Že v jejich srdcích je krása. A byla dokonce taková, že na Romech neviděla vůbec žádné chyby. Jen to dobré. Já jsem jí říkala, že nejsme svatí, že máme spoustu chyb, ale ona to nechtěla poslouchat. Ona nás Romy měla opravdu ráda. V srdci měla jen lásku. A tak myslím, že každý, kdo ji poznal, ji měl rád.

Jednou jsem jí řekla, že se chci naučit anglicky. Ale neznala jsem nikoho, kdo by mě

Jekfar phendom, hod' kamáhi te sikjon anglicki čhib. Hod' na-i sikavlahi man. Taj ój mange phendá hod' sakone sikavla, čak man na. Taj phučav soske? Tu na birines ári, tu igen asavi sal, hod' mindeneko friššen kames, taj te na džal tuke, akkor mukes abba. Phenav, Mileno, na, avka sikjová, te tu man sika-veha, sar óra, mindeneko pontoššan, 'no, phenel: Džanes so, me na sikavá tut, de phená mra dake, nek sikavel tut. Phen tra dake, de kiťi beršiki hi? No, maj ñolcvanöt évešni. Taj phenav, odí még man sikavla? Ooo, maj dikheha. No, ájom ke lende, hát odoj sáhi asavi phuri gádžóri, páрни balengeri, asavi čiš-lóri, de čiperka.

LV: Amen la tiž prinžarahas...

HP: Jo? No, taj ája téle upral o lípčovi, ári mange kerďa o vuder, me még upre géjom upro lípčovi – ój má friššen upre sáhi, sar balval. Čak dikháhi savi frišni hili. Phendom lake hod' ko ssom, no taj kezďinda man ój te sikaven. No, me čak bámulindom, hod' sar lake i goďi még fungulinel, igen láche džanlahi adí čhib. Epaš berš phiráhi oddá te ola Lucinkaha. Igen lošanlahi, hod' láche mange džal, taj džanav te genen, taj si man odá přízvuko lácho. Oda sáhi astán bajo, hod' kezďinda nasváli te óven, astán má nasváli sáhi, adá la dukhalahi, odá la dukhalahi, no astán múja, čori. Oda baro zijen sáhi, važdár igen igen la kamjom. Taj ój te man. Taj ola Lucka iš kamlahi igen. Baro zijen sáhi, hod' múja, i Milenakeri daj. De igen avka lošanav, hod' pindžardom la. Asavo lácho sáhi odá dí, káj šaj la pindžardom.

učil. A ona mi řekla, ře by učila kařďého, jen mě ne. Zeptala jsem se jí proč a ona odpověďla: „Ty to nevydržíš, ty jsi taková, ře všech-no chceš rychle a kďyř ti to nejde, necháš toho.“ Povídám: „Ne, Mileno, budu se snařit, kďyř mě budeš učit, budu dělat všechno přes-ně, kařďdou hodinu.“ „No,“ řekla: „Víš co, já tě učit nebudu, ale řeknu mojí mamince, ať tě učí.“ Povídám: „Tvoji mamince? Vřďyť... ko-lik jí je let?“ „No, je jí devadesát pět roků.“ A já na to: „A to by mě ještě učila?“ „Ooo, to uvidíš.“ Přišla jsem k nim, byla tam taková stará řena s bílými vlasy, taková hubeňoučká, ale čiperka.

Sešla ze schodů, aby mi otevřela dveře, a šly jsme po těch schodech nahoru – ona tam byla rychle jako blesk. Jenom jsem se divila, jak rychlá byla. Řekla jsem jí, kdo jsem, a ona mě tedy začala učit. Já jsem jen řasla, jak jí ještě slouží rozum, ten jazyk řnala výborně. Chodila jsem tam půl roku i s Luckou. S radostí, protože jsem se rychle naučila číst, mám dobrý přízvuk. Potom ale nastal problém, protože onemocněla, tady ji bolelo, tam ji bolelo a potom chudák umřela. To byla obrovská škoda, měla jsem ji moc ráda. A ona mě. Lucka ji taky měla ráda. Velká škoda to byla, ře Milenčina maminka zemřela. Ale jsem velmi ráda, ře jsem ji řnala. Často jsem si s ní taky povídala o tom, ře si Milena na sebe bere příliš práce, pořád někam utíká, pořád musí pracovat, na nic nemá čas, jen na Romy. Ani na svoji maminku neměla čas. Ta o ní ale nemluvila špat-ně. Jenom, ře její dcera je taková jako Romo-vé. Patří mezi ně. Proto ty Romy měla tak ráda.

Mindig laha vakerkerasahi upr'oda, hod' i Milena aťti upre peste lel búti, mindig valakaj náškerel, mindig site dógozinel, upre nisoste náne la pale dí, čak pal o Roma, pal o Roma. Ni upre late la náne dí, upri daj. No de na erďaveste le phenlahi. Čak hod' lakeri čhaj asavi hi sar o Roma. Maškar tumende ój passulinel. Važdár igen kamlahi ole Romen.

De te ój pindžarda but Romen, važdár odda sa phírasahi pal lende, but Roma odda phirnahi, sako,.. vakerlahi, hod' le Romen, so ój len pindžarda, la Milenakeri daj, sa láche nípi sinéhi, sa láche manuša, sa láche Roma. Te ój igen láchi sáhi.

HS: A tiž la Milenaha vakernáhi pal e roma-
ní politika?

HP: Pal i politika amen vakerasahi igen but. Kana vakeráhi laha pal i politika, odá na igen kamlahi. Važdár me igen igen bari kriticki somahi, ko Roma. Dik, phenáhi lake, site les téle la ružasínko semüvego, téle site les, tu site dikhes, odí realita, sar hi... Na džanav ko adá phenda, valamikor, hod' na odá hi lácho, kana sako dí valakaske ole máčhen astares, de kampe len te sikaven, sar kampe ole máčhen te astaren. Hod' odá feder hi. Jo, hod' naštig o Roma čak odá užaren, hod' so uštiden, akkor kana ma kezdindom avka te vakeren. Na igen kamlahi adá. Ój džanlahi hod' sar hi, džnalahi le igen igen láche, čak na kamlahi upral te vakeren. Ale džanlahi savi hi i situace. Važdár but but but phirkerlahi andr'oda péróvi, andr'oda , me šoha na somahi upro východní Slovensko, ando péro, me šoha na dikjom sar

Ale i její maminka znala hodně Romů, vždyť jich tam za nimi spousta chodila, takže je znala. Byli to všichni dobří lidé, dobří Romové. A i ona byla moc hodná.

HS: A mluvily jste s Milenou také o romské politice?

HP: O politice jsme mluvily velmi často. Ale když jsem s ní mluvila o politice, nebyla moc ráda. Já jsem totiž byla vůči Romům velmi, velmi kritická. „Podívej,“ říkala jsem jí, „musíš si sundat růžové brýle, musíš vidět realitu, jak to doopravdy je...“ Nevím, kdo to byl, ale kdysi někdo řekl, že lepší než každý den člověku dát rybu je naučit ho rybařit. Romové nemůžou jen čekat, co se stane..., no a když jsem začala takto mluvit, Milena to neměla vůbec ráda. Ona věděla, jak to doopravdy je, věděla to moc dobře, jen o tom nechtěla mluvit. Ale věděla, jaká je situace. Protože tak často chodila do těch osad, přitom já jsem nikdy nebyla na východním Slovensku, v osadě, nikdy jsem neviděla, jak Romové žijí v hadrech a se špinavou vodou, my jsme v naší čtvrti měli studny, dokonce čtyři studny jsme

o Roma dživen. Amen and'amaro péro, amen
sáhi haniga, štar haniga amen sáhi, and'ama-
ro péro, artéziko paňi sáhi. Sinéhi odoj šukár
khera and'amaro péro, bár amen sáhi, asavi
šukar bár, kašta, mindeneko bárdolahi odoj.
Taj ój džanlahi odá čoripe, ój diklahi, hoď
o Roma, sar dživen, vad' save čore hile. Me
na, lake na musaj sáhi adá te phenen, hoď save
hi o Roma, oj šaj upr'oda vakerlahi, keňvi šaj
upr'oda írinenáhi, čak na kamlahi te šunen
adá, so me kritizilínáhi.

měli, byla tam artézská voda. V naší čtvrti
byly pěkné domy, měli jsme zahradu, takovou
krásnou, všude tam rostly stromy. Ona znala
tu bídu, ona viděla, jak Romové žijí, jak jsou
chudí. Já ne. Jí jsem nemusela říkat, jací jsou
Romové, ona o tom vyprávěla, psala o tom
knížky, ale nechtěla slyšet to, co já jsem kriti-
zovala.

Já měla velké štěstí, že mě učitelé všude měli moc rádi. A všude jakoby na mě byli pyšní, jako
bych byla jejich dílo, že viděli, že mě to baví, že se ráda učím, knížky, tohleto všechno mi shá-
něli. To jsem vždycky vyprávěla i Mileně, to se smála, mně bylo asi devět nebo tak nějak a byla
Matějská pouť v Libni vzadu za tím dřevěným kostelíkem. A všechno možný a rodiče říkali,
ať si vyberu, co chci, jestli med nebo vatu a todle a já viděla, že tam prodávají knížky. A oni ří-
kali: „Jéžíš, knížku, na co ti bude?“ A já tam plačtivě říkala: „Já chci knížku.“ A táta říkal: „No,
tak jí koupíme, no.“ No a já teď tu knížku furt u sebe – a už jsem ji uměla skoro nazpaměť,
protože pořád dokolečka: od začátku a od konce a odprostředka. Furt jsem si ji četla.

HS: Co to bylo za knížku?

HP: Odvážná školačka. (smích) Strašně jsem ji milovala. Maruška, Anna Ivanovna – všechno
úplně nazpaměť. A pak dokonce přišla kamarádka a že tu budou dávat film a do mě jako když
střelí: to snad není možný! Já tu Marušku uvidím živou, jak chodí, na plátně, a tu učitelku. No
hrůza. Já už se snad na nic v životě tak netěšila, jako na to, jak půjdeme odpoledne od tří na
tu Odvážnou školačku. Já seděla v té první řadě, prožívala jsem to – film i knížku. No a pak
zase říkám: „Mami, prosím tě, kup mi knížku.“ A ona – to byla taková památná věta – říká:
„Jáj, cérka, a proč, dyť už jednu máš?“ To když jsem později vypravovala dětem, tak se smály
a říkaly: „Mami, to sis vymyslela.“ A já říkala: „Ne, opravdu, mamimka si myslela na co tolik
knížek.“ A Milena taky, ta se tolik smála a říkala: „Hele, napiš to. Zapiš všechny tyhlety vzpo-
mínky.“ Protože to ona když u mě viděla těch knížek, co mám, nebo syn – to jsou jen knížky
a noviny a časopisy. Takže já jsem si to potom všechno vynahrazovala, prostě stovky, knížky
jsou u nás všude. A Mileně jsem tohle všechno vypravovala – od okamžiku, kdy jsme do těch

Letňan přišli, veškeré to soužití těch rodin, kolik nás tam přišlo, na to mám moc hezké vzpomínky. A škola letňanská nám dala tak dobré základy, když učitelka viděla, že tak ráda čtu, ptala se: „Co čteš?“ A já jí říkala: „No, já mám doma dvě knížky, ale ty mám už přečtené.“ Ted' už nevím, jak se ta druhá jmenovala. A ona mi říká: „Víš co, Hildo, vždyť tady je místní knihovna a tam si můžeš vypůjčit další knížky. Já ti zjistím kde a v kolik hodin a tam si můžeš knížky vypůjčit.“ Zjistila, že je to na národním výboru, poprvé tam šla se mnou a řekla, že si tam budu chodit půjčovat knížky. Tak mi napsali průkazku a pak mi dali seznam – tak špatně fialově nacyklostylovaný – nebylo to k přečtení a podle abecedy tam byli seřazeni ti spisovatelé a ty knihy. Ale mě ty názvy nic neříkaly. A já si vybírala jen podle názvu. Kolikrát se stalo, že jsem si vybírala knížky vůbec ne úměrné mému věku. Já třeba ve dvanácti přečetla Annu Kareninu Tolstého nebo Milenec Lady Chatterleyové – tohle já měla přečtený, když pak na gymnplu byla povinná literatura, to už jsem měla všechno přečtené. A ty ženské byly ze mě úplně divé – já si vždycky nabrala pět šest knížek a za týden jsem to tam nesla. A ony říkaly: „Hele, a to už máš, holčičko, přečtený?“ A já říkala: „No.“ „A rozumíš tomu?“ A já říkala: „Jo.“ A ted' ony mě zkoušely: „O čem je tohleto?“ A tak jsem se naučila i vypravovat obsah. To bylo právě tím, že jsme byly parta holek, bylo nás asi dvanáct a furt jsme trávily čas v parku. V keřích jsme si vyprávěly obsahy filmů, knížek, já četla samé Dumase, já četla ve dne v noci, pět šest dílů ...ostatní Romáci říkali: „Co z té tvý holky bude, farář, nebo co?Vždyť ona furt čte!“

Takhle jsme si s Milenou povídali o všem možným a ona mne vydržela poslouchat hrozně dlouho a vždycky to končilo tím, abych to sepsala.

HS: Čtete i ty knížky, co píší ostatní romští autoři?

HP: Jo, mám přečtený všechno. Co napsala Terka, tak mi to vždycky ukazovala, i Milena. S oběma jsem se o tom bavila. Jednou mi Terka přinesla ukázat, jak pracovala v ČKD, tak vydávali závodní noviny a tam otiskovali na pokračování tu její povídku. Myslím, že se to jmenovalo Romský sen, jak se dostal do toho nebe a tak. A ona mi přinesla ukázat, jak jí to otiskli. Tak jsem říkala: „Človče, to je teda výborný.“ Ale samozřejmě jí s tím pomáhala Milena, protože Terka neměla české školy, gramatiku českou neovládala. Takže Terka napsala jen asi ten skelet, nebo to Mileně vyprávěla a Milena tomu dala tu konečnou podobu. Nebo Jak jsem chodila do školy, Tulák – o tom psovi, to jsou kouzelné věci. ... Já toho Mileně taky hodně navyprávěla, ale neměla jsem to napsaný a strašně dlouho jsem se rozhoupávala k tomu psát, třeba i k té povídce. Ona Milena vždycky do telefonu: „Hele, já volám jen jestli už to máš, nebo jestli to píšeš.“ A to už dneska nemám, ten motor, který by mne takhle hnal, nakopával. Musím se nakopávat sama. ... Nápadů mám strašně moc. Já vždycky napíšu deset řádek, pak někdo zavolá nebo někdo přijde.

Jdu od toho a druhý den se mi to nelíbí, smažu to a začínám znova. Protože člověk, samozřejmě, není spisovatel, jsem jen laik a jenom se o to snažím tak neuměle. Ale mám takovou ctižádost, cíl, že když něco napíšu, aby to toho dotyčného chytlo od první stránky. Protože jakmile mne knížka nechytne na prvních třech, čtyřech stránkách, tak tu knížku já odložím. Jakmile je to nějak rozvleklý, nevtáhne mne to do děje, takže se vždycky snažím na začátek vymyslet nějakou bombu, nějaký šok nebo něco, aby ten čtenář měl chuť číst to dál. Proto ten začátek je pro mne tak důležitý. A jelikož jsem sama sobě největším kritikem, tak se mi nic nelíbí.

| Praha, únor 2006 | foto Lada Viková |

LV: Vy jste byla u toho, jak se zakládal Svaz romských autorů?

HP: Ano, bylo nás tam asi čtyřicet, když byla zvolená jako předsedkyně Margita Reiznerová. To bylo takhle, já po tom roce 1989 pracovala jako sekretářka v ROIce. I to byla práce Mileny, že mne seznámila se Ščukou, když sháněl vzdělané Romy pro vznikající romskou stranu. Protože Milena jim ji pomáhala zakládat, Milena byla vždycky u zrodu těch důležitých věcí. Já ho znala, jak vystupovali na Letný s Rusenkem, ale Milena mu řekla o mně. Takže pak se utvořila ROIka a on mi nabídl: „Budete vedoucí sekretariátu ROIky“... A to setkání Romských autorů také iniciovala ROIka.

LV: Vzpomínáte, jak Milena reagovala na odchod Romů do emigrace? Rusenkovi, Demetrovi?

HP: O Rusenkových jsme se nebavili, ale ty Demetrovce měla moc ráda, moc ji to mrzelo, ale viděla, že tady nemají pracovní příležitost, že by se tady neuplatnili, neuživili, protože to byla velká rodina. Brala to, jako takovou velkou nutnost, ale byla hrozně nerada. Víím, že s nimi byla ve spojení, kolikrát i telefonovali z Austrálie a ona mi to hned říkala, protože věděla, že i já je měla hrozně ráda. Taky jsem učila toho Bertu, byla jsem u nich kolikrát v klubu, třeba na křtu jejich CD. Takže celou jejich rodinu jsem znala, byli fantastický, takže jsme to brali jako velkou ztrátu. A Milena z toho byla taky hrozně smutná.

LV: Co je pro Vás odkaz Mileny? V čem by se mělo pokračovat? V čem by měli pokračovat Romové, v čem její studenti?

HP: Já jako Romka můžu říct, že ve mně zanechala ten pocit toho, že Romové mají mezi sebou úžasné lidi, mezi Romy jsou velmi hodnotní, vzdělaní lidé. Že rozhodně se nemáme stydět za to, že jsme Romy. Ona mne třeba poučila o tom, jaké máme osobnosti, třeba v zahraničí, že jsou slavní spisovatelé, zpěváci, že tu máme romské sportovce, lékaře. To, že s tím nejdou navenek a že se o nich neví, ale ví se jen o těch špatných, kteří dávají špatný příklad a ukazují je v televizi, to nic neznamená, protože mezi námi je spousta kvalitních lidí. Ať už chudších i těch, co jsou na tom sociálně líp. A taky to, že Romové jsou lidi, mezi kterými jí vlastně celý život bylo strašně hezky a strašně dobře. Krásně o tom mluvila. O našem srdci, naší duši. Mě taky osobně naučila být hrdá na to být Romka. Dřív jsem se za to nestyděla, ale brala jsem to prostě jako fakt: už jsem se tak narodila a už jsem o tom víc nepřemýšlela. Ale pak jsem si řekla, že opravdu žádný národ, snad kromě Židů, neměl ten osud tak krutý: od odchodu z Indie jsme nikdy neměli vlastní území, svůj stát, vždycky jsme žili na území někoho jiného. Ale úžasné bylo, že si dokázali udržet svůj jazyk bez jakékoliv psané formy, jen ústně z generace na generaci. ... Když se konal, tuším, v roce 1990 v Brně Romfest, za ROIKu jsem čekala na letišti na ty romské delegace a měla jsem přivítat Romy z Norska a Finska a teď jsem se bála, jak s nimi budu mluvit. A teď jsem zjistila, že oni vystoupili z letadla a začali mluvit a že jsme si rozuměli. A pak jsem zjistila, že ať už jsou to Romové v Anglii, nebo Romové z Austrálie, kromě teda Romů ze Španělska, ti jediní si romštinu neuchovali, jinak když se sešli Romové ze všech koutů světa, tak se ti Romové domluvili. Hůř nebo líp, ale vždycky jsme se domluvili a to ve mně vzbudilo takový ohromný pocit pýchy a hrdosti, že jsem si říkala: který národ ještě tohle dokázal, že si zachoval bez knih a bez nějakých písemných dokladů vlastní řeč. Že se to zachovalo jenom tím, že si Romové mezi sebou vypravovali pohádky, zpívali písničky a mluvili mezi sebou jedna generace, druhá generace a já nevím kolikátá za ta staletí a ta řeč je dodneška živá, používáme ji. Ať už v mluvené nebo psané formě. Tyhle věci když člověku dojdou a přemýšlí o nich, tak zjistí, že ta hrdost je na místě.

LV: Takže Milena Vás tlačila správným směrem.

HP: No, to určitě.

LV: A v čem ještě my, její studenti, bychom měli pokračovat? Pomáhat vzdělávání Romů? A co ještě?

HP: Určitě to vzdělání, ale pak – a nevím, zda je to v silách Mileniných studentů – takovou tu každodenní mravenčí sociální práci v romských rodinách. Chodit mezi ty Romy, protože, jak jsme kolikrát zjistili, ani nevědí, že vychází periodika, netuší, že je romská hymna, romská vlajka, že se konají konference. Takže, podle mne, je důležité chodit za těmi Romy a vysvětlovat jim věci, které jsou pro jiné lidi zcela samozřejmé.

Milena Hübschmannová a historie

— Milena Hübschmannová a historie Romů po 2. světové válce

Není jisté mezi odborníky na romskou problematiku nikdo, kdo by si neuvědomoval význam této mimořádné osobnosti pro poznání mnoha základních rysů romské kultury nejen v českém a slovenském prostředí, ale i v širším evropském kontextu. Dokonce ani kolektiv kolem plzeňských kulturních antropologů, který zpochybnil některé její závěry a zejména účast na snahách po uznání národní svébytnosti Romů, nepopírá hodnotu jejích mnohostranných terénních výzkumů¹. Ačkoliv se k romské problematice dostala zprostředkovaně přes svou profesi indoložky, položila spolu s nemnoha dalšími romisty své generace základy hned pro několik vědeckých oborů, které se u nás dnes romskou problematikou zabývají. Bezesporu to platí i o historii romského etnika v poválečném Československu; ve svém krátkém příspěvku bych se chtěla pokusit ukázat, co pro mne životní dílo Mileny Hübschmannové znamenalo z hlediska oboru, jímž se zabývám.

Především je nutno předeslat, že její přínos pro historii Romů po roce 1945 je možno sledovat zejména ve dvou základních liniích: jednou z nich je její vlastní životní cesta svázaná od mládí velmi úzce s životem romského etnika, s pokusy jeho představitelů o kulturní, společenskou i politickou emancipaci.² Druhou jsou pak samozřejmě odborné výsledky její vlastní vědecké práce, bez nichž není možno mnohé ze svébytné romské kultury a historie pochopit. K oběma okruhům se pokusím připomenout několik vlastních postřehů, jimiž si ovšem nečiním nárok na vyčerpávající obraz významu M. Hübschmannové pro historii Romů v ČSR.

1 Viz množství citací v jejích pracích, např. Jakoubek, M. – Hirt, T.(ed): Romové – kulturologické etudy. Nakl. A. Čeněk, Plzeň 2004, s. 11, 47, 67, 138, 142, 174-176 ad.; Jakoubek, M.: Romové – konec (ne)jednoho mýtu. Socioklub Praha 2005 (práce je v podstatě dialogem s názory M. Hübschmannové a dalších romistů).

2 Tyto aktivity M. Hübschmannové dokumentuji v následujícím textu pouze na základě těch pramenů archivní povahy, v nichž je výslovně uvedeno její jméno; považuji je za svědectví významná především tím, že dokumentují její veřejnou činnost pro Romy a její ohlas ze strany institucí decizní sféry. Komunističtí funkcionáři si samozřejmě dobře uvědomovali, jaký ohlas má její činnost v romském prostředí. Moje studie nemá životopisný charakter (vzhledem k použitému materiálu v ní mohou být i dílčí nepřesnosti), podrobnou biografii jistě zpracují povolanější autoři, kteří s ní po léta blíže spolupracovali.

Setkání, porozumění a snaha pomoci

Útlou knížku, která nese název *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*³ je možno považovat za životní vyznání vztahu Mileny Hübschmannové k romské kultuře a k jejím nositelům. Ona sama téměř po celý svůj život oprávněnost tohoto sloganu prokazovala svými postoji a činy. Nejdříve se v průběhu padesátých a šedesátých let dvacátého století postupně seznamovala prostřednictvím vlastních výzkumů, studia zejména zahraniční literatury a bezprostředního styku s desítkami prostých Romů i odborníků se životem a kulturou etnika, které ji zaujalo zjevnými relikty indického kulturního okruhu. Zásadní byl její přínos pro postupné formování norem spisovné romštiny, při nichž vycházela zejména ze svého studia východoslovenských romských dialektů, jednak z důkladné znalosti indoevropských základů a vlivů, které ovlivnily vývoj jazyka Romů v průběhu jejich putování Evropou.

S pokusy o formulaci základů romštiny souvisí i první „úřední“ zmínka o veřejném vystoupení Mileny Hübschmannové na aktivu romských instruktorů pro kulturně osvětovou práci, který organizovalo Ministerstvo kultury ČSR v květnu 1954. V té době nebyla ještě definitivně zformulována základní kriteria politiky KSČ a státu vůči romskému obyvatelstvu. Mimo jiné se uvažovalo o možnosti odborného studia romské problematiky, jehož náplní měl být v první řadě jazyk etnika.⁴ Mladá absolventka oboru indologie M. Hübschmannová se v době před pořádáním zmíněného aktivu začala zabývat základy romské mluvnice, zřejmě je už v té době také poprvé publikovala. Byla pozvána (patrně na základě upozornění pedagoga filozofické fakulty UK Dr. Lípy) podobně jako řada dalších neromských odborníků na setkání mladých Romů jako přednášející a účastnice živých diskusí, které na aktivu probíhaly.

Pokusy o emancipaci romského etnika, rozvoj jeho kultury, resp. i jeho integraci do majoritní společnosti bohužel záhy nato státní orgány odmítly jako projev podpory „zaostalého způsobu života občanů cikánského původu“. Ve druhé polovině padesátých let se začala prosazovat koncepce politiky režimu vůči Romům, založená na jejich bezvýhradné asimilaci s majoritou. Čeští romisté sice pokračovali ve svých výzkumech i v praktické osvětové a vzdělávací činnosti mezi Romy, jejich aktivity byly však postupně umrtvovány a přestalo se o nich veřejně informovat (pokud nebyli ochotni jako většina státních úředníků, resp. i někteří odborníci – např. již zmíněný Dr. Lípa, který mezitím přešel do Ústavu pro jazyk český ČSAV

3 Vydala UP Olomouc, 1993.

4 NA Praha, fond Ministerstvo kultury, k. 231, i.č. 352. Podrobněji o prvních pokusech o uznání svébytnosti Romů i o školení pořádaném v KPŠ v Hoříně ve dnech 10.-24. května 1954 viz Pavelčíková, N.: Romové v českých zemích v letech 1945-1989. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu č. 12., Praha 1954, s. 34-36, 51-53. Podrobnosti o publikaci učebnice romštiny bohužel nejsou známy.

SPOLEČENSKO- VĚDNÍ

KOMISE zasedala podruhé dne 26. března a potřetí 11. května /v Praze/

Společensko-vědní komise je jednou z pěti komisí, která pravidelně zasedá a postupně jako jiné školy, které si postavila do svého plánu práce. Tak se to stalo právě z hlediska Zpravodaje, který od člena společnosti - vědní komise získal již mnoho podkladů i pro vlastní práci. Vše na př. diskuse o volbě charakteristických barv Romů, v tomto směru se otiskuje i Memorandum, na jehož vypracování se komise známosti skrze podílala atd.

Hlavní body tematického jednání v březnu byly: 1.) výklad angličtina H o l o m k a o materiálu, který předložila ministerstvo práce a sociálních věcí ČR k připomínkám matce Svazu. Materiál se týkal nových návrhů na řešení romské otázky a ing. Holomek poskytl na místě místa tohoto materiálu. Také přítomní vysvětlili a tím, že již osobně intervenoval proti všem pasážím, které opět naznačují diskriminaci Romů jako poučost řešení romské otázky. 2.) předsedkyně komise Dr. Milena H ü b s c h m a n n o v á předložila k projednání materiál zabývající se stanovením charakteristiky Romů, který vypracovala na základě usnesení posledního zasedání této komise.

K oběma návrhům během jednání se postupně vyslovili všichni členové komise a hosté. S doplnky a změnami byl materiál schválen a doporučen ke schválení předsednictvu a ÚV Svazu (Čikánů) - Romů v č. 1.

Všechna jednání se zúčastnili: Dr. M. Hübschmannová, ing. M. Holomek, ing. J. Holomek, Julius Bukal, Bart. Daniel, prom. hist., PhDr. J. Bartáček, ing. J. Hájek, Ant. Daniel - hosté: Z. Vágal, Vl. Kotlík, P. Steiner

N A P R A V Ě N Ě M Z A S E D Á N Í S P O L E Č E N S K O / V Ě D N Í
komise byli přítomni: Dr. M. Hübschmannová, Dr. Eva Davidová - Turčinová, PhDr. J. Bartáček, Julius Bukal, Bart. Daniel, prom. hist., Ant. Daniel, hosté: P. Steiner, Dr. M. Radušíková. Na programu byly tři body:

- 1.) byla provedena změna ve funkci tajemníka komise, kterou se stala Dr. Marie Radušíková, ČSK,
- 2.) tajemník Ant. Daniel podal zprávu o tom jak probíhá přijímání studentů - Romů na středních a vysokých školách, které Svaz chce získat a.j. k spolupráci a sdílení, že d o m ě s í c e by měly kraje namísto adresy (ÚV) těchto studentů. O nařazení romské mládeže vycházející ze 208 bodů ÚV informovat okresní národní výbory - odbory školství, na které se obrátil.
- 3.) jako poslední plánovaný bod jednání - bylo rozhodnuto o sdělení a realizaci první p u b l i k a c e , abstraktu, který hodlá vydat ÚV Svazu Romů v ČR ještě v tomto roce. Podle předložného plánu bude sborník obsahovat údaje o Romech, o jejich životě v minulosti i přítomnosti, folkloru a pod. Členové komise si - podle své odbornosti - rozdělili školy a rozhodli se přivést ke spolupráci i Ing. Fobšnovou. Rozkopané jednotlivých států mají být dodány do 15. srpna t.r. Bude ještě při další práci na Rozkopě uvedeno, v kterém měřítku bude vydána r o m s t í m a.

V diskusi v o i m ě, byla vyslechnuta informace Ant. Daniela o cestě delegace ÚV ČK do zahraničí /komise se od 26. května/, Zpravodaj bude informován 17. 5). Under. Jov. Bartáček upozornil na nutnost kontroly usnesení a včetně dotaz, jak je možné, že se v některých sdělovacích prostředcích došlo k narušení zcela samozřejmý souvislost národnostního původu a kriminalitou/postupně ÚV/.

– nový směr státní politiky bezvýhradně podporovat).⁵ Jméno M. Hübschmannové se v první polovině šedesátých let objevilo pouze v září 1964 v souvislosti s „kauzou“ prvního romského historika Bartoloměje Daniela. Ten v té době neměl trvalé zaměstnání, ačkoliv s úspěchem absolvoval studium archivnictví na Karlově univerzitě. Pracoval jako hlídač proslulé výstavy o Velké Moravě v Domě umění v Brně. Ministerstvo školství a kultury ČSSR právě projednávalo jeho žádost o místo v oboru, pro nějž měl odpovídající vzdělání. Kromě jeho vysokoškolských učitelů a bývalých spolupracovníků doporučovala příznivé vyřízení žádosti také Milena Hübschmannová, která podle soudobých zpráv připravovala pro čs. rozhlas pásmo romských pohádek.⁶

Daleko častěji se v úředních zprávách i na stránkách odborných publikací (o tom viz podrobněji ve druhé části studie) začalo objevovat jméno romistky M. Hübschmannové na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Obrodný proces ve společnosti vyvolal také oživení zájmu o romskou problematiku, v roce 1969 se uskutečnil první pokus o vytvoření romské organizace. V českých zemích se nejaktivněji při vzniku Svazu Cikánů-Romů (SCR) projeвили představitelé romské inteligence, kteří se soustředili kolem moravských aktivistů Miroslava a Tomáše Holomkových a Antonína Daniela. Mezi aktivními zakladateli a pracovníky ústředních orgánů SCR se však objevila také celá řada neromských odborníků. Nemohla mezi nimi pochopitelně chybět ani paní doktorka Milena Hübschmannová, kterou je možno považovat především za iniciátorku a zřejmě i autorku (i když nebyla výslovně uváděna) jeho nejzávažnějších programových dokumentů. Po prvních přípravných krocích a registraci organizace na Ministerstvu vnitra se sešel 30. srpna 1969 v Brně zakládající sjezd SCR, který zvolil ústřední výbor svazu. M. Hübschmannová se stala členkou jeho komise, která byla později označována jako společenskovední, významně zřejmě spolupracovala také s redakcí zpravodaje svazu *Romano l'il* (Romský list).

Dne 17. dubna 1970 schválil ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů jeden ze svých nejzávažnějších programových dokumentů – Memorandum k základním otázkám cikánské problematiky a vymezení společenského postavení Cikánů-Romů.⁷ Byl to poměrně obsáhlý text, který zřejmě považovali představitelé SCR za východisko k dalším jednáním o koncepci stát-

5 Viz Pavelčíková, N.: c.d., s. 60. J. Lípa vydal v roce 1963 Příručku cikánštiny, která byla ovšem určena pouze pro pracovníky decizní sféry, odpovědné za „převýchovu obyvatel cikánského původu“. Sám v jiném dokumentu označuje romštinu za primitivní jazyk a varuje před „fetišizací cikánského folkloru“. NA Praha, fond Úřad předsednictva vlády, k. 1625, i.č. 4676.

6 NA Praha, fond 05/3 -ÚV KSČ, sv. 37, arch.j. 301.

7 Memorandum bylo zveřejněno na stránkách informačního zpravodaje SCR *Romano l'il* č. 2/1970, s. 11-13. Jeho rozbořem se zabývaly jednotlivé orgány SCR v krajích – viz např. ZA Opava, fond KV SCR Ostrava, k. 1, sl. 3; Podrobněji též Lhotka, P.: Činnost Komise pro otázky cikánského obyvatelstva a činnost Svazu Cikánů-Romů. Zhodnocení politiky ústředních státních orgánů při řešení romské problematiky v letech 1969-1975. Muzeum romské kultury (MRK) Brno 2000, s. 31-59.

ní politiky vůči romskému obyvatelstvu. Zároveň však svědčí jeho obsah o tom, že představitelé SCR hodlali jeho základní teze dále rozpracovávat na základě vědecké analýzy specifík romské kultury a současného postavení Romů ve společnosti. SCR sice publikoval Memorandum jako kolektivní dokument svého ústředního výboru, nicméně orgány KSČ při jeho následném posuzování jednoznačně (a zřejmě v podstatě právem) označily za jeho hlavní iniciátorku Milenu Hübschmannovou.⁸ Pokusme se tedy o podrobnější analýzu dokumentu, který zřejmě vyjadřuje její tehdejší stanovisko k možnostem a směrům emancipace Romů v Československu.

Úvodní část Memoranda se vrací k textu dokumentů ustavujícího sjezdu SCR, v nichž se konstatovalo, že dosud chybí teoretické rozpracování charakteristiky romského etnika, jeho společenského statusu a právního postavení v ČSSR. To podle mínění představitelů SCR není v souladu s principy marx-leninského chápání národnostní otázky⁹ – navíc nedostali dosud sami Romové příležitost, aby se k němu mohli vyjádřit. V další části se Memorandum zabývá poměrně podrobně dosavadními výsledky politiky komunistického režimu vůči romskému obyvatelstvu. Připomíná, že první pokusy o integraci Romů z počátku padesátých let, podporované představiteli jejich inteligence, byly odmítnuty. Následoval zákaz používání a rozvoje romštiny a svébytné kultury „cikánského“ obyvatelstva, znevažování norem jeho chování, zvyků, hodnotové orientace a estetického cítění. Státní politika vůči romskému obyvatelstvu vycházela v uplynulém období z asimilačních tlaků, direktivní a nekoncepční opatření minulých let se dostala do hluboké krize. Autoři žádají, aby to státní orgány jednoznačně přiznaly a vyvodily z toho důsledky pro další postup. Neúspěšně skončil zejména organizovaný rozptyl tzv. míst nežádoucího soustředění cikánského obyvatelstva, zahájený na základě usnesení vlády ČSSR č. 502/1965. Jeho realizace byla dokonce v rozporu s čl. 20 tzv. socialistické ústavy ČSSR z roku 1960. Do roku 1969 se podařilo splnit pouze 45 % původně stanovených kvót rozptýlu, 25 % rodin se vrátilo zpět na Slovensko, pokusy o násilné přesuny vyvolaly odpor nejen samotných Romů, ale také příslušníků majority. Jasně se ukázalo, že Romové odmítají násilnou asimilaci a nevzdávají si své kultury. V oficiálních dokumentech se často používá termín „zcivilizování“ způsobu života romské rodiny, jejích vnějších projevů – to jsou typické manipulátorské postoje, vylučuje se možnost vlastní účasti Romů na integraci. *„Domníváme se, že socializace těch Romů, kteří dosud sdílejí postavení neintegrované sociální vrstvy, je možná pouze, budou-li respektovány jejich etnické determinace, kterých se nemohou a ani nechťejí vzdát.“*¹⁰

8 Lhotka, P., c.d., s. 51.

9 Zdůrazňování principů marx-leninismu a jejich nedodržování soudobou „socialistickou“ společností bylo typickým rysem většiny tehdejších oficiálních dokumentů, teoretické základy marxismu veřejně nikdo nezpochyboval.

10 *Romano l'il* 2/1970, s. 12.

Dalším problémem, jímž se Memorandum podrobněji zabývá, je používání výrazu „cikán“, resp. oficiálně přijímaných spojení „obyvatelstvo, občané cikánského původu“. Autoři to považují za nesprávné zejména ze dvou důvodů: výraz má v češtině příděch opovrhlivého vztahu majority vůči Romům, je symbolem lhaní, toulání, krádeží; inkriminované spojení je pak chápáno výslovně jako charakteristika příslušníků určité sociální vrstvy, upírá Romům právo existovat jako svébytná národnostní skupina. Přiznává se jim sice odlišný původ, ale majoritou jsou přijímáni jedině tehdy, pokud se sami hlásí k české, resp. slovenské národnosti. Podle textu memoranda je většinou romských skupin jako „indigenní“¹¹ označení používán termín Romové.

Po těchto úvodních odstavcích se Memorandum zabývá podrobně požadavkem na uznání práva Romů hlásit se ke své národnosti. Prvním krokem k tomu bylo uznání SCR jako organizace, jejímž prostřednictvím mohou Romové poprvé participovat na řešení své vlastní situace. Její přijetí do Národní fronty jim dává právo „účasti na veřejném životě ve prospěch našeho zřízení“. Po Maďarech představují Romové v ČSSR druhou nejpočetnější národnostní menšinu. „Statut národnosti chápeme jako stabilizaci práva existovat se svou etnickou determinací, svébytností – tedy se svou odlišností od jiných etnicit tohoto státu. Je to právo, které požívá každá skupina v ČSSR dostatečně početná a dostatečně odlišná od ostatních.“¹² Etnická determinace je podle dalšího textu Memoranda dána zejména:

- a) Jazykem, který představuje integrační faktor etnika. V textu Memoranda se požaduje, aby byla romština uznána za svébytný jazyk, i když vinou dosavadního vývoje (kastovní přehrady, omezená komunikace, neexistence práva na vzdělání v průběhu minulých režimů) nemá dosud stabilizovanou spisovnou normu. To neznamená, že nemůže plnit komunikační funkci a vyvíjet se jako každý jiný jazyk. V této souvislosti požadují autoři, aby se romština využívala také při výuce romských dětí alespoň v počátečních třídách národní školy. Naprostá většina romských dětí nedokončí všechny ročníky základní školy (38,9 % ji dochodí pouze do 5. třídy) zejména proto, že nezvládá češtinu jako jediný vyučovací jazyk.
- b) Svébytnými normami chování, zvyklostí, postojů, hodnotovou orientací a životním stylem. Romské komunity jsou charakteristické specifickou strukturou rodiny, rodu. Ta

11 Původní ve vlastním, domácím prostředí – viz Slovník cizích slov, SPN Praha 1966, s. 197. Termín Rom použili poprvé u nás členové SCR v jeho vlastním názvu i v dalších dokumentech a názvosloví. Mezinárodní užívání začala prosazovat International Romani Union (původně R.I.J – viz text na s. 199) na svém prvním sjezdu v roce 1971. Oficiální používání bylo v ČSSR v letech normalizace přerušeno a úřady se k němu vracejí znovu až koncem osmdesátých let 20. století.

12 *Romano řil* 2/1970, s. 12. Termín statut (souhrn pravidel, stanovy, řád) se pak v dalších textech M. Hübschmannové vyskytuje opakovaně v ne zcela přesném kontextu – vhodnější by asi v této souvislosti bylo status – právní stav, postavení. Viz Slovník cizích slov, SPN Praha 1968, s. 509.

Memorandum

- O V A Z N - C I K Á Ň 8 / - R O U Ň v. č. 10

k teoretickým otázkám romské /cikánské/ problematiky a významu
společenského postavení Romů /Cikánů/.

Státní ústřední správa a projektová společnost Vědecká komise ÚV Svazu
Cikánů-Romů a projektová společnost předsednictva ÚV Svazu Cikánů -
Romů dne 17.4. 1970

PROGRAM SVAZU /Cikánů / Romů v ČSSR, schválený Ústředním výborem této
organizace 30. srpna 1969 se zabývá i charakteristikou Romů /Cikánů/ a jejich
společenským postavením. Uspořádání na sleditost této otázky, rovněž i na to,
že teoretické zpracování charakteristiky Romů není dosud provedeno. Účoly v tom-
to směru získané politickým a vládním orgány v roce 1965 ČSAV jsou neúplné
a nebyl proveden ani fundovaný vědecký výzkum. Realizují v této otázce ani
ucelové teoretické práce.

Svaz /Cikánů/- Romů se domnívá, že první teoretická zpracování romské pro-
blematiky by byla charakterem marxismus-leninismu v oblasti společenských věd,
zejména účelů a národnostní otázek.

Romů chybou Romů samých, vzhledem k jejich společenskému postavení a úrovni
že tyto otázky nejsou dopracovány. Vzhledem Svazu (Cikánů) - Romů a jeho výchov-
nou činností však vznikl nový předpoklad a podmínky, aby i Romové sami mohli se
v této otázce vyjádřit a reagovat na a Svaz C.-R., jako společenská organizace
Národní fronty má jistě právo například na postavení, které odpovídá postu a ch-
rakteristice Romů v naší zemi.

Státní charakteristiky a společenské a právního postavení Romů má vý-
znam nejen pro teorii, ale zejména jako základní východisko pro praktické řešení
ní romské problematiky.

Státní výzkumy se jsou Romové je národnostně, národně, a řadou nejmen-
ší, nepřesností, rozpaky a otevřených otázek v důsledku pojetí, nedůslednosti
dřívejších společenských řádů, pozměňování i diskriminačních jery v řadě.

Problém Romů není jen otázka sociální v pojetí charitativním, ale zejména
složitá politicko-sociální otázka tohoto početného specifického etnika
(300 000 v ČSSR)

V pojetí a praktické řešení romské problematiky je třeba počítat s novým
činitelem - Svazem Cikánů-Romů a v souvislosti s jeho činností a probíhající
výzkumy i dalšími procesy ohrožení Romů v socialistickém dobru. Předpoklá-
dáme tedy i větší spolupráci a zainteresovanost Romů samých na řešení vlastní
problematiky. Mění Romů i na realizaci řešení této otázky by měla být popí-
rána.

Ve státních pokusech o charakteristiku Romů je nezabývanost - hovory
o "cikánské", "Cikánské", "cikánské cikánské páně", "Cikánské - Romové",
o "cikánské cikánské" atd. Nejednotná užívání slova pro Romů a nejednotná ort-
ografie slova Cikán není jen formální podružnost, nýbrž státní národnostní
skutečnost, není jená, jak na Romů nazývat:

představuje existenciální hodnotu, jejíž význam roste s mírou izolace, diskriminace Romů a jejich umělého distancování od majoritní společnosti.

- c) Formami „uchovávání svých sdělení“, specifickou historickou zkušeností a životními pocity, které přebírají budoucí generace. „Přenositelnou, tradovatelnou hodnotu“ představuje zejména svěbytný folklór, vzájemná komunikace v důvěrně známé symbolice.
- d) Neexistenci vlastního národního území. Tuto často uváděnou námitku proti svěbytnosti romského etnika vyvrací Memorandum na základě zkušenosti ze SSSR, kde je dosud *romské etnikum v počtu 173 tisíc osob*¹³ uznáno jako menšina, i když také neobývá souvislé území.

V dalším textu Memoranda se zdůrazňuje, že Romové neaspirují na zvláštní postavení, území, nežádají ani vytvoření vlastních škol, ani uznání práva na používání romštiny na úřadech, u soudů apod. Status národnosti je třeba chápat jako právo, nikoliv jako direktivu, a uplatňovat je jen v rámci možností politické a hospodářské situace státu jako optimální faktor integrace Romů. Ani Memorandum nemá být v tomto smyslu chápáno jako požadavek politický, ale pouze jako formulace stanoviska, které by umožnilo účelné, efektivní, rychlejší a zároveň spravedlivé a humánní řešení problematiky romského etnika. Na druhé straně by státní orgány neměly podceňovat ani politicko-morální význam takového řešení, které by vedlo k upevnění sebevědomí Romů jako plnoprávných občanů státu.

Poměrně opatrně formulované základní teze Memoranda o požadavcích na uznání svěbytnosti romského etnika vycházely s největší pravděpodobností z reálného odhadu současné situace ve společnosti. V první polovině roku 1970 už v plné míře probíhal proces tzv. normalizace, Svaz Cikánů-Romů zůstával v podstatě poslední organizací zrozenou v průběhu obrodného procesu, vůči níž dosud státní moc nezasáhla. Jakékoliv radikální požadavky mohly jeho existenci ohrozit. Vědomí této hrozby zřejmě ovlivnilo i další vývoj postojů vedení SCR a jeho neromských poradců. Přes poměrně mírný tón totiž vyvolalo Memorandum velmi ostrou reakci ze strany ústředních orgánů KSČ. Byro pro řízení stranické práce v českých zemích iniciativu SCR okamžitě odmítlo a navrhlo, aby eventuální výsledky plánovaného výzkumu romského etnika byly orgány ÚV korigovány: podle něj nelze připustit, aby „... *dílčí vědecké poznatky byly přenášeny do politické praxe k živění nesprávných tendencí*“.¹⁴ Další vývoj pak sku-

13 Ve skutečnosti opětovné odvolávání se romských aktivistů na postavení Romů v SSSR nemělo příliš reálný základ, opíralo se o znalosti sovětského systému ve třicátých letech. Od konce 2. světové války a zejména pak od počátku padesátých let i sovětská vláda nasadila vůči Romům ostrý asimilační kurz, spočívající na zákazu kočování, násilných přesunech celých skupin romských obyvatel apod. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: c.d., s. 35-36, 58 an., tamtéž příslušné zdroje informací.

14 Podrobněji viz Lhotka, P.: c.d., s. 51.

tečně probíhal přesně podle tohoto scénáře. Ke dni 30. 3. 1972 vznikl pod vedením Mileny Hübschmannové a Evy Davidové při sociologické sekci Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV mezioborový tým, který měl koordinovat všestranný výzkum romské problematiky. Obě romistky tím měly být zřejmě od přímého vlivu ve vedení SCR orientovány spíše na teoretické problémy; pracovaly ovšem pod stálým dozorem nového vedení ústavu a akademie a nakonec jim bylo povoleno vydat pouze dvě publikace, z nichž především druhá nesla již výrazné stopy dalších normalizačních zásahů.¹⁵ M. Hübschmannová vydala mezitím také základy romštiny, ovšem nikoliv jako samostatnou učebnici, ale pouze formou přílohy časopisu *Nový orient* (která byla upravena tak, aby si ji pak mohli nechat čtenáři dodatečně svázat), určené jen vybranému okruhu „specialistů“ na sociální práci mezi Romy.¹⁶

Ústřední výbor SCR pod vlivem těchto opatření už žádá další oficiální jednání o uznání zásad Memoranda nevedl. V podstatě se smířil s nabídkou spolupráce na vytvoření zásad nové státní politiky, která byla v ČSSR jako tzv. „Koncepce společenské a kulturní integrace romského obyvatelstva“ přijata usnesením federální vlády č. 231/1972. Záhy se ovšem ukázalo, že ani konec veřejné diskuse o svéprávnosti Romů nezabránil novým zásahům proti jeho činnosti. V dubnu 1973 byli představitelé výboru SCR předsednictvem Národní fronty přinuceni, aby činnost organizace „dobrovolně“ (!) ukončili. Podle mínění některých autorů bylo důvodem k tomuto direktivnímu opatření zejména analyzované Memorandum o uznání romské národnosti. Osobně se domnívám, že v této době byla situace v zemi již plně v rukou nové nomenklatury KSČ, pro niž byla jakákoliv snaha o emancipaci Romů včetně existence jejich organizace nepřijatelná.

Mileně Hübschmannové bylo pak v dalších letech normalizace znemožněno jakékoliv další veřejné vystupování, romštinu mohla od roku 1976 vyučovat pouze omezeně na pražské jazykové škole. Svých výzkumů ani práce ve prospěch Romů se ovšem nevzdala. Její jméno nacházíme v dokumentech opět v souvislosti s nejrůznějšími akcemi, které se jich týkaly. Jsou to však často spíše pamflety a denunce, mezi nimiž vyniká zejména její „účast“ na sociologickém výzkumu, organizovaném mezi mosteckými Romy v listopadu 1972, na jehož základě mělo být mimo jiné rozhodnuto o výstavbě Chánova. Její jméno figuruje na obálce závěrečné zprávy mezi spolupracovníky výzkumu (je ale uvedena pod chybným křestním jménem Marie).¹⁷ Zejména ze závěrečného textu této brožury je jasné, že ve skutečnosti se výzkumu

15 Kol.: Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR. ÚFS ČSAV, Praha 1975; Kára, K. a kol.: Cikáni v ČSSR v procesu společenské integrace. ÚFS ČSAV, Praha 1976.

16 Hübschmannová, M.: Základy romštiny. *Nový orient* 28, 1973, č. 1-10, 29, 1974, č. 1-5.

17 Friš, J. a kol.: Cikáni ve starém Mostě. ÚHA a ONV Most 1975 (interní tisk). Podrobněji o celém odborně zcela pochybeném výzkumu a o dalším vývoji Chánova viz. Pavelčíková, N.: c.d. s. 115-122; Dále

| archiv Mileny Hübschmannové |

vůbec nezúčastnila, uvedení jejího jména, některých poznatků a názorů souvisí se snahou autorů zpochybnit všechny její závěry o svěbytnosti romské kultury, o rozsahu a možnostech integrace Romů s majoritou apod.¹⁸

Ze zpráv z jednání Komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva vyplývá, že spolu s dalšími představiteli někdejšího SCR udržovala M. Hübschmannová stálé spojení s mezinárodní romskou reprezentací a s romskými emigranty z ČSSR.¹⁹ Při své cestě do Maďarska v roce 1977 např. informovala maďarské romisty o přípravách vyhlášení romských symbolů (vlajky a hymny) na II. kongresu R.I.J. (Romano internacionalno jekhetanipen – Romská mezinárodní jednota, známá pod pozdější zkratkou IRU). Byla pozvána také na samotný kongres, který se konal ve dnech 8.-11. dubna 1978 v Ženevě, československé úřady však jí ani dalším romským delegátům nedaly „devizový příslib“ ani výjezdní doložku.

Davidová, E.: Romové a česká společnost. Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití. In: Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 3/2001.

18 Friš, J. a kol.: c.d., s. 165, 168-169.

19 Archiv MRK v Brně, fond Komise vlády ČR pro otázky cikánského obyvatelstva, neevidovaný materiál komise, krab. č. 3.

Zakrátko nato byl vydán známý dokument Charty 77 č. 23 „O postavení Cikánů-Romů v Československu“, adresovaný OSN.²⁰ Jeho autorství není obdobně jako u dalších dokumentů Charty dokládáno, o účasti M. Hübschmannové, resp. využití jejich předešlých zpráv a studií o situaci Romů v ČSSR však jistě nemůže být pochyb. Ve srovnání s Memorandem SCR z roku 1970 byl jeho text mnohem razantnější, vyslovil zásadní formulace o občanských právech Romů. Byl publikován také v zahraničí a výrazně tak přispěl k mezinárodní diskusi o postavení romského obyvatelstva v Československu. K jeho základním tezím náleží opět prosazování práva Romů hlásit se ke své národnosti, volně se sdružovat a vyjadřovat své názory a požadavky prostřednictvím vlastního tisku, bránit se všem projevům diskriminace.

K uznání základních občanských práv romského obyvatelstva došlo až po listopadové revoluci 1989, což ovšem samo nemohlo vyřešit složité postavení menšiny, k níž se pak v následujících sčítáních obyvatelstva přihlásila pouze malá část Romů žijících v českých zemích. Mileně Hübschmannové umožnila změna režimu věnovat veškeré síly především vědecké, pedagogické a publikační činnosti, vychovávat další generace českých romistů a pokoušet se o změnu převážně negativního vztahu majority k romskému etniku, vysvětlovat veřejnosti základy romské kultury. Její aktivity v tomto směru vyvolávaly a dodnes vyvolávají velmi protichůdné reakce, o těch se však pokusím říci pár slov až ve druhé části této studie.

Vlastní přínos M. Hübschmannové k historii romského obyvatelstva

Jak jsem již zmínila v úvodu, ani v této části článku si nečiním nárok zhodnotit veškeré stránky aktivity paní Mileny, které obohatily historickou vědu. Pokusím se čtenářům přiblížit především svou vlastní zkušenost historika nejnovějších dějin získanou studiem jejích textů. Mé stanovisko k jejím závěrům přitom nemusí být vždy nutně souhlasné, vzájemné konfrontování názorů je přece samozřejmou součástí vědeckého diskursu.

Na rozdíl od většiny českých a slovenských romistů, kteří měli za sebou v době listopadové revoluce v roce 1989 již řadu vlastních výzkumů a znali se s představiteli Romů léta osobně, začala jsem se zabývat předmětem svého současného výzkumu – tedy historií romského obyvatelstva českých zemí po roce 1945 – teprve v první polovině devadesátých let. Velmi brzy jsem pochopila, že výzkum tak specifického fenoménu, jakým je historie Romů ve druhé polovině 20. století, není možný bez znalosti tradiční romské kultury. V mnoha ohledech, zejména po-

20 Charta 77 (1977-1989). Od morální k demokratické revoluci. (Uspořádal V. Prečan). Scheinfeld a Archa Bratislava 1990, s. 218 an.; Jackson, M.: Charter 77, Labour Focus 1979.

kud šlo o pochopení sociokulturního systému romského etnika a o jeho výchozí sociální pozice po druhé světové válce, jsem byla odkázána na odborná svědectví z literatury. Seznámila jsem se s dílčími výsledky dobových romistických výzkumů šedesátých až osmdesátých let, část z nich mi však připadala poplatná záměrům komunistické politiky vůči Romům (navíc mnohá fakta nebyla do pádu komunistického režimu řádně a v plném rozsahu publikována). Zejména z pera M. Hübschmannové se podle mých tehdejších znalostí zdaleka nedostalo na veřejnost to podstatné, co se mi mohlo stát klíčem k uchopení celé problematiky.²¹ Musím říci, že k hlubšímu pochopení celé řady specifík jednotlivých romských skupin a k porozumění některých s nimi svázaných pojmů mi pomohly teprve její obecněji formulované studie, publikované v devadesátých letech, její práce redakční i popularizační. Je to jednak již uváděná kniha *Šaj pes dovakeras*, jednak dvě pojednání zveřejněná v rámci sborníku *Romové v České republice*, samozřejmě také několik ročníků časopisu *Romano džaniben*, jehož šéfredaktorkou byla až do své tragické smrti, a další významná odborná i publicistická vystoupení.²² Jako lingvistka a indoložka mohla pomocí komparativních metod proniknout hlouběji do tradičního sociokulturního systému původních romských skupin, které po druhé světové válce postupně pronikaly do českých zemí. Velmi lapidárním způsobem vysvětluje zejména reliktů kastovního systému v tradiční romské kultuře. Její texty umožňují pochopit specifickou sociální a ekonomickou stratigrafii romských skupin spojených příbuzenskými a profesními vazbami i problém rituálního chápání čistoty. Mimo jiné se domnívám, že s jejich pomocí se mi podařilo rozlišit typické rysy kočovného (olašské, resp. sintske skupiny) a usedlého způsobu života většiny slovenských Romů, kteří k nám přišli po roce 1945. Její texty mi spolu s obsáhlejšími výsledky terénních výzkumů etnologů a sociologů objasnily také složité vzájemné vztahy romských příbuzenských komunit i podstatu vazeb a vztahů s majoritou. Totéž se dá říci o používání různých termínů pro označení Romů jako celku i jednotlivých skupin (u Hübschmannové rozdělení na etnonyma – jména která používá samo etnikum ke své identifikaci a apelativa – cizí pojmenování). V této souvislosti snad jen jednu kritickou poznámku – poněkud mne překvapilo, že M. Hübschmannová jako jazykovědec přistoupila na používání termínu „neromové“ (či dokonce Neromové) pro majoritní obyvatelstvo. Podle mého názoru je snad na základě současného jazykového úzu přípustná forma přívlastku „neromský“, která umožňuje zkrátit a zjednodušit vysvětlování rozdílů mezi odlišnými kulturami, pro označení „neromského obyvatelstva“ však poskytuje jazyk řadu vhodnějších (i když vesměs cizojazyčných – např. majorita, makrosocieta) výrazů.

21 M. Hübschmannová byla jednak spoluautorkou sborníků uváděných v pozn. č. 14, na přelomu šedesátých a sedmdesátých let publikovala několik samostatných studií.

22 Viz pozn. č. 2. Dále Hübschmannová, M.: Od etnické kasty k strukturovanému etnickému společenství. In: *Romové v České republice*. Socioklub Praha 1999, s. 115–136.

Objasnění zásadních rysů tradičního sociokulturního systému Romů (vedle uváděných okruhů např. také charakteristika zvykového práva, mentálních zvláštností a pojmání času, role ústních tradic ad.) mi umožnilo pokusit se o vytvoření vlastního systematického přehledu charakteristik romské kultury; považuji za účelné uvést jím svá přehledná historická pojednání o vývoji romského obyvatelstva v ČSR po roce 1945.²³ Přehled je samozřejmě zhuštěným, poněkud zjednodušeným a tezovitým výkladem základů romské kultury, ale právě možnost odkázat na obsáhlejší výklad českých i zahraničních romistů jej podle mého názoru činí přijatelným i pro odborníky. Pro běžného čtenáře jej považuji za nezbytný, neboť bez pochopení zásadních rozdílů mezi romskou kulturou a majoritními kulturními okruhy není možno pochopit mé texty o historii Romů. Kromě základních jevů tradiční romské kultury jsem od Mileny Hübschmannové přejala také vysvětlení některých drobnějších pojmových nejasností. V romistické literatuře (a dnes také zejména v publicistice) se např. často setkáváme s poněkud chaotickým a nepřesným označením tzv. subetnických skupin Romů. Přejímá se např. zcela nepřesné označení „Rumungři“ (zkreslené původní „ungrika – maďarští“, ve skutečnosti spíše hanlivé označení všech ostatních romských skupin běžné ze strany příslušníků olašských skupin.). Od počátku jsem nechápala ani původ běžně užívaného označení slovenských Romů jako „*servika* Roma“. Mnohem logičtější mi připadá úvaha M. Hübschmannové, která uvádí odlišnou transkripci pojmu – „*serbika*“.²⁴ Vysvětluje jej tím, že se v povědomí zejména starších příslušníků slovenského romského etnika uchovala určitá stopa informace o někdejší balkánském (srbském) pobytu předků, i když už si na něj nikdo nepamatoval. Tento termín přežíval však minimálně do poloviny 20. století. Podle M. Hübschmannové teprve po imigraci do českých zemí se ujalo úsloví „amen sam slovenska Roma“, podle něhož pak zavedl Jiří Lípa v první polovině šedesátých let běžné oficiální používání termínu „slovenští Romové“ i do odborné literatury.²⁵

K mému chápání podstatných rysů tradiční romské kultury i historie slovenských Romů v průběhu 20. století však přispěla M. Hübschmannová minimálně ještě jedním svým počinem, který sice není přímo jejím dílem autorským, ale k jeho vydání dala zásadní podnět. Mám na mysli vzpomínkovou knihu Eleny Lackové *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*.²⁶

23 Pavelčíková, N.: c- d., s. 9-22.; Táž: Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945-1975). OU Ostrava 1999, s. 6-22.; Táž: Některé obecné problémy koncepce vztahu komunistického režimu k minoritám v letech 1948-1989. In: K problémům menšin v Československu v letech 1945-1989. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR Praha 2005, s. 139-214.

24 Hübschmannová, M.: Šaj pes..., s. 18.-19. Autorka cituje i původní sebeidentifikaci obvyklou u starších Romů – „amen sam serbika Roma“.

25 Tamtéž, s. 19.

26 Viz český překlad M. Hübschmannové, který pod tímto názvem vydalo nakl. Triáda Praha v roce 1997.

Toto nesmírně zajímavé, umělecky působivé a přitom konkrétními zážitky nabitě svědectví, k jehož napsání v originální romské podobě přiměla autorku v devadesátých letech (a sama je pak přeložila do češtiny) považuji za jeden z velmi významných historických pramenů pro poznání života obyvatel slovenské romské osady v průběhu celého 20. století. E. Lacková byla první slovenskou romskou vysokoškolsky vzdělanou ženou. Je možno ji považovat za velmi horlivou aktivistku činnou v letech komunistického

| Delegace romských vzdělanců na Ministerstvu práce a sociálních věcí v roce 1990 | archiv Mileny Hübschmannové |

režimu, která se ovšem nikdy neztotožnila s komunistickým tzv. řešením romské otázky. Její líčení života typických romských komunit je velmi autentické (i když je samozřejmě nutno s ním pracovat kriticky jako s každou jinou osobní výpovědí). V různých romských prostředích se pohybovala prakticky po celý svůj život a její kniha přináší bezpočet zajímavých svědectví, postřehů, vlastních i zprostředkovaných zážitků.

Samostatnou úvahu by zasluhoval problém etnicity Romů a s tím spojených otázek jejich sebeidentifikace i kodifikace práva na oficiální uznání romské národnosti (v dikci českého právního systému svébytné národnostní menšiny, z hlediska stanoviska IRU dnes dokonce národa).²⁷ I k ní mne svým způsobem inspiruje jak životní příběh, tak i odborná stanoviska Mileny Hübschmannové, i když mé závěry se s jejími poněkud rozcházejí. V tomto ohledu je podle mne důležité zdůraznit dvě stránky problému: jednou z nich je právní nárok jakékoliv skupiny (etnické, náboženské, kulturní aj.) na základní občanská práva – vytváření dobrovolných organizací, shromažďování, svobodné vyjadřování názorů (pokud nejsou v rozporu s platným právním řádem), resp. i právo získávat státní či jiné dotace na podporu těchto aktivit. V tomto smyslu byl bezpochyby naprosto oprávněný požadavek jak Memoranda SCR z roku 1970, tak dokumentu Charty 77, event. dalších aktivit Romů na právní uznání existence národnostní menšiny a možnosti se s ní identifikovat. To se po roce 1989 stalo, nicméně v českých zemích se k romské národnosti přihlásilo mizivé procento předpokládaného počtu Romů a jejich počet v dalším sčítání v roce 2001 dále výrazně poklesl. Je samozřejmě možno přiznat

27 Viz prohlášení účastníků 5. kongresu IRU v Praze ze dne 27.7. 2000 – cit. např. na www.romanion.org.

váhu argumentům M. Hübschmannové a dalších romistů, resp. romských aktivistů, že se mnozí z nich bojí veřejně prohlásit svou příslušnost ke stále ještě opovrhované, příp. pronásledované skupině, příp. že si neuvědomují rozdíl mezi národní a státní příslušností apod.²⁸ Hübschmannová v této souvislosti hovoří o počátcích „národního obrození“, uvádí, že „uvědomování si vlastní identity je proces dlouhodobý“ a přičítá vyšší míru sebeidentifikace s romstvím osobám s vyšším vzděláním.²⁹ Zkušenosti z terénních výzkumů – např. z mého někdejšího projektu realizovaného na Ostravsku, ale i z novějších průzkumů kulturních antropologů i jiných badatelů ovšem ukazují něco jiného: prostí Romové se většinou nezdárají přihlásit ke svému původu, zvyklostem, způsobu života apod., obsah pojmu „romipen“ však vesměs nechápou jako příslušnost k národu, ale ke specifické kultuře.³⁰ Nelze vyloučit samozřejmě ani skutečnost, že část (zpravidla) integrovaných Romů (většinou také nositelů vyššího vzdělání) identifikaci s romstvím z různých důvodů odmítá – což je zase otázka jejich svobodného rozhodnutí. Z historického hlediska je pak třeba dodat, že proces sebeuvědomování („obrození“) národů, např. jak jej známe z Evropy 19. a počátku 20. století) byl nejen dlouhodobý, ale vyžadoval specifické podmínky vnější existující mimo vlastní území či prostředí daného etnika, ale také vnitřní – vývojový proces tzv. národního hnutí, rozdělený zpravidla do několika etap. Tyto podmínky nelze navodit uměle, jednorázovým rozhodnutím skupiny předáků, navíc v době, kdy obsah termínů „národ, nacionalismus“ v moderní, zejména euroamerické společnosti ztrácí svůj původní náboj a smysl. Proto na rozdíl od většiny českých romistů nepovažuji úsilí o vytváření „romského národa“ v současné době za smysluplné (i když samozřejmě nikomu neupírám právo se o ně pokoušet.) Svůj názor na historické souvislosti i soudobý význam pojmu „romipen“ jsem již několikrát publikovala ve svých obsáhlejších studiích a referátech, věnovaných otázkám etnicity Romů.³¹ Historikové i další odborníci na problematiku pojetí moderního národa se snaží odlišovat co nejpřesněji význam pojmů jako „etnikum, národnost, národnostní minorita, národ“. V jejich pojetí spatřuji – na rozdíl od poněkud extrémního (nejen podle mého názoru) odmítání jasné hierarchie těchto pojmů v pracích některých současných odborníků zejména z oboru kulturní antropologie³² – racionální jádro. Z hlediska historického je etnikum

28 Hübschmannová. M.: Šaj pes..., s. 25.

29 Tamtéž.

30 Viz John, V.: Socializace romské mládeže v Ostravě. Rkp. DP PedF OU, Ostrava 1998; Táž: Souhrnná zpráva z terénního výzkumu romského obyvatelstva Vítkovic 1999. Projekt GA ČR č. 409/99/0390.

31 Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo ČSR v letech 1945-1954. In: Sborník studií k národnostní politice Československa 1945-1954. ÚSD AV ČR Praha 2001, s. 35-52. Táž: Romové v českých zemích..., s. 14-15, aj.

32 Viz např. Novák, K. A.: Romové, nacionalismus a rozvojové programy, In: Jakoubek, M.- Hirt T.: c.d., s.145 an., aj.

společenství lidí, které spojuje společný, vzájemně srozumitelný jazyk, zpravidla také území (nebo geografický původ), kulturní a historické dědictví včetně mýtů, resp. další znaky. Národ v moderním pojetí je vymezen jako politická entita, jeho příslušníky spojuje především sebeidentifikace s jeho „ideou“. Ve smyslu tohoto pojetí tedy představují Romové etnikum charakteristické zejména společnými základy kultury (sociokulturního systému), které vyjadřují pojmem „romipen“. Ve vztahu k majoritní kultuře se dnes zdůrazňuje proces integrace (jako protiklad k asimilaci, zejména násilné, prováděné komunistickým režimem). Ten samozřejmě určité specifické rysy tradiční kultury překrývá a vytěšňuje, přesto však podle mého názoru není možno tvrdit, že Rom integrovaný do majoritního prostředí přestává být automaticky Romem. Pokud se s pojmem „romipen“, ať už v kulturním či v etnickém smyslu, sebeidentifikuje (tedy sám se cítí Romem být, považuje se za součást romského společenství, zajímá se o jeho historii, kulturu), není možno mu tuto příslušnost upírat. Zároveň to vůbec neznamená, že by se z hlediska nacionálního nemohl zároveň cítit Čechem, Slovákem, z hlediska občanského Evropanem atd. Domnívám se (a v tom se myslím s romisty včetně Mileny Hübschmannové nerozházím), že vědomí společných kulturních kořenů, příslušnosti k příbuzenskému, etnickému, národnímu (nebo i jinému) celku je pro současná společenství celého světa i jejich jednotlivé členy naopak velmi důležité. Pomáhá přežít ve složitém globálním světě, v němž se jedinec cítí osaměle; hrozí mu ztráta etické korekce jeho činů, chápání významu obecných i specifických symbolů, respektování kulturních vzorů, „zakotvení“ v určitém konkrétním prostředí.

SUMMARY

Nina Pavelčíková: Milena Hübschmannová and the History of the Roma after the Second World War

Until her tragic death, Milena Hübschmannová had a long career as a scholar who was both at the center of the development of Romani studies in former Czechoslovakia, and deeply involved in efforts to improve the lot of the Romani people. It is hard to overstate her academic contribution. Even those who did not agree with all of her positions on contemporary policy questions nonetheless recognized the value of the works she published on the basis of her extensive field research on the language, culture, and World War II experiences of the Roma.

As a young scholar Hübschmannová's first field of study was the cultures of the Indian subcontinent. She quickly noticed that the Roma shared many of the same traits, conserved through a millennium of wanderings. She became entirely immersed in Romani culture. One of her early contributions was work on standardizing a written form of the eastern Slovak dialect of Romani, the most widely spoken dialect in former Czechoslovakia. Already in 1954 she was invited by the ministry of culture to speak on education of the Roma. In the next few years, however,

the Communist authorities adopted a hardline approach toward what it considered the “backward lifestyle” of the Roma, and rejected an educational approach respecting their unique culture in favor of an approach aiming for complete assimilation. Hübschmannová long opposed this approach, and was one of the founders, in 1969, of the Gypsy-Romani Union (Svazu Cikánů-Romů), a leading activist group. She was also clearly the inspiration behind the section of the Charter 77 document on the Roma, which, unconcerned about offending the authorities, affirmed the right of the Roma to organize themselves independently and defend their rights as a distinct ethnic group. Although the 1989 “Velvet Revolution” brought serious problems for many Roma, their cultural rights were at last officially respected. Hübschmannová helped train a new generation of scholars and teachers specialized in their culture and inspired many others, including some Romani writers, to publish in the field.

Burton Bollag

— Spomienka (7. 11. 2005)

Muri lači pheñori Milena.

Mri guli pheñóri, pheñori-Milena.

Buter sar trinda berš amen prindžarasa taj dílabasa – romane díla Klinocatar: Odoj tele nevi hanik / phirel kija mri pirañi. / Sar joj pherel (ov lasa) rovel. / Ta na phenel so joj kerđi / marel, marel piri pirañi. / Ťinna tuke rokľi névi.

Amare jıla *synchronně* marenahi vaš o Roma. Vaš i kultura. (Pisinasah‘) amen vaj vakerasahi telefonasa. Tu desah‘ the man inšpirácija, kana kerđom i Romañi Union. Tiro lil – hi adaj – kamesahi mék te aven ke mande, de muľal. I kazeta pal o Facuna ačhel adaj. Vaš o Roma, so kamnas jekh te sikhľoven amári Romañi kultura, i katedra romistiky si te ovel Prahate katedra „Mileny Hübschmannové“. Ťiko na kerďa vaš i kultura Romengeri buter sar tu.

Tiro phral o „Jankus“ khatar i Berna – Klinocatar tut leperla mék dživla.

Dikhľom tut taj kamlom tut vaš tire šukar aťha, sar pheñorica, Milena. Devlesa šoha na pobisteraha.

Tu sťalahi o táto khamoro savóre Romenge, o šero pañi so andar o Baro Than, andar i Indija, ži ke amende. Tut te del o Delóro lokhi phuv! Perďal amende, amari kultura purañi, ande amende la sikhadľal. Butera generaciji tutar sikhľuvaha. PALIKERAS.

O Del tuha – sako tut mindig leperla – jekhbareder kultura – kovi džeñi maškar amende!

Tiro phral

o Cibula Klinocatar

ROMANI UNION

PLANNING AND DESIGN OF THE OPERATIONAL AND SUPPORT SYSTEMS

2. 10. 1950

Your good pleonore-fikation-trilne.
 Buter, I ar 30 Berš anek priu-
 danta + y'd'lovne - dman.
 d'ilē kdsasetai:

[illegible][illegible]

MUDr. Ján Cibula: Vzpomínka na Milenu Hübschmannovou

Vzpomínku redigoval Jiří Hanzal na základě rozhovoru s panem Dr. Cibulou. Text je autorizován.

Po maturitě jsem jako první Rom složil přijímací zkoušky na lékařskou fakultu a začal roku 1951 studovat v Bratislavě medicínu. Napsali o tom v mládežnických novinách *Smena*. Milena Hübschmannová článek četla, napsala mi, pak jsme se setkali. Milena byla o rok mladší než já. Byla to má první – čistá – studentská láska.

Hodně jsme spolupracovali. Mimo jiné jsme se spolu roku 1955 zúčastnili natáčení filmu režiséra Dmitrije Plichty a kameramana Jána Cifry „Upre Roma“ (Vzhůru, Romové!) v romské osadě Hranovnica na Slovensku. Romové z osady se ve filmu rozhodují mezi tradicí a moderní dobou, kterou reprezentuje lékař a jeho zdravotnický pomocník, kterého jsem hrál já. V osadě byly špatné hygienické podmínky, lidi měli vši, ve filmu jsem je jako zdravotník odvíšivoval, sypal jsem jim na hlavu zásyp. Milena, která se znala s režisérem a mluvila už tehdy dobře romsky, byla prostředníkem mezi filmovým štábem a Romy z osady, kteří ve filmu hráli.

Později Milena prováděla s vědeckým týmem Akademie věd na Slovensku výzkum. Na moje pozvání přijel celý tým včetně Mileny do Klenovce u Rimavské Soboty. Byla to obrovská událost, velké vítání. Mě taky vítali, protože jsem byl rodák z Klenovce. Přijel s nimi i malíř P. Fiala, který tam namaloval můj rodný dům. Milena v Klenovci sesbírala pohádky i písničky. Já jsem teď už jediný, kdo tyto staré písničky ještě zná.

V roce 1968 jsme v Bratislavě založili s Antonem Facunou a Ferdinandem Bihárim Svaz Cikánů-Romů. Začalo to tím, že jsem zorganizoval cikánský bál v Bratislavě; tam jsme konstatovali, že je to škoda, že cikánská inteligence nemá žádnou organizaci. Brzy se na nás napojil i Miroslav Holomek z Brna. Milena tehdy ještě nebyla členkou, dojížděla ale za námi z Prahy.

Stýkali jsme se často až do mého odchodu do Švýcarska v roce 1968. Do Švýcarska za mnou Milena jezdit nemohla. Měla bratra v Kanadě, a proto ji nepouštěli do zahraničí. Ale naše kontakty se nepřerušily. Často jsme si telefonovali a hodně jsme si psali. Dopisovali jsme si romsky. Některé věci jsme probírali česky, ale hlavně jsme si psali romsky. Ona psala dialektem východoslovenských Romů, mezi kterými se při svém výzkumu nejvíce pohybovala, já jsem psal v klenovském dialektu. Milena mi do Švýcarska posílala časopisy a já jsem pro ni komentoval jejich obsah. Dávala mi rovněž podněty pro náplň činnosti Mezinárodní unie Romů kterou jsem založil a v jejímž čele jsem v letech 1978-1981 stál jako její první prezident.

Po roce 1989 jsme se zase vídali v Praze. Roku 1997 mě Milena pozvala podívat se za studenty prvního ročníku romistiky na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Na je-

jich žádost jsem jim o sobě povídal v romštině. Milena pak výtah otiskla v časopise *Romano džaniben*.¹

V roce 2001 podala kanadská organizace Romů návrh, aby mi byla udělena Nobelova cena za mír. Mám dojem, že návrh podali i čeští Romové a že ho spolupodepsala i Milena. Naposledy jsme se viděli na kongresu IRU v Praze.

Bohužel jsem Mileně už nemohl poslat videokazetu o romském hrdinovi Slovenského národního povstání Antonu Facunovi, kterou vlastním. Milena o kazetě věděla a požádala mě o ni. Bohužel jsem už neměl čas jí kazetu zaslat. Byl jsem nemocný, ale dlouhou dobu jsem na tento svůj dluh myslel a neměl jsem klid, až jsem jí napsal dopis a moje manželka dala kazetu jedné kamarádce, ať ji Mileně pošle. Mezitím mi však zavolala neteř, Alenka Horváthová, která pracuje v muzeu v Rimavské Sobotě, že Milena Hübschmannová zahynula

Smrt Mileny Hübschmannové je pro Romy velká ztráta. Milena stále pracovala s Romy. Nic od nich nechtěla, dávala jim všechno. Byla to má nejlepší přítelkyně a spolupracovnice.

1 M. Hübschmannová. Mudr Ján Cibula, in: *Romano džaniben* 3/1998.

— Naše společná cesta

Milena Hübschmannová ... Podle věku jsme se mohli vydávat takřka za blížence, poněvadž ona se narodila pouze o pár týdnů dřív než já. Profesně se nám stali Romové dominantním a životním tématem, k jehož poznávání přispěla ona vrchovatou měrou jako lingvistka, socio-ložka a etnografka, já možná několika dílčími výsledky jako historik. Sblížili jsme se i po lidské stránce, takže jsme byli sobě navzájem nejenom váženými, ale také milými přáteli a kolegy.

Poprvé jsme se setkali v jednom mezioborovém týmu, který se ustavil počátkem 70. let v tehdejším Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a poměrně záhy se rozpadl. My jsme však odborný a kamarádský kontakt udržovali i nadále a postupem času ho rozšiřovali a upevňovali. Vídali jsme se totiž na různých seminářích a konferencích a také na vzpomínkových setkáních v Letech a v Hodoníně, příležitostně jsme se scházeli při Mileniných cestách do Brna a mých do Prahy, věděli jsme o svých osobních a namnoze existenčních starostech a konzultovali spolu řešení některých problémů, které před námi vyvstávaly při přípravě našich rukopisů.

Znal jsem mj. i Mileninu edici vzpomínek slovenských Romů od její první útlé verze přes zveřejňování série memorátů v prešovském časopisu *Romano nevo ľil* až téměř po verzi definitivní. Ve stejné době, kdy byla dávána dohromady tato konečná verze, jsem chystal monografii o minulosti moravských a slezských Romů, Milena o ní byla průběžně informována a nakonec mi s nevšední ochotou přeložila do romštiny také jedno z cizojazyčných resumé.

Když jsem před loňskými prázdninami povzbuzoval Milenu po návratu z nemocnice v její rekonvalescenci, došla řeč (nebo byla odvedena) i na naše publikace, které byly v tisku a jejich vydání na spadnutí. Na konci telefonátu jsme si ještě stačili slíbit, že si knížky najisto a přednostně vyměníme, pokud možno ještě dřív, než se dostanou do distribuce a na knihkupecké pulty.¹

Do toho ale přišel onen osudový den. Místo od Mileny dostal jsem její publikaci už jenom z rukou pana vydavatele a podobně i já jsem mohl svůj dar pro Milenu předat pouze symbolicky. Nikoliv jí samotné, ale jenom jejím spolupracovníkům a studentům. Věřím totiž, že budou navazovat na Milenin tvůrčí odkaz a pokračovat v jeho dalším rozvíjení.

1 Recenze obou knih najdete v tomto čísle, pozn. red.

— Vzpomínka na Milenu Hübschmannovou

S prací Mileny Hübschmannové jsem se seznámil brzy poté, co jsem se začal v polovině sedmdesátých let zabývat dějinami Romů. Důležité byly pro mě především její poznatky o tzv. řemeslném kočovnictví ve střední Indii – Rádžastánu a Biháru – považované dnes za pravlast Romů. „Zejména kováři se zde pohybují po víceméně pravidelném kočovnickém okruhu podle toho, jak je v jednotlivých vesnicích nasycen trh jejich specifickými kovářskými výrobky.“ (Citát volně podle článku „What can sociology ...“ In: *Archiv orientální*, 1972) Jak jsem totiž zjistil, stejným způsobem putovali v 18. století za prací na Moravě i první zde tolerovaní Romové, kováři z rodiny Danielů. Později mě zaujaly její metodické úvahy o pramenech k romským dějinám, formulované v článku „Historeo znamená pátrám“ v *Romano džaniben*.

Koncem devadesátých let jsem s paní dr. Hübschmannovou navázal písemný kontakt. Informovali jsme se o své práci, zodpovídali si odborné dotazy. Několik dohodnutých setkání se bohužel neuskutečnilo. Poprvé – a zároveň i naposledy – jsme se sešli až v polovině června 2005 v bytě paní docentky. Dvě a půl hodiny debaty o našich odborných zájmech i o životě a problémech Romů rychle uplynuly, těšili jsme se ale oba na další setkání a domlouvali vzájemnou spolupráci.

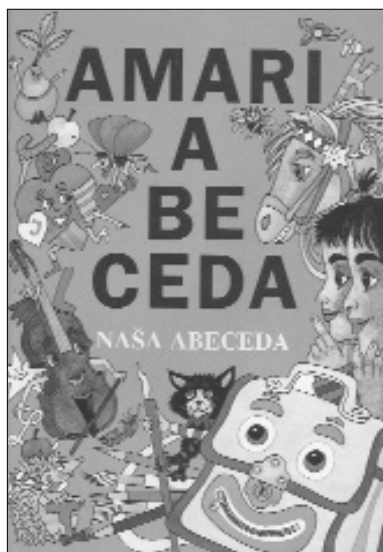
Ještě jsem jí stačil poslat slíbený soupis nositelů jména Banga ve Švýcarsku, Holandsku a na Filipínách – paní Hübschmannová bádala mj. o tomto jménu slovenských Romů. Poslední dopis (i s čínským švestkovým čajem, který jsme při mé návštěvě pili), jsem od paní Hübschmannové dostal koncem srpna, krátce před jejím odjezdem na dovolenou. A brzy na to následoval šok z její tragické smrti.

Při našem pražském setkání paní Hübschmannovou velice potěšila moje zmínka o prvních romských reakcích na mou knihu *Cikáni na Moravě*: požádala mě, abych o tom napsal krátký text, který by ráda zařadila do plánovaného čísla *Romano džaniben* o vztahu Romů k vlastní historii. Tak tedy – dříve než jsem myslel a za jiných okolností – plním její přání:

V červenci 2004 jsem jel vlakem ze severní Moravy do Prahy, kde jsem měl následující den odevzdat v nakladatelství korektury rejstříku uvedené knihy. Ty jsem chtěl ještě ve vlaku do-

končit. V České Třebové přistoupili do mého kupé čtyři mladší slovenští Romové. Vyprávěli mi, jak se zpod Tater přestěhovali k Bratislavě, kde je víc pracovních příležitostí, jak tam žijí a že teď jedou do východních Čech, kde jim jejich přítel zprostředkoval práci. Zajímavou debatu se sympatickými a vtipnými spolucestujícími jsem ale musel s omluvou ukončit, termín odevzdání korektur se neúprosně blížil. Rozložil jsem si na kolenou pořadač se strojopisem, v levé ruce žongloval složkou s korekturami, listoval v obou exemplářích a korigoval četné chyby. Ale viděl jsem, jak moji spolucestující napjatě sledují moji činnost. Až to jejich mluvčí nevydržel a zeptal se: „A čo to robíte?“ „Knížku.“ „A o čom?“ „O Cikánech.“ „... !!“ Když jsem viděl jejich zájem, začal jsem jim ukazovat jednotlivé, zčásti dost drastické ilustrace a ve zkratce vyprávěl o dějinách Romů a rodině Danielů. Čas ubíhal a naráz přišel do kupé jeden z Romů, který šel zjistit, kde už vlak je, a řekl: „Už budú Pardubice.“ A na to romský mluvčí: „Boha jeho, a keď to začíná byť zaujímavé, musíme vystúpiť!“

— Spomienky

| První romský slabikář |

Veľa dôležitých stretnutí, udalostí i zoznámení prichádza akosi nečakane a zdanlivo náhodne. To, že ovplyvnia časť života a stanú sa nezabudnuteľnými, si nikto v tej chvíli neuvedomí.

S Milenou som sa stretla pri návšteve môjho priateľa fotografa a kameramana Janka Cifru v jeho bratislavskom podnájme na hornom poschodí domu s pekným výhľadom na Dunaj. Nikto z nás troch nemohol ani len tušiť, že naše vzájomné zoznámenie prerastie v puto, ktoré vytrvá a neskončí. Milenino osobné, študijné a profesionálne smerovanie k ľuďom ďalekého Orientu a živý záujem o jej celoživotnú lásku k Rómom – odkiaľ prišli, kam smerujú a akí sú? – poznačilo celé jej okolie a ovplyvnilo i to, že Janko sa ako kameraman podieľal na tvorbe filmu s rómskou tematikou. Bol to film „Upre Roma“ – dokument z rómskej dediny. Neprikrášlená Cifrova kamera v tomto diele i jeho

cesty po Vietname, v tom všetkom si museli Janko a Milena ľudsky i profesionálne rozumieť. Krása i bieda Ďalekého Východu pre ľudí s citlivosťou, akú obaja mali, to bola veľká výzva a inšpirácia. Hoci boli odo mňa o trinásť a deväť rokov starší, obaja už doštudovaní, „hotoví ľudia“, mňa, ktorú vysoká škola len čakala, prijali ako seberovnú. Čím možno raz budem, vtedy skôr tušili, ako vedeli. Janova láska a Milenina láskavosť, ktorú mi dávali, mi veľakrát pomohla žiť. Žiaľ, pre Janka Cifru a jeho choré srdce sa stala osudnou vyše polročná cesta do Kambože. Na jeseň v roku 1959 tridsaťročný zomiera.

V tomto pre mňa tak krutom čase začína moje priateľstvo s Milenou. Veľmi rada a s vďakou spomínam nielen na ňu, ale aj na jej rodičov a mladšieho brata, môjho rovesníka, ako ma prijali u seba doma v byte na Štěpánskej ulici v Prahe. Nezabudnuteľná bola ich láskavosť a porozumenie.

Neskôr, keď som už študovala na Vysokej škole výtvarných umení v Bratislave na oddelení voľnej grafiky a ilustrácie u profesora V. Hložníka, som ešte netušila, ako sa moja budúca profesia uplatní v spolupráci práve s Milenou. Po rokoch, keď ma vyzvala k spolupráci na šlabikári *Romano hangoro*, ktorý zostavil Dezider Banga a učebnici *Amari abeceda*, ani na chvíľu som nezaváhala. Túto rómsku čítanku pre deti, ktorej autorkou a zostavovateľkou bola ona, som s veľkou radosťou ilustrovala. Chvilé strávené s Milenou v mojom bratislavskom ateliéri nad touto našou spoločnou publikáciou nás obe naplňali tvorivými starosťami, ale aj radosťami a sú pre mňa nezabudnuteľnými. V tej dobe už som mala za sebou desiatky ilustrovaných kníh, ale táto práca bola iná. Milena zdôrazňovala, že rómske deti vyrastajú v ťažkých podmienkach a že táto čítanka bude možno pre mnohé z nich prvou a jedinou knižkou v ich jazyku, ktorú budú držať spolu s rodičmi vo svojich rukách. V jej hlase bolo vždy veľa súcitu a porozumenia, no nebol to iba jalový súcit, ale aj hľadanie pomoci a východiska.

Milene vďačím aj za zoznámenie sa s rómskymi rozprávkami, za pochopenie ich zvláštností a osobitostí. Nie raz sme plánovali aj ich nové vydanie, žiaľ, už ich nebudem pre ňu ilustrovať...

Jej život, ako som ho poznala, bol pre mňa, obrazne povedané: cesta od lampičky v jej izbe, z ktorej namiesto žiarovky visel zväzoček humoristickej literatúry – lebo „humor je svetlo“ – až po jednoduché lôžko na zemi, pri ktorom už nič nemusí byť, lebo svetlo svieti zvnútra...

Raz ktosi múdry povedal, že je radosť stretávať človeka, ktorého poznáme už desiatky rokov, lebo vieme, kto je, čo je a čím je – to znamená, že neublíži, nezradí a pomôže vždy a rád.

Naše priateľstvo trvalo štyridsaťsedem rokov.

Lubica Končeková ml.

Milenu som poznala ako priateľku mojej mamy z dávnych dôb, ktorú si mama vážila a mala rada. Vníkala som ju vždy ako jemnú, otvorenú a prajnú k ľuďom. Vídali sme sa u nás v Bratislave, keď mala cestu na Slovensko, alebo v Prahe u nej. Tešili sme sa, keď prišla k nám, pili sme kávu s kardamomom, jedli chalvu a vegetariánsky obed či večeru.

Pamätám si, že pri každej návšteve Mileny u nás sa dialo niečo zaujímavé a výnimočné. Absolvovala som spolu s ňou mnoho stretnutí s jej blízkymi ľuďmi, ktorí sa zaoberali rómskou problematikou. Milena mala rada ľudí, ktorí niečo chceli a vedeli vytvoriť. Tým pritiahla k spolupráci mnohých. Medzi nimi bol aj fotograf Josef Koudelka, s ktorým nás Milena prišla navštíviť a pobudli v našom dome v Bratislave niekoľko dní. Inokedy som s ňou bola v strižni Slovenskej televízie v Mlynskej doline, keď Martin Slivka dokončoval svoj dokumentárny film o Rómoch „Deti vetra“...

| Slovensko, 1991 | foto Luba Končeková |

Milena bola výnimočne vzdelaným človekom, ktorý mal rád literatúru a rozumel jej. Vedela, že naučiť sa čítať a písať v materinskom jazyku je pre človeka veľmi dôležité, aby sa následne mohol ďalej vzdelávať. Preto vznikla aj *Amari abeceda*, pretože „Rómovia dovtedy nemali možnosť ‚byť učením‘ v škole písanou formou svojho jazyka.“ Hneď, ako sa Milena s mojou mamou dohodli na spolupráci na tejto knižke, bola som do projektu zainteresovaná aj ja. V lete 1991 som sa s Milenou, niekoľkými jej spolu-

pracovníkmi a študentami rómskeho jazyka zúčastnila návštevy rómskych osád v Krompachoch a okolí. Fotografovala som osady, deti i dospelých v nich, ich život... Moje fotografie vyšli v publikáciach v Československu, ale aj v zahraničí (vo Švédsku). Okrem toho boli pracovným podkladom, ktoré pomáhali mojej mame pri ilustrovaní *Amari abecedy*, ktorá napokon vyšla v Bratislave v roku 1995 a neskôr aj v Českej republike.

Milenina tragická smrť nás – mňa i moju mamu – bolestne zasiahla.

Veľkosť jej celoživotnej práce a úsilie i jej láska k druhým, často slabším a ohrozeným svojím pôsobením na nich presahuje dĺžku jedného ľudského života a osudu. Nemožno si to nevážiť a zabudnúť.

— La Milenakero than paš amáro škámind

J. Červeňák je mluvčím tzv. šoškárského dialektu, jeho jazyk je ovlivněn kontaktem s mluvčími jiných romských dialektů. Text prošel minimální jazykovou korekturou (pozn. red.)

Sas odá andro berš 1991 sar ke mande andro kher Rožňavate avľa jek ráni jekhe gádžeha. Akurát opre uráš le cigne čhavóren, so džanas andri cigňi školka. Sas lenge akor le Jožkoske šov berš, le Peťoške pándz berš. „Dobrý den, pane Červeňák, já jsem Milena Hübschmanová z Prahy a přijela jsem za Vámi společně s panem Edwardem Kaskem, druhým tajemníkem velvyslanectva USA v Praze.“ Me ačhilom sar mulo. Sar džanel pal mande? Andr’odá časo (1990) kerás poslancos andro okresi Rožňava. Sas mange bišteochto berš, terno manuš.

Anglo kher ačhelas jekh šukár motori. Po motori sas duj zastávki ameríkanska u but manuša dikhenáš save manuša avle. Andal o motori avri avľa jekh účo Američani, vakerlas po čechikano čhib avka phagerdo. I Milena le dromeha mange phenľa, soske avľa pal mande u so kamel. Manca vakerlas po romane, joj džanelas savore dialekti, te akadá. Pre savore lavora, so joj na džanelas, phučelas mek jekhvar u írinlas peske andro jekh cigno zošito. Me le dromeha lake vakerás pal amáro regióno.

Lakere jakha labonaš phučibnastar, sas andre late but energia, hašalas u but pes lošarlas, kana sas maškar o Roma. Me avka na dikhlom romňa—ráňa. Dovakerďa u phendľa, hoj andro kufro la hin valesave gada, nabut, šaj das le najčorenge. Amaro drom denašťa but sig, dogelam andro gav Sirk paš i Revúca. Odoj sas baňa. Vaj trin kilometri pal o hlavno drom andro veš bešen o Roma. Late sas jekh diktafóno, so opre kedelas o informácii vaš píri búči.

Sar dogelam andri osada, joj phenel le Romenge „Lácho d’ives tumenge Romale! Me som andal i Praha....“ Me korkoro na pačás kaj joj hiňi romaňi, na pačanas aňi o Roma andro gav. Me džás anglal u šikhavas o gav. O Roma pindžaren ma.

Pametinav sar džalas angle Milena jekh Romňi andal o kher, čhida avri o páňi, rovno pre mande. Chudľam te hašal, i Milena phenel: „Dikhes Jozef, sar tut o Roma kamen“. I romňi kerlas vika: „Jój prebáčinen, pán Červeňák, na dikhlom tumen, prebáčinen.“ Me na phenďom nič, so te phenav.

I romňi amen vičinda andro píro kher. Geľam andre u akurát tavelas, maš gurvalo. „Bešen tele!“ phenda i romňi. Lakero kheróro sas cigno, trin vodri, jekh škámind, duj stolki u pro bov peske tádzol o maš. Iľa avri jek báro koter maš u phenel: „Chan, činen tumenge, ma ladžan tumen!“

I Milena phenel, kaj joj na chal maš. „Jaj Devla u so chas?“ phučel la Milenatar. I romňi peske khošel o vasta andre píri leketóva u phenel pale: „Mire čhave man mundaren te na távav maš, te míro rom. Ta káj bi o maš, amen o Roma sam pro maš. Avahas bi našvale te na chahas maš, gurvano, balano, bakrano!“ vakerlas i romňi.

I Milena phučel la romnatar: „Keci hin tumen čhave?“ „But, ráňije, eřta, trin čhaja štár muřšóra. Savore gele andri škola, čak akada hin o Jarko paš mande. Dur hin le čhavege andri škola, prekal o veř phiren. Búči nane, o Rom mange phirel te kerel andri baňa Lubeníkos-te. Dúr leske hin. Mé miřto hoj jov kerel, valesave prídavki, del pes. Hin adaj but čore Roma.“

I Milena phenel, kaj anda valesave gadóra te avel peske tele paš o motori u mi lel peske vaš o čhave. I romňi phenel, kaj našti peske lel joj korkori, bo adaj bešen but Roma, te n’avel laha báro bíno. Me te rozdavkerel le Romenge sar kampil. „Miřto“, phenel i Milena, „avka av manca tele ko motori!“

Tradľam paleder. Geľam andre jekh gav, kaj hin bári osada –Rořtár. Te paš o škámind vakerďam pal savoro, sar o phureder Roma pametinen. Vakerďam pal i tradícia, pal o pháripen, pal i demokracija, pal i škola, but vakeriben.

I Milena trádelas paleder po východo, diňam o vast, te le Edvardoske u geľam sako pal píro drom. Pindžardľa pes mira romňaha, joj hin romaňi spisovateľka, laha kerlas buter pal odá. Me kerav buter andre romaňi politika.

Gela preko but berša u me dophirdom e Univerzita andri Nitra. Lakero nav sas manca paš i sako jekh téma pal i romaňi čhib. Kerďom bári medzinárodno konferencija pal i romaňi čhib Nitrare andre Univerzita. Avľe o romane řtudenti andal i Praha, the o Jan Červenka. I Milena našti avľa, bo sas našvaľi. But la kamás te dikhel te romane řtudenti andal i Nitra. Pal odá man laha chudľom andri Praha pro jekh řukar kidipen, pal i romaňi próza.

Andro míro jílo avela i Milena manuřňi, so phandľa píro dzivipen vaš i elegancija andri romaňi kultúra, vaš o phutraviben te prezentácia romengeri kultúra, savi hin mařkar o najphureder civilizácii. Si phutrado o drom vaš o terne manuřa, so džana lakere dromeha. Lakero cieľo, i kodifikácia la romaňa čhibaki náne našaďi. Joj dživela but berša paš o but manuřa. La Milena hin paš amáro škámind báro than, báro lav u bári tradícia.

Milena Hübschmannová a etnografie

— Milena Hübschmannová – významná vedkyňa a vzácny človek

V októbri minulého roku sme sa rozlúčili s doc. Milenou Hübschmannovou. Vážil som si ju ako odborníčku, ako jednu zo zakladateľiek romistiky u nás, mal som ju rád ako človeka.

Ak uvedieme, že bola autorkou piatich knižných publikácií (z ktorých viaceré vyšli v opakovaných vydaniach), zbierky prísloví, rómskej gramatiky, slovníka, učebnice, vyše šesťdesiatich štúdií a odborných článkov, že sa stala poprednou a uznávanou európskou vedkyňou, nepoviem o nej všetko. Takýto strohý výpočet nemôže dostatočne predstaviť túto výnimočnú osobnosť, ktorou nepochybne bola. Nie som lingvista, a preto sa necítim kompetentný vyjadriť sa k tejto jej špecializácii. Pokúsim sa vybrať niektoré aspekty jej vedeckej práce, ktorými presiahla záujem jazykovedca a prispela k významnému obohateniu ďalších spoločenskovedných disciplín – folkloristiky, histórie a religionistiky.

Doc. Hübschmannová bola predovšetkým vynikajúcim výskumníkom. Základnou metódou získavania dát pre etnológov (kultúrnych antropológov) je terénny výskum. Väčšina bádateľov sa obyčajne ubytuje v okresnom meste v hoteli a denne dochádza do skúmanej lokality, kde vedie rozhovory s respondentami, a navečer sa vracia do „svojho hotela“. Pritom všetci vedia, že omnoho cennejší, a čo do kvality získaného výskumného materiálu hodnotnejší je tzv. stacionárny výskum, kedy sa výskumník ubytuje priamo v skúmanej lokalite a je bezprostredným svedkom života „svojich respondentov“. A práve takýto prístup bol vlastný pani doc. Hübschmannovej. Jej prvá výskumná cesta k Rómom na Slovensko sa uskutočnila v roku 1953, odvtedy sem prichádzala (v posledných rokoch aj so svojimi študentami) pravidelne. V školskom roku 1968/1969 sa zamestnala ako učiteľka materskej škôlky priamo v rómskej osade v Rakúsoch pri Kežmarku, kde každodenný život jej obyvateľov nielen pozorovala ako vedec, ale ako citlivý človek aj vnímala a prežívala. Takúto metódu uplatňovala aj pri svojich ďalších výskumoch a viedla k nej aj svojich študentov.

Hoci ťažiskom výskumov M. Hübschmannovej sa stali slovenskí Rómovia (aj prevažná časť Rómov žijúcich dnes v Českej republike pochádza zo Slovenska), uskutočnila výskumy aj v Poľsku, Maďarsku, Rumunsku a na Ukrajine. Pri svojich terénnych výskumoch zaznamenávala vždy viaceré žánre ľudovej slovesnosti: okrem tradičných rozprávok, ktoré boli donedávna

prirodzenou súčasťou života východoslovenských Rómov (k tradičným rozprávačským príležitostiam patrilo napríklad tzv. vartovanie pri mŕtvom), sú to najmä rozprávania zo života, spomienkové rozprávania o osudoch Rómov počas druhej svetovej vojny, ale tiež príslovia, hádanky a texty piesní. Jedným z prvých výsledkov jej terénnych výskumov bolo vydanie zbierky *Cikánské písne* (1960). V roku 1973 vypublikovala *Romské pohádky*, ktoré sú verným prepisom a prekladom autentických rozprávání zaznamenaných v teréne, a stali sa tak významným vedeckým dokladom prozaického folklóru Rómov.

V rokoch 1968-1974 pracovala M. Hübschmannová v Ústave pre filozofiu a sociológiu ČSAV, v rokoch 1974-1975 na Pedagogickej fakulte UK. Pretože nesúhlasila s asimilačnou politikou štátu zameranou proti Rómom (v rokoch 1969-1973 sa angažovala ako predsedníčka spoločensko-vednej komisie vo Zväze Cigánov-Rómov, ktorý bol v roku 1973 násilne zrušený), v období tzv. normalizácie (v rokoch 1975-1982) bola bez stáleho zamestnania; na Slovensku v tomto období nesmela publikovať. Túto skutočnosť je možné ilustrovať nasledovným príkladom:

Jedným z medzníkov novodobých rómskych dejín bolo uvedenie programu Ludia z rodu Rómov na Folklórnom festivale vo Východnej v roku 1986. Okrem televízneho záznamu samotného programu režisér Martin Slivka natočil aj dokumentárny film o jeho príprave. V ňom vystúpil aj rómsky spisovateľ Andrej Giňa z Rokycian, ktorý rozprával o tom, že začal písať pod bezprostredným vplyvom M. Hübschmannovej. Pri vysielaní tohto filmu v televízii však v momente, keď mal vysloviť jej meno, sa vo zvuku ozvalo zapískanie a na obraze na niekoľko sekúnd sa objavil akýsi drevený domček. Meno Milena Hübschmannová vtedy v masmédiách nesmelo zaznieť.

V tomto období, kedy bola M. Hübschmannová v „politickej nemilosti“, publikovala výsledky svojich výskumov najmä v zahraničných odborných a romistických periodikách (*Études Tsiganes*, *Lacio Drom*, *Gießener Hefte für Soziologie...*).

Súčasťou politického uvoľňovania v 80. rokoch 20. storočia bolo aj postupné upúšťanie od tabuizácie rómskej problematiky: jednu z prvých možností publikovať na Slovensku poskytla M. Hübschmannovej redakcia Slovenského národopisu, ktorá uverejnila jej štúdiu *Slovesná tvorba slovenských Romů* (SN, 1988, č.1.), v ktorej autorka predstavila svoj návrh klasifikácie jednotlivých folklórnych žánrov, najmä rómskych piesní (*starodávne piesne/phurikane gila* a *nové piesne/neve gila*, ďalej členené na *smutné piesne/čorikane gila*, alebo *žalostna gila* a *tanečné piesne/čardaša*) a rozprávok. V roku 1991 vypublikovala zbierku prísloví *Godáver lava phure Romendar – Moudrá slova starých Romů*. Odraz sociálnych a kultúrnych vzťahov v prísloviach, ich význam v živote Rómov a problémy pri ich zaznamenávaní vypublikovala v štúdiu „Jak jsme sbírali romská přísloví“, ktorá vyšla v zborníku *Neznámi Rómovia*, vydanom Národopisným ústavom SAV v roku 1992.

Významným prameňom pre poznanie života Rómov v období Slovenského štátu sú zaznamenané autobiografické výpovede „Osudy slovenských Rómov v 2. svetovej vojne (svedec-

tvá pamätníkov)“, ktoré uverejnila na pokračovanie v *Romano l'il / Romano nevo l'il* v rokoch 1992-1993; spomienkové rozprávania (memoráty) sú dôležitým prostriedkom pre pochopenie konkrétnych dobových reálií, významne dopĺňajú poznatky historikov. Zaujímavým pokusom o vysvetlenie kultúrnych rozdielov medzi Rómami a majoritným obyvateľstvom je publikácia *Šaj pes dovakeras/Můžeme se domluvit* (1993).

V roku 1999 vyšlo nové vydanie autorkiných *Romských pohádek*; úvodná štúdia a odkazy na medzinárodný katalóg prozaického folklóru AaTh umožňujú analýzu rómskych rozprávok v rámci folkloristického komparatívneho štúdia. V časopise *Slovenský národopis* vyšla v roku 2005 (č.2) aj jedna z najvýznamnejších vedeckých prác M. Hübschmannovej „Viera v mula u slovenských Rómov“. Je to doplnená religionistická štúdia, ktorá vyšla pôvodne v časopise *Lacio drom* v roku 1987 („La credenza nel mulo dei Rom Slovacchi“), autorka tu podáva analýzu i klasifikáciu tohto fenoménu, súvisiaceho s predstavou smrti a revenantizmu.

Uvedná štúdia vyšla v lete minulého roku. Pani docentke som do Prahy priviezol dva výtlačky časopisu a deväť separátov (desiaty som si ponechal za účelom rozmnožovania pre študentov) a odovzdal jej ich osobne. Stalo sa tak v nedeľu 26. júla, kedy ma s mojou priateľkou M. pozvala p. Milena na kávu a zákusok do cukrárne na Vodičkovej ulici. Veľmi sa vyjadeniu tejto štúdie potešila. A ja som dnes rád, že som jej ju stihol odovzdať ešte pred jej cestou do južnej Afriky. Vtedy som netušil, že je to naše posledné stretnutie.

Cieľom vedeckého výskumu je poznanie, výstupmi sú potom štúdie v odborných časopisoch alebo vedecké monografie. Cieľom lingvistických výskumov doc. Hübschmannovej bolo poznanie rómskeho jazyka, jeho štruktúry, lexiky, gramatiky. Nadväzujúc na bádania lingvistu Jiřího Lípu, rozšírila svoj záber na ďalšie východoslovenské rómske dialekty, ktoré „povýšila“ na štandardizovaný rómsky jazyk, nachádzajúci dnes široké uplatnenie v periodickej rómskej tlači, literárnej tvorbe rómskych autorov, v predstaveniach košického divadla Romathan, v rozhlasovom i televíznom vysielaní pre Rómov, a to tak na Slovensku, ako i v českých zemiach. Okrem vydania základnej odbornej literatúry v tejto oblasti (*Základy romštiny*, 1974, *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*, 1991), sa od 70. rokov venovala výuke rómčiny. Mimoriadny (hoci stále ešte nedocenený) význam má jej učebnica *Amari abeceda/Náša abeceda* (1995), ktorá oboznamuje s rómskym jazykom rómskych i nerómskych žiakov základných škôl na Slovensku.

Lenže pani docentka Milena sa neuspokojila s teoretickými výsledkami svojich výskumov, a uplatnila ďalšiu metódu, označovanú ako aplikovaný výskum: výsledky vedeckého poznania využila pre posilnenie pozitívneho etnického vedomia Rómov. Trpezlivo a cielavedome vyhľadávala a podporovala talentovaných rómskych jedincov, ktorých získavala a odborne pripravovala pre samostatnú literárnu tvorbu v rómskom jazyku. Do tlače pripravila diela začínajúcich rómskych autorov Andreja Giňu, Tery Fabiánovej, Ilony Ferkovej. Aj najvýznamnejšia rómska spisovateľka

na Slovensku Elena Lacková (1921–2003) priznala, že pôvodne začala písať po slovensky, pretože si myslela, „že jediná reč spôsobilá pre literatúru je slovenčina“; písať po rómsky začala až pod vplyvom návštev a povzbudzovania Mileny Hübschmannovej. Práve dlhoročné opakované návštevy a nahrávky rozprávania Eleny Lackovej umožnili pani docentke pripraviť do tlače výnimočnú publikáciu *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* (1997), ktorá vo forme autobiografického rozprávania významnej rómskej predstaviteľky podáva obraz o živote východoslovenských Rómov v medzivojnovom období a období v druhej polovici 20. storočia, o ich sociálnom postavení, medzietnických vzťahoch, mimoriadne hodnotné sú reálie z oblasti materiálnej, sociálnej, najmä však duchovnej kultúry. Ako autorka publikácie je uvedená Elena Lacková, v tiráži sa dočítame, že „podle vyprávění zpracovala, z romštiny přeložila, předmluvu napsala a rejstřík sestavila Milena Hübschmannová“; je zrejme, že bez tejto skromnej „editorky“ by uvedená publikácia nevyšla.

Od roku 1991 M. Hübschmannová pravidelne prednášala na Filozofickej fakulte UK, kde pôsobí odbor rómčiny a romistiky. V roku 1994 založila odborný romistický časopis *Romano džaniben*, ktorého bola šéfredaktorkou. Ako nadšená propagátorka rómskej kultúry externe prednášala na Univerzite Palackého v Olomouci, na Evanjelickej akadémii v Prahe, na Rómskej strednej sociálno-právnej škole Rajka Djuriča v Kolíne, v rámci nadácie Nová škola pre rómskych asistentov na základných školách. Desiatkami populárno-vedeckých článkov prispela do rôznych rómskych i nerómskych časopisov, ako odborný konzultant spolupracovala s Múzeom rómskej kultúry v Brne, opakovane sa podieľala na príprave a realizácii rozhlasových a televíznych programov s rómskou problematikou.

Pani docentke niektorí „nestranní vedci“ vyčítajú istý romantický prístup, nekritický obdiv k Rómom. Neuvedomujú si, že to bola logická a nevyhnutná reakcia človeka, ktorý citlivo a bolestne vnímal marginalizáciu a spoločenské vylúčenie tejto skupiny obyvateľstva, ktorý sa v súlade so svojím vedomím a svedomím staval na obranu tých, ktorí sa nemohli alebo nedokázali sami brániť. Vo svojich článkoch a referátoch neustále zdôrazňovala hodnoty rómskej kultúry, ktorá je plnohodnotná v porovnaní s ktoroukoľvek inou etnickou kultúrou, upozorňovala na existujúce predsudky, brániace tolerantnému medzietnickému spolužitiu. Až po roku 1989 získala doc. Hübschmannová za svoju neúnavnú a obetavú prácu v prospech Rómov a v prospech zlepšenia kvality medzietnických vzťahov v našej spoločnosti viacero ocenení.

Ten, kto poznal pani doc. Milenu, veľmi dobre vie, že si nezakladala na svojej výnimočnosti, že získané poznatky a vedomosti nepovažovala za svoje osobné nescudziteľné vlastníctvo. Práve naopak, vždy sa snažila svoje poznanie odovzdávať ďalším, vzbudila neočakávaný záujem o Rómov a ich kultúru u najmladšej generácie – u vysokoškolských študentov. Dnes je preto možné hovoriť o „škole Hübschmannovej“. Vychovala minimálne dve generácie romistov, ktorí naďalej nesú jej vedecký a humánny odkaz.

Táto energická, vždy pozitívne naladená žena, zapálená vedkyňa, neúnavná obhajkyňa Rómov, obdivovateľka, propagátorka a podporovateľka ich kultúry, ostala po celý život verná svojim principiálnym postojom, aj keď si „vyslúžila“ odmietnutie od niekdajších socialistických mocipánov, aj keď sa stretla s nepochopením, závisťou a nevďakom niektorých „kolegov“ či rómskych predstaviteľov. Bude nám chýbať nielen ako jedna zo zakladateľov romistiky u nás, ale aj ako vzácný človek.

Dovoľte osobné vyznanie. Zdravicu k jej 70. narodeninám som podpísal ako „Váš žiak, ktorý na Vaše prednášky nechodil“. Považujem sa naďalej za jej žiaka, budem sa usilovať jej vedecké a humanne poslanstvo odovzdávať ďalším generáciám študentov.

Zusammenfassung

Milena Hübschmannová – eine bedeutende Wissenschaftlerin und ein wertvoller Mensch

Milena Hübschmannová ist die Autorin einer Reihe von Publikationen und Texten, doch deren Aufzählung, wie Arne B. Mann schreibt, kann ihre Persönlichkeit nicht ausreichend beschreiben.

Milena Hübschmannová war vor allem eine hervorragende Forscherin. Der Schwerpunkt ihrer Forschungen waren die slowakischen Roma. Seit dem Jahre 1953 fuhr sie regelmäßig in die Slowakei, wo sie direkt in den Roma-Siedlungen, und nicht wie die meisten Forscher in Hotels, wohnte. In den Jahren 1968 und 1969 lebte sie sogar in Rakúsy bei Kežmarok und arbeitete dort als Lehrerin im Kindergarten.

Sie zeichnete vor allem die Oraltraditionen sowie persönliche Erinnerungen auf, wie z.B. Erzählungen über Schicksale im Zweiten Weltkrieg. Die ersten Ergebnisse ihrer Forschung sind z.B. *Cikánské písně* (Zigeunerlieder, 1960) oder *Romské pohádky* (Roma-Märchen, 1973).

Milena Hübschmannová wurde dank ihrer Stellungnahmen gegen die Assimilationspolitik während der sog. Normalisierung verfolgt. Sie durfte ihre Texte nicht veröffentlichen und wenn im Fernsehen ihr Name gesagt wurde, hörten die Zuschauer nur ein Piepsen. Doch Milena Hübschmannová publizierte im Ausland weiter und nach den 80er Jahren konnten ihre Texte auch wieder in der Tschechoslowakei herausgegeben werden. So erblickten das Licht der Welt Publikationen über die Arten der Roma-Lieder, über soziale und kulturellen Bezüge in Sprichwörtern, oder das sehr interessante Buch *Šaj pes dovakeras* (Wir können uns verständigen, 1993), in dem sie versucht, die Unterschiede in der Kommunikation zwischen den Roma und der Mehrheit zu erklären. Zu erwähnen ist auch ihre religionswissenschaftliche Arbeit *Viera v mla u slovenských Rómov* (Der Glaube an die Mule bei den slowakischen Roma, 2005), wo Milena Hübschmannová dieses Phänomen analysiert und klassifiziert.

Für Linguistin Milena Hübschmannová waren nicht nur die theoretischen Ergebnisse ihrer Arbeit wichtig, sondern sie betrieb auch angewandte Forschung, indem sie talentierte Roma unterstützte. Dank ihr fing z.B. Elena Lacková an, statt in slowakisch auf Romanes zu schreiben. Sie hielt nicht nur am Seminar für Romistik, sondern auch an vielen weiteren Schulen Vorlesungen und 1994 gründete sie die Fachzeitschrift *Romano džaniben*.

Milena Hübschmannová war eine energische Frau, eine begeisterte Forscherin, unermüdliche Verteidigerin der Roma und deren Kultur, und blieb ihr ganzes Leben ihrer prinzipiellen Einstellung treu.

Eva Zdaňilová

— **Me kamav kole manušen, so keren, so kempel, aver nič**
 — **Mám rád lidi, kteří dělají, co je třeba, a víc nic**

Me kamav te šunel pal e Milena, sar prindžardan tumen? Andro savo berš sas?

La Milena andro šedesát osmý rok, the la Davidovo. Paľis amen sgejľam sar has Svaz Cikánů-Romů Brnoste a odoj amen prindžardam. Joy has avka rado, hoj amen prindžardam. Manca delas duma. Mange imar avka nalačes pes del romanes duma, bo ničaha na vakerav romanes. O Roma imar manca gadžikanes vakeren.

Paľis pal e Milena phiravas adaj ke Praha. A e Milena phirelas pal ma, kaj lake pomožinavas kaleha, hoj všadžik laha phiravas. Calo Plzeňsko krajis laha obgejľom. Pal o Roma a pal o lavutara odoj phiravas, mek o Andrš amenca phirlas. A joj peske natočinelas savoro sar le Romenca vakerlas. Sar dživenas andre valka. Ko has andro koncentračno taboris. Ko muľa odoj. Prostě bezvadno has. A sar e Milena dikhľa, hoj man hin zaujem pal kada, tak imar ča man vičinelas: „Lajošku, avava pal tute a džaha pro Karlovy Vary, džaha andro Chebos, ke Plzně.“ A všadžik laha phiravas. No, aľe ke ma andre miro kher has hlavno stanos, základna. Hoj odoj visarahas amen. A has odoj jekh Romňi Undičovo, so giľavelas phurikane giľa. No a koja Milena

Chtěl bych slyšet něco o Mileně, jak jste se poznali? Ve kterém roce?

Milenu jsem poznal v šedesátém osmém roce, i Evu Davidovou. Potom jsme se sešli, když se v Brně konal ustavující sjezd Svazu Cikánů Romů. Měla z našeho seznámení velikou radost. Mluvila se mnou po našem. V poslední době už se mi romsky mluví dost špatně, protože s nikým romsky nemluví. Romové se mnou mluví jenom po gádžovsku.

Potom jsem za Milenou jezdil sem do Prahy. A Milena jezdila za mnou, pomáhal jsem jí tím, že jsem jí všude doprovázel. Objel jsem s ní celý Plzeňský kraj. Chodili jsme tam po Romech a hlavně po romských hudebnících, také Zbyněk Andrš s námi chodil. A ona si všechno natáčela, to jak s Romy mluví. Jak žili za války, kdo byl v koncentračním táboře, kdo tam zemřel.

Ty návštěvy byly báječné. A když si pak Milena všimla, že mne tyhle věci zajímají, tak mi vždycky jen zavolala: „Lajošku, přijedu, za tebou, a pojedeme do Karlových Varů, pojedeme do Chebu, do Plzně.“ Všude jsem s ní jezdil. U mě doma byl „hlavní stan“, základna, tam jsme se vraceli. A byla tam jedna Romka, paní Undičová. Překrásně zpívala sta-

uplně o jakha delas avri, sar gilavelas. Lakero
rom akana muľa.

*Gondol'inas, hoj pal e Slovensko phirenas tu-
men jekhetane?*

No paľis, paľis geľlam. Bo joj, savi delegacija
avelas, andal e Rusiko abo andal e Poltiko, ta
savoren anelas ke ma, Tachovoste, ko Tacho-
vos. Sovenas ke ma, chanas, a miri romňi ajsi
lačhi has, sar tiri romňi hi. No a paľis mange
vičinda. A joj mange phenelas „Lubošku,
džaha pre Slovensko pal tiro učiteľis, so tut
sikhavelas andre škola.“ No tak me, e Edita,
e Šebkovo the o Andrš geľlam andro koda
cikno lakero motoris. Tak geľlam pre Sloven-
sko ke miro bratrancos. Savore odoj sovas, a
no a prostě phirahas pal o Roma.

Kaj tumen bešenas ko bratrancos?

Torišate, geľlam ke Torišš. A vičinelas pes Jan
Laci. Mira bibakero čhavo has. Paľis geľlam
ke Lipeňa pal jekh učiteľis, so prindžarelas

robylé písňě, a Milena zůstala stát a koukala
s otevřenými ústy. Její muž teď umřel.

Myslel jsem, že na Slovensko jste jezdili společně?

No potom, potom jsme jeli. Protože ona, jak-
mile přijela nějaká delegace, z Ruska, z Pol-
ska, tak všechny vodila ke mně, do Tachova.
Přespávali u mě, jedli, a moje žena byla tak
hodná, jako je tvoje žena. No, a potom mi za-
volala. A říkala mi: „Lubošku, pojedeme na
Slovensko za tvým učitelem, který tě učil ve
škole.“ No, tak jsme všichni jeli: já, Edita,
Hanka Šebková a Zbyněk Andrš v tom jejím
maličkém autě. Dojeli jsme na Slovensko
k mému bratranci. Všichni jsme se u něj uby-
tovali a chodili po Romech.

Kde jste bydleli u toho bratrance?

V Toryse, jeli jsme do Torysy. Jmenoval se Jan
Laci. Byl to syn mojí tety. Potom jsme jeli do
Lipán za jedním učitelem, který znal všechny

kale lavutaren Torišatar. He mire bačis prin-
džarelas, bo jov has baro lavutaris. Sa lavuta-
ra has odoj. A mire bačis vičinenas „Sloven-
ský Paganini“, so bašavelas pre lavuta. A odoj
lake koda učiteľis sa delas duma. Hoj jov has
sar režizeris a prostě všadžik, andro rozhlasis
phirlas.

Kodoj bešelas miro bratrancos, so imar
muľa – terno manuš muľa –, ta kodoj amen
mire bačiha bešahas nadur le gavestar, pre
ajso brehocis, a o Roma bešenas andre kolo-
ňija. Tak odoj phirahas, odoj natočinelas pes,
aľe sar amen avahas, ta imar miro bratrancos
savoren vičinelas a bašavenas amenge. No
a e Milena sa natočinelas peske. Tak andro
gav has učiteľis a les has suboris, Torysa pes
vičinelas. A jon andro oda suboris bašavenas,
savore Roma a o gadže khelenas. Jon andre
Vichodno vihrajinenas perša ceni. No a palis
miro bačis imar has nasvalo pre rakovina,
čoro, igen terno manuš muľa. Tak geľľam pal
leste dži andre špitaľa, jov denašťa andal e špi-
taľa a avľa ke Toriša, hoj amenca odoj te avel.
A právě pal leste vakerenas oda „Slovensko
Paganini“, so bašavlas.

*Akanake me na džanaŋv, andre save berša sas,
kana tumen phirenas pal o Plzeňsko okresis, pal
o Plzeňsko krajos la Milenaha?*

Mek has Svaz Cikánů-Romů andre kada
berš. Ale joj pomožinda, o Devloro lake mi
del lehko phuv, joj amenge pomožinda savo-
reha. Kaja problematika romsko, mi avel sa,
adaj bi pes na dokerďas aňi o Ščukas, ňiko, te
na ulahas e Milena. Pisišága a kajse vĵeci, oda

hudebníky z Torysy. I mého strýčka znal, pro-
tože i on byl velkým hudebníkem. V té oblas-
ti byli všichni hudebníky. A mému strýčkovi
říkali „Slovenský Paganini“, hrál na housle.
A tenhle učitel jí o všem vyprávěl. Že byl něco
jako režisér a chodil všude, do rozhlasu a všu-
de možně.

Tam bydlel můj bratranec, který už je po
smrti – zemřel velmi mladý –, a se strýčkem
jsme tam bydleli nedaleko vesnice na takovém
menším svahu, a Romové bydleli v osadě.
Tam jsme chodili a tam se všechno natáčelo.
Jakmile jsme přijeli, můj bratranec všechny
svolal a oni nám zahráli. A Milena si všechno
natáčela. Ve vesnici byl učitel a ten tam měl
soubor Torysa. A ti Romové (včetně strýčka)
v tom souboru hráli a gádžové tancovali. Ve
Východné vyhrávali první ceny. No a potom
měl strýček rakovinu, chudák, zemřel velmi
mladý. Tak jsme za ním jeli až do nemocnice.
On z té nemocnice utekl, přijel do Torysy, aby
s námi pobyl. A právě o něm se mluví jako
o „Slovenském Paganinim“, jak uměl hrát.

*Rád bych věděl, v jakých letech jste s Milenou ob-
jížděli Plzeňský okres, Plzeňský kraj?*

V tom roce ještě existoval Svaz Cikánů-
Romů. Ona moc pomohla, Bůh jí dej lehkou
zem, ona nám pomohla se vším. Kdyby neby-
lo Mileny, tak se romská otázka nikdy nedo-
stane tam kde je, nikdo by ji nedostal tak da-
leko, ani Emil Ščuka ne. Písemné materiály

sa e Milena pripravinelas. Savore Romen džanelas. Tak paľis amen samas Krompachoste, odoj pre ajso brehos bešenas o Roma. A has len sar zemľanki. A paňi pijenas kajso, sar brišind delas, andre jama džalas oda paňi, tak oda paňi pijenas a dešupandž džene andre jekh kher, andre jekh koliba bešenas.

Tak džanes sar oda has. Me rovavas te dikhavas pre kole Romen abo pre kole čhavoren, na has len so te... A kajča e Milena has ajši, hoj adaj stradelas perdal lende gadora a odoj ľidžalas, kaj potrebinelas. A la o Roma savore džanenas. A me mišľinav mange, hoj našadam manušes ajses, hoj phares pes ajso manuš arakhla. A na has lake olestar nič. Phenav tuke, amen džahas pre Slovensko amare lovendar, joj tiš peskere lovendar a peskero motoris. Sthovahas amen pro benzinos a džahas a ňiko lake na delas love, ma mišľin tuke, hoj lake vareko delas. Možno hoj sar pisinelas knižki a kavka. Joj akana pal ma kamľa te pisinel knižka, sar začňindom. No čori na dopisinda, aľe hin la odoj pal ma materiála bare, takže me bi tut mangavas, hoj tu pokračines andre lakeri buťi.

Man hin kajsi godi sar la, pal o Roma, me kamav te aven opre o Roma, hoj te den paťiv le Romenge o gádže.

Amen pes zdžahas, joj avelas ke amende. Miri romňi phenel: „Mileno, ľiker tut sar khere!“ A miri romňi has andre špitaľa, has la potrat. A e Šebkovo, e Milena a e Edita avle ke amende. No, man has telefonos, la Mile-nake miri romňi vičinelas: „Mileno, mangav tut pro Del, me mange mišľinav, hoj tu man

a podobné věci, to všechno připravovala Milena. Zнала všechny Romy. Potom jsme byli v Krompachách, tam bydleli Romové v takovém svahu. A měli ještě zemľanky. Pili dešťovou vodu z jámy. Patnáct lidí bydlelo v domě, v jedné chatrči.

Tak si to dovedeš představit, jak to vypadalo. Já jsem brečel, při pohledu na ty Romy nebo na ty děti, neměli co... Jenže Milena byla taková, že pro ně sháněla oblečení a odvážela ho tam, kde bylo potřeba. Ji znali všichni Romové. A já si myslím, že jsme ztratili člověka, že se takový člověk už těžko najde. A neměla z toho nic. Říkám ti, jezdili jsme na Slovensko za vlastní peníze, ona taky za své a vlastním autem. Složili jsme se na benzín a jeli jsme. A nikdo jí nedal peníze, nemysli si, že by jí někdo dal. Možná jenom, že jak psala knížky a tak. Teď zrovna chtěla napsat knížku o mě, jak jsem začínal. Bohužel ji nedopsala. Má o mě spoustu materiálů, takže bych tě prosil, abys ty pokračoval v její práci.

Přemýšlím podobně jako ona, mám podobné názory na Romy, chtěl bych, aby Romové získali úctu a respekt ostatních, od Neromů.

Scházeli jsme se, ona jezdila k nám. Moje žena říká „Mileno, chovej se tu jako doma!“ Moje žena byla v nemocnici po potratu. A Hanka Šebková, Milena a Edita přijely k nám. Zazvonil telefon, žena volala Mileně: „Mileno, prosím tě, doufám, že mě nepotřebuješ. I když bych byla doma, stejně bys vaři-

na potrebinas (sar pes phenel romanes..), me stejne bi odoj avahas khere a tu bi stejne tavehas. Ker tuke so kames, kajča ker kavka hoj tumenge laches te avel ke amende.“ No me phenav „Kadaj hin tut savoro, kodoj hin o mas...“ „Joj, joj, joj pal o mas mange ma de duma!“ – e Milena, bo joj mas na chalas. „Kodoj hin tut ciral, kodoj hin tut armin, taven tumenge so kamen.“ Tak jon perdal ma tavenas. Avavas khere andal e buti no a imar phenel la „Tak Lajošku, av cha!“ Me phenav „Na chava Mileno, tu manca mušines...“ „Joj, joj, joj, Lajošku me akana.“ „Na, mušines manca ta chal.“ No, tak e Šebkovo diňa la the man, no a chahas jekhetane. No a bešahas andro motoris a imar džahas pal o Roma te dikhel.

E Milena has manušni ajsi, hoj me mek na dikhľom kajse manušes sar joj. Me phendom Cheboste le Romenge hoj e Milena muľa, kavka o apsa lenge džanas. Oda has amari učiteľka, oda has amari daj, oda has sa. Sa delas ča andro Roma. Sar joj rado dikhelas le Romen.

Kada, so joj kerďa, na del pes te poťinel lovenca. Jekhvar has prednaška Sokolovoste. Odoj has calo krajsko komisija, kaj me somas andre oja komisija. No a chudňa te vakerel, *odborně, to nemělo chybu*. Me somas avka barikano andre late sar del duma. Joj delas duma sar andro svetos, sar pes pal o Roma pisinel, hoj adaj bi kamelas te kerel tiš oda, hoj pal o Roma o knížki. Jon korkore peske te keren knížki. A odoj o mistopredseda phenel „Ma ruš pre man, Hübschmannovo, aľe kadaj zapadňackere nazori na presadzineha“. A me

la. Dělej si, na co máš chuť, aby vám u nás bylo dobře.“ No a já říkám: „Tady máš všechno, tady máš maso...“ „Jaj, jaj, jaj, o mase mi ani nemluv“ – protože Milena maso nejedla. „Tady máš tvaroh, tady máš zeli, uvařte si, co chcete.“ Tak nakonec ony vařily pro mě. Jakmile jsem přišel domů z práce, hned říká: „Tak Lajošku, pojď se najíst!“ A já na to: „Ne, Mileno, nebudu jíst, dokud ty nebudeš jíst se mnou...“ „Jaj, jaj, jaj, Lajošku, já teď...“ „Ne, musíš se mnou pojíst.“ No, tak Šebková nandala jí i mně a jedli jsme společně. No, a potom jsme nasedli do auta a už jsme jeli za Romy.

Milena byla takový člověk, jakého jsem v životě neviděl. Jakmile jsem řekl Romům v Chebu, že Milena zemřela, tekly jim slzy. Ona byla naše učitelka, byla to naše matka, ona byla vším. Všechno ze sebe dávala do Romů, tolik je měla ráda.

To, co ona v životě udělala, se penězi vyvážit nedá. Jednou měla Milena přednášku v Sokolově. Sešla se tam celá krajská komise, i já jsem byl v té komisi. No, a ona začala přednášet, odborně, to nemělo chybu. Byl jsem na ni strašně hrdý, jak ona dokázala mluvit o Romech. Mluvila o tom, jak se ve světě píše o Romech, že ona by chtěla dělat podobné věci u nás, psát knížky o Romech. Aby i oni sami psali knížky. A místopředseda říká „Nezlob se na mě, Hübschmannová, ale tyhle západní názory tady neprosadíš.“ Tak jsem se

imar cholaha hlasindom man, gejlom kijo mikrofonos a phenav leske: „*Soudruhu místopředsedo, my tady pani doktorke Hübschmannovej musíme poděkovat, co pro nás udělala. A ne, že jí budeme vyčítat. Copak na západě neexistují Romové a oni si píšou sami té knížky. A samozřejmě, vydávají tam knížky, proč bychom se od nich nemohli naučit. Mileno! Z toho místa od mikrofonu, já ti osobně děkuji za všechny Romy v Československé republice, pre to, co ty jsi pro Romy udělala. A na úkor svého volna, ty nemáš z toho absolutně nic. Byl som s tebou na Slovensku a viděl som, kolik peněz jsi do toho dala, ale nevrácí se ti to*“. No tak igen cholisai'ila pre ma oda mistopredseda krajského výboru.

celý našťvaný přihlásil, šel jsem k mikrofonu a říkám: „Soudruhu místopředsedo, my tady paní doktorce Hübschmannové musíme poděkovat, za to, co pro nás udělala. A ne, že jí to budeme vyčítat. Copak na západě neexistují Romové, a oni sami si ty knížky píšou. A samozřejmě, tam ty knížky vydávají, proč bychom se to od nich nemohli přiučit. Mileno, z tohoto místa od mikrofonu, ti osobně děkuji za všechny Romy v Československé republice, za to, co jsi pro Romy udělala. A na úkor svého volna, ty z toho nemáš absolutně nic. Byl jsem s tebou na Slovensku a viděl jsem, kolik peněz jsi do toho dala, ale nevrácí se ti to.“ No a tak se na mě tehdy místopředseda krajského výboru dost rozzlobil.

The kana denas duma tumen jekhetane, pal sos-te denas duma?

Ta kerahas amenge planos. Kaj perše džaha, sa napisinela. So odoj keraha. Či džaha pro narodno viboris. Andre škola te dikhel. Například ko Sokolovos gejlam andre škola. Avlam kijo rjaditelis predstavindam amen, hoj odoj jekh romňi sikhavelas, učitelka. Tak phendom, či šaj bi avahas te dikhel sar sikhavel. No phenda amen: „No sedněte si do lavice vzadu.“ A odoj e Milena peske kerlas poznamki. Palis dahas duma pal oda, kada pes mange na pačinel, kada pes na pačinel lake. „Luboši, soske na sikhlon o čhave romanes? Soske na sikhlon? Kada mušines te presadzinel, hoj pre škola pes te sikhavel romanes.“

A ko la rado dikhelas, o Emil Ščukas. Igen la rado dikhelas. Všadzik phirlas. Džanes so kerda? E Indira Gandhiová vičinlas le Romanen ke peste andre Indija. Phenel mange: „Luboši, chceš tam íst? – no pokusime se.“ Avlom pro krajský národní výbor a oda Vindl phenel mange: „Súduhu Horvathe co ty tam potrebuješ íst, tady potrebuješ pracovať.“ A sa hjaba, o letadlos hjaba, o chaben sa. No a na mukle man. A palis kamlom te džal pre Peršo, Prvý světový kongres, o Cibulas kerlas. A tiš man na mukhle, na mukhle man. A sar oda, hoj la Milena mukhenas všadzík? Tak joj has sar novinarka, na. Andro rozhlas, la has legitimacija, tak la mukenas. A joj mange phenel: „Luboši našti vaš kada kerav nič, kale komunistenca na del pes te vakerel, jekhvar phenen na, tak na.“

Když jste se společně bavili, o čem jste mluvili?

Vymýšleli jsme plán. Kam půjdeme nejdřív, všechno se zapsalo. Co tam budeme dělat. Jestli půjdeme na národní výbor. Podívat se do školy. Například v Sokolově jsme se šli podívat do základní školy. Přišli jsme k řediteli, představili jsme se. Učila tam jedna romská učitelka. Požádal jsem, jestli bychom se mohli podívat do třídy, jak vyučuje. Ředitel nám řekl: „Sedněte si do zadní lavice.“ A Milena si dělala poznámky. Potom jsme o tom společně mluvili, to se nelíbí mně, tamto se zas nelíbí jí. „Luboši, proč se romské děti neučí romsky? Proč se to neučí? To musíš prosadit, aby se ve škole učila romština.“

A kdo ji měl rád, Emil Ščuka. Moc rád ji měl. Všude chodila. Víš co udělala? Indira Gándhiová zvala Romy k sobě, do Indie. Říká mi: „Luboši, chceš tam jet? – pokusíme se.“ Přišel jsem na Krajský národní výbor a ten Vindl mi povídá: „Soudruhu Horváthe, k čemu bys tam jezdil, tady potřebuješ pracovat.“ A všechno zdarma, doprava zdarma, strava zdarma, všechno. No, nepustili mě. A potom jsem chtěl jet na První světový kongres Romů. A taky mě nepustili, nepustili mě. A jak to, že Milenu pustili všude? Asi proto, že byla novinářka. Pracovala v rozhlase, měla legitimaci, tak ji pustili. A ona mi říká: „Luboši, nemůžu pro to udělat nic, s těmi komunisty se nedá mluvit, jednou říkají ne, tak ne.“

Kana chudľas te phirel the e Hanka Šebkovo?

Joj kerlas andro rozhlasís, a la Milenaha pes skamaradňinda, na džanav kana, bo jon avile ke ma savore trin džeňa. E Mileha, e Šebkovo, e Edita. No tak jon pes imar igen čirla džanen. A e Šebkovo has viborno džuvľi.

E Milena tiš ča kamelas, hoj ta Červeňáková, aby šla na romistiku. A Milena: „Jéžiš Luboši presvedč tvoju neteř, ať jde na romistiku.“ „Ale já tomu strejdo nerozumím, já budu pomáhat i tak Romům, když je budu obhajovat.“

Me kamav kole manušen, so nane barikane, so keren so kempel, aver nič.

No tak joj nane barikaňi.

Kdy s vámi začala jezdit i Hanka Šebková?

Ona pracovala v rozhlase, a začala se s Milenou kamarádit, nevím přesně kdy, jezdili ke mně všechny tři. Milena, Hanka Šebková a Edita. No, ony se vzájemně znaly dost brzy. A Šebková byla výborná ženská.

Milena taky chtěla, aby ta Červeňáková, aby šla na romistiku. A Milena: „Jéžiš Luboši, přesvědč svoji neteř, ať jde na romistiku.“ „Ale já tomu, strejdo, nerozumím, já budu beztak pomáhat Romům, tím že je budu obhajovat.“

Já mám rád skromné lidi, co dělají, co je třeba, a víc nic.

No, a ona není namyšlená.

*Otázky kladl Peter Wagner
Přepis a překlad Veronika Pletichová*

— Milena

Jako student etnografie Jagellonské univerzity v Krakově (1968-72) jsem se zabýval romskými osadami v polské části Spiše. Byl jsem fascinován tehdy málo známou etnografickou skupinou žijící v Polsku a sháněl na to téma literaturu. Ovšem v Polsku kromě J. Ficowského a Lecha Mroze nebyli vědci, kteří by se touto oblastí zabývali. Při hojné četbě v češtině i slovenštině jsem narazil na jména tří vědkyň z Československa, jejichž publikace se pro mě staly hlavním pramenem poznatků a inspirace. Byly to Emília Horváthová, Eva Davidová a Milena Hübschmannová. Tu první jsem nikdy neměl příležitost potkat, se dvěma zbývajícemi jsem se spřátelil. Milena mne navštívila poprvé, když jsem v Tarnově zorganizoval velkou výstavu, první svého druhu v Polsku: „Cikáni v polské kultuře“ (1979). Cítil jsem se tehdy poctěný, že jsem se spřátelil s tak významnou osobností. O dva roky později za mnou přijela s D. Smithem z Leicesteru, vynikajícím znalcem Romů a jiných kočovníků v Anglii. Tehdy jsme strávili několik dní návštěvami romských osad na polské straně Karpat. Z tohoto výletu vzpomínám především na sympatický večer u Popradu, kde jsme si obstarali nocleh. David nám vysvětlil základy konstrukce stanů anglických kočovníků, jeden takový model sám postavil a já ho fotograficky zdokumentoval. Milena tehdy zasněně plánovala cestu autem do Indie. Prohlížel jsem si její vysloužilou škodovku a myslel si, že je to šílený nápad, ona však byla tak plna entuziasmu, a tak vehementně vysvětlovala, co to auto dokáže a kde už všude bylo, že rozptýlila veškeré mé pochybnosti. Samozřejmě, nedlouho po té odjela do Indie. Ale nakonec snad přeci jen ne tím starým krápem.

Já ji poprvé navštívil r. 1983. Bydlel jsem u Mileny ve Štěpánské několik dní a ona mě několik dní vozila po romských rodinách v Praze i okolí. Sbírala tehdy materiál o romských umělcích. Navštívili jsme umělce jako je Jozef Fečo, cimbalista Ladislav Taragoš, Marta Bandyová, zedník a známý řezbář Ernest Dančo z Benátek u Mladé Boleslavi. Dvakrát jsme zajeli do Úštěku, kde bydlel známý umělec Rudolf Dzurko. Mnoho hodin vyprávěl o svém životě a při tom vynesl do zahrady desítky sklem malovaných obrazů, abych je mohl fotografovat. Naplánovali jsme s Milenou výstavu Dzurkových obrazů v Tarnově. Ta se ovšem pro vysoké náklady nemohla nikdy uskutečnit. V létě roku 2004 jsme se viděli naposledy. Nečekaně mne

navštívila v mém muzejním kabinetě na Rynku 21 v Tarnově se svým bratrem Antonínem, který přijel z Kanady. Jak to obvykle v takových situacích bývá, povídání bylo chaotické, já roztržitý, Milena se omlouvala, že mě tak náhle a bez ohlášení přepadli. Jeli pak dál, snad na Ukrajinu, to už si nepamatuji. Antonín mi udělal několik fotek, které mi pak poslal v podobě pěkných portrétů na CD. Právě jsem dokončoval korektury druhého vydání své knihy *Nie bój si' Cygana* (Neboj se Cikána, *Fundacja Pogranicze*, Sejny, 2004) a poprosil jsem Antonína o souhlas k použití jedné z jeho fotografií pro svou podobenku v knize. Ta samá fotka se pak objevila také na obalu slovenské verze této knížky (*Neboj sa Cigána*, Romani Vodži 2004). Chtěl jsem Antonínovi poděkovat za fotky slovenským vydáním knihy, ale nemohl jsem najít jeho adresu. Dotaz na ni jsem poslal Mileně na mail Romano Džaniben. Už ani nevím, proč ne jednoduše do její schránky. Odpověď jsem dostal až po dvou měsících a možná i později. V počítači jsem si uchoval ten její poslední dopis pro mne:

| V době naší společné cesty na návštěvě romské rodiny v Praze, 1983 | W. Dudziak |

— Original Message —

From: Milena Hübschmannová

To: Adam Bartosz

Sent: Sunday, September 04, 2005 8:47 AM

Subject: adresa

Milý Adame,
promiň, že odpovídám tak pozdě. Ale dostala jsem teprve nedávno Tvůj e-mail.
Bráchova adresa je Tonda Hübschmann ...

Brácha bude mít určitě z Tvé knížky velkou radost.
Já se ji snažila přelouskat kdysi v polštině – moc se mi líbila – slovenské vydání mám, ale ještě jsem se nedostala k četbě.

Teď je u nás úžasně zajímavá výstava: „Roma rising“ – fotky asi šedesáti romských umělců, vědců, lékařů, učitelů, politiků – dělal to Chad Wyatt – americký černošský fotograf (který je úplně bílý! Tak bílého černocho jsem ještě neviděla. Matka „bílá“ otec Afroameričan). Výstava byla v Muzeu romské kultury, teď je v Praze ve velice prestižní budově – Belvedere, Letohrádek královny Anny, na Hradě.

Moc Tě pozdravuju, měj se krásně

Milena

Měj se krásně

To bylo poslední, co jsem od Mileny obdržel. O čtyři dny později přišla informace o Milenině smrti. Jak náhlé a tragické. Několik měsíců před tím, když u mne byla s bratrem, prosila mne, abych nezapomněl poslat do redakce Džanibenu vzpomínku na Hanku Šebkovou. Což nás tehdy mohlo napadnout, že zakrátko budu psát podobné vzpomínky na Milenu? A nyní se obě – Hanka i Milena – radují ve společenství duší těch, kteří odešli dříve a čekali na ně. Budou společně čekat na náš příchod.

Z polštiny přeložil Zdeněk Kratochvíl

— My meetings with Milena

Thomas Acton

It is 26 years since I met Dr. Hübschmannová first in Hungary in 1979, and she was by then already one of the leading authorities in the world in Romani ethnography and linguistics. She had already been a friend and collaborator with my colleague Dr. Donald Kenrick for many years. She contributed a paper on Romani cuisine to the festschrift which I edited for him, which was at once truly scholarly, but also light-hearted, and even mouth-watering. The field of Romani studies is notable for the warmth and supportiveness of scholars and students towards one another, but even in such a friendly group, her helpfulness to other scholars, activists and students shone out as exceptional and remarkable. Her memorial is not only in her published works, but in the continuing writing and teaching of those whom she taught and inspired.

Thomas Acton, October 2005

Donald Kenrick

I first met Milena Hübschmannová in August 1968 – the day after Soviet troops arrived in Prague. I was travelling from country to country collecting material for the book *Destiny of Europe's Gypsies*. The intention was to travel with Milena to Slovakia and do some interviews with Roma who had lived through the Second World War.

I arrived in Prague from Poland to find a Soviet tank standing outside the railway station but set off anyway by tram to the suburb where Milena was then living. Older readers will remember that the Czechs had taken down all the road nameplates to confuse the invaders and were very doubtful about helping a foreigner to locate any individual's flat. However, I managed to leave a note saying I would go to the hotel nearest the station. Well past midnight I was in bed and who should arrive defying the curfew but Milena to take me to the family flat.

Clearly for me to travel to Slovakia was out of the question and – for the record – the interviews on Slovakia in that book were those made by my co-author Grattan Puxon earlier in the year. So, I stopped briefly in Prague and went on to Vienna.

Our friendship was established as we toured the turbulent streets and I later visited Prague several times and Milena came to England. We were working on translations of tales and songs from Czechoslovakia to be published in England but in the end could not find a publisher willing to take on the financial risk.

We did however later make a study journey together by car from Prague through Hungary and Romania to Bulgaria. On the way I was impressed not only by Milena's command of different Romani dialects but also the ease with which she was accepted by the Roma everywhere we stopped and how within minutes out came the heavy tape recorder (loaned by Prague radio) and the singing started. A song collected on that trip was included in the cassette tape *Vlaxi Roms* (Folktracks FSE-60-608).

The journey came to an abrupt end when I was arrested in Bulgaria in the town of Kotel for making scientific investigations on a tourist visa. While Milena was wandering around the Rom mahala I had been collecting the names of colours for *Atlas Linguarum Europae*, another project in which Milena had collaborated. I had to leave the country within 24 hours and Milena decided to return to Prague early dropping me off at Bucharest airport.

The political changes in eastern Europe made it easier for me to visit Prague – on one occasion I attended her language class at the University – and for Milena to go to international conferences. We met at many of these. My last memory is walking along the harbour front in Hamburg with some other linguists trying to find a restaurant for her that served vegetarian food.

Milena and her students had been collecting the stories of survivors from the Second World War in Slovakia for many years and had unearthed many previously unknown facts. From these she compiled an article for the third volume of the series *Gypsies during the Second World War*. Financial problems delayed the production of this volume but eventually the University of Hertfordshire in the United Kingdom agreed to publish it. Milena's article was translated from Czech, edited by me and sent back to Prague for checking. Milena was meticulous in getting every accent in the right place and rechecking the documentary references. I think that almost the last thing she did before that fateful journey to South Africa must have been to post the final corrected typescript back to me.

This will appear in 2006 in volume 3 of the series and will be a fitting monument to the mutual love and respect she had for the Roma of Slovakia.

Dr Donald Kenrick
London December 2005

Milena Hübschmannová
– pedagožka

— Milena Hübschmannová a romistika na vysoké škole

Paní doktorku Hübschmannovou jsem poznal na podzim v roce 1990. Studoval jsem tehdy na filozofické fakultě Univerzity Karlovy český jazyk a literaturu a dozvěděl jsem se o výběrových kurzech romštiny, které tam tehdejší učitelka urdštiny Hübschmannová pro zájemce pořádala. Od známé jsem na ni dostal telefonní číslo domů a hned při prvním telefonátu z ní sálalo nakažlivé nadšení: měl jsem určitě přijít hned na další hodinu, a nakažlivé nadšení pro romštinu pak pokračovalo každý týden. Hned v létě 1991 zorganizovala velikou výpravu všech zájemců o Romy na východní Slo-

vensko. Najala ubytovnu v Kropáčích, ve které se postupně kromě nás shromažďovali také její žáci „nulté generace“ z jazykové školy, romští i neromští novináři, Češi i cizinci, americká aktivistka sledující lidská práva, italský filmař atd. Většinou jsme se pohybovali po skupinkách, ale na jeden den dokonce paní doktorka najala autobus a osazenstvo ubytovny společně navštívilo většinu romských osad v okolí. Takovou masovou akci by si dovolil buď úplný ignorant, anebo naopak někdo, kdo je mezi Romy skutečně doma – a to byla právě Milena Hübschmannová.

Na místě kurzu romštiny pro zájemce skutečně v roce 1991 vznikl na tehdejší Indo-logickém ústavu řádný studijní obor romština. Já jsem si ho přibral jako druhý obor a postupně se stával mým prvním. Z romistiky se odchází obtížně... Na vysokých školách ve světě v té době existovaly pouze kurzy jazyka nebo etnologie zaměřené na Romy, ale romistika v tomto pojetí, jako pětileté magisterské studium soustředěné na romskou tematiku, to byl světový

| Zvolen, 1993, Milena Hübschmannová se svými studenty romistiky při putování za romskými pamětníky druhé světové války. Jan Červenka (autor tohoto článku) je vpravo dole
| foto Lada Víková |

unikát. Ještě řadu let poté byla naše fakulta jediným pracovištěm na světě, kde takové studium probíhalo.

V prvním běhu nás studentů bylo asi sedm. Věk nesourodé skupiny se pohyboval od devatenácti asi do čtyřiceti. Hübschmannová učila téměř všechny předměty sama, jak to ostatně na malých jazykových oborech bylo zvykem. Od začátku hledala způsob, jak celý obor vyučovat. Ve výuce převládala „integrální romistika“, z jazyka se přecházelo do reálií a zpět, a nezáleželo tolik na tom, jaký název má zrovna předmět na rozvrhu, nebo zda je vyhlášena přednáška anebo seminář. Byli jsme prostě žáci Mileny Hübschmannové. Občas s námi alespoň na některé hodiny chodili pravidelně jiní zájemci o romštinu nebo romistiku. Paní doktorka střídala přístupy k látce a střídala dokonce jazyky, ve kterých se přednášelo. Kromě romštiny to byla jeden čas angličtina, protože s námi dost soustavně chodil Američan. Jedna spolužačka tedy překládala celé hodiny dvěma dalším, které anglicky neuměly. Byla to obrovská škola i zážitek – neštěstím samozřejmě bylo, když měl někdo zájem o konkrétní pravidelnou přednášku z rozvrhu. Takhle později celkem pravidelně trpěli studenti tamilštiny, kteří se pokoušeli navštěvovat výběrovou přednášku „Náboženství Romů“: Jednou se doháněla gramatika, podruhé přišel romsky mluvící host a potřetí se dozvěděli, že jim jedna hodina utekla, protože se v úterý doháněla právě ta látka zameškaná kvůli romskému hostovi. Na výzkum do romských osad jsme jezdili společně (v tom množství stačila dvě auta a ještě se vešel i fotograf) a asi dvakrát také bylo soustředění na něčí chatě, kde se přepisovaly nahrávky a konzultovalo se. Když se na fakultě předělávala podlaha, učili jsme se u paní doktorky doma.

Jelikož jsme byli unikátním oborem a navíc u nás panovala otevřenost, chodilo k nám čím dál více nejrozumnějších hostů, zejména novinářů, a naši nejčastější odpovědi ve škole se stávalo vysvětlování, proč studujeme romštinu, a to v několika jazycích. Pod náporu hostů se někdy ve druhém ročníku začalo paní doktorce variabilní vyučování už úplně drolit pod rukama. Nakonec návštěvy sama zrušila, chodili k nám už jen lidé přínosní pro vyučování, a samotný výklad se trochu zpravidlnil.

Charisma paní doktorky bylo mimo jiné způsobeno osobní pozorností věnovanou každému člověku. Držela v paměti velkou spoustu lidí, se kterými přicházela během života do styku, a dokonce i v době, kdy bylo studentů daleko více a jí už bylo sedmdesát let, zajímalo ji, kdo ze studentů s kým chodí, jaké má osobní problémy a podobně. Od našeho ročníku taky dostávala dárek ke každým narozeninám. Později na přijímacích zkouškách či konzultacích občas udivila studenta zjištěním, že zná jeho babičku nebo bývalého učitele. Po létech polosamělého boje za uznání Romů si vážila každé duše, která se zajímá o Romy a romství, a my, porevoluční studenti, jsme byli trochu nezaslouženě touto přízní zahrnuti. (Na druhou stranu je třeba říci, že zhruba do roku 1997 bylo romské téma v české společnosti podobně

podceňované jako před rokem 1989 a studentů romistiky na univerzitě nebylo o moc více než kdysi v pražské Státní jazykové škole.) U Hübschmannové bylo nepředstavitelné, aby někoho ze svých seabemě naučených „spolubojovníků“ vyhodila od zkoušky, nebo dokonce ze studia. Vždy si zakládala na pozitivní motivaci, a dle mého názoru to bylo někdy až demotivující. Zkoušení vůbec neměla ráda, a u ročníku, který jsme později učili už společně, mi ráda přenechala veškeré průběžné zkoušení romštiny. Věnovala ovšem obrovské úsilí tomu, aby nebyl nikdo vyhozen, byť jen napoprve, od státnice.

Hübschmannová se snažila Romům i pomáhat a vést k takovému pocitu odpovědnosti i nás. Když se například dělilo Československo a Romové měli známé problémy s občanstvím, chodili spolužáci s informačními letáky a radili se získáním českého občanství. Romistika nebyla v podání dr. Hübschmannové jen vyučovacím předmětem. Přestože nám samozřejmě chtěla předat co nejvíce informací o jazyce, etnologii a dějinách Romů, neustále se snažila nám zároveň předávat i svou lásku a úctu k nim, a svým způsobem bylo její pojetí až dost ideologické. Kriticky myslícímu člověku byla někdy nepřijemná určitá myšlenková kontrola, byť podložená přirozenou autoritou. Hübschmannová si dávala velmi záležet na tom, aby žádná informace, která od ní vyjde – nejen o Romech obecně, ale i o kterémkoli jednotlivém Romovi – nevznívala negativně. Myslím si však, že tento přístup byl v mnohém důležitý, že nebýt jeho, pochopili bychom z romistiky daleko méně a přirozená lidská tendence k přijímání unáhlených názorů založených na vlastní zkušenosti by nám zabránila pochopit hodně z romského světa. Navíc: kdo poslouchal pozorně, mohl se právě z jejího výkladu naučit různost přístupů a kritérií, která se zřetelem k celkovému vyznění kombinovala, souvislosti mezi velkou historií a mikrohistorií, mnohé poznatky ze sociolingvistiky, význam kritické práce s prameny apod.

Hübschmannová vždy toužila mít romské studenty, chtěla, aby Romové nebyli pouze objektem dění. Co nejvíce vodila romské hosty do vyučování a zapojovala je alespoň napohled jako partnery a konzultanty, všechny studenty vybízela k co největšímu kontaktu s Romy. Na mnohé otázky, kterými byla jako odbornice zasypávána, odpovídala: „Zeptejte se Romů, co si o tom myslí. Proč se na jejich názor ptáte mě?“ Myslím, že si vždycky uvědomovala nebezpečí „romistiky bez Romů“, která by se utopila v různě inteligentních, vnitřně logických dílčích hypotézách, jejichž autoři by – mnohdy i oprávněně – sklízeli úspěch u neromistické veřejnosti. Těmto hypotézám by však neměl kdo oponovat, protože romisty by se stávali pouze zvědaví, případně i moudří Neromové, kteří poznali „terén“ jen v míře nezbytně nutné.

Náš ročník skončil v roce 1996 a teprve tehdy se otevřel další běh studia, jak to bývalo zvykem u malých oborů. To už jsem dr. Hübschmannové trochu pomáhal jako doktorand.

Kromě jistých odborných „daností“ nebo dogmat komplikovaly mou spolupráci s paní doktorkou i organizační otázky, které jsem na oboru od konce devadesátých let postupně pře-

bíral. Vize, dobré nápady a vůle u ní měly odvrácenou stránku v nekonzistenci pokynů a postojů, což ji však bohužel nezbavovalo snahy mít všechno pod kontrolou, takže málokterý její spolupracovník to zvládl alespoň bez nervového vypětí.

Studentů přihlášených v roce 1996 už bylo přes čtyřicet, přijatých bylo dvacet sedm (studium nakonec z různých důvodů dokončila asi polovina). V té době začínala masivní romská emigrace a následný zájem o romské téma ve světě i doma. Romistika se stávala – alespoň teoreticky – důležitým oborem. Místo očekávaného rozvoje oboru však začaly problémy s existencí: jednou jsme se dozvěděli, že bychom měli přejít na jinou fakultu, pak zkrátili paní doktorce úvazek na polovinu, protože přestala splňovat věkový limit, a nakonec se zjistilo, že nemůžeme po dalších pěti letech otevřít studium, protože obor – mezitím akreditovaný nezávisle na indologii – nevede docent. Hübschmannová tedy musela sebrat své celoživotní dílo, obhájit ho jako docentskou práci, a romistika mohla pokračovat. Rok předtím jsme dokonce dostali samostatnou malinkou kancelář, ve které sídlí romistika dodnes, a formálně jsme se stali v rámci ústavu oddělením – Seminářem romistiky, i když pravomoci nejsou velké.

Navíc se konečně sešly vládní dotace a granty, a z půl úvazku se staly úvazky tři, i když zatím málo placené a nejisté. Na fakultu přichází Hübschmannové dlouholetá žákyně, kamarádka a očekávaná nástupkyně, PhDr. Hana Šebková. V letech 2002 a 2003 přijímáme dva ročníky za sebou, zvláště v tom druhém jsou vysnění rodilí mluvčí romštiny. S prvním z ročníků podnikne sedmdesátiletá Hübschmannová opět po letech velkovýpravu na Slovensko, do Bystran, a spí se tentokrát přímo v osadě.

S Hankou Šebkovou stále uvažujeme, jestli by si jako nástupkyně Hübschmannové měla formálně dokončit magisterské studium romistiky, a publikace, jejichž byla spoluautorkou, podat jako diplomovou práci, nebo si na nich udělat „velký“ doktorát, nebo je dokonce spíše rovnou podat jako docentskou habilitaci. Všechno je ale jinak: Hance diagnostikují rakovinu, a v roce 2004 umírá. Bylo jí 52 let.

V polovině roku 2004 přichází místo Hanky Máša Bořkovcová, nejnadějnější absolventka nástupního ročníku 1996. Ke dvěma ročníkům jsme přijali ještě třetí, a dokonce v dvojnásobném počtu, takže se musel na jazykové hodiny dělit na skupiny. Paní doktorka ráda prohlášovala, že jsem vyhlásil přijímačky proti její vůli, že tři ročníky hned za sebou nechťela. Ve skutečnosti si však vymínila s každou skupinou aspoň jednu jazykovou dvojhodinovku týdně (takže v součtu učila snad nejvíc hodin) a už od přijímaček projevovala „nechťnému“ ročníku osobní přátelský zájem. Celkem zapsaných studentů bylo přes osmdesát, a to už skýtalo obrovskou naději na rozvoj oboru. Dalo se i srovnávat a vybírat. Paní doktorka se mi dokonce s úsměvem pochlubila, že bych z ní prý měl radost: na zkouškách začala dávat i trojky, a několik studentů u ní dokonce muselo zkoušku opakovat.

19.6.1991

ZÁPIS

o zkonšce — odberu — kandidatů (E)

2-Hydroxy-4-methyl-2-pyrone

William H. Bushman, Jr.

Uwaga: * jazykové konkrétne jazykové skupiny

Specializace: **romský jazyk**

Sešlání pracovníků: Katedra Blízkého východu, Afriky a Indie

2000年1月1日

Místní a vřelostní výhledy

Prináša tématy: **romský jazyk a romská kultúra**

Prisijedite izdavaču knjige: **Prof. Dušan Khavital, DrGo**

Doc. PhDr. Odojen Smekal, CSc.

PaDr. Jan Marek, CSc.

Chemical relief in lipid metabolism

Test objectives related to each evaluation are:

Thodopneuste ruberatus n. sp. (isolated pathogenically not possible).

Didaktik Sozialkunde

- Teorie o původu romáing
- Migrace Romů
- Kasty v romské společnosti
- Etymologie názvů Rom a Cikán

Website address:

5235-10

Podiceps cornutus *Linnaeus*

Postgraduate Clinical Innovation

63

¹¹ *referred results* 9 18 ottobre 2008, post. 15 5 giugno 2008, 15/1004/08.

V našej škole sa dosiaľ plánuje vykonávať skúšky (odborná, z matematickej literatúry, z fyziky, z prírodovedy, z jazykov).

Ve školním roce 2005-6 už chtěla docentka Hübschmannová fakultní romistiku postupně předávat. Cítila únavu, možná měla už i trochu pocit, že to navzdory smrti Hanky Šebkové nějak zvládneme bez ní, respektive budeme muset. Netrvala na výuce jazyka, dokonce Máše Bořkovcové nabízela i své oblíbené etnologické přednášky o slovenských Romech, a do budoucna už si ze studentů vybrala nástupce na přednášku Indické sociokulturní zázemí Romů, což byla její snad největší doména. Bylo jí 72 let a chtěla ještě dodělat spoustu mimoškolní práce...

Summary

The author of this memoir, Jan Červenka, PhD, was an assistant of Milena Hübschmannová's from the late 1990's and is currently Head of the Section of Romani Studies, Institute of South and Central Asia, Philosophical Faculty of Charles University, Prague. Červenka was studying Czech language and literature when, in 1990, he took an optional course in Romani given by the teacher of Urdu, Milena Hübschmannová, for interested students. The following year Červenka joined Dr. Hübschmannová on a trip she organized, for anyone interested, to visit a number of Romani settlements in eastern Slovakia. Clearly Dr. Hübschmannová felt at home among the Roma.

In 1991 a Section of Romani studies was created in the former Institute of Indology in Prague. Jan Červenka made Romani studies his major. For many years, Prague was the only place in the whole world to offer a five-year study for a master's in Romani studies.

In the first course there were about seven students. In 1996, more than forty students applied. Dr. Hübschmannová taught almost all the subjects herself, as was customary in small language sections. She alternated her approaches to the material and even the language in which she lectured, depending on who was in her class. They went to Romani settlements together to do research.

Milena Hübschmannová's charisma was partly characterized by the personal care she devoted to each person. She remembered everyone. She was interested in which students went out with whom, what their personal problems were, etc. At entrance exams or consultations she surprised students with assurances that she knew their grandmother or former teacher. During her years of semi-solitary fighting for recognition of Roma she valued every soul who was interested in Roma and "Romness".

She tried to help the Roma and to invest her students with a sense of responsibility toward them. When, for example, Czechoslovakia was split and the Roma had the well-known problems with their citizenship, her students went with information leaflets and advised them on how to obtain Czech citizenship. Romani studies was never just a subject of instruction for her. She constantly tried to share with her students her love and admiration for Roma.

She always yearned to have Romani students. She was aware of the danger of "Romani studies without Roma"

There were problems, among them the possibility that the Section of Romani Studies would have to become part of a different faculty. Dr. Hübschmannová's load was reduced to a half-load because of her age. Then it was ascertained that they could not open the courses because the section – meanwhile accredited independently from Indology – was not headed by an assistant professor. Dr. Hübschmannová had to gather up her life's work and defend it as a thesis for a professorship, and Romani studies could continue.

Government subsidies and grants arrived and a half-load became three loads. Hana Šebková, Dr. Hübschmannová's long-time student and friend joined the faculty. Among the newest students were the dreamed-of native speakers of Romani. At the age of 70, Dr. Hübschmannová again undertook a big student trip to Slovakia and, this time, they slept directly in a settlement. In 2004, there were eighty students of Romani studies in three classes.

Dr. Šebková was expected eventually to replace Dr. Hübschmannová, but she was diagnosed with cancer and in 2004 she died at the age of 52.

In mid-2004, the most promising graduate of the 1996 class, Máša Bořkovcová, took Dr. Šebková's place. In the 2005-2006 school year, Dr. Hübschmannová wanted other teachers to take over Romani studies. She offered Máša Bořkovcová her favorite ethnological lectures on Slovak Roma. She chose a substitute for a lecture on Indian socio-cultural background of the Roma. She was 72 and still wanted to finish a great deal of her non-school work....

Valerie Levy

— Ladislav Goral na hodině náboženství

Jako hosta si na přednášku o náboženství Romů (v letním semestru 2000/2001) pozvala Milena Hübschmannová Ladislava Gorala. Romští hosté byli pevnou součástí studijního programu na romistice. Rozhovor, který s Ladislavem Goralem Milena Hübschmannová místo přednášky vedla, přepsala Adéla Lábusová a je výrazně zkrácen. Velmi trefně ilustruje nejen způsob, jakým Milena Hübschmannová vyučovala, ale také způsob, jakým rozhovory se svými romskými přáteli vedla.

| Milena Hübschmannová na fakultě, 1999
| foto MRK, Jana Horváthová |

O gadže nigda na denas peske čhavoren te bolel. O Roma ada kernas hjus. Lebo daranas, ča-
čes, daranas le Devlestar, te n'avel koja gul'i daj. Amen phenas gul'i daj. A te n'avel e gul'i daj,
te na len lenge le čhaven. Alebo te les na vimeñinel, le čhavores.

A gul'i daj – oda smiertka? Vaj ko hin koda gul'i daj?

Gul'i daj hin... *je smrtka.*

Ahaaa. Ta soske lake phenenas gul'i daj? ... Meriben.

No o meriben, ano. Ola džuvľake, so phirel vaš o manuša či lače či phuj, ta lake amen phe-
nas gul'i daj. Me kada na džanav. Me som už emancipovano manuš, ta me na džanav kada.
O Roma daranas te na len o Del marel vaš o hrjechos. Te vareko čorel, oda hin hrjechos. No
a oda na vaďinlas le Romenge.

No aľe Rom Romestar na čorla.

No Rom Romestar na, aľe oda hin jekh, či čorla gadžestar či Romestar. Čordo hino. Oda na-
šči kidas či hin Romestar či na. Aľe varekana sar čornas le gadžendar, ta oda has tiž binos...

Avka oda hin. Te pařav řařes le Devles, ta na phirava te řorel. Oda hin binos, na? Na kerav avreske phuj, bo oda hin tiř binos. Te pařav. Aře o Roma ehas ajse, hoj dikhenas, so lenge momentalno kampelas. Aře nařti phenav, hoj savore Roma avka...

O Roma daranas igen le mulendar akor. Me na. Me na darav. Me som stejře zvlařtno manuř. Emancipovano.

Na tak imar mek na somas... (*asal peske*) ... a na daravas.

...

O Roma adaj na keren, so keren o Roma Levořate, ře jo.

Napřiklad?

Napřiklad. Te merel o manuř andro kher, pro vichodos, ta pal řov kurke len kodi matraca vaj phus vaj so a řidřan pal o gav, a odoj la rozkeren.

Rozkeren? Na labaren?

Na, na. Rozkeren. A mukhen odoj. Jon phenen, hoj pal o řov kurke pes visarel pale koda manuř a furt hin les kaj te sovel.

Aspoř hin les kaj te sovel pal o gav. Kaj hin rozkerdo oda phus.

A sar kada na keren, ta o mulo phirel pro pados a durkinel a daravel.

A soske kada keren pal o řov kurke?

Oda hin ..., koda ajse *pověřti*. Sar varekana le mulen parunenas pal o trin řives. Oda hin palis pal o Del. No ta o Roma peske ile, na dřanav soske, kala řov kurke. Ař pal o řov kurke akada keren. Aře k'amende akada na keren.

No a so pes kerel kole gadenca pal o mulo. Koda pes labarel, vaj mukhen, vaj bikenen vaj urel kada vareko?

Uren. K'amende kada pes urel. K'amende so hin lařho, ta hin lařho, ta uren.

A the phure Roma?

The phure Roma.

Na daranas...

Na daranas. Na.

Aře avrether na?

Pro vichodos hin vareso aver. Ola zviki nane stejne. Vřadzik hin vareso aver. Avka sar o zvik pro bijav, pro bořa.

...

Daranas le bengestar?

Le bengendar avka na. O beng na has ajso nalařho manuř sar e guři daj. E guři daj has goreder. O beng, vareko phenenas, te bi avlas o beng, ta irinahas bi leske the miro nav, dahas bi leske miro nav, řa avka mange te pomořinel.

A ov pomožinlas?

No aŕe o beng has lačo. Paš koda, so pes ačhelas le Romenca andre guŕi daj.

Joj has nalači. A mek varesave bižuže has? Me šundom bižužo. Kada igen šundom maškar o Roma. Maškar kola vichodňara.

No me kada nav na šunav. Kada na.

Bižužo *znamená „nečistá síla“*.

„Nažužo manuš“ džanav, so oda hin. Nažužo manuš. Aŕe kada „bižužo“ na džanav.

...

Oda has ajse zviki. Te manuš vareso kerlas a čačes les vareko chudelas. Ta phenlas: „Me odoj na somas“, a lelas pre peste vera: „Te merav“. Ta imar kada starčinlas, kaj leske o manuš te paťal.

A te thovelas bangi vera? Tromandíla vareko te lel bangi vera pre peste? Vaj pro čhave?

The pro čhave lenas veri, vaj pre daj pro dad. „La da phuv avri te čhivel“. Kajse diliňipena has.

Te sas muŕi?

Te has muŕi.

Ježišmarja.

No a oda has igen bari vera te lenas. No aŕe či lelas hamišag vera, ňikaskes pes nič na ačhíla.

Imar na som terno. – A phuro mek na. Mek o beng hin phureder sar me. – A mek na šundom vaj na dikhlom, hoj pes varekaske vareso te ačhelas, ko ílas bangi vera.

A me but kada šundom. But kada šundom, hoj te íla banges vera, the pal o vichodos phenen: arakhŕla les e vera, arakhŕla les bangi vera. Vaj ča phenen: arakhŕla les.

...

A šun a mek pal o mule. Ta so pes del te kerel, kana phirenas o mule te daravel?

Me aleske na paťav, aŕe *prý* phirenas akor. A phirelas vaš oda, hoj vareso khere bisterďas, ozna-miňinel, hoj kas igen kamelas. Phenava: daj, so ulíla cikno čavoro a merel. Ta phirel peske le čhavores te dikhel. Ta phirlas a daravlas avren, hoj te džal kijo čavoro. Paŕis phirlas nalačhe manuša, kas na has andro ňebos vaj andro rajos, kas na has odoj than, sar pes phenel. Na has les odoj kaj te džal. No ta phirlas pale a daravlas a sa mangelas odpuščeňi pre phuv a kamelas vareso te kerel. No ta vaš oda phirlas, daravelas. Anebo phirnas pal e phuv o mule, ŕebo na kernas kola *úkony*.

Aha. A kampelas lenge te kerel?

Ano. Okola *věci*, so rado urlas, vaj so rado kerlas, leske na dine andro mochto. Ta vaš oda o mule phirnas. A o Roma pre kada paťan. A daranas igen. Igen daranas.

Le mulendar? Hoj mukhna dar?

Ha.

A šaj murdarda o mulo?

Na.

Na, na, na. Aŕe šaj nasvalarda les?

Šaj nasvalarda. Phenenas, hoj dikhelas vareko le mules a činda leske o jilo.

Čhindila leske o jilo? Aha. Hoj mula?!

A mula. No. No.

Ta mula. Šaj mula!

Aŕe daratar.

...

A ko akor tavelas, kana e džuvli...?

O pheňa, bareder.

MH Abo o murša?

Ta oda naaa! E džuvli hin pal kajse věci džungali. Igen džungali.

Ta koda na? No aŕe adadives imar...

Adadives imar... oda imar nane Roma.

Oda imar nane Roma.

— Vzpomínky na Milenu Hübschmannovou v Rakúsích

Osada Rakúsy leží několik málo kilometrů od středoslovenského města Kežmarok. Místní Romové žijí převážně v dřevěných chatrčích. Přední část osady je zděná. Hned u hlavní silnice se tyčí dvě – za komunistické éry postavené – bytovky, ve kterých se však stále topí dřevem. Přízemní budova za nimi je mateřská a základní škola. Podle vyprávění pamětníků a podle vzpomínek Mileny Hübschmannové je zřejmé, že škola a vyučování dětí je záležitost posledních dvaceti let. Do té doby Romové buď docházeli do nedaleké vesnice Rakúsy nebo přímo do Kežmarku. V době, kdy Milena v Rakúsích pobývala, byla většina dospělých Romů negramotná, a také docházka dětí do školy nebyla pravidlem. Její neuhasínající touha Romům pomoci a vyrovnat jejich životní šanci ji pravděpodobně vedla k tomu, aby „založila“ místní školičku. V jednom zděném domku se tak dopoledne začaly scházet romské děti, aby se učily číst, psát a počítat. Se zapojením romštiny do výuky tenkrát Milena Hübschmannová předběhla dobu. V odpoledních či večerních hodinách se věnovala i dospělým Romům. Učila je alespoň základní dovednosti trivia, aby byli v běžném životě soběstační. Milena byla pravděpodobně první a možná i jediná, kdo v této osadě s Romy žil a pobýval delší dobu. A byla také jedna z mála, kdo nejen že Romy učil, ale také se učil od nich. Nahrála zde několik místních pohádek a příběhů, poznala místní zvyky a tradice, naučila se regionální jazykové odlišnosti. Mnoho lidí tu na ni vzpomíná jako na velmi milou, obětavou a moudrou ženu.

Smrt této vzácné ženy obyvatele Rakús zasáhla stejnou silou jako všechny, kteří Milenu Hübschmannovou poznali. Její velmi dobrá přítelkyně nebyla schopna slova. Když jsme ji navštívili, věděla, že se s Milenou muselo něco stát, neboť se prý jí i jejímu manželovi Milena zjevila v podobě „mula“. Naše zpráva jen nešťastnou předtuchu o její smrti potvrdila.

Milena však v srdcích místních lidí žije i nadále. Není a nikdy nebylo návštěvy, kdy by alespoň krátce nezmínili, co pro ně Milena udělala, jak s nimi žila a jak si ji velice vážili.

Martina Kolmanová je studentka ve čtvrtém ročníku romistiky. O logopedickém přístupu přízvušeném romštině, který prvně aplikovala právě v osadě u Rakús, napsala do Romano džaniben, říljaj 2004.

— Jak paní Milena ovlivnila moji pracovní dráhu

— Krátká vzpomínka na paní Hübschmannovou

| Tatjana Šišková se smíchovskými romkami, začátkem 70. let
| archiv Tatjany Šiškové |

Končila jsem studium sociologie a filosofie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v r. 1970, v začínající době reálného socialismu a tuhé normalizace. Nikdo z nás, pokud nebyl člen komunistické strany či svazácké organizace, nesehnal práci. Absolventi fakulty byli přeci tehdy dle oficiální politiky členové kontrarevolučního centra a mohli by velmi nebezpečně rozvracet republiku na místech, kde se rozhodovalo, plánovalo, schvalovalo. Zajímavé bylo, že myšlenka, že budeme pracovat v oblasti sociální práce, s lidmi v terénu, nikomu nevadila.

Vyhozený šéfredaktor časopisu *Reportér* dr. Eis mi doporučil práci s lidmi, s kterými pracoval od jisté doby po srpnové okupaci roku 1968 jako sociální kurátor: do oddělení Správy sociálních služeb, ke skupině oddělení zvláštní péče. Byla to státní instituce při Národním výboru hl.m.Prahy. Zde se poskytovala péče a pomoc lidem, kteří přicházeli z výkonu trestu, a „občanům cikánského původu-OCP“, jak se tehdy Romům oficiálně říkalo. Kdepak Romové, toto slovo jsme poznali až na našem výběrovém semináři právě od Mileny Hübschmannové v roce 1972. Od té doby nemám ráda, když se neuvádí slovo Rom, Romni. Velmi mne potěšilo, že Ženevská konference později toto oslovení odsouhlasila oficiálně.

Nikdo z nás, kteří jsme do Správy sociálních služeb nastupovali, jsme neměli nejlepší kádrové posudky a velmi nám vyhovovalo, že tady byla velmi malá kontrola politické angažovanosti. Důležité pro nás bylo vytvořit si ostrůvek bezpečí a záleželo jen na nás, jak budeme s našimi klienty jednat. Vzpomínám na Pavla Pekárka, Slávka Ševčíka, Petra Klímu, Zdeňka Pince, Františka Vrbu, Jiřinu Vilímcovou a Aničku Smetanovou (později provdanou za Roma).

Lidé, kteří sem přicházeli a kteří po roce 1990 nastoupili na nejedno vysoké místo ve státě. Moc jsme toho o skupině našich klientů nevěděli, a tak jsme se pídili po expertech, kteří by nám něco bližšího vysvětlili a případně poradili co a jak dělat efektivně. Pro práci s touto cílovou skupinou ještě tehdy nebyly vypracované metodické návody, a tak bylo na nás, co budeme se skupinou dělat.

Pamatuji se, že od roku 1968 začal fungovat „Svaz Cikánů-Romů“ (ten byl v r. 1973 oficiálně rozpuštěn z politických důvodů.) Potkávali jsme se na jeho půdě s prvními angažovanými Romy a pustili se s nimi do nejedné akce a diskuze o možnostech a limitech naší práce, začali jsme sestavovat první statistiky, sledovali jsme také migraci Romů ze Slovenska. Zajímavá byla studie, na které jsme pracovali s dnes již nežijícím Pavlem Pekárkem: sledovali jsme příchod Romů ze Slovenska do Prahy. Potvrdilo se, že Romové přicházeli do Prahy v několika vlnách – po válce, dále v rámci akce rozptyl po roce 1965 a kolem r. 1968 – a to vždy na místo, kde byla usazena jejich původní rodina: celá obec se jakoby přenesla do dané pražské čtvrti. Rodiny se od sebe lišily, své původní prostředí, resp. atmosféru a řád si přenesly do Čech a svůj život k adaptaci, integraci či k ignoraci nového prostředí nastartovali podle práce, nastavení starších osobností a zvyklostí jejich původního života v dědině za městem.

Pamatuji i na první velké plesy a bály, které jsme organizovali s Romy společně a kde jsem si poprvé zatančila čardáš. Velký zážitek mám i z usazování kočovných olšských Romů, kteří přijížděli v maringotkách na kraj Prahy, a my byli prvními pracovníky, kteří mezi ně přicházeli (samozřejmě nám předpověděli budoucnost), zjišťovali počet, školní docházku dětí a sledovali jejich „zapojení“ do společnosti: policie jim sebrala koně, sociální pracovníci je ubytovali (40 osob) na kraji města a sehnali kopáčské a pomocné práce ve stavebnictví.

Mezi veliké experty z řad majority patřila paní Milena. Učila tehdy výběrový seminář na filozofické fakultě UK a my, sociální kurátoři, jsme se přihlásili na její kurzy romštiny (pro nás jednoletý kurz). Tehdy ještě nepracovala na katedře romistiky, ale působila na katedře Blízkého Východu na FF UK v Celetné ulici. Paní Milena byla pro věc velice zapálená, a protože to byla veliká humanistka, snažila se vedle jazyka pracovat i v dalších oblastech – etnografické sběry pohádek, písniček, sociálně-psychologické pohledy na romskou rodinu, apod. Spolupracovala tehdy také s Filozofickým ústavem ČSAV, kde se připravovala druhá část sociologického výzkumu, který by přinesl data o majoritě od samotných Romů (dokončena byla právě část dotazování majority o Romech). Výzkum byl po r. 1969 oficiálně zastaven, a tak paní Milena přišla s nápadem vytvořit tzv. anotovaný sborník – první příručku o literatuře o Romech. Každý z nás dostal určitý okruh odborné literatury a napsal o ní zprávičku, anotaci a doplnil odkaz s bibliografickými údaji. Kurz romštiny tak byl nejen poučný a zábavný, ale i velmi praktický – z toho jsme měli velkou radost. Anotovaný sborník nebyl z počátku povolen, protože

Milena: Pařížan, věnuje se, studium mána klavíra the (a, vzhledu papíru.

(studium = studium)

Konkré to slouží, ale to také vracena lásko romsko chodí, (jak se vyzná

(Jak se vyzná = jak má učit?)

(aleto dáváte - je epít ženskí idiom, který máme přeložit do slova, že při
dávání jímá ~~studium~~ lásko máme naslouchat nějak podstatě jímá,
které je jin úroveň,)

Milena: Ma gaudium... (epít gramaticky správné, ale epít jde o deklamaci
překlad do češtiny idiomatizace "já myslím")

Vel míra, pak vizi má... podle mána, podle mána romsko se často užívá
ve myslu češtiny "já myslím."

Milena: Dáre díkům, se také chová... (ale také chová, také říká - rádo naslouchá

Milena: "Slovem parčí var" (bechismus - romsky by se takto; každá rok se dává
chování - vyznává (výborné)

Milena: Bechismus (nikoliv bechismus) pro přeměti "jitrnice"; nebo: Bechismus pro
kodu vidění ; nebo: Bechismus pro každé přeměti. ..

V podstatě velmi dobré - velmi správně uvádíte příklady a podstatně koncovky
i které jsou se ještě používány, to znamená, že jste si je sama velmi
správně vyhledávala. Dobrá slovní práce.

Milena: Je vidět, že myslíte české a překládáte do češtiny (ale ya tak
krásně dobře učení nějak jinak) - ale pouze na to, vyladí na překlad
do slova idiomatizace vyzná, že třeba nějaké si uvědomit, jak jsou
romsko ekvivalenty (stejná výrazy) pro různé české idiomatizace
"já myslím," "uvěřit ales dovede", ~~studium~~ atd.
Pozor na rody (sluhy) podstatných jmen
na aspiraci (míl, mílevar)
užívání (mílky na mírych souhlasných milí)

| Oprava domácích úkolů, prosinec 1971 | archiv Tatyany Šiškové |

tehdejší metodička našeho oddělení na MPSV, soudružka Kallmünzerová, nevěděla, co to znamená „anotovaný“, a tak akci jako nebezpečnou zastavila. Tehdy nás napadlo, že jí věc ukážeme, vysvětlíme slovo anotace – a měli jsme úspěch: anotovaný sborník spatřil světlo světa.

Milena rovněž začala s některými studenty sepisovat první slova do romsko-českého slovníku, který pak během několika let dokončila a vydala. Milena měla neuvěřitelný sluch, poznala ihned odkud Rom pochází, připadala nám jako onen obdivuhodný profesor Higgins, který znal všechna nářečí v Anglii a rozhodl se učit i květinářku a povýšit ji na „My Fair Lady“.

Pamatuji se, jak jednou paní Milena pozvala na naši hodinu Inda, který náš rozhovor začal větou: „Čhave kenen te jel sane.“ A my rozuměli! – „Dívky chtějí být štíhlé“. Tehdy jsem se dozvěděla i mnoho o řeči těla, která je u Romů nesmírně vyvinutá a o dalších kulturních specifikách. Mluvili jsme také např. o určitých značkách, které Romové na svých cestách krajinou zanechávali, a tím připravili půdu například dalším kartáčkám a hadačkám osudu, kteří na místo přišli po nich. Seminář byl díky komplexnímu přístupu paní Mileny zábavný a rychle nám otevřel dveře do terénu, přímo k romským rodinám, jejich písním, příběhům, problémům. Na samotný kurz mnoho Romů nechodilo, občas byli pozváni a my se jim pokoušeli klást první otázky, mluvit s nimi.

Jaká byla paní Milena? Milovala Romy, důvěřovala jim, měla o ně strach a měla mezi nimi velkou řadu přátel. Velmi nás svým entuziasmem nakazila. Kdo Romy poznal blíže – stejně jako my, začal oceňovat jejich upřímnost, spontánnost, citlivost a vysokou emotivní angažovanost. To nechalo stranou jen málokoho. Tento pocit se mi zaryl hluboko do srdce a vlastně mě přivedl k mojí pracovní dráze – práci s menšinami.

Paní Milena Romy velmi bránila. My jsme však byli sociálními pracovníky a zaujímali jsme pragmatický postoj, a protože jsme zažívali i řadu zklamání a pocitů bezmoci, mnohdy jsme se hněvali a nejednomu klientovi řekli: „Ne“. Pamatuji se, že paní Milena náš postoj kritizovala. Nejednou se stalo, že jsme měly na romskou otázku rozdílné pohledy. Nemyslím tím absolutně rozdílné názory, jen jsme na věc pohlížely z jiného úhlu: Milena pracovala s Romy, znala je, znala důsledky státní politiky vůči Romům (řešit je jen jako sociální otázku a nikoliv i jako etnickou skupinu s mnoha rozdílnými tradicemi, očekáváními, možnostmi). Pozice sociálních kurátorů byla trochu jiná: setkávali jsme se s celou skupinou Romů, jak těch, kteří se chtěli vymanit ze svého prostředí (a přestat být nahlíženi jako nejnížší) a něco pro to dělali, tak i těch, kteří jen čekali na podporu, patřili k neplatičům, absentérům, kteří místo diskuze používali pláč, křik a vyhrožování a nedali prostor druhé straně. Tedy k vrstvě lidí na nejnížší sociální úrovni, kde patologické vzory chování, alkoholismus a prostituce patří mezi možné vzory chování bez ohledu na příslušnost k nějaké specifické skupině. Zajímavé je, že vždy, když jsme s Romy mluvili o tradici, sledovali příběhy z historie a společně zpívali písně, prožívali jsme pozitivní, až úchvatné chvíle. V kanceláři to bylo přesně naopak. Možná, že Milena nikdy nestála v kanceláři a neřešila dilema přiznání podpory z hlediska státem nastavené normy.

Rozhodně jsme ale pochopili význam práce s Romy, pro Romy, o Romech a bez Romů. A myslím, že právě díky Milenině práci jsem si začínala uvědomovat, že existuje celá řada lidí, kteří se nevejdou do jedné normy, že každá skupina má právo žít, pobývat na světě, jen respektuje jiné tradice a normy. Není tedy patologická, protože normu nezná a tudíž nerespek-

tuje, ale je odlišná, jiná, reprezentuje jinou formu existence. Tehdy jsem tedy začala vstřebávat myšlenku multikulturního přístupu.

Práci sociálního kurátora jsem opouštěla těsně před koncem roku 1976, před podpisem Charty 77. V roce 1977 Chartu podepsalo i několik dalších sociálních kurátorů, mezi nimi Zdeněk Pinc a Tomáš Vrba. I když jsem ze sociální sféry načas odešla a věnovala se rodině, mnoho romských přátel mi zůstalo na další léta.

Po roce 1990 jsem se vrátila k práci s menšinami, protože se mi zdálo, že se česká majorita na počátku „nové“ doby nevydala vždy ideální cestou, nelíbilo se mi, že při hodnocení minorit se dopouští generalizace, chová se xenofobně, a tím velmi ubližuje jak minoritám, tak sobě samotné. V srdci mi vzplála jiskřička vzpomínky na semináře paní Mileny a vrhla jsem se směrem sociální psychologie, k interetnickému konfliktu a k práci, kterou dělám dodnes – k mediaci (tj. alternativnímu řešení konfliktu za pomoci nestranného prostředníka – mediátora). S paní Milenou jsem se později setkala mnohokrát a obdivovala její neutuchající energii, elán a pracovitost, nejednou jsme patřili do kolektivu autorů, který psal o romské minoritě v naší zemi. Dnes se ozývá ta jiskřička u srdce a ráda vzpomínám s vámi všemi, kteří jí děkují za vykonanou práci a vzdávají čest její památce.

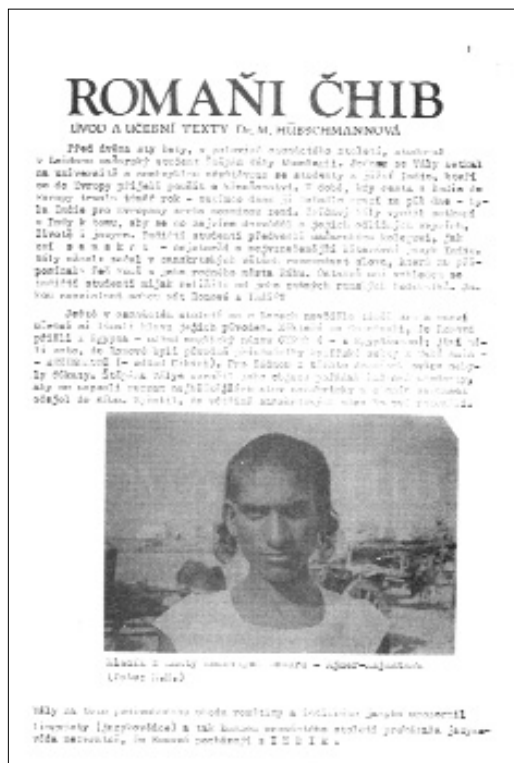
*Tatjana Šišková, bývalá sociální kurátorka,
dnes předsedkyně Asociace mediátorů České republiky*

— Milena dávala lidí dohromady

S Milenou jsem se poprvé setkala v roce 1980 na půdě tehdejší Státní jazykové školy na Národní třídě v Praze. V maličké místnůstce, paradoxně spadající pod oddělení románských jazyků, se tísnilo pár nadšenců, kteří se chtěli něco více dozvědět o jazyce a kultuře svých spoluobčanů Cikánů-Romů, jak se jim tehdy oficiálně říkalo. V čele malého stolku seděla žena s krásnýma hlubokýma očima, která mě okamžitě upoutala živou gestikulací svých rukou.

O možnosti učit se romský jazyk v tehdejším normalizačním Československu věděl jen málokdo. Cikánština žila v povědomí běžných občanů jako „hantýrka“ užívaná jen jako jakýsi subkulturní dorozumívací prostředek. O tom, že díky entuziasmu Mileny Hübschmannové a týmu zahraničních spolupracovníků docházelo již v sedmdesátých letech minulého století ke kodifikaci některých subetnických větví tohoto jazyka, věděli jen zasvěcenci. Vždyť oficiálním politickým kursem tehdejšího Československa byla násilná asimilační politika, se kterou Milena nesouhlasila a za své přesvědčení také přišla v roce 1974 o stálé občanské zaměstnání.

Do učebny na Národní mě tenkrát v osmdesátém roce přivedla kamarádka Radana Poubová, mladá nadějná kytaristka a zpěvačka, která si chtěla prostřednictvím kurzů jazyka rozšířit svůj repertoár romských písní. Bylo nám oběma osmnáct a poprvé jsme se díky Mileně dostaly do prostředí romských rodin. Naše první setkání tohoto druhu se odehrálo v Liliové ulici v Praze 1, kde nám Milena představila skvělého romského kytaristu Honzu Slepčíka s jeho tehdejší ženou Magdou, zpěvačkou. To byl počátek dlouholetého přátelství se Slepčíkovými, ze kterého se těším do dnešních dnů. Milena měla ohromný dar, jak „dávat lidí dohromady“. U Slepčíků se scházela celá řada romistů – především Hanka Šebková, Edita Žlnayová a Anička Žigová, které se staly nerozlučnými přítelkyněmi Honzy a Magdy. Erudovaní lingvisté, jako byly Hanka s Editou, ale mezi jinými například i Ruben Pellar, zvládali základy romštiny neuvěřitelnou rychlostí – my ostatní, bez solidní teoretické průpravy, jsme za nimi silně pokulhávali. To vše patřilo k počátkům romistiky v prostředí pražské Státní jazykové školy: začátečníci i pokročilí v jedné skupině. Lepší podmínky nebylo možné prosadit, a tak jsme byli vděční i za to málo, co bylo možné. Osmdesátá léta – to byl teprve počátek líhně nových a nových odborníků-romistů v podmínkách českého intelektuálního prostředí, jež Milena završi-

| Stručná učebnice slovenské romštiny

Mileny Hübschmannové vyšla jako příloha zpravodaje
SCR Romano lil 2/1970 |

mové práce, kterou pak odborně vedl Tomáš Haišman z Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV.

Milena mě ovlivnila nejen profesionálně, ale především lidsky. Byla to první skutečná intelektuálka, která mě v duchovně chudém normalizačním období okouzila nejen svou odborností, ale i svým altruistickým přístupem k lidem. Nejednalo se pouze o Romy, komu se snažila pomoci, ale mohlo jít o kohokoli z okruhu „jejich“ lidí, ať již strádali jakýmkoli způsobem. Mnohokrát mi dodala odvahy v době mých opakujících se nemocí a jednala vždy jako ryzí „manušňi“.

Za hlavní odkaz Mileny bude jistě považována její vědecká práce. Byla jednou ze zakladatelek české, resp. československé romistiky a svým širokým odborným zájmem obsáhla celé spektrum romistiky jako multidisciplinárního oboru. Statečně rozvíjela především ty obory romistického bádání, jež byly v rozporu s oficiální asimilační politikou v době normalizace – lingvistiku a s ní související folkloristiku a etnografii. Práce z tohoto období byly publiková-

la v letech devadesátých během svého působení v pozici vedoucí oddělení romistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Pro kurzy romštiny v osmdesátých letech byla typická setkání s různými, tehdy ještě neznámými romskými osobnostmi, jež se postupně profilovaly až v letech následujících. Již tehdy jsme měli možnost jako studenti Mileniných kurzů se seznámit s Rudou Dzurkem, Emilem Šukou, Martou Bandyovou, Vlado Oláhem, Lubošem Horváthem, Jánem Rusenkem a mnoha dalšími. Většinu z nich jsme poznali v Milenině bytě ve Štěpánské ulici, neboť stísněné prostory školy podobná setkání neumožňovaly. Běžně se však za romskými osobnostmi vyraželo i do „terénu“, zpravidla Mileninou škodovkou. Vedle písní, pohádek, přísloví a vzpomínkových vyprávění ze života se v té době sbíraly také informace o romském lidovém léčitelství a způsobech obživy a stravování. Právě poslední téma mě díky Mileně oslovilo natolik, že se stalo tématem mé diplomové práce.

ny především v zahraničí. Přestože v sedmdesátých letech participovala i na některých sociologických výzkumech, záhy z nich odstoupila s ohledem na svoje anti-asimilační přesvědčení. Pevnost svého přesvědčení o nutné emancipaci a rozvoji národní identity romské menšiny u nás i jinde ve světě symbolicky potvrdila a vyjádřila aktem, jímž se oficiálně identifikovala s romskou národností při příležitosti prvního svobodného cenzu obyvatelstva v demokratickém Československu v roce 1991.

Milena jako badatelka přispěla svým rozsáhlým dílem neopakovatelně nejen do pokladnice české, ale – a to především – světové romistiky. Z její bohaté publikační činnosti budou čerpat celé generace budoucích odborníků-romistů, stejně tak jako ostatních společenskovedních specialistů. Odkaz této výjimečné a vzácné ženy začíná být zhodnocován již v současnosti celou řadou kulturních akcí pořádaných na její počest po celé České republice i na Slovensku.

— Setkání s Milenou Hübschmannovou

Jsou setkání, která určují přítomný okamžik, někoho potkáte, něco s ním zažijete... a pak ty osoby a děje pohltí čas a zavře se za nimi jak voda. Jsou však i setkání, která nenápadně prostupují skrze tentýž čas, jako by procházely zdí. Jsou to setkání, která trvale ovlivní váš život a někdy jej dokonce změni. Taková setkání, která se nestanou náhodou, ale mají podobu ukazatele na křižovatce, podmínky pro důležitá rozhodnutí, znamení, když s vámi má osud nějaký záměr.

Moje mnohaleté setkávání s Milenou Hübschmannovou patří k těm druhým. Kdy já jsem ji poprvé potkala? Bylo to někdy kolem roku 1978. Tehdy jsem začala pracovat jako kurátor, moje zaměstnání mělo nehezký a velmi dobový název „sociální pracovník v péči o cikánské obyvatelstvo“. Měla jsem za sebou čerstvé a ohromně zajímavé zážitky se svými klienty, Romy z různých pražských obvodů. Už jsem věděla, že to, co se mi odehrává v kanceláři a před očima, není jen defilé smutných sociálních problémů, ale že se setkávám s něčím velmi pozoruhodným, s něčím svěbytným a základně lidským. Že mám to štěstí, že denně hovořím s odlišnou etnickou skupinou lidí, kteří žijí v neustálém a oboustranně špatně pochopeném konfliktu s námi Neromy, s naší odlišnou kulturou, která je obklopuje a mění. Jenže tehdy (dnes už se tomu ani nedá uvěřit) byli Cikáni oficiálně považováni pouze za sociální skupinu, která „v důsledku svého života v minulosti žije ve zvláště obtížných poměrech“ – to je citát z dobových materiálů. To, že jsou etnikem, že mají svůj jazyk a kulturu, že mohou mít své etnické aspirace, bylo komunistickým režimem zakázáno rozšiřovat, natož tomu pomáhat. Skupina pražských kurátorů té doby, mezi které jsem měla čest po mnoho let patřit, se snažila svým každodenním drobným úsilím jednotnost tohoto zákazu rozleptat, zpochybnit a problém lépe pojmenovat. Tehdy jsme se všichni znali – dohromady nás kolem Romů a spolu s těmi, kteří nám pomáhali, bylo tak nanejvýš do stovky – sociální pracovníci, lidé pracující v kultuře, etnografové, úředníci, umělci, příznivci a dobrovolní pomocníci. Každý z nás slyšel o Mileně. Předcházela jí pověst charismatického člověka, který ví a říká, co my ostatní jen tušíme. V té době se s ní nedalo setkat prostřednictvím její veřejné práce. Neměla veřejný profesionální život. Nesměla publikovat, nesměla přednášet. Mezi tím, co byla její práce a soukromý život, nevedla žádná hranice. Nezkoumala Romy, žila s Romy a mezi nimi.

Je ještě jeden obor, který jsme nově zavedli v minulém školním roce v převážném, že tím posloužíme potřebám některých pracovníků, obvykle pedagogických a ověřovacích oborů. Je to rumština, které vyučuje Milena Hübschmannová. Prvními posluchači v loňském školním roce byli studující pedagogické fakulty v Praze, kteří se tak připravovali na své budoucí povolání učitelů ve třídách s romskými žáky. (Již předtím absolvovali speciální intenzivní krátkodobý kurz rumštiny, organizovaný z pověření ministerstva školství Krajským pedagogickým ústavem v Ústí nad Labem.) V letošním školním roce jsme otevřeli další dva kurzy rumštiny – večerní po třech hodinách týdně a dálkový se čtyřhodinovou konzultací jednou měsíčně. O společenské potřebnosti kursů svědčí složení posluchačů: kumtor sociálního oddělení ONV v Praze 8, dvě pracovnice Obvodního kulturního domu v Praze 6, několik náctelek (z nichž jedna dojíždí z Nového Bohumína, druhá z Hřeslevi), historik, student a další.

Cílem kursu je především naučit posluchače aktivním řečovým dovednostem – rumštině. Výběr Vyučovacího materiálu je zaměřen tak, aby se posluchači zrovnali seznámovali s romskou kulturou, folklórem, literaturou romských autorů a s tradičními zvyklostmi Romů. Značné problémy vznikají se sbíráním a rozuměním učebních materiálů, které nejsou publikovány. Při výuce je velmi klíčové důraz na různé nářeční odchylky rumštiny, která jako nehláskovaný jazyk není dostatečně zobecněna. Dosahujeme toho tím, že posluchači pravidelně ovičí přepisování romských nářečků (písní, pohádek, rozhovorů) z magnetofonu. Kromě toho posluchači pod vedením s. Hübschmannové navštěvují romské rodiny a sami zapíší některé jejich promluvy (romské zvyklosti, výchova dětí, tradiční zaměstnání, recepty jídel apod.). Většina pražských posluchačů rovněž spolupracuje s Obvodním kulturním domem v Praze 8, který začal pořádat pravidelné kulturní akce s Romy. Posluchači kursu dáleji počítají se spolu s romskými aktivisty se podílejí na přípravě putovní. Pro potřeby kursu připravuje s. Hübschmannová antologii romských textů, nezodpovězenou otázkou však zůstává způsob jejího publikování.

Zorica Duhová

| Ze zprávy Československé společnosti orientalistické při ČSAV za rok 1977 |

Setkání první: sociálně zdravotní kurz pro romskou mládež ve Větrově na Frýdlantsku. Co že to bylo? Každoroční tábory pro romskou mládež, kam jsme jezdili s romskými dívkami a chlapci. Tam jsme poprvé a pokaždé s obtížemi u nadřízených brali cíleně jako vychovatele a poradce naše romské spolupracovníky, tam jsme je lépe poznávali. Po řadu let se tam po-

stupně objevoval každý, kdo ve snažení kolem Romů něco znamenal. A tak jednou přijela i Milena se svojí malou dcerou Terezkou. Naše první setkání se tedy odehrálo skoro před třiceti lety a Milena by se mě z té doby ani nepamatovala – vždyť já jsem byla začínající anonymní kurátorka a Milena byla už učitelka mnohých, někdo významný, mimořádný. Pamatuji si jen, že byla zajímavá a jak říkala něco velmi nového, odvážného, co jsme tak jistě nevěděli, ale tušili a současně jsme to potřebovali slyšet.

Setkání druhé: rok 1979, pavilon Rokytka, sborník Romské písně. Milena sedí v tomto dnes už neexistujícím divadelním sálku, v malé společnosti, která sborník původní romské poezie chystá. Mluví se o vznikající romské literatuře, o slovesném umění, které tvoří sami Cikáni, kteří si začínají pomalu a veřejně říkat Romové. I my Neromové kolem nich je tak začínáme označovat. Každým takovým oslovením vyslovujeme přesvědčení o právu těchto lidí vymezit svoji etnickou skupinu tak, jak si sami přejí, rozvíjet svoji kulturu a řeč tak, jak si sami přejí – takové samozřejmé věci, které byly v době, o které píši, úplně šokující. Myslím, že jsme tehdy všichni věděli, že nazýváme-li tyto lidi Romy, je to i o svobodě nás, Neromů. První sborník původní romské poezie u nás byl dvojazyčný, protože byla poprvé veřejně použita i psaná romština. V této útlé, dnes už historické knížečce říká František Demeter hned na začátku „...není to tak dávno, kdy veřejnost vůbec netušila, že se mezi Romy najdou lidé, kteří dovedou skládat verše nebo povídky, že by Romové sami byli schopni vytvořit vlastní literaturu. Obrácím se na vás, chlapci a děvčata. Pište. Pište o všem, co máte na srdci. Všichni, nejenom Romové si to rádi přečtou, protože je důležité, abychom jeden o druhém slyšeli co nejvíce.“ Slyšíte ve slovech Františka Demetera Milenu? Já ano, vždyť tohle říkala celý život. Tehdy v Rokytce jsem poprvé slyšela jména jako Angela Žigová, Vojtěch Fabián, Tera Fabiánová, Elena Lacková, ale taky Ruda Dzurko, Hanka Koptová, Emil Ščuka a mnoho dalších, a to dávno předtím, než jsem se s nimi díky Mileně a většinou s Milenou osobně setkala.

Setkání třetí: pro některé z nás zcela určující – kurzy romštiny na jazykové škole v Praze někdy kolem roku 1980. Nikdy by mě nenapadlo učit se romsky, kdyby nebylo Mileny. Ostatně by nebylo ani učit u koho – nikdo jiný včetně Romů samotných to tak jako ona neuměl a zřejmě hned tak umět nebude. Tři roky jsme se týden co týden scházeli v její třídě, pár lidí, sociální pracovníci, úředníci, mladí lidé na volné noze. Milena byla skvělá učitelka. Její lekce nebyly jen o romštině, byly o Romech a o všem, co se o nich dozvěděla, co s nimi prožila, po čem pro ně toužila a co jim přála. Na hodinách romštiny jsem vlastně poprvé slyšela, že nelze Romům pomoci bez nich samotných. Zvala některé z nich mezi nás, abychom je slyšeli. Oni to musí být, kteří svoji situaci změní, my jim můžeme nejvýše pomoci. V době, kdy tato slova píši, to zní skoro banálně, všichni už našťěstí vědí, že to tak je. V těch „normalizačních“ dobách to však byly pravdy nové a tak úžasně osvobozující. Myslím, že všichni, kdo jsme

Imar e Milena, sar kamla te sikhavel andre Narodno třída, andre jazikovka, tak kodi rjad'itel'ka, so odoj sas akor, tak phenda la Milenake, hoj romaňi čhib nane ajsi, hoj pes te del sa te prethovel andre romaňi čhib. Na a e Milena lake phenlas, hoj pes del sa te prethovel. Tak oj lake diňa ajso vakeriben, so vakerlas kodi indicko premjerka Indira Gandhiova. Tak oj dalas lake ajso vakeriben, hoj te prethovel e Milena. Tak e Milena avila oleha ke amende, prethoda. A paľi lake povoliňa oja rjad'itel'ka, hoj šaj sikhavel. No a paľi chudla te kerel koda slovňikos, romsko-český slovňík. Tak kerahas e Hanka, e Edita, e Milena, me, e Magda, gondolinkerahas, irinkerahas o lavora, oda furt.

Když Milena chtěla učit na Národní třídě na jazykovce, řekla jí tehdejší ředitelka, že romština není jazykem, do kterého by se všechno dalo přeložit. Ale Milena na tom trvala, že vše se přeložit dá. Ona jí na to dala proslov, který měla indická premiérka Indira Gándhiová, aby to přeložila do romštiny. Milena s tím přišla k nám a přeložila to. Poté jí ředitelka výuku na jazykovce povolila. Tehdy jsme začali dělat i slovňík romsko-český. Spolu s Hankou, Editou, Milenou, mnou a Magdou jsme přemýšleli, zapisovali slovíčka, pořád dokola.

| Jan Slepčík o založení kurzu romštiny na Státní jazykové škole | z rozhovoru s Peterem Wagnerem |

na romštinu chodili, jsme Mileně uvěřili, nebo alespoň nikdy nezapomněli. Řada z nás Nero-mů by u své těžké práce nevydržela, nebýt Mileny. Řada ze vzdělaných Romů by nevydržela být Romy, nebýt Mileny.

Setkání čtvrté: díky Mileně jsem se dostala do slovenských romských osad. Viděla jsem ji při práci, kdy svojí čistou a pro Romy tak překvapivou romštinou s nimi mluvila o starých a polozapomenutých věcech a zvycích, které kdysi tvořily každodenní realitu těchto lidí. Zvláštní vzpomínka – Romové, kteří ji slyšeli mluvit romsky poprvé, se často z ohromení nahlas smáli. Všichni ji znali, všichni o ní někdy slyšeli. Příjít do romské osady s Milenou znamenalo být okamžitě vážený host. Nezapomenu na trpělivost, pokoru a nelíčenou radost, s jakou se věnovala každé maličkosti, kterou si Romové pamatovali o starých časech. Možná, že to bylo často příliš romantické, příliš viděné prizmatem přání ten starý svět znovu obnovit, ale bylo to nezapomenutelné.

Setkala jsem se s Milenou mnohokrát. Měla jsem příležitost vidět, jak její přesvědčení pomáhá vzdělaným Romům zvednout hlavu a nestydět se za to, čím byli jejich rodiče či prarodiče. Viděla jsem, jak dokázala obnovit jejich důvěru v krásu a možnosti vlastního jazyka. Jak je přesvědčila, že romština je jazyk, ve kterém stojí zato psát. Vždyť tito vzdělaní lidé většinou užasli, když viděli svůj jazyk poprvé napsaný na papíře. Neuměli romské texty číst,

slabikovali slova jako malé děti, které se teprve učí číst ve slabikáři. Netrvalo dlouho a někteří z nich v ní zkusili napsat své první literární pokusy.

Když jsme v R-Mostech otevírali Obchůdek Romen, také to mělo co dělat s Milenou Hübschmannovou. S ní jsem jednou o takové možnosti hovořila dávno před tím, než jsme krám otevřeli. Vlastně to byl její nápad – ukázat romskou kulturu někde, kde se nemusí krčit v koutě. Celou dobu také obchůdku zachovala přízeň, vodila k nám své návštěvy, nakupovala a dokonce s námi v roce 2002 jela do slovenských romských osad, aby nám pomohla najít a seznámit se s romskými řemeslníky. Jeli s námi noví lidé „kolem Romů“ a ona znova, neúnavně a od začátku vysvětlovala těmto „nováčkům“, co vlastně vidí a proč.

Když Milena tragicky zemřela, dozvěděla jsem se to druhý den poté prostřednictvím zprávy ve svém mobilním telefonu. Po prvním ohromení jsem se nemohla ubránit myšlence, že i to, jak umřela a kde se to stalo, tvoří s jejím životem dokonalou jednotu.

Kdyby nežila většinu svého života v totalitním režimu ale v jiné době, byla by slavným, obecně obdivovaným člověkem a nejen u nás. Myslím, že někteří z nás, co jsme ji znali, se ještě dočkáme doby, kdy bude považována za legendu. Každý nějak žijeme. Někteří z nás však žijí tak, že se jejich život, když se uzavře, ukáže jako sevřený celek, jako podivuhodná jednotu života a práce, záměrů a skutků, slov a činů. Žádné rozpadnutí takové osobnosti v čase, naopak čas se k takovým lidem chová uctivě a jako přítel. V Mileně nebylo nic temného, jen laskavost, víra v druhé a věrnost sama sobě. Takový člověk je maják, který ukazuje cestu. Kéž bychom dokázali ve svých životech vybudovat aspoň kousek takové jednoty, která by stála za to, aby si ji ostatní všimli nebo ji dokonce následovali. Slyším Milenu, jak mi jednou řekla: „Napiš mi něco do Romano Džaniben, ale s láskou, prosím tě.“ Tak to teď, pravda, trochu pozdě, dělám.

V Praze, dne 21.ledna 2006

— Mi bibi i Milena

Si but pharo te ramosarav mire gindorya vaš i Milena. Voj sas mange „bibi“. Kana ramosaravas lake lila, aj e-meilorja, me phenavas lake „bibijo“, aj voj ramosarelas mange „mro čhavo“.

Sas ando berš 1990, kana prindžandem man e Milenasa. Samas andi Roma, andi Italia. Sas kote jekh bari konferencija. Kote vi prindžandem aver manušen, sas o Tomas Acton, o Jean-Pierre Liegeois, vi miro amal o Jorge Bernal (Lolya) andar i Argentina.

Maškar mande, i Milena thaj o Lolya astardilo jekh but šukar amalipe. I Milena sas kodi kaj ramosarelas amenge lila, bičhalelas amenge romane paramise andar Čexija thaj Slovakija, thaj phenelas amenge vi ame te kidas paramise, gilja thaj te sikhavas amari kultura aver manušenge – e gadženge.

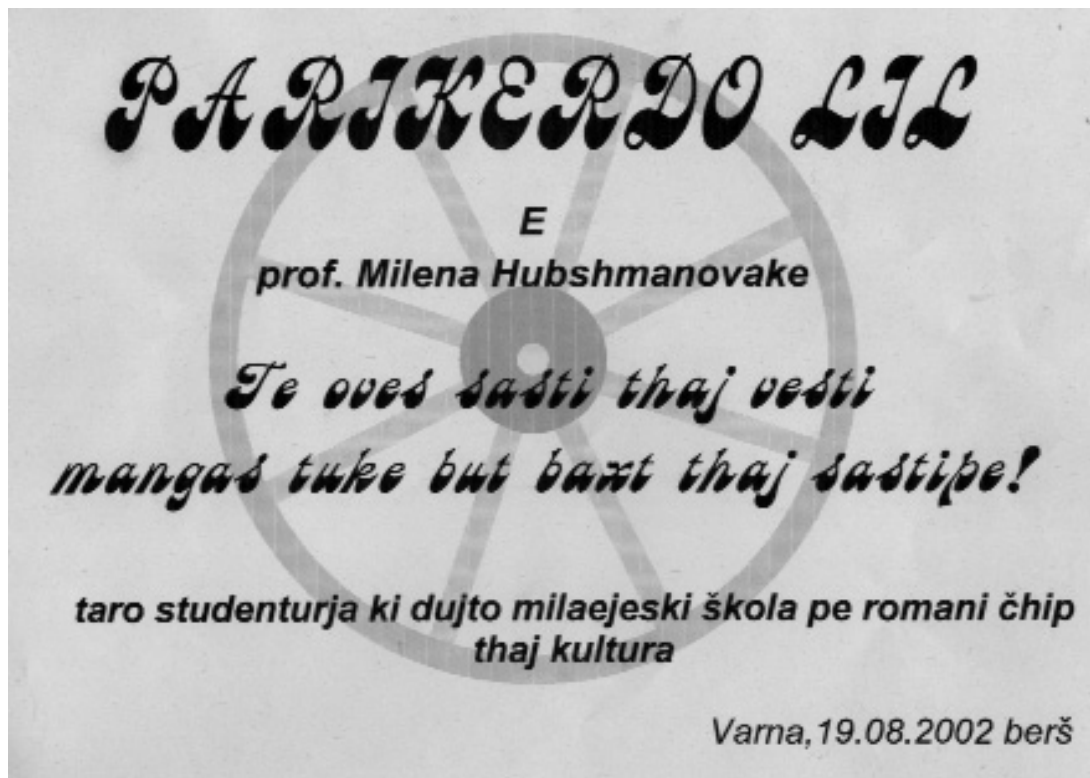
Kana semas ando Stockholmo, aj pala lestar ando Amsterdamo kaj ramosaravas miro doktorato, voj ramosarelas mange lila, samas lasa ando kontakto. Gasavi sas i Milena, sako jekh drom, kana ame dikhasas amen ando Amsterdamo, andi Praga aj andi Sofija dasas duma pe Roma, pe romanipe, thaj latar maj anglal šundem o koncepto „romipen“.

Sas berša kana keravas buki andi Budapešta thaj but phiravas ande thema, sas man but projektorja ando Kirgizstan, ando Xoraxanipe (Turkija) thaj me kidavas but paramisja, gilja, istorikani informacija, thaj kana phenavas lake, save Romen reslem, savi nevi paramisi sikhli-lem, voj sas but lošali.

Jekh drom semas andi Praga, thaj gelem te dikhav la ando lako kher andi Štepanka. Phendem lake kaj semas andi Turkija thaj kidem but gilja, paramise, aj voj sikhadas mange kasete romane paramisenca, kaj voj kidelas andar i Turkija 20-30 berš palpale. Das man kopie adale kasetendar, thaj akana ando miro arxivi si man pandž kasete katar i Milena kaj voj kidas e paramise andar i Turkija.

E palutne panž berš ame jekhetaneste lasa astardam te ramosaras duj artikulja. O jekhto si „Asking in Romani“, aj dujto si „Thanking in Romani“. O jekhto artikulo agorisardam lasa, no o dujto našti – me trebuj te agorisarav les korkoro.

Butivar i Milena avelas andi Bulgarija te del lekcije mire studentonge. Sa von prindžanenas la thaj but, but kamenas la. Voj sas lenge sar jakhengo phutarimos. Kana keravas mila-

| Poděkování Mileně Hübschmannové z letní romistické školy ve Varně, pořádané Ch. kjučukovem
| archiv Mileny Hübschmannové |

jeski škola pi romani čhib i kultura, voj sikhavelas mire studenton jekhetaneste e profesoren-
ca sar o Mozes Heinschink, i Nadježda Demeter.

Ando oktobro 2005 berš, voj trebulas te avel ando Universiteto ando Veliko Tarnovo,
andi Bulgarija te sikhavel e neve studenten. Me vorbisardemas e manušenca ando Universite-
to te den la i titla „doctor honoris causa“. Akava trebulas te ovel ando majo 2006 berš, no....but
bari bibaxt..... Semas andi Turkija andi vakanca, kana šundem kaj i Milena muli. Sas mange
but pharo. Ni džangle so te kerav. Rodavas informacija aver manušendar, aj but manuša ni
džangle kaj Milena sas muli.

Gasavi ka ačhel i Milena ande mire gindorja – jekh baroileski žuvli kaj das sa pestar te
sikhavel e Romen andi Evropa lengi kultura, historija, tradicije, te na ladžan pestar peski his-
torijatar.

Palikerav tuke Bibijo kaj sas man šansa ando miro trajo te prindžanav tut, te sikhljovav
tutar, thaj loki te ovel ti phuv!

Milena Hübschmannová
– redaktorka

— Milena Hübschmannová a kánon romské literatury

Vzpomínám si, jak jsem přišla za Milenou Hübschmannovou s jedním ze svých prvních pokusů o umělecký překlad z romštiny – Hlaváčovou básní „Romaňi blaka“. Vcelku se jí líbil (a já jsem se tím pochopitelně cítila nadmíru poctěná), ale přesto měla jednu výhradu: „Víte, tam, jak se píše *‘e kal’i raňi bare balenca, kale jakhenca, anel zumin andre čikuno čar*‘ – ono by tam přece jenom mělo být, že ta žena je *dáma*!“ Tenhle malý detail mi utkvěl jako natolik charakteristický, že v něm s odstupem času nacházím jeden z klíčů k otázce, jakou roli vlastně Milena Hübschmannová přisuzovala romské literatuře a jak se tento postoj promítal do její redaktorské a překladatelské práce. Na neúhybnost, se kterou spatřovala dámu v chudé Romce z Hlaváčovy básně, totiž narážím snad v každém jejím textu, názoru i počínu – v podobě vytrvalého úsilí uvidět, vyzdvihnout a obhájit jedinečnou důstojnost každého jednotlivce z romské krve.

Milena Hübschmannová opakovaně připomínala, že za její celoživotní volbou stálo okouzlení tradiční podobou romské kultury, do které v mnoha ohledech vplynula. Je však zřejmé, že současně zůstala v jistém smyslu mimo ni, nad ní, a mohla ji tedy – také díky své mimořádné erudici a pronikavému myšlení – zároveň prožívat i promýšlet. Uvědomovala si tak spontánně řadu zákonitostí, na které jinak narážíme hlavně v antropologických teoriích – především velice záhy vycítila nebezpečí, že „se ztrátou jazyka, na který byla vázaná veškerá slovesná tvorba dennodenně připomínající [romské] humánní hodnoty, s rozpadem komunity, která bděla nad tím, aby byla dodržována úcta a etika, budou Romové vehnáni do kulturního a etického vakua, odkud nevede cesta jinam než do nápravných zařízení“, i to, že „odnětí jedněch hodnot neznamená automatické přijetí hodnot jiných.“¹ Nemohu se zbavit pocitu, že – ač měla romskou literaturu zjevně ráda i samu o sobě a rozhodně k ní chovala značný obdiv – pro ni byl následně vždy o něco důležitější význam psané literatury jako platformy a tezauru romského jazyka a potažmo tradičních kulturních hodnot. Také její často citovanou myšlen-

1 Hübschmannová, M. Předmluva. In *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Lacková, I. Praha: Triáda, 1997, s. 13.

| Štěpánská, 2003 | foto Antonín Hübschmann |

ku, zda „duše romské pohádky nevchází do rodící se romské literatury“, nebo neméně známou tezi o „průniku vzniku a zániku“ v romské slovesnosti² nakonec čtu spíše jako výpověď o funkcích slovesnosti v životě komunity než jako ryze literárněanalytické dotazování. Tomu ostatně nasvědčují i mnohé další Mileniny myšlenky, v nejpřednější řadě její výklad zrodu romské autorské tvorby jako momentu, kdy se prolnula možnost tvořit a publikovat s naléhavou potřebou nahradit dosavadní způsoby komunikace novými formami.³

Analogicky přistupovala zhusta k literárním dílům nikoliv jako k autonomním světům umělecké fikce, ale jako k odrazům/ obrazům skutečnosti (např. při práci na překladu Peštovy povídky „Roza“ můj rozlet často strážlivě usměrňovala připomínkami typu „takhle to ale nechodilo“, „takhle by to nikdy neřekla“ a podobně), a tudíž si na textech – samozřejmě vedle jazykové propracovanosti a etnického uvědomění – cenila zpravidla obsažnosti a autenticity: v tomto ohledu není bez významu, s jakou přesností si pamatovala inspirační zdroj i pozadí vzniku nejrůznějších romských povídek a básní. Třetím výrazným kritériem přitažlivosti díla pro ni pak často byla etická orientace: na jmenované povídce „Roza“ si Milena cenila mj. toho, s jakou samozřejmostí se v závěru celá vesnice bez rozdílu etnika postaví za zkoušenou romskou hrdinku; naopak neúprosně antigádžovská povídka Franty Demetera „Kaskero Del feder“⁴ v ní přes své nesporné vypravěčské kvality vyvolávala rozpaky. Lituji, že nevím nic bližšího o tom, podle čeho hodnotila práce v literárních soutěžích, na kterých se občas podílela jako porotkyně; je však možné, že jsme se základních principů právě dotkli.

Tato východiska spatřuji také v základech Mileniny překladatelské práce: texty jsou obvykle překládány bohatým, živým jazykem (Milenino jazykové nadání se vztahovalo v plné míře rovněž na mateřštinu, což mohou doložit i její povídky, vydané v roce 1965 pod názvem *Spokojení lidé*, jejichž jazyková mnohotvárnost a virtuosita zdaleka převyšuje obsahovou stránku), který však zahrnuje četné „romismy“, a českému čtenáři tak směle zpřítomňuje dosud ne-

2 Hübschmannová, M. Romové a jejich pohádky. In *Romské pohádky*. Praha: Fortuna, 1999, s. 8.

3 Hübschmannová, M. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In *Černobílý život*. Ed. E. Davidová, Z. Jařabová. Praha: Gallery, s. 139, 145 apod.

4 Viz *Romano džaniben* 1-2/1997, s. 24-28.

známé kulturní realie a jazyková schémata. V tom spatřuji jeden z projevů Milenina úsilí – o kterém ostatně kdesi výstižně napsala, že je jím přímo „posedlá“ – jak zprostředkovat Nero-mům co možná nejvíc poznatků o romské realitě. Důraz na obsažnost, sdělnost, informační hodnotu textu pro příjemce neznalého tradiční romské kultury pak často převáží ostatní alternativy. Během překládání „Rozy“ jsme se několikrát dohadovaly, jak vyřešit romská citoslo-večná zvolání v přímé řeči: zatímco já jsem se přikláněla k variantám typu „jezusmarjápanno“ (které mi v českojazyčném textu připadaly přirozenější a méně rušivé), Milena bědovala: „Ale to ona nemůže takhle říct, to přece není žádná slovenská selka!“, a nakonec rozhodla: „Všech-no to ojajujte a odevlujte, a bude to v pořádku!“

Mohlo by se tedy zdát, že se Milena Hübschmannová vždycky snažila bez kompromi-sů prosazovat romskou kulturu, a tedy i literaturu, i v jejich méně srozumitelných aspektech a důrazem na jejich imanentní i vnějškovou jinakost přimět neromské příjemce k rozšíření je-jich horizontu. Při konkrétním pohledu však docházíme k méně jednoznačnému názoru. Sou-středíme-li se například na změny, kterými procházely vydání od vydání některé básně, jež Mi-lena redigovala, nelze vedle jiného nepozorovat hledání, jak opracovat tvar textu tak, aby byl literárnější podle obecného kánonu, a zároveň co nejsdělnější. Kupříkladu strofa z básně „Lačho jilo mira babakero“ už připomenutého Franty Demetera se v průběhu let měnila následovně:

O papus lavutaris
the chartas has,
jov motiki kerelas,
tu leske phurdehas,
ola motiki lehas,
pal o gava bikenehas.
(*Romano lil* 2/1972)

O papus lavutaris
the o chartas sas,
tu leske phurdehas,
zajďica pro dumo
gav gavestar phirehas,
chanľa bikenehas.
(*Romane gila*, 1979)

O papus sas lavutaris
the chartas sas,
tu leske phurdehas,
zajďica pro dumo
gav gavestar phirehas,
chanľa bikenehas.
(*Romano džaniben*, jevend 2003)

Pomineme-li charakteristickou, avšak v tento okamžik irelevantní záměnu přejatého výrazu „motiki“ za původní romské „chanľa“, stále je patrný posun k rytimizaci verše a k zajímavější metaforice: od víceméně statického, konvenčního zobrazení romských manželů – kovářů, od-povídajícího nejspíše mluvené řeči, k barvitému básnickému portrétu upracované kovářovy ženy (který daleko lépe vyjadřuje předmět básně, jímž je tato žena sama), v němž každý řádek přidává novou kulturní informaci (žena muži dmýchala měch, pak si dala na záda zajdu, cho-dila po vesnicích a prodávala mužovy výrobky – totéž, avšak suchým vědeckým jazykem, shr-nují také etnologické příručky!). Navíc dvojverší „gav gavestar phirehas/ chanľa bikenehas“ samotným svým rytmem přímo evokuje představu klopotné chůze s těžkým nákladem. Jsem přesvědčena, že Milena vybírala z rukopisných verzí i s vědomím právě napsaného.

Podobně potom vyznívají také různé verze překladu téže básně. Ve čtyřverší „vaš o chan-
la love/ vaš o love maro/ mi chan o čhavore/ bo tuke len pharo“ Milena obětovala paralelis-
mus prvních dvou veršů i celkovou sevřenost ku prospěchu naléhavosti vyznění. Znalá dobo-
vé reality konkretizovala „love“ jako nepatrnou almužnu a upřesnila okolnosti takové podomní
směny: jako narativní protichůdkyně ponížené romské matky se v překladu básně objevuje sel-
ka. Srovnání obou dostupných překladů prozrazuje rovněž dvojí formální i významový pohyb:
nejprve je jednoduchá písňovost originálu zcela upozaděna důrazem na slovo, podruhé je vzá-
jemný poměr vyrovnanější.

Po koruně, za korunu,
kousek chleba líběj dát,
mám doma pět drobných dětí,
nevíte, jaký mají hlad.
(*Romane gila*, 1979)

Pár halířů nebo chleba
líběj, selko, dát!
Je mi líto těch mých dětí,
pořád mají hlad.
(*Romano džaniben*, jevend 2003)

Nápadné významové rozvolnění (jež je při překládání do značné míry legitimní) není samoú-
čelné. Tak jako v dalších a dalších překladech Mileny Hübschmannové má svůj smysl jako zvo-
lený způsob, jak při převádění literárních projevů z jednoho kulturního prostředí do jiného
zprostředkovat vždy co nejširší kontext. Proto v Hlaváčově verši „pro kašt e momeli labol“ ne-
hoří v Milenině překladu svíčka na dřevě, ale „na kousku dřeva“, a proto v básni Tery Fabiá-
nové „Raťate avľom“ místo prostého „Běž, holka, tchyně čeká/ běž vařit, péct, zadělávat!“ (Av,
čhaje, e sasvi užarel/ av te tavel, te pekel, te ušanel!“) novomanželka slyší: „Tak, holka, tu máš
věno -/ a utíkej za tchýní/ dělej, ať na oběd je uvařeno!“⁵ Pro přesnost připomeňme, že tímto
kontextem Milena vždy rozuměla především souřadnice zanikajícího světa romské etické a kul-
turní tradice.⁶

Redakční prací a překlady však přínos Mileny Hübschmannové romské literatuře zda-
leka nekončí. Nejde jen o to, že byla bezesporu jejím „prvním hybatelem“, jak ji příležitostně
označila dr. Jana Horváthová, ani o to, že vymyslela a zavedla pro romskou literaturu kánon
překladatelských postupů, ale především romskou autorskou tvorbu průběžně refleктоvala, hle-
dala její místo a svými postoji a komentáři vytvořila pro českou romistiku i literární vědu
v tomto bodě základní předporozumění. Na tomto místě opět nenacházím uspokojivou

5 Viz Hübschmannová, M., ed.: *Romane gila/ Romské písně*, Praha: OKD Praha 8, 1979, s. 38-39.

6 Průzračným dokladem je Milenina dětská čítanka *Amari abeceda* (Praha: Fortuna, 2002), ve které říkádla, přísloví a pohádky čerpající z romské kulturní tradice navíc doplňují historizující ilustrace Luby Končkové-Veselé.

le přecevně a garafas ten ande kořstí.
Ma dara, vačenias kije Roza, se les linar
na fustas, the ke pste. Sake rat phireu,
sake rat! Ma na marelis telis? Mstřinav la
te dochadil. Jaj, sakes hili aji fatar?
Dochadava la! Nij oveta katera rom khere,
sake me te na phireu pol fite?
Džalas pašel o pašel, jektřine tatke
demašas ande pašel! So te thineis
kumakci Fil, hoj katera rom ačhaas
mardasle ande maribon? Rad fagatar
džalas te kořstis pste o gifi.

Aja me o žhen hantafatas upral o pašel se
pašel papin. Pašel o pašel mardas o virbi
oveta phure vartatse, pašica leake ande
sajt, hure garakine upre leake ande.
O Mško les na džikha, ta me chas pašerel
paš lene. „Jaj, dardafifom kumakdas,
phureja! Afe chas fatar, tafi rat, hoj ra?“
„So tu sakes rat kadamž v drom džinome,
Mško!“

„Afe, na kumel pes minge te sovel! Aji
fatar na chin, ta ču ovka minge phire.“
„D Del tat te amakel, hoj tat te chutire paš
a čori! Me tat primidare.“

„Jaj, phureja, linar mne chodil paš a čori?
Ma chodil mne oči na chodila.“

„Mško, ta ču ovka na phire! Tu mne ko
Roza! Avotter našel ušal. Na phure ta
paš kaja fatar Roza?“

„Jaj, phureja!“ Ifas o Mško te am, afe
mštes leake na me. Džikhat, kaj se
jekidigeder pes te čimel te vartatire.

„Lačhi rat, phureja.“ Ifas pas, pašas khere.
Džalas phiripata the vartatire.

O phure vartatse džalas pašer dardas,
džalas pašel o pašel kaje Roza. Jektřine
džikal paš o khoreu vartu džikal ande
pašel vartu. K'oda taj ande? So kerel ovai
paš japat rat? Sem oda e Roza! Terel tel e
fata. O phure predal džikal e leinai.

vřitnel: „Roza, Roza, so kerel ovai? So na
ovet? Ušare vartu?“

„Kas taj ušare? Mo rom čha ču ande
maribon. Kado bi ovai, te ovai khana. Jaj,
mne Delara, ču de, hoj te džikal ču te na
ved mardasle ande koda maribon! Trine
čhavere minge ošakos pes mne ču, me

a bumborani o džekel ho do křine. Had
křine, pašel o pašel i paš Roza!
křine, ta ho nedžela. Maču sem chodil noc
o noc! Mško nechavil! Mstřin ji mš. Afe
mšej, proč jenom je taková pčena?
Dostan ji! Neč sa ji vřiti maribon, ov bych
za si nechodil jě?
Přšel k pčena, a na ho napadil: Ču
křine bych napadil taková pčena, že jeji mš
ve vřiti pašel! Mstřin si mšal
pohřivost.

Tě noci se mšate vřitil nad vodou jako
Mšinej japat. Kolem řeky mšal
vřitil křine starý pčena v ruce
pčena, na vřiti pčena křine. Mško si ho
nečimel, dokad nebyl křine u řeky.

„Pa, te mne se vřitil, dšdo! Ale je je
taková pčena křine noc, vřitil?“

„A se ty tady křine noc horeš.
Mško?“

„Ale, nechce se mi spít! Je taková pčena
noc, me, tak si tu křine.“

„Mško chodil křine. Paš Roza si ti mšal!
Vřitil ji do křine vřitil.“

„Ale džek, vřitil jeji mšal mšal mšal.
Mšinej je mšal se křine mšinej.“

„Mško, ču tak mšal mšinej! Ty jai u
Mšinej. Kado je ti mšal. Že ty chodil
za tou křine Roza?“

„Ale džek!“ dš se Mško do mšinej, ale
křine mšal při ruce mšinej. Mšinej, aby se
pčena ošle so nejrychleji mšal.

„Dobro mš. džek.“ mšal se a ču džek.
V řeky mšil mš, ale i mšil.

Starý pčena mšinej svou vřitil,
kolem pčena džek k mšal. Najednou si
vřitil, že u jedné domku staji mšinej
v mšinej. Kdo te mšal bít? Ču džek o
pčena vřitil? To je pčena Roza! Pčena
mšinej mšinej mšinej pčena a mšinej.

„Roza, se mšal vřitil? Ču mšinej? Čekaj
mšinej!“

„Kdo mšinej džek? Mš mšal je mšinej na
vřitil. Ten křine přšel džek, te by se mš
mšinej. Afe džek, dej, oš to pčena! Afe
mš ho v řeky mšinej! Tě džek mš
mšinej se křine, jak je mšinej mšinej?“

? [Mšinej - mšinej]
mšinej

je,

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

Mšinej mšinej

odpověď na otázku, zda Milena Hübschmannová v konečné instanci nepokládala za podstatnější tento metaliterární diskurz, tedy ty aspekty umělecké tvorby, které přesahují meze literatury a působí v celospolečenských souvislostech.

Stejně jako napomáhala kanonizaci „příběhu“ romské historie s jeho zásadními mezníky, načrtla také reprezentativní představu vývoje romské literatury včetně toposů, jež následně mohou být přejímány z jedné následovnické práce do druhé – metaforické označení porevolučního boomu romské tvorby za „explozi“, postřeh o dobovém „ohromení nad možností psát romsky“, pojetí romské literatury jako niterné, intuitivní záležitosti „nespoutan[é] apriorním poučením o formálních konvencích“⁷ atp. Zhusta v jejích literárněkritických úvahách cítíme potřebu romskou literární tvorbu a priori obhajovat a bránit; ta se pak uplatňuje s určitou ambivalencí. Odlišnost romské literatury (především její bezprecedentnost, funkční zatíženost a specifické požadavky na literární hodnotu) Milena Hübschmannová častěji jaksi omlouvá nebo vysvětluje pomocí neromských paralel, než by ji jednou provždy jednoduše prohlásila za danou.⁸ Zároveň se však nebojí konstatovat, že „Čech s úplně jiným estetickým a kulturním zázemím nemá právo do toho mluvit a říkat ‘takhle pište, takhle nepište’. To ať posoudí Romové sami“,⁹ jinakost romského slovesného umění na mnoha jiných místech akcentovat (např. s ohledem na jeho žánrovou diferenciaci) a vyzdvihnout ji jako jeho klad.¹⁰

„Posedlost úsilím sdělit co nejvíce“ prolíná i metatextovou rovinou. Vlivem tohoto zaujetí je každá (nejen) literárněhistorická práce Mileny Hübschmannové v podstatě malým kompendiem, shrnujícím znovu a znovu bezmála všechny rozhodující momenty romské kultury a historie. Jelikož Milena nemohla vyloučit, že ta která stať není první, případně jedinou nezaujatou informací o Romech, kterou dostává neromský čtenář do rukou, integrovala např. do předmluvy k obdivuhodné publikaci *Po židoch cigáni* (Praha: Triáda, 2005) celou řadu doplňujících údajů, samozřejmě včetně citátů v romštině, anebo zahájila studii o slovesnosti ve sborníku *Černobílý život* (Praha: Gallery, 2000) obšírným výkladem pojmu kultura. Ani posledně jmenovaný počín však není žádným planým hnidopištvím, a to hned ze dvou důvodů: jednak díky Milenině neoddiskutovatelné schopnosti uvažovat o věcech netradičně přináší i inter-

7 Romano džaniben 1-2/2002, s. 67.

8 Za tímto postojem lze vytušit nepřijemné zkušenosti z minulých dob (kdy ještě Romové, a tím méně jejich literární tvorba, ani náznakem nebyli „trendy“, jako je tomu dnes), pod jejichž vlivem vnímala neromskou kulturu často jako plytčí a nepřátelštější, než se může jevit jiným. Rozhodující úlohu však nejspíš hraje její přání, aby neromští čtenáři Romy co nejlépe pochopili a aby tak obě strany získaly možnost překonat „dědičný hřích vzájemné neochoty a neschopnosti se dorozumět“. Hübschmannová (1999), c. d., s. 11.

9 Hübschmannová, M.: „Počátky romské literatury“. In: *Žijeme spolu, nebo vedle sebe? Sborník z konference o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice*. Praha: Obec spisovatelů, 1998, s. 66.

10 Viz pozn. 6.

pretace tak zprofanovaného pojmu, jako je kultura, nové podněty; jednak Milena poměrně často ve svých odborných textech vychází z poněkud odlišného, nesamozřejmého předporozumění, na něž velmi vhodně považuje za nutné předem upozornit.

V rozhovoru pro Romano hangos 7/2002, přetištěném znovu po jejím tragickém úmrtí, Milena Hübschmannová k tématu říká: „Je mi líto, že už v sobě nemám tolik síly, chtěla bych pokračovat ve své práci dál. Chtěla bych pozvednout romskou kulturu, aby ji poznali nejen Romové, ale i Češi tak, jako jsem ji poznala já.“ Ve své skromnosti a ve svém perfekcionismu by nejspíš neuznala, přinejmenším ne nahlas, že pro tento cíl vykonala snad ještě víc, než je v možnostech jediného člověka: kromě mnoha a mnoha jiných (a snad skutečně významnějších) věcí vyvolala v život celý jeden literární proud a způsobila, že vzbudil ohlas přesahující své domovské hranice; zmapovala celý jeho prostor; a zároveň na této mapě ponechala dostatek lákavě bílých nebo jen nahodile zanesených míst, která pro její odborné následovníky znamenají vábné pozvání.

Zusammenfassung

Milena Hübschmannová und der Kanon der Roma-Literatur

Milena Hübschmannová war unter anderem auch als Redakteurin und Übersetzerin von Roma-Literatur tätig. Der Schwerpunkt ihrer Arbeit in diesem Bereich besteht in ihrem Bemühen, in jedem Rom dessen einmalige Würde hervorzuheben.

Sie wurde von der traditionellen Kultur der Roma verzaubert und obwohl sie diese als ihre eigene annahm, behielt sie gleichzeitig einen bestimmten Abstand. Sie war sich der Gefahr bewusst, dass die Roma mit ihrer Sprache auch ihre Kultur und ethischen Werte verlieren würden. Denn „das Ablegen der einen Werte bedeutet nicht automatisch die Annahme der anderen“.

Für Milena Hübschmannová stellte die geschriebene Literatur ein Medium für die Roma-Sprache dar. Die einzelnen literarischen Werke waren für sie Abbilder der Realität und sie schätzte es, wenn der Text umfangreich und authentisch war.

Für die Übersetzungskunst von Milena Hübschmannová war es typisch, dass sie mit allen Mitteln versuchte, den Nichtroma Wissen über die Roma zu vermitteln anhand von „Romismen“. Doch obwohl für sie an erster Stelle der Informationsgehalt eines Textes stand, bemühte sie sich mit der Zeit immer mehr um eine Ausgewogenheit von faktischem Inhalt und literarischer Form. Die Entwicklung dieser Tendenz demonstriert uns Alena Scheinostová an drei Beispielen eines Gedichtes von Franta Demeter, das sich innerhalb von 31 Jahren unter Milenas Hand von einer informativen zu einer gleichzeitig poetischen Bearbeitung wandelte. Dieselbe Entwicklung können wir auch bei der Übersetzung des Gedichtes ins Tschechische vorfinden. Dabei war für Milena immer wichtig, einen möglichst weiten Kontext mit einzubeziehen, z.B. in einer Strophe von L. Hlaváč brennt z.B. die Kerze nicht auf dem Holz (wie im Original steht), sondern auf einem Stück Holz...

Der wichtigste Beitrag von Milena Hübschmannová besteht aber darin, dass sie die Literatur der Roma reflektierte und einer neuen literarischen Strömung Leben einhauchte. In dieser Hinsicht sind ihre literaturhistorischen Arbeiten und vor allem ihre bewundernswerten Einleitungen von großem Wert, in denen sie immer wieder die wichtigsten Momente aus der Kultur und Geschichte der Roma erwähnt, damit sie einmal wie selbstverständlich von der Gesellschaft angenommen werden.

Eva Zdařilová

— **Poznámka ke sběru romských pohádek Mileny Hübschmannové** (s ukázkou dosud nepublikované pohádky)

V archivu Mileny Hübschmannové existuje ještě mnoho přepisů pohádek, které dosud nebyly zveřejněny. Většinou se jedná o nahrávky a přepisy z období po vydání odeonské sbírky (Odeon 1973, Fortuna 1999), respektive pořízení korpusu přeloženého v této sbírce (podle poznámek v citované knize jsou poslední nahrávky z r. 1970).

V těchto poznámkách rovněž Milena Hübschmannová odděluje období psaných záznamů (1953 a 1954, celkem 13 pohádek zařazených do sbírky) a období, ve kterém při pořizování písemné podoby romského originálu vycházela z magnetofonových záznamů (1967–1970, 56 pohádek; dvě pohádky zařazené do sbírky zapsali sami vypravěči).

Lze si jistě snadno domyslet, proč tento údaj dává čtenářům k dispozici – zápis pořizovaný simultánně s vyprávěním a zápis vzniklý až posléze z poslechu magnetofonového záznamu se liší v míře věrnosti vlastní autorské performanci. Pomiňme to, že psaný text ztěžší zachytí nonverbální část vyprávění (intonaci, gesta) – tento rozpor se Milena Hübschmannová snažila čtenáři alespoň částečně vynahradit popisem pohádkových seancí v předmluvách, edičních poznámkách a teoretických textech.

Ani přepisy z magnetofonových pásek ale nemusejí být úplně jazykově věrné originálu. Specifika nářečí a projevu daného vypravěče podléhala u Mileny Hübschmannové jistě míře standardizace. Tuto skutečnost bude jinak posuzovat lingvista, jinak čtenář originálu, kterého zajímají literární kvality textu, čtenáře jakéhokoli překladu pak tato debata naprosto mine.

Snad v souvislosti s vývojem svého názoru na standardizaci psané romštiny (viz článek Viktora Elšíka v tomto sborníku) chtěla Milena Hübschmannová přistoupit ke korekturám přepisů na základě archivních nahrávek. Prvním krokem mělo být získání elektronické podoby původního přepisu, po dohledání příslušné nahrávky pak jeho korektura, někde na konci tohoto procesu měla snad vzniknout další (bilingvní?) sbírka romských pohádek...

Když jsme spolu hledali magnetofonový záznam příběhu, který v roce 1977 vyprávěl Mileně Hübschmannové pan Ladislav Mirga z Rakús, narazili jsme na jiný kotouč, který dosud přepsaný nebyl. Dostal jsem jej za úkol přepsat. Shodou okolností byly i zde nahrány dvě pohádky.

Jednu z nich zde uvádíme jako obdobu toho, co Milena Hübschmannová nabídla již v ediční poznámce ke knize *Romské pohádky* – totiž uveřejnění jedné pohádky v hrubé, co nejméně redakčně opracované verzi – a tím připomenout i její redaktorskou práci na romských pohádkách.

Pavel Kubaník

Pohádku vyprávěl Šaňi Dzurko (původem z Pavlovců, okr. Prešov), bratr výtvarníka Rudy Dzurka. Magnetofonový záznam pochází patrně z roku 1977. V portrétu Šaňiho Dzurka (Lačho lav 12/90) uvádí Milena Hübschmannová, že od tohoto vypravěče nahrála asi 20 pohádek, většinou dlouhé Viteziko paramisa. Zde uvedená pohádka patří mezi charne/pherasune paramisa (krátké/humorné pohádky).

Motivicky téměř shodnou, ovšem kratší verzi pohádky nalezneme i ve sbírce *Romské pohádky*. V pohádce „Pan Škrpálek z Troubova“ je ovšem hloupý Rom nejdříve typickým pohádkovým chytrákem, teprve potom se vyprávění láme, hrdina vylézá na strom a začne sekat... Magnetofonový záznam této verze pochází z května 1970, vyprávěl ji Matěj Zíma, původem z Kopčan, okr. Senice. Slyšel ji od nejznámějšího vypravěče v okrese, Šalamouna Daniela – Diliňáka (pocházejí od něj další čtyři pohádky zařazené do sbírky).

Příběh je znám i mezi Lováry v Rakousku. Vyprávění Karla Nitsche „O čoro Rom taj i ketana“ bylo vydáno ve sbírce *Tusa ande akhoren khelos ... – Lovarenge paramiči* (Petra Cech a kol., Romani-Projekt/Romano Centro, Klagenfurt/Celovec 2000: Drava). Domnělý Bůh je u něj voják, takt „smrtných hodin“ udává kůň, a hlavní postava je představena jako „O čoro Rom“, později v textu jako „Rumungro“.

...Rom. Sas jekh Rom. No a sar darekana o Roma esas na kernas pro jevend kašta abo angara bo oda aňi na džanenas s'oda hin angara, aľe kašta. Ou avka džal andro veš, anlas, labarlas a palis džalas, no a teŕ jekh Rom auka na sas les so te labarel no tak geľla andro veš. Avľa andro veš, dikhel pro stromos, lačhe konara, šuke, ta geľla opre, terďila peske pr'oda konaris ada kodej čhingerel andr'oda konaris (úlek). No a jekh kajso manuš dža-

...Rom. Byl jeden Rom. No a jak to dříve chodívalo, Romové si nedělali na zimu zásoby dřeva nebo uhlí, protože to ani nevěděli, co to uhlí je, ale chodili na dřevo. On prostě jde takhle do lesa, nanosí si, spálí a znovu jde, no a takhle taky jeden Rom neměl čím topit, tak se vydal do lesa. Přišel do lesa, obhlíží strom – dobré haluze, suché, vyleze si tedy na strom, stoupne si na tu větev, začne ji řezat (úlek). No a jde tamtudy jeden člověk a říká mu, to už

las odarig a phenel leske auka, oda na sas imar Rom, gadžo, phenel leske auka: „Ty cigan, ty spadneš.“ A ou leske phenel: „A ty Boh, že ty znáš že kedy, že já spadněm?“ Aau, Rom, o gadžo pes iľa u geľa het. O Rom aňi so ajci odgejľa kajse biš metri, o Rom pejľa. Pejľa, pes prekidňa, prekerďa pes, phenel: „Koda manuš mange phenda hoj perava, ou mušinel te jel o Del, ou džanel hoj kana merava,“ tak prastalas pal leste. Dochudňa les, phenel leske auka : „Čoveče, keď ty znal, že kedy ja spadněm, tak ty musíš znať, kedy umrem.“ Ou leske phenel, ou dikhľa hoj o Rom ajso dilino, ta phenel : „Jak tri raz perdněš, tak umreš.“ No a o Rom imar aňi na iľa o kašta, denašel kher, avel khere, phenel la romňake : „Romňije, sidar,“ phenel „de mange o gono,“ phenel „la pšeňicaha,“ phenel „bo mange phenel o Del hoj te trival khaňarava, merava.“ No tak, Romňi dikhel pre leste. La romňake rakinda, iľa o gono pro dumo a džal. Prastal andro malmos, avľa odoj, takoj kij’oda mlinaris a phenel leske: „Mmě musíš perše bo, ja už umrem.“ No tak iľa leske peršo, skerďa, aľe ou avľa andro mlinos tak ov ľikerlas le dromeha kaj kamel pes te khaňarel, ov ľikerlas, aľe kaj doavle ode, ode khaňarda. „Oj“, phenel peske, „imar nane man ča duj.“ No a sar has kas kerďa oda aro, savoro, iľa o gono, avľa avri pre ko vudar, odoj palis khaňarda, phenel : „Joj, imar nane man ča jekh,“ phenel „ko džanel či man dodžava khere.“ Ta ou le goneha prastal, doprastaďa kauka andre kajso kher, anglo kher, odoj bešelaso baro raj, ou kšeftinlas le lenca, le balenca, odej

tedy nebyl Rom, ale gadžo, povídá mu: „Ty cigan, ty spadneš.“ A on mu na to: „A ty Boh, že ty znáš že kedy, že já spadněm?“ Aau, Rom, gadžo se sebral a šel dál. A neušel snad víc než dvacet metrů, Rom spadnul. Spadnul, probral se, vzpamatoval, říká: „Ten člověk mi řekl, že spadnu, to on musí být Bůh, on určitě ví, kdy umřu,“ tak pelášil za ním. Dohonil ho a povídá mu: „Čoveče, keď ty znal, že kedy ja spadněm, tak ty musíš znať, kedy umrem.“ On mu říká, bylo mu jasné, že Rom je takový přihlouplý, tak říká: „Jak tri raz perdněš, tak umreš.“ No a Rom už ani dřevo nesebral, utíká domů, přijde domů, říká ženě: „Ženo, pospěš si,“ říká „dej mi pytel,“ říká „pšenice,“ říká, „protože mě říká Pánbůh, že když si třikrát uprdnu, umřu.“ No tak, žena se na něj dívá. Vyplísnil jí, vzal pytel na záda a jde. Utíká do mlýna, přijde tam, rovnou k mlynáři a říká mu: „Mně musíš perše, bo ja už umrem.“ Tak mu vzal prvnímu, namlel, ale on jak přišel do mlýna, teda on se cestou držel, když se mu chtělo prdět, on to držel, ale jakmile tam došli, tak tam si uprdnul. „Oj,“ říká si, „už mám jenom dva.“ No a jak to bylo, když byla hotová ta mouka, všechno, vzal pytel, vyšel ven a hned před dveřma, tam si zase prdnul, povídá: „Joj, už mám jenom jeden,“ říká, „kdo ví, jestli vůbec dojdu domů.“ Tak utíká s tím pytlem, doběhne do takového domu, před dům, tam bydlel velkohošpodář, on kšeftoval s těma, s prasatama, tam si prdnul potřetí, padnul na cestu a už je mrtvý, už se nehýbe. No ale co, byl tam pasák a on zrovna vyháněl prasata, vyháněl je do lesa na

khaňarda trito, pejl̥a pro drom a imar hino mulo imar pes na čalavel. No aľe so, odoj sas koda pastiris a ou le balencis auka tradelas avri, pro luftos andro veš len tradelas no a sar mukhl̥a avri le balen ta o bale mindar ke leste, les opachinkernas hoj s'oda oda hin. A ou furt le bales čhivlas pal e piskos a phenlas : „Kši!“

M.H.: Phenel o mulo...

Hi, phenel, „ja už mertyv“ (smích). No a džal o pastiris ke leste, phenel leske: „Cigán, vstávaj!“ Ov phenel : „Němožem bo ja už mertyv.“ A on vřaj: „Vstávaj cigán, bo uvidziš!“ A ou na kamel te uštel. Ou iľa koda batohos, iľa precirdňa pro Rom. O Rom chučila opre, gravkinda les pro phiko, phenel: „Dzekujem tzi, že si mě privez z toho šveta, z tamtoho šveta na ten švet.“ Iľa o gono u avľa khere.

M.H.: ___o bararis

Sar o bararis.

M.H.: Na a oda nane romaňi, oda o gadže kavka pal o Roma vakeren, na? Pal le Romenca pherasa keren, na?

Ta the oda kernas le romendar, bo hin kajse paramisa kaj hin the ke le Romenge prospešná, o Rom godaveder sar on hine a palis phenenas kajse paramisa kaj le Romes poňizen.

vzduch, no a jak ty prasata vypustil, tak prasata hnedka k němu, očuchávaly ho, co že to je. A on furt to prase lepá po rypáku a říká: „Kši!“

M.H.: Říká ten mrtvý...

No, říká: „Já už mertyv.“ (smích). No a ten pasák jde k němu a spustí na něj: „Cigán, vstávaj!“ On říká: „Němožem, bo ja už mertyv.“ A on vřaj: „Vstávaj cigán, bo uvidziš!“ Ale on nechce vstát. A tak on vzal ten batoh, vzal jej a přetáhnul jej přes Roma. Rom vyskočil, poplácal ho na rameno a říká: „Dzekujem tzi, že si mě privez z toho šveta, z tamtoho šveta na ten švet.“ Vzal pytel a šel domů.

M.H.: ...bararis/?/

Jako bararis.

M.H.: A to není romská, tu si povídají gádžové o Romech, ne? Dělají si z Romů srandu, ne?

No i tak to bylo, že si dělali z Romů srandu, protože jsou takové pohádky, že jsou k Romům vlídné, kde je Rom chytřejší jak oni a pak povídali takové pohádky, že Roma shazují.

Milena Hübschmannová a romská literatura

— Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou Ilony Lackové

Ve své disertaci na Univerzitě Leopolda Františka v Innsbrucku z května r. 2005 se věnuje Beate Eder-Jordan tématu „Býti člověkem. Konstrukce identity v literatuře Sintů a Romů.“ Dochází v ní k závěru, že ve své literatuře a v pohádkovém fondu konstruuji Romové a Sintové svou lidskost. Tím předkládají protiváhu k běžné dehumanizující prezentaci ze strany Neromů. Šíření této literatury může proto výrazně zlepšit pochopení a dialog mezi etniky a snížit xenofobní tendence. Svoji tezi dokládá na textech romské literatury z celé Evropy, obzvlášť pak na příkladu životopisného vyprávění Ilony Lackové „Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou“ (v anglickém překladu: „A false dawn“).

Kapitola 3.2. se zabývá právě tímto dílem prezentovaným jako ústředním. Jsme rádi, že můžeme otisknout alespoň jádro analýzy románu Lackové, který byl i v rámci práci Mileny Hübschmannové výjimečný.

V únoru 2004 proběhla médii zpráva, že Romové na východním Slovensku rabovali obchody. Při devadesátiprocentní nebo ještě větší nezaměstnanosti v dané oblasti jim byly drasticky zkráceny sociální dávky, jednalo se tedy o určitou formu hladových bouří. Zhruba ve stejnou dobu vydalo nakladatelství Zsolnay-Verlag knihu rakouského autora Karla Markuse Gauße *Pojídači psů ze Svinie*. Autor ve své zprávě z cesty líčí tristní situaci Romů na Slovensku – všimá si především slumů, v nichž tamní Romové žijí a které jsou pro zbytek obyvatel neviditelné. Knížka je velmi přínosná, ale na to, aby zprostředkovala skutečný pohled za kulisy, nestačí. Ač Gauß není Rom, situaci Romů osvětluje velmi kriticky a diferencovaně. Zprostředkovat náhled na jejich život „zevnitř“, se mu nicméně nepodařilo a podařit mohlo jen stěží. O něco podobného se přitom s úspěchem pokusili i někteří neromští autoři, například Jan Yoors v knize *Cikáni* z roku 1967. Jan Yoors pochází z Belgie a v letech 1934 až 1944 jako dítě, resp. teenager, putoval se skupinou Lovarů několika evropskými zeměmi. Ve své knize nabízí velmi poučný pohled na život Romů, zejména z etnologického hlediska.

Výše zmíněný obraz Romů, revoltujících proti drastickému zkrácení sociálních dávek, je jen jeden z možných. Daná situace je navíc nová a netypická, neboť Romové se bouří zřídka. Obraz ale zapadá do povrchního pohledu na Romy jakožto na Cikány-zloděje. Označení Cikán,

Česko R. S. 170

Antena, chudina bna l'el, ale naci la be vid
vion, to ilon nange pre mior ior but but
4. 9. Krasa Pravoate pre anstakos, Jai samy
Kalluy "le kano la ao. "Ea ataj o nabrais
Sol, Kramlar, Otene, Olavito. - Polonay, l'le
o Pagnados "Cocher." Jai nange by atang fin
e addokig o artemis a ci o kuno koul mab
ke lounde, abo viondin nange pre 5. 43661 ke
gari. te me nacas khou la mab ke gar o ad-
bis. vionlos?

Phases are the same as kanoas o kano e kano-
iq. ta aobes, but nacas o kano but kachal-
has, ale e kanoing ke lounde ihas bna dices. te
but samyig imas jevne pokes ke garig pounas
vion o thad, o vial, l'le o makas. Jai nange pr-
kunas bolala, amon ehas bna la jevne kano p-
nas ke anade. Jai day linge kachal amon pr-
jab e dikhelas kaj linge o bolala vionto. Jai nange
vionig imas day dices abo l'le pounas angal,
br das fion bna, bna day nat a dices linge p-
las. Jai nange kanoas nacas vion l'le kachal, o p-
amon lounde l'le dices, la day dices l'le kachal
br amon vionas kachal e kanoas vion o kachal
dikhelas, br ci o l'le kachal pounas dices.

který mnozí Romové a Sinti pocítují jako diskriminující, může u Neromů evokovat celou řadu dalších asociací: muzikanti, jasnovidci, lidé, táhnoucí krajinou s vozy a kupou dětí, tmavovlasé ženy v pestrých sukních. Tyto i některé další asociace mají mnohdy kořeny v literárním a hudebním zobrazování. Například Carmen z Bizetovy opery, Esmeralda z románu Victora Huga Zvoník u Matky boží a nebo Cervantesova novela La Gitanilla–Cikánečka.

Jak je tomu ale naopak? Jak vidí Romové a Sintové „Necikány“ nebo sami sebe? Co jsou jejich radosti? Co je zraňuje a ponižuje? Dát obecnou odpověď na tyto otázky je obtížné, protože romskou populaci tvoří různé skupiny, které mají velmi odlišnou historii, zvyky i dialekty. I přesto mají mnoho společného.

Kniha Karla Markuse Gauše *Pojídači psů ze Svinie* se dle mého názoru ideálně doplňuje s jiným dílem, jež zaujímá přední místo v romské literatuře – *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* Ilony Lackové. Román, který dosud nevyšel v německém překladu, nabízí vzhled do života Romů tak, jak ho člověk má šanci získat jen málokdy.

Lacková navštěvovala osady především v padesátých letech minulého století, Gauš počátkem toho našeho. V centru mého zájmu bude stát text Lackové, zmíním se však i o některých pasážích Gauše.

Elena/Ilona Lacková se narodila 22. března 1921 v Šariši na východním Slovensku a zemřela 1. ledna 2003. Editorkou románu je Milena Hübschmannová, přední romistka, působící na Karlově univerzitě v Praze. Kniha vyšla v roce 1997 česky a v roce 2000 anglicky. Autorka ji dokončila v roce 1996, nemohla ji však dlouho publikovat. Nepojednává o dnešní situaci Romů na Slovensku, nýbrž především o dvacátých až cca sedmdesátých letech. Život Ilony Lackové probíhal často jinak než život mnoha ostatních romských žen. Ilona například jako devítinásobná babička absolvovala univerzitní studia žurnalistiky v Praze.

Životní příběh Ilony Lackové je v knize líčen chronologicky. Volbu a strukturování materiálu vzešlého z rozhovorů provedla Milena Hübschmannová. Kniha je kromě její předmluvy, kterou se budu zabývat především, poznámek překladatele a dovětky, členěna do sedmi kapitol: „Moji příbuzní“, „Dětství a mládí v Šariši“, „Nápadníci, svatba, u tchyně v Kapušanech“, „Druhá světová válka“, „Jak jsme hráli naše romské divadlo“, „Na KNV v Prešově a práce pro Romy v osadách“ a „Do Ústí nad Labem a studium na vysoké škole“.

Ve svém textu Ilona Lacková nešetří ani gádže, ani Romy, mluví o problémech a nepravostech ve vlastních řadách. Mnohým vypravěčům z řad Romů a Sintů je zatěžko být takto otevřený. Mají obavy, že by se tím stávající negativní obraz, který má mnoho lidí o Romech, jen posílil. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* však kritickými pasážemi na hodnotě získává.

Proč považuji román *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* za velmi povedený, ba dokonce za jakýsi klenot romské literatury?

| Ilona Lacková a Milena Hübschmannová, 1984
| foto Iren Stehli |

Kritika etnografie podle Doris Bachmann-Medickové vyjadřuje v teoretické rovině to, co Ilona Lacková v praxi svým textem. Mnoha etnografiím se nezdařilo postihnout „široké spektrum sebevyjádření jednotlivých členů společnosti. Prezentace cizí kultury je vždy zkreslována našimi vlastními, nám důvěrně známými pojmy, a pohledem západní vědy“. (Bachmann-Medicková 1998, 32n.) Zde je možné, podle Bachmann-Medickové, hledat počátky nových způsobů literárního zobrazení. Román *Narodila jsem se*

pod šťastnou hvězdou, vzniklý ve spolupráci Ilony Lackové a Mileny Hübschmannové, takovou novou literární formou je. Nový je zde především nehierarchický vztah obou žen, který usnadňuje sebe prezentaci.

Ale zpět k naší otázce: jak se podařilo napsat takto výjimečný román? Jedná se o spolupráci, která probíhala po dlouhou dobu více než osmi let. Příběh je vyprávěn původně v romštině. Jde o mluvený text, který byl později převeden editorkou do psané formy, chronologicky seřazen a strukturován. Příběh sám je pozoruhodný. Vyprávění se rozvíjí v rámci rozhovoru, umělý prvek představuje mikrofon, ale zdá se, že Lackovou ovlivňuje pouze zpočátku, a sice tak, že se snaží obzvláště „krásně“ mluvit: slovensky, nikoli romsky. Na prosbu Hübschmannové začne Lacková vyprávět romsky.

Atmosféra, ve které spolu ženy mluví, je důvěrná, příjemná a otevřená. Lacková ví, že Hübschmannová sice není Romka, ale je to žena, která Romy zná tak dobře, jako málokterý gádžo. A co je nejdůležitější, má je ráda a váží si jich. (Mezi vypravěčkou a editorkou je úzce důvěrný vztah, což ovlivňuje vyprávění.) Tím se dá zdůvodnit místy až ohromující otevřenost Lackové. Svou roli hraje také věk obou žen, jejich dlouholeté přátelství a – jak zdůrazňuje Hübschmannová – také okolnost, že Lacková je vdova. Kdyby žil její manžel, patrně by nemluvila o násilí v manželství, nebo by toto téma jen naznačila.

Hübschmannová proces vzniku díla netají, naopak ho přesně popisuje. Při společném autorství většího počtu osob často nevyjde jasně najevo, jak kniha vznikla. Text budí dojem, jako by fakt, že byl nejprve vyprávěn a pak teprve zapsán, měl zůstat čtenáři skryt.

Za to, že vyšla tak zdařilá kniha, vděčíme především následujícím skutečnostem:

- Jazykem narace je autorčina mateřština.
- Rozhovory probíhaly po dlouhou dobu (osm let).
- Vztah mezi vypravěčkou a editorkou je důvěrný: Ilona Lacková vypráví svůj příběh přítelkyni.
- Zázitky vypravěčky stojí za vyprávění. V obsahové rovině se text vyznačuje velkou otevřeností. Lacková zobrazuje sebe i ostatní z mnoha různých úhlů pohledu, v textu najdeme i negativní sebezobrazení (autoimage). Vypravěčka se dívá na věci z nejružnější perspektivy a zajímá se o souvislosti i detaily.
- Autorka je vynikající vypravěčka. Vyprávění, do značné míry ovlivněné jejím zaujetím pro divadlo a zkušenostmi na divadelním poli, tak probíhá velmi obrazně a dramaticky. Text se místy čte jako scénář (přímá řeč, hodně dialogů, výstavba napětí děje) atd.
- Editorka má nesmírně bohaté znalosti o životě Romů a je s mnoha z nich úzce spřátelená.
- Editorka má ty nejlepší předpoklady k převodu textu z romštiny do češtiny: je schopna překonat jazykovou i kulturní bariéru.
- Roli hraje věk obou žen: vypravěčka se dívá zpět na svůj prožitý život.
- Vypravěčka je vdova. Tato okolnost, stejně jako faktor důvěrného vztahu s editorkou, umožňuje hovořit o tabuizovaných tématech. V textu dostává hodně prostoru genderová problematika.
- O čem text vypráví? Co zamlčuje? Srovnáme-li *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* s ostatními texty Romů, které vnikly ve spolupráci s Nerodem, nápadná je zejména větší otevřenost.
- Protože budou v následujících kapitolách zmiňována mnohá místa, kde Ilona Lacková žila a pracovala, přikládáme k textu mapku, kterou vytvořila Milena Hübschmannová (viz Lacková 1999, 214).

| Ilona Lacková a Milena Hübschmannová, 1999
| foto Adéla Lábusová |

3.2.1 Předmluva Hübschmannové: zhuštěný popis (thick description)

V následujícím se budu blíže zabývat prvky, které byly významné pro vznik knihy. Odkazy na ně najdete v předmluvě, kterou napsala Milena Hübschmannová ke knize *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Osm stran této předmluvy představuje v nejlepším slova smyslu „zhuštěný popis“ podle terminologie Clifforda Geertze. Americký kulturní antropolog Geertz aplikuje tento pojem, který definoval Gilbert Ryle, na etnografii: etnografie je zhuštěný popis (Geertz 1995, 15).

Etnograf pracuje s rozmanitými, komplexními, často na sobě fundovanými nebo vzájemně se prolínajícími strukturami, které jsou nesourodé, neuspořádané a zakryté zároveň, a které musí nejprve určitým způsobem pochopit. Geertz srovnává práci etnografa s pokusem přečíst cizí rukopis, který není zapsán konvenčním znakovým písmem, nýbrž ojedinělými a pomíjivými šoty na naučené chování (Geertz 1995, 15). „Naše data“ jsou ve skutečnosti naše výklady toho, jak jiní lidé vykládají skutky své i jiných lidí (Geertz 1995, 15).

Hübschmannové se podařilo to, co Geertz ve své knize *Zhuštěný popis, příspěvek k porozumění kulturním systémům*, požaduje po etnografovi: „Porozumění kultuře daného národa by mělo vést k tomu, abychom odhalili jeho normalitu, aniž by jeho zvláštnosti přišly zkrátka. To činí kulturu národa uchopitelnou, v kontextu každodennosti mizí nesrozumitelnost.“ (Geertz, 1995, 20). Toto mizení nesrozumitelnosti v důsledku odhalování normálnosti se uskutečňuje nejen v předmluvě Hübschmannové, ale v celém textu knihy.

Geertzův semiotický pojem kultury vychází z konceptu Maxe Webera: „Spolu s Maxem Weberem jsem toho názoru, že člověk je bytost, zavěšená do pavučiny významů, kterou si sama upředla. Považuji kulturu za tyto pavučiny a její analýzu tudíž nikoliv za experimentální vědu pátrající po zákonu, nýbrž za vědu interpretativní, pátrající po významu. To, co hledám, je vysvětlení, interpretuji sociální projevy, jež jsou na povrchu záhadné“ (Gertz 1995, 9). Za cíl etnologie považuje Geertz rozšíření lidského univerza.

Hübschmannová je především lingvistkou, etnoložkou se stala až v průběhu své praxe. Svými pracemi však přispívá k rozšíření lidského univerza. Na pozadí vlastních zkušeností s Romy vyzdvihuje vyprávění Ilony Lackové do vyšší roviny, uvažuje o významu jazyka a kultury a následcích asimilační politiky a popisuje jevy, které jsou pro ni samu zcela nepochopitelné, jako například skutečnost, že dokonce i vášnivá aktivistka Ilona Lacková někdy popírala, že je Romka.

Clifford Geertz se ve své knize zabývá tím, jak je obtížné pochopit cizí kulturu. Problémem je nedostatek důvěrných znalostí o zkoumaném světě, v jehož rámci je třeba interpretovat jednotlivá jednání. Geertz odkazuje na Wittgensteina, který říká, že člověk v cizí zemi lidem nerozumí, ani když ovládá jejich řeč. „Neumíme se do nich vcítit.“ (Wittgenstein, citovaný Geertzem 1995, 20). Podobný výrok najdeme také v práci finské Romky Sagy Weckmanové, v kapitole pojednávající o nechuti být zkoumán: Jak zřetelně pociťují domorodci, že někteří vědci z nich činí objekt zkoumání! Jenže Romové nejsou nikde domorodci, všude jsou pouze cizinci.“

Geertz je přesvědčen, že s domorodci se nemají jen vést obecné řeči, ale je třeba se ponořit do skutečného rozhovoru, v tak širokém slova smyslu, který přesahuje pouhé každodenní tlachání a v němž dojde k *výměně*. A právě takový rozhovor se podařilo vést Mileně Hübschmannové s Ilonou Lackovou.

3.2.1.1 První setkání

Spisovatelku Ilonu Lackovou a editorku Milenu Hübschmannovou pojilo důvěrné přátelství. Osm let (1976–1984) nahrávala Hübschmannová rozhovory, přepisovala je a překládala z romštiny do češtiny. Jejich přátelství však začalo již o desítky let dříve, v 50. letech 20. století. Jako mladá studentka indologie byla Hübschmannová fascinovaná podobností romštiny a novoindických jazyků, navštěvovala východní Slovensko a r. 1954 se zde seznámila s Ilonou Lackovou. Jméno mladé Romky tehdy proběhlo médii, protože napsala pozoruhodnou divadelní hru o osudu Romů za války a spolu se svými příbuznými ji i uvedla. První setkání obou žen bylo pozoruhodné.

| Ilona Lacková a Milena Hübschmannová, Prešov, léto 2000
| foto Pavla Kříženecká |

Vypravila jsem se stopem do Prešova. Dorazila jsem za tmy. První skupinka Romů, které jsem uctila romsky vykoktanou prosbou, aby mi ukázali, kde bydlí Lacková, mě zavedla pod okna jejího bytu. V přízemním okně starého baráku se svítilo. Moji noví známí zaklepali na okno. „Přivedli jsme ti holku,“ řekli na otázku „K’oda?“ (kdo je?) a odešli. Přišla mi otevřít mladá, velice tmavá žena, která mi připadala nesmírně krásná. Pozvala mě dál, do kuchyně. Jejich tehdejší byt byl kuchyňka a pokojík. V pokoji spaly čtyři děti. Muž nebyl doma.

Na kuchyňském stole měla Ilona rozložená lejstra. Neptala se mě kdo jsem, co jsem, proč jsem přišla. Její první otázka byla: „Na sal bokhaľi?“ (Nemáš hlad?), nezbytná součást romského uvítacího ceremoniálu. Aniž čekala na odpověď, začala škrábat brambory. A pak: vidím se jako dnes – jsem zcela najiisto šla ke kredenci, vyndala nůž a loupala brambory s ní. Ilona si na tento okamžik také pamatuje. Jednou jej komentovala: „Akorestar sam amare“. (Od té chvíle jsme svoje.)

(Hübschmannová 1999, 1f.).

Obě ženy se setkávaly jako sobě rovné, Milena Hübschmannová přicházela jako začka a podle pravidel romské kultury a tradice byla pohostinně přijímána. Její znalost jazyka měla patrně veliký význam. Po celém světě funguje znalost jazyka jako klíč, který otvírá dveře a odbourává nedůvěru. Mělo by se vyzkoumat, zda v případě Romů není tato úloha jazyka vzhledem k jejich specifické situaci ještě významnější. Romové nemají vlastní zemi ani národ, patří k diskriminované menšině. Není obvyklé, aby příslušníci většinové společnosti mluvili romsky. Hübschmannová by však byla přátelsky přijímána, i kdyby romsky nemluvila. Občas se jedná o zcela prosté, samozřejmé věci, které mohou vést ke zdařilé komunikaci. Jak zmiňuje Hübschmannová, jedním z tajemství, která jí otvírala dveře u Romů, byl respekt, který lidem prokazovala.

Kolik kontaktů mezi Romy a Neromy se vyznačuje tím, že se vědci a publicisté omezují na kladení otázek, a jak často mají přitom Romové pocit, že se nejedná o rovnoprávnou situaci?

A jak častým jevem je, že tazatelé očekávají rychle zúročené výsledky! Způsob kontaktování a záznamu rozhovoru určuje jeho průběh a ovlivňuje informace, který neromský tazatel získá. Důvěra mezi Romkou Ilonou Lackovou a vědkyní Milenou Hübschmannovou

umožnila, že o desítky let později Lacková otevřeně a kriticky hovořila o svém životě a o životě Romů na Slovensku a dokonce zmínila i tabuizovaná témata jako násilí vůči ženám.

Je ale třeba zmínit, že v době rozhovoru se ještě nepomýšlelo na jeho publikování. Zdá se, že magnetofon nerušil důvěrnou atmosféru.

Konečně jsem se bála, co řekne Ilona, až si rukopis přečte. Nebude nic namítat proti zveřejnění informací, které mi sdělila soukromě? Kámen mi spadl ze srdce, když Ilona s rukopisem souhlasila.

(Hübschmannová 1999, 9).

Kniha *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* pojednává o vztahu, který trval desetiletí, a o který obě ženy pečovaly. Milena Hübschmannová strávila bezpočet nocí jako host v bytě Ilony Lackové. Otázky, které kladla, sice nejsou v textu obsaženy, jsou však jeho podstatnou – neviditelnou – součástí.

Přeložila Jarmila Straková

— Amari pheñije Mileno

— Naše sestro Mileno

Amari pheñije Mileno

Milena,
Tu amen kerelas, kaj te irinas. But džene sovahas u na džanahas, hoj andre amende hin talentos.
U tu andre amende les ušťaďal.
E Ilona Ferkovo, e Elena Lackovo. Tu len ľikerehas, tradehas, kaj te irinen romanes.
Tera Fabianovo, o Andrejis Giňas...
U the me.
Me pes andre tute dikhavas.
Arakhľal amenge amari identita.
Sikhaďal amenge, hoj na musaj pes vaš peske te ladźal.
Hoj sam khatar o nacija, so hiňi bares voďaha upre.
Andre amende smiros, kamiben, kije savore manuša.
U tu amenge kada savoro sikhaďal.
O škariben la romaňa čhibakero, o paramisa, o pheñibena, vakeribena pal oda, so sas.
Sikhaďal amenge o drom andal o čoripen, andal o kaľipen, the o drom ko sikhľuviben.
Sikhaďal amenge, hoj sam NACIJA BIJO PHANDLIPENA – andre sako thema.
Sikhavehas amen, hoj sam šadzík pre luma.
Hoj savore Roma sam kija peste,
maškar amende nane savoro ča lačo, no sam kija peste, hin maškar amende komunikacija,
u džanas pes te dovakerel.
Hoj hin amen amare bare manuša, so len das paťiv.
Sikhaďal amenge amaro kamiben kijo čhave, kijo phure manuša.
Phirehas vatra vatratat u hazdehas amen upre, hoj sam nacija.
Arakhľal predal amende, predal o Roma, amari kultura.
VAŠODA PRE TUTE, MILENO, ŇIGDA NA BISTERAHA!
Kerďal amenge andre amare jila bari riha, andre late kamiben the gulo užaripen.

Ačhiľal jekh amendar. Amara pheňake. Romňake.
 Sar amen marenas, šunehas amenca.
 Hazdehas tire saste vasta, tire burňika, sar e daj hazdel pre peskere čavore.
 Na salas ča amari sikľard'i, no tu salas the amenge amari daj.
 But dženenge maškar amende sikhadal, save dromeha te džal amaro dživipen.
ŇIGDA PRE TUTE NA BISTERAHA!
 U keraha, kaj tiro dživipen te džal dureder, so les dživehas, predal amende dživehas les u tu les
 predal amende mukhlal.
KAJ TUT O DEL TE BACHŤAREL,
KAJ TIRI VOĐI PES TE CHUDEL KODOJ, KAJ KAMEL!
 Maškar amare Roma, so lenge diňal calo peskero dživipen.

Tiro sikhlardo the tiro amal o Vlado Oláh

Naše sestro Mileno

Mileno,
 Ty jsi nás povzbudila ke psaní. Mnozí spali a nevěděli o svém talentu.
 A Ty jsi v nás náš talent probudila.
 Ilona Ferková, Elena Lacková. Ty jsi je povzbuzovala, aby psaly romsky.
 Tera Fabiánová, Andrej Giňa...
 A také já.
 Já jsem Tě velmi obdivoval.
 Objevila jsi nám naši identitu.
 Ukázala jsi nám, že se nemáme za co stydět.
 Že pocházíme z kulturního národa, který je duchovně velmi na výši.
 V našich genech je pokoj, láska ke všem lidem.
 A Ty jsi nám to všechno ukazovala.
 Krásu romského jazyka, pohádek, přísloví, pověstí.
 Ukázala jsi nám cestu z bídy, temnoty a cestu ke vzdělání.
 Ukázala jsi nám, že jsme **NÁROD BEZ HRANIC** – všude ve světě.
 Že k sobě patříme.
 I navzdory různým rozporům jsme schopni komunikace mezi sebou a umíme se domluvit.
 Že máme svoje osobnosti, kterých si vážíme.

Ukázala jsi nám naši lásku k dětem, ke starým lidem.
Chodila jsi z osady do osady a probouzela v nás vědomí, že jsme hrdý národ.
Objevila jsi pro nás, pro Romy, naši kulturu.
ZA TO NA TEBE, MILENO, NIKDY NEZAPOMENEME!
Vryla jsi nám do srdcí velkou brázdu lásky a naděje.
Stala ses jednou z nás. Naší sestrou, Romkou.
Když nám ubližovali, cítila jsi s námi.
Bránila jsi nás jako matka chrání svoje děti.
Byla jsi pro nás nejen učitelkou, ale i matkou.
Mnohým z nás jsi nasměrovala náš život.
NIKDY NA TEBE NEZAPOMENEME!
A budeme pokračovat Tvůj život, který jsi tu pro nás zanechala.
NECHŤ TI BŮH ŽEHNÁ,
NECHŤ TVOJE DUŠE SE DOSTANE TAM, KAM CHCE!
Mezi naše Romy, kterým jsi oddala celý svůj život.

Tvůj žák a oddaný přítel Vlado Oláh

— Amari pheñije

— Naše sestřičko

Amari pheñije

O manuš, kana uľol, rovel, e daj the o dad lošanen.
Barararen les šukar, paťivales, avka sar kampel.
Tu, amari pheñije Milen, tu tiž amenge sikhadžal,
pre savo drom te džas.

Savi giľi te giľavas, amari romaňi čhib te guľaras.
Tiri buti, tiro dživipen, tiri caťi zor diňal amare
Niposke, le Romenge. Phirdžal them themestar,
Romano dživipen sikhľiľal.

Sar te dživel, sar jekh avres rado te dikhel.

Amaro šukar romipen sar te ľikerel.

Tu Milen, salas amari čačikaňi romaňi dajori.

Tu salas amaro vudud pre kada šilalo, šititno svetos.

Tu amenge sikhadžal o drom, amen pre ada drom džas the dživas.

„Vakeren romanes, na gadžikanes, ma ladžan pes vaš e дума romaňi.“

Ola tire lava sar brišind andre bari truš, sar balvaj andro baro keradžipen.

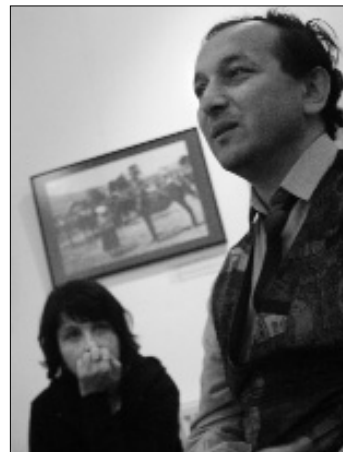
Sal paš o amaro somnakuno Devloro, u amen dživas u tuke soľacharas:

„Amara guľa čhibaha vakeraha, romanes дума daha.

Amaro romipen bararaha, šukar romane giľa giľavaha.

U pre Tute, amari bari romaňi pheñije the dajori šoha

Napobisteraha.

| J. Horváth na křtu knihy *Po židoch cigáni*, MRK, leden 2006 |
foto Přemysl Havlík |

Naše sestřičko

Když se člověk narodí, pláče, rodiče se radují.
Vychovávají své děti hezky, poctivě, tak, jak se patří.
Mileno, naše sestro, ty jsi nám také ukázala,
po jaké cestě se vydat,
jakou píseň zpívat,
o svůj romský jazyk pečovat.
Své úsilí, svůj život, veškerou svou sílu,
jsi dávala našim lidem, Romům.
Prochodila jsi mnoho zemí,
naučila ses, co to je romský život.
Jak žít, jak mít jeden druhého v lásce.
Dále živit naši krásnou romskou tradici.
Mileno, ty jsi byla naší skutečnou romskou matkou.
Byla jsi naším světlem ve studeném, šedivém světě.
Ukázala jsi nám cestu,
teď po té cestě jdeme,
žijeme.

Mluvte romsky, nemluvte česky,
nestydte se za svoji romskou řeč.
To jsou tvoje slova, jako déšť na poušti,
jako vánek za parného dne.

Jsi teď u našeho zlatého Boha,
a my žijeme a přísaháme ti:
Budeme mluvit naším sladkým jazykem,
budeme mluvit romsky.
Budeme pěstovat svoje tradice,
budeme zpívat romské písně.
A na Tebe,
naše nejdražší romská sestřičko a maminko,
nikdy
nezapomeneme.

Překlad Helena Sadílková

- **Chudl'om te gondoli'nel pal o romipen,
kana me man zgejl'om la Milenaha**
- **Začala jsem uvažovat o romipen,
když jsem se setkala s Milenou**

Ilona Ferková (nar. 1956) patří mezi nejuznávanější romské spisovatele v České republice. Její krátké prózy byly publikovány časopisecky (Gendalos, Romano l'il, Romano džaniben), většina z nich pak vyšla ve dvou sbírkách – „Mosarda peske o dživipen“ (Romaňi čhib, Praha 1992) a „Čorde čhave“ (Společenství Romů na Moravě, Brno 1996). Milena Hübschmannová charakterizuje její tvorbu v předmluvě k poslední zmíněné sbírce takto: „...Ilona Ferková přenáší na papír opravdové, typické, charakteristické „divano“ (výraz rumunských kalderašů pro vyprávění ze života, které slouží také jako sociální korektiv komunity; pozn.red.) ze současnosti anebo z nedávné minulosti Romů, poznamenané socialismem a realitou jejich nového domova v Čechách /.../ Ilona neudělala nic jiného, než že začala zapisovat to, o čem se vypráví...“

O pracovním, ale hlavně přátelském vztahu k Mileně Hübschmannové vypráví Ilona Ferková v rozhovoru, který vedli Peter Wagner a pracovnice Muzea romské kultury v Brně, romistky Helena Sadílková a Jana Kramářová.

Rozhovor přepsal a přeložil do češtiny student romistiky Pavel Kubaník.

Anglunestar kamav te phučel, kastar sikhľilan pal o dživipen, kastar sikhľilan sar pes te like-rel, sar te dživel? Ko sas baro manuš andro tu-marro dživipen?

Andro miro dživipen sas baro manuš miro dad. Amen samas le dadeha khere, ta jov amenge vakerlas, sar pes akor dživelas pre Slovensko, so kerlas jov, so sa predžidľila. No a e daj amenge vakerlas tiž pal peskero dživipen. Ta igen čorikanes dživelas e daj miri. O dad aňi kavke na sar e daj. No a me rado šunavas, me igen rado šunavas, sar vakernas. Mange oda avka sas sar paramisi. Me na džanavas, že on čačes kada sa predžidľilan. No a andr'oda t'avelas e baba, e baba vakerlas tiž, vakerlas e baba pal peste, pal o čhave vakerlas. No palis sar somas bareder, ta phiravas andre kada sar phenelas koda gheto, bo odoj man has kamaratki, čhaja, no a odoj bešenas o phure Roma a odoj ňilaje o phure Roma tiž džanas pre dvora. Sas bare lavutara adaj. Bašavenas, bičhavenas peske pre paľenkica, pre lovina, no a kavke avri bešenas, vakernas, pijenas, no a me tiž rado šunavas kada. A miro dad odoj džalas tiž kavka te pobešel, vaj e daj džalas te pobešel. No a me odoj džavas pal o čhaja, ta o čhaja man cirdenas: „Av het, džas het,“ a me na, me rado šunavas, so vakeren.

Pal soste vakernas?

On vakernas ajse pherasa, so pro Slovensko sas, abo kajse... so pes darahas, kajse pal o mule. Oda až darahas te šunel amen, bo peske phenahas: „Čačes? Kavke phirnas o mule?“ No, ta kavka on vakernas. Pal savo-

Na úvod bych se chtěl zeptat, kdo byl pro váš život důležitý? Kdo vám ukázal, jak správně žít, čím se řídit?

Pro můj život byl důležitý můj táta. S tátou jsme byli doma, tak nám vyprávěl, jak se žilo dříve na Slovensku, co dělal, co všechno zažil. A máma nám zase vyprávěla o svém životě. Máma žila v hrozně chudobě. Táta ani ne v takové, jako máma. A já jsem ráda, moc ráda poslouchala to jejich vyprávění. Já to brala jako pohádku. Nevěděla jsem, že to všechno doopravdy prožili. No a do toho přijela babička, babička taky vyprávěla, o sobě, o dětech. Když jsem pak byla starší, tak jsme chodili tam, jak se tomu říká gheto, protože jsem tam měla kamarádky, no a tam bydleli staří Romové a v létě se tam tihle staří Romové scházeli na dvoře. To byli výborní muzikanti. Hráli, posílali si pro pálenku, pro pivo, seděli venku, povídali si, pili, no a to jsem taky ráda poslouchala. A můj táta si tam taky chodil takhle posedět, máma taky. Já jsem tam chodila za holkama, holky do mě hučely: „Pojď už, jdeme pryč,“ a já ne, já jsem ráda poslouchala, co vyprávějí.

O čem si povídali?

Říkali si vtipy, takové ještě ze Slovenska, nebo... takové ty, že jsme se báli, takové o mulech. To jsme se až báli poslouchat, protože jsme si říkali: „Fakt?“, takhle chodili ti mulové. Tak takhle si povídali. O všem. Vyprávěli

reste vakernas. Vakernas paramisa. Paľis imar čino popijenas buter, ta paľis vakernas, savo feder lavutaris. A vječinou kavka, hoj pal o mule vakernas, abo so pes ačhiľa... A koda jekh Rom vakerlas, hoj džalas andal jekh gav andre aver, kada mange pametina, bo daravas, a džalas raťi a mušinda te džal perdal o veš, andr'oka aver gav. Phenel: „A džav tuke, džav a dikhav andre kajsi huščavina ajsi sar jagori, na? A pal mande sas e pipa, me kamľom te zalabarel a na has man švabľiki, no a ta džav a phenav, ča kode jagori, ta džav mange te zalabarel.“ No a džalas ke koja huščavina, dogeľľa odoj a na has odoj nič. Ta phenel: „Ta bud mange zdelas, no, bo popijľom, ta može mange suno džalas.“ Ta džalas durer, no a kavke sas kajsi varesavi jarkica, kamel po koja jarkica te predžal, no a dikhel, pre aver sera kajso varesavo muř, gerekos les has baro, no a pijel pipa, na? „Ta me phenav: ‚Aaa, ta kada mange labarel.‘ Ta vičina: ‚Hěj, počkaj, chcem zapaliť pipu.‘ No prechuťľom kaja jarkica, chudav, no ačhiľa mange o gerekos andro vast.“ A me rado šunavas kajse. Paľis daravas a o dad mange phenel: „Ma dara, oda ča kavke vakeren pes, sa chochaviben.“ Kajse phure Roma džanenas igen mišto te vakerel kajse paramisa. No a me igen rado šunavas kajse paramisa.

Ta kana dikhlľan, hoj na san sar gadžo?

Joj, ta kada amenge imar phenenas ciknovar-bastar. O raklore pre amende vičinenas: „Cikáňata, černý vrata,“, ta imar amen džana-has, hoj sam Roma.

pohádky. Pak se trochu připili, tak se špičkovali, kdo z nich je lepší muzikant. Většinou ale vyprávěli o mulech, nebo o tom, co se kde přihodilo... A to třeba vyprávěl jeden Rom, že šel z jedné vesnice do druhé, to si pamatuju, protože to jsem se bála, šel v noci a musel to do té druhé vesnice vzít přes les. Říká: „Tak ti jdu, jdu a v takové houštině vidím něco jako ohýnek, ne? Měl jsem s sebou fajfku, chtěl jsem si připálit a sirky jsem neměl, tak teda jdu, říkám si, vždyť tam je ohýnek, tak si tam zajdu připálit.“ No a šel k té houštině, došel tam, a tam nic. Povídá: „Tak se mi to asi zdálo, popil jsem, tak se mi možná něco zdálo.“ Tak šel dál, tam byl takový potůček, chtěl ho překročit, no a na druhé straně vidí jakéhosi chlapa, má na sobě dlouhý kabát, no a kouří fajfku. „Tak říkám: ‚Aaa, tak ten mi připálí.‘ Volám: ‚Hěj, počkaj, chcem zapaliť pipu.‘ Tak jsem překročil ten potůček, chytím ho a v ruce mi zůstal jenom kabát.“ Takovéhle jsem ráda poslouchala. Pak jsem se bála a táta mi říkal: „Neboj, to se jen tak povídá, to je všechno vymyšlený.“ Tihle staří Romové uměli takové příběhy skvěle vyprávět. No a já jsem je hrozně ráda poslouchala.

Kdy jste si všimla, že se lišíte od gádžů, že jste jiná?

Jé, tak to nám říkali už od malička. Gádžovští kluci na nás volali: „Cikáňata, černý vrata,“, takže jsme už věděli, že jsme Romové.

A kana ačhilan te gondotiŋen pal o romipen, vaj pal o romane sokaša?

Džanes, kana me chudlŋom kavka te gondotiŋel? Kana me man zgejlŋom la Milenaha. No, keci mange sas? Vaj kajse tranda, šaj mange uřila kavka. Kerlas pes ajso sar festivalos, avle te bařavel o Roma andal aver fori.

Kaj sas, Prahate?

Adaj has, Rokicaŋate. Ģilavenas he bařave-las odoj e cimbalovka a Ģilavenas mange odoj miro suboris, man has suboris „Amare neni“. La Milena vičinde avke sar te andre porota. A jon Ģilavenas, Ģilavenas, no a palis Ģilavenas mire čhaja, na mire čhaja, ale so pernas ke mande, no a on Ģilavenas jekh Ģil'i a la Milenake pes igen zapačinda o lava. No a jon sa Ģilavenas a joj dikhla, hoj me len likerav. Ta avila pař mande a phenel: „Kaja Ģil'i, so jon Ģilaven, khatar kala lava?“ A me phenav: „No, me len irindŋom.“ A joj phenel: „Ada kajse čačikane lava. Oda pes varekaske ačhila kada?“ Phenav: „Me džanav, pisindŋom kavkes, hoj,“ *jak se to řekne... aby to mělo smysl, džanes, hoj...*

...te řukar...

...no, hoj te jel řukar, hoj te pasinel pař pes-te. Hoj te jel varesavo d'ejos. Ta joj phenel: „Ale mange pes igen pačisařol. Šaj mange pi-sines kala lava?“ Phenav: „Akana?“ Phenel: „Jo, akana mange len irin.“ Avke gejlŋam pař aver skamind, no avke me lake pisindŋom len, no a joj phenel: „No ale oda igen řukar, igen

A kdy jste začala přemýřlet o romipen, o romské tradici, zvyčích?

Víš, kdy jsem o tomhle začala přemýřlet? Když jsem se setkala s Milenou. To bylo... No, kolik mi bylo? Takových třicet mi mohlo být. Pořádal se takový festival, řijeli na něj hrát Romové z řiných měst.

To bylo v Praze?

Tady, v Rokycanech. Vystupovala tam cimbálovka a mě tam zpíval můj soubor, měla jsem soubor „Amare neni“. Milenu řizvali do poroty. A tak se zpívalo, zpívalo, no a potom zpívaly moje holky, ne tedy moje, ale co patřily ke mě, zpívaly jednu písničku a Mileně se moc líbil text. No a tak dozpívaly a ona si všimla, že je vedu. Tak ke mě řišla a řiká: „Ta písnička, kterou zpívají, odkud jsou ty slova?“ A já na to: „No ty jsem napsala já.“ A ona: „Ty jsou takový pravdivý. To se někomu řihodilo?“ A já řikám: „Co já vím, napsala jsem to tak, aby,“ jak se to řekne... aby to mělo smysl, víř, aby...

...aby to bylo hezký...

...no, aby to bylo hezký, aby to k sobě pasovalo. Aby to mělo nějaký děj. Tak řiká: „Ale mně se to moc líbí. Můžeř mi ty slova napsat?“ Řikám: „Teď?“ A ona: „Jo, napiř mi je teď.“ Tak jsme řli k druhému stolu, já ři to napsala, ona řiká: „No ale to jsou krásný, moc krásný slova.“ Takhle jsme se my dvě seznámily. Dala

šukar lava.“ No a avke pes amen dujdžeňa skerďom. Diňa mange e adresa takoj, telefonos, a pale diňom lake me miri adresa, phenel: „Te kampela vareso, ta me tuke pisinava, abo tu mange vičin,“ bo man has telefonos a he la has, ta phenel „vičin mange a mange bi pes igen pačisaľolas te bi tu vareso mek napisinehas.“ A phenav: „Joj, kaj,“ phenav, „mena, oda ča kavka, hoj kampľa odi giľi o lava, hoj te na avel furt stejno, ta kerďom aver.“ Ta phenel: „Na, mange pes igen pačisaľola.“ No avke paľis oj avľas asi pal o berš a phenel mange: „Šaj giľaven o romňija ando rozhlasis?“ A me phenav: „Ta sar te na?“ – „Ta me avava aver kurko le gadženca a jon natočinea ando rozhlasis.“ – „Tak mi aven.“ A phenel: „Hin tumen varesavo than?“ Phenav: „Ta džaha kadaj andre škola a phenava, kaj amen te mukhen andre telocvična te giľavel.“ No ta odi kavke kerďa, avle o rozhlasis, o romňija

mi adresu, telefon, já jí dala zase svou adresu, říká: „Když bude něco potřeba, tak ti napíšu, nebo mi zavolej,“ protože já jsem měla telefon a ona taky, tak říká „zavolej mi a mě by se moc líbilo, kdybys ještě něco napsala.“ A já: „Jé, kdepak,“ říkám „já ne, to bylo jenom tak, že bylo potřeba napsat nějaký slova na tu písničku, aby to nebylo pořád stejný, tak jsem napsala jiný.“ A ona říká: „Ne, mě by se to moc líbilo.“ Znovu potom přijela asi tak po roce a říká: „Můžou ženský zpívat v rozhlasu?“ Tak říkám: „Jak by ne?“ – „Tak já přijedu za týden s gádžema a oni vás natočí do rozhlasu.“ – „Tak ať přijedou.“ Říká: „Máte kde zpívat?“ A já na to: „Zajdeme do školy a řeknu jim, aby nás nechali zpívat v tělocvičně.“ Tedy jsme to tak dohodli, přijeli z rozhlasu, ženský začaly zpívat a zpívaly krásně, jí se to moc líbilo...

chudle te giľavel, giľavenas igen ťukares, lake pes igen pačisaľilas.

No a paľis e Milena avkes kerďa, hoj Prahate pes zgeľlam savore, so pisinas – e Elena Lacková, e Tera Fabiánová, e Margita Reiznerová – ča džuvľija samas. Me man odoj lenca skerďom savorenca, me len na džanavas angľal. Akor geľľa avri la Margitake „Kale ruži“, koja poezija. No avke odoj bešahas a vakerahas, a e Milena amenge genda kole „Kale ruži“ a pes mange igen pačisaľila kada. No a joj mange phenel: „No dikhes, sar oda ťukar. Irin vareso a dikheha, hoj ela ťukar tiž.“ A me phenav: „Kaj!“ Phenel: „Ča ma dara, ča ker a bičhav mange.“ No ta me paľis pisinďom koja jekh charňi, oda andre koja parňi (knížka) geľľa avri, „Jekh daj viľikerla ťel čhave a ťel čhave na viľikerna jekha da.“ A kada me pisinavas, irinavas, ta avke mange sas čudno romanes te pisinel. Bo koda sas ča sar giľi, ta koda mange avke na avľa, aľe kada akana te pisinel, e paramisi? Ta rodavas o lava, te na ela gadžikane, te ela romane. Te oda pasinel odoj lava, sa. No avke skerďom, savoro, diňom te genel le čhavage, le romeske. E čhaj mange has bari, ta phenel: „*Jéé, mami, co mi to dáváš číst, já tomu vűbec nerozumim, jak si to psala?*“ Ta phenav mire romeske: „No, ča le, gen, dikh, či mište.“ Aka-na jov genel a oda avke sas ajsi čudno: „Ooo džži...“, avke, sar te na džanelas te genel. Ta me iľom: „Pregenava a tu ťun, či mište.“ Ta me leske pregendom a ov phenel: „Ta mište, no, varesavo diliňipen nane, no ta...“ – „Hej, diliňipen, ta oda has pal o dživipen!“ Pal miri

No a potom uspořáda Milena v Praze takové setkání těch, co pišou – Elena Lacková, Tera Fabiánová, Margita Reiznerová – jenom ženy. Já jsem se tam s nima se všema potkala, předtím jsem je neznala. Tehdy vyšly Margitě „Kale ruži“, ta poezie. Tak jsme tam seděly, povídaly si a Milena nám přečtla ty „Kale ruži“ a mě se to moc líbilo. Říká mi: „Tak vidíš, jak je to krásný. Napiš něco a uvidíš, že to bude taky krásný.“ A já říkám: „Kdeže!“ A ona: „Neměj strach, prostě se do toho pusť a pošli mi to.“ Já jsem potom napsala jednu krátkou, ta vyšla v té bílé (knížce), „Jedna matka vychová stovku dětí a sto dětí se nepostarají o jedinou matku.“ Psala jsem ji a přišlo mi to takové divné psát romsky. Tamto byla jenom písnička, to mi ani tak nepřišlo, ale teď najednou psát povídku? Tak jsem hledala slova, aby nebyla gadžovská, ale romská. Aby do toho ta slova dobře seděla. Tak jsem to všechno dodělala a dala jsem to přecíst dětem a manželovi. Holka už byla velká, říká: „Jéé, mami, co mi to dáváš číst, já tomu vűbec nerozumím, jak si to psala?“ Tak říkám manželovi: „Vem si to, přečti si to a mrkni se, jestli je to správně.“ Tak on čte, ale tak divně: „Ooo džži...“, takhle, jako by neuměl číst. Tak jsem to vzala: „Já to přečtu a ty poslouchej, jestli je to dobře.“ Přečtla jsem ji a on říká: „Tak dobrý, no, nějaká blbost tam není, tak...“ – „Já ti dám blbost, vždyť to bylo ze života!“ To bylo o mojí mámě. Tak říkám: „No není to pravda? Nevychovali nás máma s tátou všechny? A vidíš, že se děti k rodičům nechovají tak, jako se máma chovala k nim.“ Tak jsem to po-

daj oda has. Ta phenav: „Ta nane čačo? Ta na avri bararda amen e daj o dad savoren? A dikhes, hoj o čhave nane kavkes ke daj ko dad, sar e daj has ke lende.“ No avke bičhadom la Milenake, e Milena phenel: „Joj, igen, igen šukar, dikhes, sar oda džal, te kames?“ E Milena kerda palis ajso sar aver vorkšopos, oda sas imar baro, varekaj paš o Libercis oda sas. Odoj samas imar calo banda, o Rusenko, o Cinas, o Demeter, e Margita...

He o Andrej Giňa odoj sas?

Na, ov odoj na has. No a imar amenge e Milena phenlas sar kamlas te pisinel, sar so. Me lake bičhavavas charne (paramisa), ta joj phenel: „Akana d'indardeder pisin.“ Ta imar keravas kajse d'indardeder. No a jon imar džanenas te pisinel, jon imar has spisovatela savore, ča me mek nič. No mek na džanavas kavke sar jon, na? No, avke palis odoj kerdom ajse duj, no avlom khere a dokerdom, bičhadom lake, no a joj kada vidiňa mange, la Margitake...

Kada sas andr'oda nakladatestvo „Romaňi čhib“? ...

No no no. Oda pal koda vorkšopos, so samas, tak sakoneske vigejla palis e knížka. Imar kodoj pes la Milenaha avke sar buter skerdom. No a oda has kajsi miri Madona! Joj man džanelas te cirdel, avkes, hoj mange phenelas vareso a imar me somas ajsi, joj man delas ajsi energija, ajso sar zor, sa man delas joj. Phenel: „Ker, ma dara, ča kavkes sar vakeres mange, kavke napisin, ma mišlin pre aver veci.

slala Mileně, Milena říká: „To je moc, moc krásný, vidíš, jak to jde, když se chce?“ Milena potom uspořádala takový druhý workshop, ten byl už velký, bylo to někde u Liberce. Tam jsme byli už všichni, Rusenko, Cina, Demeter, Margita...

Byl tam i Andrej Giňa?

Ten tam nebyl. A to už nám Milena říkala jak psát, co a jak. Já jsem jí třeba posílala krátké (povídky), tak říká: „Teď piš delší.“ Tak už jsem psala takové delší. No a oni už všichni uměli psát, to už byl samý spisovatel, jenom já ještě nic. Ještě jsem to neuměla jako oni, ne? Potom jsem tam napsala takové dvě, přijela jsem domů, dodělala jsem je, poslala je Mileně, no a ona to vydala mě, Margitě...

To bylo v nakladatelství „Romaňi čhib“?

No no no. Po tom workshopu, na kterém jsme byli, vyšla každému knížka. Tam jsem se už s Milenou seznámila víc. No, to byla taková moje... já nevím... to byla taková moje Madona! Ona mě uměla nadchnout, něco povídala a já už byla taková, dávala mi energii, sílu, všechno. Řekla: „Pusť se do toho, neboj se, prostě tak, jak mi to vyprávíš, tak to napiš, na nic jiného nemysli. Jak vyprávíš, tak i piš.“

Kavke sar vakeres, kavke he pisin.“ A phenav: „Joj, ta kavke sar vakerav te pisinava...“ Phenel: „No so, avke, ma dara!“ Ta phenav: „Ta mište. Ta akana me tuke pisinkerava pal o trastune benga.“ A joj phenel: „A!e kerla baren, dindardeder.“ Andro Rakousko has festivalos romano, ta phenda, hoj la odoj bičhaveha. Ta me la napisindom, no joj bičhada la odoj. No a odoj pes lenge igen pačisa!ila, igen, hoj amen odoj vičinde. Avke gejlā – Milena, me he e čhaj miri.

A kana sas ande savo berš?

La čhake, šestnáct roků lake sas. Adad'ives lake třicet. Asi kavke varesar. Ila e Milena motoris, gejlām motoriha. Ta man cho!i pal late, na? Phenav: „Joj, Milen, terđuv, mange kampil te pijel cigaretli.“ Phenel: „Našti terđuvav.“ – „Ta thovav o šero avri a me pijava cigaretli.“ A joj phenel: „Joj, tu kale cigaretlenca, dobře, terđuvava tuke.“ Ta joj terđol motorija. Phenel: „No dža sigo!“ Ta kavka mange terđila vaj duj abo trival a me sigo pijavas o cigaretli. No t'avilam odoj. Joj, ke lake has mištes pro jilo, hoj amen peske vikikidle, le Romen pal o Čechi. Odoj has but Roma, andal o but thema. A peske vikidle amen. Avke sar laha vikheldom avri kalaha, pal o „Trastune benga“. Phenel: „Oda nane miri, koja tiri pocta.“ No a me phenav: „Oda nane miri, to na, oda tu, tu...“ Phenel: „Na, oda perel tuke.“ No a tak samas odoj, andre Vidňa, na? Oda calo d'ives sas amen kada, hoj amen avka sar vistupinahas – me genavas, kotororo gendom romanes a odarig andal

A já: „Jé, to jako mám psát tak, jak mluvím...“ Říká: „No co, takhle, neboj!“ Tak říkám: „Dobře. Tak teď ti napíšu o železných ďáblech.“ A ona: „Ale napíšeš to delší!“ V Rakousku byl takový romský festival, tak řekla, že ji tam pošle. Tak jsem ji napsala a ona ji tam poslala. No a jím se moc líbila, tak moc, že nás tam pozvali. Jeli jsme Milena, já a moje dcera.

V kolikátém to bylo roce?

Dceři bylo šestnáct. Dnes je jí třicet. Takže tak nějak. Milena vzala auto a jeli jsme. Já jsem na ni byla našťvaná, ne? Říkám: „Joj, Milen, zastav, potřebuju si zapálit.“ A ona: „Nemůžu zastavit.“ – „Tak já vystrčím hlavu a zapálím si.“ A ona: „Jéžiš, ty pořád s těma cigaretama! Dobře, já ti zastavím.“ Tak zastavila: „Tak šup, rychle!“ Takhle mi dvakrát třikrát zastavila a já jsem si rychle zakouřila. Tak jsme tam přijely. Hrozně ji hrálo u srdce, že si vybrali nás, Romy z Česka. Tam byla spousta Romů, z mnoha zemí. A vybrali si nás. A já to s tou o „Železných ďáblech“ vyhrála. Říká: „To není moje pocta, to je tvoje.“ A já zase: „To není moje, to ty...“ A ona: „Ne, to patří tobě.“ No a byli jsme v té Vídni, ne? Celý den jsme měli vystoupení – já jsem četla, přečetla jsem kousek romsky a herečka odtamtud z divadla četla německy. A to bylo celý den, pak jsme ještě šli do takové kavárničky a tam jsme dál povídali a povídali, Milena musela mluvit německy, anglicky, tlumočila mě to, tak byla

o d'ivadlos herečka genlas němci-ka. No a calo d'ives samas, mek gejlám andre kajsi sar ka-varníca a kodoj mek vakernas a vakernas, akana e Milena mušindá te vakerel sa němci-ka, angličika, kana mange tlumočinlas, ta igen unavimen has. No a aver d'ives akana džas andro Innsbrukos, džahas mašinaha. A has amenca odoj e Magda, he o Slepčik, o Aču. Ta samas e Magda, o Ačus, e čhaj miri, e Milena he me. No akana oda has dur te džal la mašinaha. A kavke bešahas andro kupičkos a vakerahas, na? No a e Milena phenel: „Ma rušen, aľe me džav andre aver kupičkos, džav mange čino te sovel, bo me som igen igen strapimen.“ Ta phenav: „Dža, dža, dža, no, dža peske te posovel.“ No amen kavka vake-rahás, mek vakerahas, no akana e Magda zasuta, o Ačo zasuta, e čhaj zasuta a me ačhi-ľom. Ta phenav: „Jaj, ta so bi keravas kadaj.“

hrozně unavená. A na druhý den jedeme vlakem do Innsbrucku. Byla tam s námi i Magda a Slepčik, Ačo. Takže jsme tam byli Magda, Ačo, moje dcera, Milena a já. A vlakem to byla dlouhá cesta. Seděli jsme takhle v kupé a povídali si. No a Milena říká: „Nezlobte se, ale já jdu do jiného kupé, jdu se trochu prospat, protože jsem hrozně hrozně unavená.“ Tak říkám: „Jen jdi, jdi si schrupnout.“ No a my jsme si povídali a povídali, no a teď Magda usnula, Ačo usnul, dcera usnula a já zůstala vzhůru. Tak říkám: „Jéjda, no co bych tady dělala.“ No a jdu za Milenou a Milena spí taky. Otevřela jsem, jdu dovnitř, ne, sednu si a říkám jí: „Spíš?“ A ona: „Nuu. Mmm, mmm.“ A já říkám: „Jé, nespí!“ A ona: „A co mi budeš vyprávět?“ Tak já: „Budu ti vyprávět o tom, jak jsem se narodila.“ Tak se v tu ránu probírala a byla čerstvá, říká: „Počkej,“ jakože

No a džav pal e Milena a e Milena tiž sovel. Phundraďom o kupičkos, džav andre, na, akana bešav kavke a phenav lake: „Soves?“ Akana joj: „Nuu. Mmm, mmm.“ A me phenav: „Joj, ma sov!“ A joj phenel: „A so mange vakereha?“ Ta phenav: „Ta me tuke vakerava, sar me ul'ilom.“ Ta avke pes prekerďa a has čerstvo, ta phenel: „Užar,“ *jakože kazeta*, na? Phenel: „No a vaker! Aaa, dikhes? No vaker!“ No tak chudav te vakerel, mire kršćini, na, vakerav, vakerav, vakerav. Koja unava, koda sa latar pejľa tele, na, šunel, šunel, šunel, šunel. No akana he joj asalas odoj a me asavas fest, na? A jon ušćile, avila e Magda: „Tak so tumen adaj asan?“ A e Milena phenel: „Magdo, av, beš a šun. Bo kada, so mange vakerel e Ilona, ta mange avke dičhol, hoj joj has imar bari pre peskri boňa. Joj avke vakerelas, sar kodoj akana pale ulahas.“ E Magda phenel: „Ta keci tuke has?“ Ta phenav: „Ta me na džanav keci, kajsi čhon?“ – „Tak tuke has čhon a tu kavka vakeres?“ A e Milena phenel: „No oda kajso zajimavo, mange avke čačes dičhol, hoj joj odoj akana kavke bešelasa sar šunel, ta mange vakerel.“ A e Magda: „Ta sar džanes?“ Phenav: „Šun. Ta miri boňa sas igen bari boňa,“ phenav, „a te hin vareso fejs baro, ta pes pal oda furt vakerel, na? No ta me kada šundom kajse može dešvar abo bišvar abo na džanav kecivar kada šundom.“ No a pes lake paćinda kada, so lake vakeravas. No a palis avle savore: „A so tumen kade, amen mukhljan kodoj, tumen džan te odpoćivinel, te sovel a tumen peske kade keren pherasa.“ Tak andal kada kupičkos andre aver. Tak bešahas,

kazeta, ne? Říká: „No a mluv! Aaa, vidíš? No povídej!“ Tak začnu o mých křtinách, ne, povídám, povídám, povídám. Ta únava, to všechno z ní spadlo, ne, poslouchá, poslouchá, poslouchá, poslouchá. No a teď se smála ona a já se taky pořádně řečtala, ne? Oni se vzbudili, přišla Magda: „Tak co vy se tady smějete?“ A Milena povídá: „Magdo, pojď, sedni si a poslouchej. Protože to, co mi Ilona vypráví, to mi přijde, jakoby už na svých křtinách byla ohromná. Ona to vyprávěla tak, jakoby tam zrovna byla.“ A Magda říká: „A kolik ti bylo?“ Tak říkám: „No já nevím kolik, tak měsíc?“ – „Tak tobě byl měsíc a ty takhle vyprávíš?“ A Milena: „No, to je zajímavý, mě to připadá, jakoby tam teď seděla a jak to slyší, tak mi to vypráví.“ A Magda: „Tak jaktože to víš?“ Povídám: „Poslouchej. Moje křtiny, ty byly velký,“ povídám „a když je něco moc významného, no tak se o tom pořád vypráví, ne? Takže já jsem o tom slyšela aspoň desetkrát dvacetkrát nebo kolikrát.“ Jí se moc líbilo, co jsem vyprávěla. A potom přišli všichni: „A co vy tady, nás jste tam nechaly, vy si jdete odpočívát, spát a přitom tady máte zábavu.“ Takže z jednoho kupěčka do druhého. Tak jsme seděli až do toho Innsbrucku a bylo dobře. A Milena mi povídá: „Ty moc dobře víš jak na mě. Ty o něčem začneš a už víš, že mě to bude zajímat.“

imar avlam kode andre koda Innsbruck, no, has mište. A e Milena mange: „Tu džanes, tu mindig džanes, sar man te chudel. Tu chudes vareso a tu imar džanes, hoj man imar kada zajiminla.“

Kana dikhlán la Milena peršovar? Andre oda festivalis, sar sas?

Oplně popersíras la dikhlóm, kana muľa miro dad. O Andrejis, kada o bačis miro, la andá pro pohrebos. Ale mek na vakerďam nič, ča la dikhlóm.

So šundan pal e Milena?

Ta oda vakernas kavke, hoj hiňi dochtorka, hoj džanel romanés te vakerel. Ča kada džanas. No a palis až pre kada festivalos, kana pes lake pačisaľila koja giľi. Akorestar imar kavke furt. Ta dikhlám pre koda jekh vorkšopos, palis sas aver, no a palis pisinlas nebo telegramos mange bičhavlas – pisin, kampil mange, andre kada, andre kada, te bičhavel, pal soste... Ta me ča pisinavas, kavke oda bičhavavas lake. No palis imar džavas ke late, ke Praha, tiž kavke te pobešel džavas, vakerahas calo dıves, no palis avavas khere. Abo oj avelas ke mande.

Ta pal soste vakernas tumen?

Amen? Joj, amen vakerahas savoro, sa prekidahas. Pal o dživipen, pal e čhib, paramisa, sar dživen o Roma, sar dživenas akor, či man hin neve paramisa, sar dživav akana, sar e fameľija, kavke... Amen imar ajse sar pheňa samas. Me lake igen sa paťavas a joj mange sa

Kdy jste viděla Milenu poprvé? Na tom festivalu?

Úplně poprvé jsem ji viděla, když umřel můj otec. Andrej, můj strýc, ji přivedl na pohřeb. Ale ještě jsme spolu nemluvili, jenom jsem ji tam viděla.

Co jste o Mileně slyšela?

Říkali, že je dochtorka, že umí mluvit romsky. Věděla jsem jenom tohle. A potom až na tom festivalu, když se jí zalíbila ta písnička. Od té doby jsme se vídaly pravidelně – na tom workshopu, potom byl další, no a potom mi psala nebo poslala telegram – napiš, potřebuju, do toho, do tamtoho, poslat, o čem... Takže já jen psala a posílala. Pak už jsem jezdila i za ní do Prahy, posedět, celý den jsme povídaly a potom jsem se vracela domů. Nebo přijela ona za mnou.

O čem jste si povídaly?

My? Jéjda, my jsme si povídaly o všem, všechno jsme probraly. O životě, o jazyku, pohádky, jak Romové žijí, jak žili dřív, jestli mám nové povídky, jak zrovna žiju, co rodina, takové věci... My už byly jako sestry. Já jsem jí ve všem důvěřovala a ona zas mě. Nelhaly

| Ilona Ferková, únor 2006
| foto Jana Kramářová |

paťalas. Peske na chochavahas nič. Me la strašne rado dikhavas, he mire čhaja la rado dikhenas. A miro rom tiž, sar phenavas, hoj e Milena man vičinel abo kajso vareso – ta kaj, ta dža. Na phenlas mange nigda nič – ta dža, dža.

*Ta phirelas korkori, vaj avelas Pepikoha vaj Terezaha, vaj varesave kamaratenca vaj studen-
tenca?*

Peršo avelas korkori, abo mange pisinlas, hoj te avav, hoj džaha kodoj nebo kodoj džaha varekaj. Abo sar la has kajso reporteris abo vareso, tak imar leha avelas pal mande, no a imar so phenavas leske, imar he lake. Ta mušnavas oda romanes te vakerel, hoj peske te natočinel sa. Ta bija lake me na kerđomas nič. Bije Milena. Kajso vareso, so pes te pisin-
nel, ta bija lake me na kerđom nič. Has amen maškar amende igen lačho vztahos.

jsme si. Měla jsem ji strašně ráda, i moje dce-
ry ji měly rády. A můj manžel taky, když jsem
řekla, že mi volá Milena – co by ne, jen jdi.
Nikdy nic nenamítal – jen jdi.

*Chodila sama, nebo přijela s Pepíkem, s Terezou
nebo s nějakými kamarády, studenty?*

Nejdříve jezdila sama, nebo mi napsala, abych
přijela, že někam pojedeme. Nebo když u ní
byl nějaký reportér nebo něco takového, to
s ním hned vyrazila za mnou, no a co jsem
povídala jemu, tak i jí. Musela jsem to vyprá-
vět romsky, aby si to všechno natočila. Bez ní
bych nic neudělala. Bez Mileny. Nic, co se
týče psaní. Měly jsme mezi sebou moc pěkný
vztah.

Ta vakerlas the pal peste? Pal e fameliĵa vaj pal o Pepikos?

E Milena? Na, kajso na vakerlas man. Vakerlas pal o čhave, pal e Terezka...

Kana chudĵan te džal andre Anglija, taj so phendas kodoleske, hoj džan?

Joj, me lake na phendom. Me lake na kamas te phenel, bo džanavas, hoj lake ela namištes. Me lake na phendom a phenav, sar avava odoj, ta lake zavičinava. No a tak avke sar odoj avlom, ta na has mek man časos pre kajse veci, no a'e palis imar, sar kamavas te zavičinel lake, ta oda Prahate aver čisli kerde, džanes? Kerde aver čisli, no a kada čislos avke sar mange – nič, phen, nič. Ta phenav – abo la nane telefonos, abo me na džanav so. Ta imar pre lake Prahate na dovičindom.

A so phendas, kana gejlās e Margita andre Belgija?
Amen pal kada aňi na vakerahas, sar gejlā e Margita andre Belgija. Džanavas, hoj gejlā andre Belgija, phenlas mange, hoj gejlā caľi familĵa. Kavkes na rozkidahas.

Pharo sas lake?

Pharo lake sas, hoj gejlā het. No a'e mange oj priphenlas: „Na hoj džaha tu tiž varekaj!“ Phenav: „Ta kaj, me na džava ňikaj.“ Has lake pharo, a'e na rozkidahas, na džanahas, soske gejlā het.

So diňan jekh avrake?

E Milena mange diňa igen but, e Milena mange diňa zor, energija, sikhada mange miri

Mluvila i o sobě? O rodině nebo o Pepíkovi?

Milena? Ne, to mi neříkala. Mluvila o dětech, o Terezce...

Když jste se rozhodla jet do Anglie, co na to říkala?

Já jí to neřekla (*smích*). Já jsem jí to nechtěla říct, protože jsem věděla, že bude nešťastná. Neřekla jsem jí to a povídám si, že až tam dorazím, tak jí zavolám. No a když jsem tam přijela, tak jsem na takové věci ještě neměla čas a potom, když jsem už chtěla zavolat, tak zrovna v Praze změnili čísla, víš? Změnili čísla a tamto číslo – nic, hluché. Tak říkám – buď nemá telefon, nebo já nevím co... Tak jsem se jí už do Prahy nedovolala.

A co tomu řekla, když Margita odjela do Belgie?
My jsme o tom Margitině odjezdu ani nemluvíly. Věděla jsem, že odjela do Belgie, říkala mi, že odjela celá rodina. Moc jsme to nerozebíraly.

Bylo jí smutno?

Bylo jí líto, že odjela. No ale mě zaříkala: „Ne abys taky někam odjela!“ Říkám: „Kdeže, já nikam nepojedu.“ Bylo jí to líto, ale nerozebíraly jsme to, nevěděly jsme, proč odjela.

Co jste dala jedna druhé?

Milena mi dala hrozně moc, dala mi sílu, energii, naučila mě můj jazyk. Můj vlastní ja-

čhib. Miri čhib mange joj sikhada! Hoj peske la te likerav, džanes, sar tut te ceñinel... Mange sas miri čhib avke sar normalno a joj furt phenlas, hoj savi oda šukar čhib: „Dikh, o lava, save šukar lava hin romane.“ Igen but man kaleha vazdla. A me lake vaš kada igen but palikerav. The palikerava lake niš te dživava, bo joj man diňa igen but.

Ta jekh vjeca – so gondolinen, hoj šaj keras amen o studenti te džal dureder lakeri buči?

Jaj, kada igen mište, hoj te tumen džana lakre dromeħa, lakri buči kerna, so joj tumenge sikhavlas, so joj tumenge phenlas. A tumende hin kada andro jilo, hoj kamen te kerel. Tumen san gadže a tumen keren kada romanes savoro, ta me kavke duminav, hoj amari čhib na merla niĝda, hoj džala mindig dureder, dureder... A oda lakri buči kada sa, kaj tumen andre kada scirdla a joj tumenge sikhadaš, hoj rado te dikhen kaja čhib.

Ta so kampil najbuter? So kampil te kerel?

Nekbuter – kada, so tumen keren, oda igen lači vec a kampil but, kaj o Roma te šunen, so pes kerda, so pes kerel, kaj o Roma te genen. A me duminav, kaj o Roma akana but genen kale časopisi, novini, knižki. No a me kavke duminav, kampil te kerel kada Romano džaniben, kada igen lači vec, te genen o Roma, o čhave o čhaja. Kaj te genen kajse paramisa, kaj te džanen, sar has o dživipen, savo has, savo hin. A tumen keren lači buči, kaj keren andre kada Muzeum a the kodoj reprezentinen kada savoro. A na phiren odoj ča

zyk! Abych si ho vážila, jak si vážit sebe... Já jsem nebrala svůj jazyk jako něco zvláštního a ona pořád říkala, jaký je to krásný jazyk: „Podívej, ta slova, jáká jsou krásná ta romská slova.“ Moc mě tím povzbudila. A já jí za to moc děkuju. Budu jí děkovat do konce života, protože mi dala hrozně moc.

A ještě jedna věc – co podle vás můžeme dělat my studenti pro to, aby se v její práci pokračovalo?

Je moc dobře, když půjdete její cestou, budete pokračovat v její práci, v tom, co vás naučila, co vám říkala. A vy to máte v srdci, chcete to dělat. Jste gádžové a děláte to všechno romsky, proto si myslím, že náš jazyk nikdy nezemře, že tady bude dál a dál... A to je všechno její zásluha, že vás pro to nadchla a naučila vás lásce k tomu jazyku.

Co je nejdůležitější udělat?

Nejdůležitější – to, co děláte, to je moc dobrá věc, je důležité, aby se Romové doslechli, co se udělalo, co se děje, aby Romové četli. A já si myslím, že dnes Romové hodně čtou noviny, časopisy, knižky. Myslím, že je potřeba vydávat Romano džaniben, to je moc dobrá věc, aby Romové, kluci a holky, četli. Aby četli ty příběhy, aby věděli, jaký býval život a jaký je dnes. A vy děláte potřebnou práci v tom Muzeu, kde to všechno taky reprezentujete. A nechodí tam jen Romové, ale i gádžové! Já vám řeknu jednu příhodu. Když vyšla ta kniž-

Mila Milena!

Děkuji Ti za pohled i za vzbuzení se povídky. Teď ti posílám dvě
směs se Ti budou líbit. Kručba píše romány ale v češtině je ^{zcela} moc krásná
čteš asi i? Kapitál možná i víc. Ty příběhy píše taky. Já te budu
mít napsané tak ti to posílá. Napiš co je nového s dítětem.

Romani Čib. Pozdravuji Margitu moc se mrazí, že jsem nemohla
za te školou vyrazit. Moc tě pozdravuji přeji Ti hodně zdraví.

Premiér mi to psaní píše za velice starém stroji ešte pučeným.

Boh! Můžeš něco udělat pro Veru Bileu je velice nešťastná

Ahoj ilena

| Dopis Mileně Hübschmannové | MRK, písemná pozůstalost M. Hübschmannové |

Roma, ale he gadže! Bo me tumenge phenava jekh. Kana gejlá avri kaja knížka, me diňom te genel mira ředitelkake andre školka, joj genda a joj mange phendás, hoj...hoj džanelas le Romen ča kavkes, hoj na phiren andre buťa, hoj o čhave avri, hoj pijen, hoj bavi-nen kaja... Mange phendá: „*Já jsem neznala tu druhou stranu, až teď, když jsem si přečetla tvoji knihu, tak znám i druhou stranu, to je tam všechno – bolest, láska – všechno tam je. Život, jak jste žili, jak žijete, já jsem si to nikdy nedovedla představit, až jsem si přečetla. Takže jsem pochopila i tu druhou stranu, že vy se taky bavíte jinak, že vy žijete jinak.*“ Hoj sam tiž manuša, hoj na sam džviri, džanes? Ta me kavke duminav, hoj kana o gadže tiž kavke dodžana kija a genena, ta tiž lenge vareso phenla.

ka, dala jsem ji přečíst své ředitelce ve školce, přečetla si ji a řekla mi, že...že znala Romy jenom tak, že jsou to ti, co nechodí do práce, děti se jim potulují venku, že pijou, hrajou... Řekla mi: „Já jsem neznala tu druhou stranu, až teď, když jsem si přečetla tvoji knihu, tak znám i druhou stranu, to je tam všechno – bolest, láska – všechno tam je. Život, jak jste žili, jak žijete, já jsem si to nikdy nedovedla představit, až jsem si to přečetla. Takže jsem pochopila i tu druhou stranu, že vy se taky bavíte jinak, že vy žijete jinak.“ Že jsme taky lidi, že nejsme zvířata, víš? Takže si myslím, že když se k tomu gádžové dostanou a přečtou si o tom, tak jim to taky něco řekne.

— La Milenake — Mileně

Amari sal amari,
sar šunas andre odi giľi romaňi.

Drom dromestar, so tu prephirdal,
gav gavestar,
paramisi, vod'i manušeskeri
andro jilo tu peske garudal.

Žaľaha genas tire lava romane,
bari ke amende dukh.
Lakero esas: „Ča romaňi čhib
ma omuk.“

Sikhľariben: paťiv ke avreste,
so tu berša sikhavehas,
ke tuke amen vaš savoro
savoreha paľikeras.

Naše jsi, stále naše,
jak zní to v písni cikánské.

Ty všechny cesty, co jsi prochodila,
ode vsi ke vsi, a všude jsi byla,
jak pohádku a duši lidskou
jsi ve svém srdci zabydlila.

S bolestí čteme prostá tvoje slova:
Na romskou řeč nezapomeň
– opakuji znovu.

Léta jsi učila – být čestným člověkem.
K tobě my všichni vzhlížíme s povděkem.

(říjen 2005)

— Amen džanas pal soste te vakerel

— My si máme o čem povídat

Rozhovor se spisovatelkou Agnesou Horváthovou natočili 8. ledna 2006 Peter a Margita Wagnerovi v rodinném kruhu na přechodném bydlišti na pražském Spořilově. Nahrávku přepsal Michal Miko, rozhovor přeložil Peter Wagner.

? Sar pes prindžardan la Milenaha?

Amen duj džena pes arakhľam, me na džanav, či ko Rusenko¹. He, ko Rusenko, ko Ladus. Ko Ladus andro kher odoj pes arakhľam.

? Naj phen mange akánik, mır kezďindal, taj ko phendas te skiris e romane paramiča vaj e básně, či žanav sar te phenav románes, e d'ja kecave, taj ko andas tuke pi goud'i te skiris?

Kada mange sas mek pre god'i paš o komunisti. Sdžahas pes, vakerahas e Margita, me the e Hulka a e Helena. Kala savore bešahas the vakerahas the vakerahas, so pes ačhiľa. A me phenav: Pisinaha a thovaha kniřka. No a sar avila kodi demokracija, ta pale ke koda avilam. A oj phendas, e Margita: Čhaje, pisinaha, sem furt phenahas hoj pisinaha, thovaha kniřka. Joj perři chudňa a paľis me chudňom te pisinel, perři kole basnički, kajse verše, o lava no a paľis chudňom te pisinel kodi kniřka.

? Jak jste se poznaly s Milenou?

My jsme se poznaly, možná u Rusenka. Jo, u Rusenka, u Ládi v bytě jsme se seznámily.

? A proč jsi začala psát romské povídky či básně, kdo tě k tomu vedl, kdo tě přivedl na tu myšlenku?

To bylo ve mně už za komunistů. Scházely jsme se a povídaly spolu, Margita, já, Hulka a Helena. Všechny jsme seděly spolu a povídaly jsme si, co se děje. Řekla jsem si: Napíšeme to a sestavíme knížku. Když pak přišla revoluce, jsme se k tomu vrátily. Margita řekla: Holky, budeme psát, pořád jsme si přece říkaly, že budeme psát a vydávat knížky. Nejdřív začala ona, a pak jsem začala psát i já, napřed básničky, verše, rčení, a potom jsem začala psát knihu.

¹ Ladislav Rusenko byl bratranec Agnesy Horváthové. Zemřel v belgickém exilu krátce po rozhovoru.

? Taj e Milena žutindas tu variso vaj niči?

Protože me te pisinav, ta pisinava. Kavka sar vakerav, avka pisinav. Sikhadom lake a oj mange phendas: „No mištes pisindal, šukares, sa lačhes, aľe me mušinav te thovel kavka, kaj o gadže oleske te achalon.“ Me lake phenavas: „Keren tumen, sar tumen džanen.“ Paľis joj mek vičinelas: „Šaj kerav, Agnes, kavka?“ a me lake phenavas: „Keren sar kamen, ča mi jel mištes.“ Ta joj mange thovelas kavke sar kempel te jel, genelas, prekerlas mange, no a paľis thovelas andre čechiko čhib, takže jepaš hin romanes a jepaš čechika. Joj mange pomožindas but, našti phenav.

Po perširas oda has kavkes. O Ščukas kerlas kola kniški andre peršo trieda a kamelas kodoj kola romane basnički, sar le Čechen hin: jedno, dvě jablka. Kajso sar slabikaris. Tak kampenas leske kola basnički. Pisinahas a diňam la Milenake. Na džanav či thode, bo koda slabikaris mek na gendom aňi na dikhlom les. Kodoj thovenas a andro novinki thovelas e Milena. A furt mange vičinelas: „Pisin, pisin, pisin, mište pisines, ta pisin!“.

Paľis kerahas koda romano kaľendaris. Aľe oda samas imar andre Belgija. Kodoj amenge pisinda e Milena, oda majindom te kerel me, o Frantas the e Margita, amen trin džene. Na džanav sar dopejľa, bo samas andre Belgia.

? Savi sas e Milena?

E Milena – no nekfeder, so džanav le gadžendar. Me aňi našti phenav, hoj joj sas gadži, oj ča dičholas sar gadži, oj sas opravdu sar romaňi Romňi, romane jileha. He šaj manuš

? Milena Vám při tom pomáhala?

Když se pustím do psaní, píšu. Píšu, jak mluvím. Ukázala jsem jí to, načež řekla: „Dobře píšeš, krásně, perfektně, ale musím to upravit tak, aby tomu gádžové rozuměli.“ Odpověděla jsem jí: „Dělejte to, jak umíte.“

Později mi zavolala: „Agneso, můžu to upravit takto?“. Řekla jsem jí: „Dělejte, jak chcete vy, hlavně aby to bylo dobré.“ Ona mi to tedy upravila podle potřeby, četla a redigovala to, a potom to přeložila do češtiny, takže polovina je romská a polovina česká. Ona mi hodně pomáhala.

Poprvé to bylo takto: Emil Ščuka připravoval knihu do první třídy a chtěl do toho dát i básně, jaké je mají Češi – jedno, dvě jablka – takový slabikář. K tomu potřebovali rčení. Sepsal jsem nějaké a dala Mileně. Nevím, jestli pak vyšly, protože slabikář jsem nečetla ani neviděla. Tam, ale i do novin a časopisů dávala Milena básničky. A pořád mě vyzývala: „Piš, piš, piš, piš, ty píšeš dobře, tak jen piš!“ Potom jsme zpracovali romský kalendář, ale tehdy jsem byla už v Belgii. Psala nám do Belgie, měli jsme to dělat ve třech spolu s Frantou a Margitou. Nevím, jak dopadl, protože jsme byli v Belgii.

? Jaká byla Milena?

Tak Milena je nejlepší gádžovka, kterou znám. Ani nemohu tvrdit, že byla gádžovka, jenom tak vypadala, byla opravdu jako romská Romka, měla romské srdce. Dalo by se

phenel, hoj sas romaňi, oda o manuš laha šaj vakerlas pal soste kamelas. Ča jekh veca, pre soste pes našti dovakerahas, bo oj furt phenelas, kaj amen sam andal e Indija.

Khatar sam, na džanas. Vaš oda kodoj pinav, hoj na džanav khatar avilom, khatar me som, bo amen na džanas, khatar sam. Stoprocentně ňiko našti phenel, kaj amen sam andal e Indija. Hin amen kola lavora, kajse, kola jekhetane, o nakh, jakha, bala the kajse veci. Aľe ňiko stoprocentně na phenla, hoj kala Roma hine adarik, našti. ňiko na džanel, kaj amari phuv.

Aľe mištes, adaj vakerahas pal kada, savi has e Milena manušňi. Me phenav, hoj joj sas nekfeder manušňi, so me andro miro dživipen dikhľom a šundom. Oda nekfeder manušňi sas joj. Či sas romaňi, či sas gadži, ale nekhfeder manušňi pro svetos – *něco podobnýho jako Matka Tereza*. Lačhejileskeri, la kamelas sako, sar čhavore, ta phure, sako la rado dikhelas. Manušeske kavka ňigda na phendaš špatno lav.

Oj furt phučelas: „Džanes kada abo dikhľal kada?“ A me lake phenavas: „Ha, kada me mange pametinav.“ But dživelas maškar o Roma a džalas maškar kajse Roma, že me na džanav či varesavi džuvľi bi džalas ke kajse Roma, sar phenelas. Hoj rikonen chanas, darekana grajen. Takže joj sar vakerlas, ta me ča pre late dikhavas.

Varekana avelas mek ke ma jekha gadžaha. Amen vakerahas romanes a me phenav: „Oda na mištes, joj bešel a na achalol ňič so amen vakeras.“ Aľe joj phenel: „Oda jekh, joj

říct, že byla romská, vždyť se s ní dalo povídat o čemkoli. Jenom v jednom jsme se nikdy neshodly, protože ona pořád tvrdila, že pocházíme z Indie.

Nevíme, odkud pocházíme. Proto tam i píšu, že neznám svůj původ, odkud jsem, protože nevíme, odkud pocházíme. Nikdo nedokáže stoprocentně dokázat, že jsme z Indie. Máme společná slovíčka jako „nakh“, „jakha“, „bala“ a podobně. Ale nikdo to nedovede stoprocentně tvrdit, nikdo neví, kde je naše země.

Ale my jsme se bavili o tom, jaký člověk Milena byla. Podle mě byla nejlepší člověk, kterého jsem v životě viděla a slyšela. Jestli byla Romka nebo gádžovka, to je jedno, ona byla nejlepší člověk – něco podobného jako Matka Tereza. Byla dobrosrdečná, každý ji miloval, i děti, i staří, každý ji měl rád. Nikomu neřekla křivého slova.

Stále se ptala: „Znáš to, viděla jsi to?“ Odpovídala jsem: „Jo, to si pamatuji.“ Hodně žila mezi Romy a mluvila o návštěvách u takových, že nevím, která žena by tam šla. Že jedli psy, a někdy koně. Když toto povídala, jen jsem na ni zírala.

Jednou přišla se mnou s gádžovkou. Povídaly jsme si romsky, říkám: „To není dobré, ona sedí a nerozumí ničemu z toho, co si tady říkáme.“ Ale ona na to: „To nevadí, ona při-

ča avľa te focinel. Aľe amen duj džeňa majinas amenge te vakerel.“ Amen džanás pal soste te vakerel. Phenav: „Joj ča dikhel pre amende! Nič na vakerel, oda na mištes, na?“ „Aľe de smirom, amen peske povakeraha, ko džanel kana amen pes dikhaha.“ The čačo sas.

A jekhvar avľa pal mande angle karačoňa duj d'ives. Phenel: „Me mušindom te avel, te dikhel tut.“

? A na ačhila pes vareso, sostar asand'ılan?

Pal koda na džanav. Oj sas phureder amen-dar, oda o manuš laha našti vakerlas ča kavka. Sas amen respektos anglal late. Joj te vakerlas, ta vakerlas amenge pal oda, sar phirelas pal o svetos, sar sas andre Indija. Sako bešelás, calo suboris, savore has cicho a šunahas sar paramisi. Jekhvar k'amende and'a jekha Indka, kaj te dikhas savi phen la hin andre Indija. Ča'i joj sas. Pherasa mandar kerenas, hoj e phen mange avilas.

? So kamen, kaj te keras amen o študenta la Milenakere, so te keras vaš o Roma?

Koda so kerlas joj. Me duminav, hoj kampel te keren lake pomňikos. Me duminav, kaj kampel te džal durededer andro lakero lav. Te sikhavel romaňi čhib the romaňi historia. Sem ko sikhadas le kuratoren paš o komunisti romanes, ča e Milena. Sem joj sikhadas buter sar šel dženen romanes.

šla jen fotit. Ale my dvě si máme hodně co povídat.“ Měly jsme si co říct. Řekla jsem: „Ona se na nás jen kouká! Nic neříká, to není dobré, ne?“ „Ale dej pokoj, my si popovídáme, kdo ví, kdy se zase uvidíme.“ A měla pravdu.

Jednou přišla ke mně dva dny před Vánoce. Práví: „Já jsem musela přijít, abych tě viděla.“

? A nestalo se něco, čemu jste se smály?

To se mi nevybavuje. Ona byla starší než my, nemohli jsme s ní mluvit jen tak. Měli jsme před ní respekt. Když mluvila, tak rozprávěla o tom, jak chodila po světě, jak byla v Indii. Každý seděl, celý soubor, všichni byli tiší a poslouchali skoro jako pohádku. Jednou k nám přivedla Indku, abychom poznali, jakou sestru má v Indii. To byla celá ona. Utahovali si ze mě s tím, že mi přijela sestra.

? Co byste chtěla, abychom my, Milenini študenti, dělali pro Romy?

To co dělala ona. Myslím si, že si zaslouží pomník. Myslím si, že je třeba v jejím záměru pokračovat, učit romský jazyk a historii. Totiž kdo učil kurátory za komunismu romštině, jediné Milena. Ona učila romsky víc jak stovku lidí.

Milena Hübschmannová duminav

*pre tute, bo džanav koj salas lači the valušno mamušni a perdal o Roma
igen but vaš tiro dživipen kerdal.*

*Sar adadives mange anglal o jakša hin, sar ternexiar me somas,
a tu sar kə pfral Frantas Dememter, kə Wzurkə the kə dver Roma, so prə
Voršovicí paš e kjna čirła beľenas, sar kə lende phirehas.*

*Le kšosneha ophiandleha kšatar o šero, sar džuvli romaŋi andre leste
avri dičhoas.*

*Qurašlavinə abo the sombat, le o Roma pes čirła bavinenas a gilavenas,
rado tut maškər peste, sar peskəra pheha, kə peste vičinenas.*

*Sar imar phendom: sar romaŋi džuvli maškər o Roma urdi phirehas, e čhib
romaŋi, le romendar sikhavehas.*

*Pregejle varesə berka, a varesə róm ča poravelas o jakša, sar e romani čhib
tu mištes džanehas.*

Palis le gadžen the le Romen tu pal o Roma imar sikhavehas – romanes.

*Pharə le Rymenge pal tute hin, že kə Del odgelal, vaš oda, bo paš o Roma
ačhurehas a e romaŋi čhib maškər o gadže žukər ašarehas.*

*Sem sako rom, so pes tuha darekaj talinda a tuha vakgrlas, ta tu les zor
dehas, kaj rumeske te ačhol a romani čhib te na zabisterel.*

A kaj o šero tele te na thovel a vaš peste pes te na ladžal.

*The man zor bari dihal, kaj pal o Roma a romanes te irimav a vaš oda me
tuke kale kšosneha palikerav.*

Kaľuška Vladislav

— Vladislav Haluška

Mileno Hübschmannová,
myslím na tebe,
protože vím,
že jsi byla milá a úctyhodná žena
a pro Romy jsi toho hodně za svůj život udělala.

Jak dneska to před očima mám,
když mládenec jsem byl.

K bratru Frantu Demeterovi,
k Dzurkovi
a k jiným Romům,
co ve Vršovicích u kina bydleli,
tam jsi chodila se šátkem ovázaným kolem hlavy,
jak romské děvče jsi v něm vypadala.
V neděli nebo v sobotu,
když Romové se veselili a zpívali,
rádi tě mezi sebe jak svoji sestru zvali.

Už jednou jsem řekl,
jak romské děvče jsi oblečena chodila
a romský jazyk i z jiných zemí,
kde Romové jsou, jsi se učila.
Léta utekla a kde se k tobě mohl rovnat kdejaký Rom,
jak romský jazyk jsi dobře ovládala.

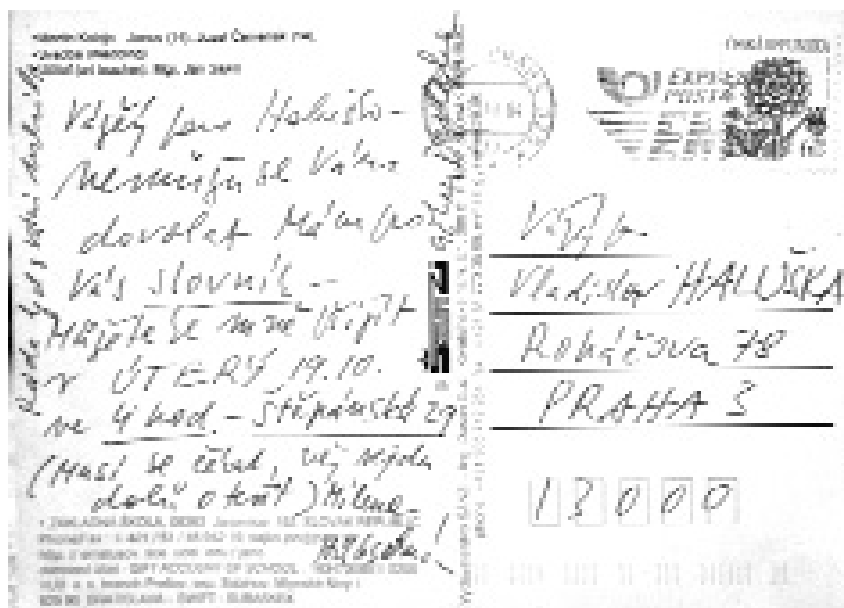
| Vladislav Haluška, Praha, 2006 |
MRK foto Jana Kramářová |

Čechy a Romy romsky a o Romech jsi učila,
protože romský jazyk,
jako kdyby to tvůj jazyk byl,
tak romsky jsi uměla.

Smutno nám po tobě, Mileno, bude,
že k Bohu jsi odešla
a že tvoje srdce se na nás už nezasměje.

Děkuji ti já i za jiné Romy,
že kuráž jsi nám dávala,
aby romský jazyk nezanikl.
A romské knihy o Romech se psaly.

Překlad autor

| Pohlednice s přáním od Mileny Hübschmannové |

| Vzkaz Mileny Hübschmannové |

Milena Hübschmannová a multikulturální přístup

— Milena Hübschmannová a multikulturalismus (skica)

Před lety jsem v jedné knize našla citát, který mně utkvěl v paměti patrně na celý zbytek života. Později jsem se k němu snažila vrátit, abych zjistila, komu za něj vděčíme a zapsala si jeho přesné znění, ale přes opakované pokusy se mi ho už nepodařilo najít. Citát zněl asi v tomto smyslu: „Vážím si úplně každého člověka, kterého potkám, protože na světě neexistuje žádný člověk, od kterého bych se nemohl nic nového naučit.“

Milena Hübschmannová byla nejlepším příkladem životní filozofie tohoto druhu. Ač nesmírně vzdělaná a bohatá znalostmi a zkušenostmi, byla skromnou posluchačkou a nadšenou povzbuzovatelkou všem, od univerzitních profesorů, přes svoje studenty a až po Romy z nejchudších osad. Její postoj a krédo dobře ilustruje následující citát z její knížky *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*, který zároveň osvětluje podstatu ohromného respektu a úcty, které se Milena v romské komunitě těšila: „Nepřicházela jsem do romských rodin poučovat, nýbrž se sama učit. Žák má k učiteli přirozenou úctu a vděčnost. Alespoň dobrý žák k dobrému učiteli. Přirozenost tohoto vztahu je směr nahoru od žáka k učiteli, směr dolů od učitele k žákovi. Alespoň tak je to zakořeněno a přísně dodržováno v indické tradici. Při mé komunikaci s Romy se tedy uskutečňovala úcta a vděk z mé strany a podle přísloví *Paťv des, paťv chudes*, dáš úctu, dostane se ti úcty, se dostávalo úcty i mně: úcty nezištné, nevypočítavé, nepodlézavé, opravdové.“ (Hübschmannová, 1993, s. 15)

Pokud si multikulturalismus definujeme jako úsilí o vytvoření pluralitní společnosti zahrnující množství odlišných sociokulturních skupin, Milena byla neúnavnou iniciátorkou a propagátorkou tohoto cíle a ve středu jejího zájmu stála skupina u nás zřejmě nejmarginalizovanější – Romové. Sama zřídka kdy termín multikulturalismus používala. O to více se ale snažila překlenout informační a komunikační vakuum mezi majoritní, „gádžovskou“ společností a romskou minoritou.

Jednou z oblastí, kterou se Milena velmi intenzivně zabývala v mnoha statích a přednáškách a také jí věnovala výše zmíněnou knížku, je **komunikace**, která pro ni byla mnohem víc než jen způsobem výměny informací mezi dvěma etniky: „Není ‚romská problematika‘ vlastně problematikou Neromů, kteří nejsou s to s Romy komunikovat, anebo si připustit, jak

| Galenga, princ Zuluů (pozdrav Mileny z JAR)
| archiv redakce |

nesrovnatelně obtížnější je interetnická komunikace pro Romy, kteří, jakožto příslušníci menšiny, se při ní musí vzdát vlastní komunikační symboliky a vyjadřovat se v komunikační symbolice „cizí“? (Hübschmannová, 1999, s. 17) Toto jistě mohou potvrdit nejen Romové, ale i ostatní příslušníci etnických či jazykových minorit, a to zejména v případě, pokud má majoritní společnost tendenci považovat vlastní kulturu či jazyk za nadřazené.

Milena byla zřejmě první, kdo v devadesátých letech použil termín ‚romský etnolekt češtiny‘ jako označení jazyka dětí, které se jako mateřský jazyk nenaučily romštinu, ale češtinu tak, jak ji znali jejich rodiče: s chudou slovní zásobou, ovlivněnou gramatickou, sémantickou a stylistickou strukturou romštiny. Zároveň na řadě příkladů ukázala na konkrétní zdroje typických chyb romských žáků v češtině, což bylo pro naprostou většinu učitelů zcela novou informací.

S komunikací úzce souvisí celá oblast **kultury**, zejména nemateriální, jakou je soubor norem, regulativů, idejí a vzorců chování sdílených členy etnokulturní skupiny, která reguluje, vymezuje a podmiňuje způsoby komunikace. Rozdílům mezi romskými kulturními hodnotami a hodnotami majoritní populace věnovala Milena Hübschmannová velký prostor – počínaje vnímáním fenoménu krásy v souvislosti s barvou pleti, přes tradiční pohostinnost, regulaci sociálních prohrěšků komunitou, postavení příslušníků rodiny, romskou spiritualitu a její indické kořeny, až po tradiční romské hodnoty *pařiv* a *žužipen* a konečně celý soubor etnokulturních identifikačních hodnot označovaný jako *romipen* a mnoho dalších.

Kulturní rozdíly jsou často zdrojem nedorozumění mezi jednotlivými etnokulturními skupinami. Nedlouho po tom, co jsem se na konci 80. let začala učit romštinu, začal ke mně chodit na návštěvu kamarád, syn mých romských známých. Dobře si vzpomínám, jak mně zarazilo, když mně poprvé vrátil talíř s nedojedeným zbytkem jídla a jak jsem znejistěla, zda mu jídlo chutnalo. Bylo to v tak přímém protikladu k tomu, v čem jsem byla vychovaná já – slušný člověk po sobě vždycky dojídá, zejména na návštěvě, aby ukázal, že si jídla i pohostinnosti váží. Krátce poté jsme se na hodině romštiny od Mileny dozvěděli, že podle romských kulturních norem slušný člověk naopak na návštěvě nikdy nedojídá, aby ukázal, že není *bokhalo*.

Vzpomínám si na ještě jeden příklad protikladných kulturních rozdílů způsobujícího nedorozumění z neinformovanosti z doby, kdy jsem působila jako učitelka ve dvou indiánských rezervacích v jižní Kalifornii. Tradičně vychované indiánské děti nebyly zvyklé dívat se při rozhovoru dospělému, a tedy ani učiteli, přímo do očí – takové chování bylo považováno za neslušné, až vyzývavé. Nicméně neindiánští učitelé na základě svého kulturního zázemí měli tendenci toto jednání interpretovat jako neochotu či neschopnost komunikovat.

Dalším zajímavým dílčím poznatkem ze stejné doby a stejných míst bylo rozdílné chování při fotografování. Americké (neindiánské) děti jsou už od malička trénované se usmívat („Say ,cheese“), až to u některých z nich může působit afektovaně a nepřírozeně. Indiánské děti se naopak zcela jednoznačně odmítly usmívat a při fotografování nepohnuly ve tváři ani svařem. Zcela mimochodem, mí dva synové, vychovaní v Čechách, se při fotografování v americké škole zachovali úplně stejně, a ještě k tomu, jak v případě mladšího syna poznamenala jeho učitelka, „celá třída se ho marně snažila rozesmát.“

Milena Hübschmannová při mnoha různých příležitostech poukazovala na evidentní nedostatky ve **vzdělávání romských dětí**: „... romské dítě nenajde v žádné školní učebnici od první až po devátou třídu obrázek Roma. Nenajde tmavé dítě, se kterým by se mohlo ztotožnit, nenajde ilustraci, v níž by vidělo svou matku, otce, své sourozence, sebe samé.“ (Hübschmannová, 1999, s. 21) A dále: „Oč méně romských dětí by bylo ve zvláštních školách pro mentálně retardované, oč více by dosáhlo vyššího vzdělání s perspektivou pro širší profesní uplatnění, kdyby škola byla ochotná a schopná respektovat etnokulturní identitu romských žáků! ... Romské dítě na rozdíl od českého se neučí ve vlastním etnickém (mateřském) jazyce. Za celou dobu školní docházky se nedovídá nic o svých dějinách ... Romské dítě není seznámeno s žádnou slavnou romskou osobností, jejíž prestiž by mu usnadnila ztotožnění s vlastní etnickou skupinou – a v očích ostatních by kompenzovala asociální kolapsy jedinců připisované celé romské společnosti.“ (Hübschmannová, 1999, s. 25)

Milena se sama snažila napomoci kompenzací výše zmíněných nedostatků, seč mohla. Přednášela učitelům romských dětí i romským pedagogickým asistentům, podílela se na tvor-

| USA, srpen 2001
| archiv Mileny Hübschmannové |

| „Šamanka z kmene Tahltan-Tlingit“
(pozdrav M. Hübschmannové z Kanady)
| foto Dale Campbell |

bě pomůcek a cvičebních materiálů, které do školy přinášely multikulturní ovzduší se zaměřením na romské děti. Jako příklad uvedme třeba soubor romských hádankových karet *Romane karti garude lavenca* nebo romsko-slovenskou čítanku *Amari abeceda*, doslova zaplněnou skvělými ilustracemi reflektujícími svět malých Romů.

Jedním z velkých témat Mileny Hübschmannové byly **romské osobnosti**, a to nejen v našich zemích, ale taky i ve světě. Věnovala velké úsilí tomu, aby její studenti i ostatní posluchači věděli, kdo byl Django Reinhardt, János Biháry, Cinka Panna, Papusza, Roza a Katarina Taikon a mnoho a mnoho dalších. Sama jsem byla nejméně jednou svědkem toho, jak Milena na jakési konferenci zahájila svůj příspěvek tím, že dala účastníkům test ze znalosti romských osobností. V polovině 90. let inspirovala Nadaci MENT k vydání sou-

boru portrétů s životopisnými informacemi, který byl jedním z dalších krůčků na cestě k multikulturnímu prostředí zejména na školách.

Milena nejenže vždy a všude vystupovala důsledně **proti rasismu a diskriminaci**, ale taky se zamýšlela nad tím, co znamená pro integritu osobnosti a duševní zdraví být vystaven rasistickým útokům a diskriminačním praktikám tak soustavně a frekventovaně, jako se to stává Romům v našich zemích (viz Hübschmannová, 1999, s. 20). Vliv takovýchto faktorů na duševní a fyzické zdraví jedince i celé populace byl popsán a stal se i jedním z východisek vládní strategie zaměřené na ochranu zdraví Travellerů v Irsku. Na ukázkou citujme: „Diskriminace ovlivňuje mnoho aspektů života Travellerů, školní docházku, nakupování, návštěvy u doktora, pobyt v nemocnici, návštěvy pivnice, filmových představení nebo jenom objednání taxislužby. Travelleri jsou sledováni v obchodech, lékaři je nechťejí registrovat a jsou segregováni ve školách. Nemají přístup do pivnic a často je jim odepřen i přístup do kina. Tato diskriminace působí velký duševní stress a má negativní dopad na duševní zdraví Travellerů.“ (Pavee Point Women, 2000, str. 129, překlad autorky).

Mohli bychom takhle pokračovat ještě velmi dlouho a ještě mnohem systematictěji, podrobněji a obsáhleji vyjmenovávat všechny Mileniny počiny a příspěvky ke vzniku multikulturní společnosti ve všech oblastech její činnosti – překladatelské, editorské, publikační, lektorské, pedagogické, akademické, výzkumné a nejspíš mnoha dalších. Můžeme jen doufat,

že se nám všem, kdo jsme měli to velké štěstí a mohli se od Mileny učit, dohromady podaří zaplnit po stránce pracovní i lidské ten ohromný prostor, který nám tu po ní zůstal.

A na závěr si snad ještě připomeňme výzvu ke kulturnímu dialogu na cestě k multikulturní společnosti prostřednictvím romského přísloví, protože tak ho chápala a celým svým životem naplňovala Milena Hübschmannová: *Te gadžo kamlahas te sikhľol le Romeskeru lačho, Rom na sikhľilahas ajci le gadžeskeru nalačho*. (Kdyby se chtěl gádžo naučit od Roma, co je na něm dobrého, Rom by se od gádže neučil tolik špatného.)

Literatura

- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Amari abeceda*. Bratislava: Ministerstvo školstva SR, Goldpress Publishers, 1995.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. (ed.). *Godäver lava phure Romendar*. Praha: Apeiron, 1991.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Jak jsme sbírali romská přísloví. In *Sborník Neznámi Rómovia*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, Ister Science Press, 1992.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Několik poznámek k hodnotám Romů (Skica). In *Romové v České republice*. Praha: Socioklub, 1999, s. 16 – 66.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit. Olomouc: Pedagogická fakulta UP Olomouc, 1993.
- MURPHY, F. – MCDONAGH, C. *Travellers Citizens of Ireland: The Parish of the Travelling People*. Dublin: 2000.

Zusammenfassung

Milena Hübschmannová und der Multikulturalismus

„Ich schätze jeden Menschen, dem ich begegne, denn es gibt auf der Welt niemanden, von dem ich nichts Neues lernen könnte.“ Mit dieser Philosophie begegnete Milena Hübschmannová den Menschen. Sie kam in die Roma-siedlungen, nicht um zu belehren, sondern um selbst zu lernen.

Obwohl Milena Hübschmannová das Wort Multikulturalismus nicht benutzte, kämpfte sie ihr ganzes Leben lang um dessen Inhalt, nämlich um eine Gesellschaft, die aus unterschiedlichen kulturellen und sozialen Gruppen besteht. Sie baute Brücken zwischen der Majorität und den Minderheiten – v.a. der Minorität der Roma.

Ihren Kampf baute sie auf Kommunikation auf, die für sie nicht nur dem Informationsaustausch dient. Milena Hübschmannová widmete sich intensiv den Unterschieden zwischen den Kulturen der Mehrheit und der Roma, denn sie wusste, dass diese oft zu Missverständnissen führen. So kann z.B. ein nicht leer gegessener Teller beim Besuch zweierlei Art interpretiert werden. Für die einen heißt es, das Essen hat dem Besuch nicht geschmeckt, für die anderen ist es fast eine Pflicht, nicht aufzuessen, um Kund zu tun, dass man nicht hungrig war...

Milena Hübschmannová wies auch oft auf Mängel im Schulsystem hin, wo ein Romakind keine Informationen über die Sprache, Kultur oder Persönlichkeiten der Roma erfährt. So hielt sie Vorlesungen für Lehrer, bearbeitete Unterlagen für den Schulunterricht und vieles mehr. Sie trat auch konsequent gegen Rassismus und Diskriminierung auf und wies auf psychische Folgen solcher Praktiken für deren Opfer hin.

Die Autorin schließt mit einem Zitat von Milena Hübschmannová, einem Aufruf zum Dialog zwischen den Kulturen: „*Te gadžo kamľahas te sikhľol le Romeskero lačho, Rom na sikhľľahas ajci le gadžeskero nalačho.*“ (Wenn der Gadscho vom Rom das lernen wollte, was an ihm gut ist, würde der Rom vom Gadscho nicht so viel Schlechtes lernen.)

Eva Zdařilová

— Emil Ščuka na večeru věnovaném vzpomínce Mileně Hübschmannové

Dne 8. prosince 2005 uspořádalo občanské sdružení Romea vzpomínkový večer na počest Mileny Hübschmannové, na kterém byla vyhlášena i nová romská literární soutěž – Cena Mileny Hübschmannové. Jako jeden z hlavních bodů vystoupil a o svých vzpomínkách na Milenu Hübschmannovou promluvil – česky – JUDr. Emil Ščuka.

Dobrý večer. Já se zkusím rozpomenout na některé zážitky, které jsem s Milenou prožil, nebo u kterých jsem mohl být.

Milena měla obrovskou lásku k romskému jazyku a k literatuře vůbec. A právě i dnešní večer je věnovaný především tomu, co Milena milovala. A milovala romštinu a milovala romskou literaturu, nebo... milovala... ono se to nedá říct, protože před tím, když se to tak vezme, tak romská literatura ani nebyla nebo bylo jí málo jako šafránu. Ale Milena byla ta, která v podstatě stála u zrodu romské literatury.

Já si vzpomínám, už je to hodně dávno, chodil jsem ještě na vysokou školu a Milena z ničeho nic bez ohlášení přišla k nám domů a přivedla návštěvu ze Švédska. Byli to Romové ze Stockholmu a co bylo na nich zajímavé, že oni s sebou přivezli romské publikace, romské knížky. A to bylo pro nás něco, pro mě, ale i pro všechny ostatní, komu jsme to pak ukazovali, chodili jsme s těmi knížkami po rodině, po příbuzných, po Romech. Byla to romská abeceda, nějaké romské pohádky, asi pět nebo šest publikací. A bylo to něco jednak zvláštního, protože my jsme si začali číst romsky, něco takového jsme nemohli vidět, nemohli jsme číst. A jednak jsme se tomu trochu i smáli, protože jsme říkali, jak je možné, že romsky se dá psát? Ano, bylo to něco zvláštního. To byl ten první zážitek, že jsem vůbec začal já sám uvažovat o tom, že vlastně i romsky se dá psát. Začal jsem tedy uvažovat o tom, proč něco takového u nás není.

Pamatuji si na další schůzku, která byla v Rokycanech. Bylo to někdy na počátku, možná v polovině 80. let. A Milena do Rokycan velice ráda jezdila. Tam měla strašně moc přátel, známých. Ona je měla v každém městě. A v Rokycanech asi obzvlášť, protože v Rokycanech měla přítele, pana Andreje Giňu, a pan Andrej Giňa v podstatě s Milenou spolupracoval již od konce 50. let. Pan Andrej Giňa – ten jeho příběh znám, právě i od Mileny – když po vál-

| Emil Ščuka, 9. října 2005
| foto Antonín Hübschmann |

ce přijeli, do Čech, nejdřív do Prahy, pak se usadili v Rokycanech, kde dostali místo, práci, tak začal sám od sebe psát. A on to nikomu neukazoval a pak, když potkal Milenu, tak jí ukázal povídku, a Mileně se to strašně líbilo. A vlastně ho motivovala k tomu, že Andrej Giňa začal psát víc a víc. Při tom setkání v Rokycanech, o kterém se zmiňuji, tak při tom setkání bylo zajímavé – já jsem tam byl jenom v roli diváka – tam bylo zajímavé, s jakým oduševněním Milena před velkým publikem Romů, sto nebo dvě stě lidí, plný sál lidí, dokázala dlouze – hodinu, možná dvě hodiny – mluvit o romských tradicích. Dokázala mluvit o literatuře, ukazovala tam knížky, publikace z různých zemí a v podstatě Romové, kteří ji tam poslouchali, tak odcházeli, já jsem to sledoval, odcházeli šťastní. To nebyla nějaká přednáška nebo schůze. Každé setkání s Milenou bylo o něčem, bylo o předávání energie. Milena měla strašně moc energie a strašně moc energie doká-

zala dávat. A tuto energii dokázala dávat obyčejným lidem a právě to nejzajímavější na tom setkání v těch Rokycanech bylo, že celé to publikum odcházelo šťastné a odcházelo s takovým pocitem pýchy na to, že jsou Romové, na to, že jsme Romové. Ona to v nás dokázala vzbudit. To se málokomu podařilo nebo bude dařit. Ale jí se to dařilo, ona to uměla, ona to uměla říct, ona to uměla podat. A takovýchto setkání jsem pak s ní zažil strašně moc. A všude, kam jsme přišli, nebo kam přišla Milena, já jsem byl zase v roli toho diváka, tak všude, všude ti lidé byli šťastní, všude ti lidé byli rádi, že můžou Milenu poslouchat, že můžou Milenu poznat.

Byli jsme také ve vesnici, v Rudňanech. Asi většina z vás tu vesnici zná, protože to je ta nechvalně známá vesnice, kde se po desetiletí neřeší nebo neřešilo vůbec nic. A Milena tam, i tam! dokázala motivovat a vzbudit zájem o romskou poezii, o romskou literaturu, i tam začala psát paní Kotlářová, které bylo 45 let. Paní Kotlářová, která nevím, jestli vůbec měla základní vzdělání, to ani není podstatné, číst uměla, psát uměla, asi to nejzákladnější, ale ona se začala právě tím, že napsala něco, a tak se začala i dál doučovat, učit to základní, jako aby mohla ještě lépe psát a ještě lépe číst. A tato paní v těch 45 letech začala pak nádherně psát. Milena dokázala nesmírně motivovat lidi. Nesmírně! Člověk, když se tak zamyslí, tak chce být chválený, ale nedostává se mu tolik štěstí, aby ho lidé chválili. Ale je to lidské a Milena to právě uměla. A ještě ona uměla pochválit, ona uměla motivovat, tak lidem to dodávalo strašně

moc velkou sílu, aby mohli něco dokázat. A myslím si, že spousta z nás, spousta Romů právě dokazovala něco, ne pro sebe, ale právě pro tu Milenu, protože ta Milena byla tím, kdo u toho zrodu stál.

Já si vzpomínám i na začátky psaní Margity Reiznerové. S Margitou Reiznerovou jsme chodili do romské školičky do Spálené ulice, kde Milena v jazykové škole pracovala ještě před revolucí, a chtěla tam ještě otevřít i třídu romského jazyka, ale složenou z Romů. To bylo její přání a ona každého přesvědčovala a říkala, tak pojďte, budete tam chodit a budete se učit romsky. A pro nás to bylo srandovná a říkali jsme: „Ale my už umíme romsky, co bychom tam dělali, proč bychom tam měli chodit.“ A ona řekla: „Budeme se scházet a něco se i naučíme a budeme si povídat.“ A my ani ne že bychom se chtěli učit romsky, kteří jsme od malička romsky mluvili, ale kvůli tomu, že to Milena chtěla, že si to přála a měli jsme ji všichni rádi a chtěli jsme ji pravidelně vidět, tak jsme se přihlásili. A to jsme nevěděli, co jsme udělali.

Začalo nám v podstatě peklo, protože tam jsme poznali, že to, že umíme romsky mluvit, nic neznamená. My jsme vůbec nevěděli nic o gramatice a Milena nás začala učit gramatiku, která pro nás byla jednak neznámá a jednak strašně těžká. Milena nebyla typickou učitelkou, která by rozdávala pětky, nebo by nás nějakým způsobem trestala za to, že se něco nenaučíme, ale vzhledem k tomu, že jsme byli její přátelé, tak jsme se to chtěli naučit a bylo by nám stydno, kdybychom to neuměli. A tam jsme pochopili, tam se nám otevřel nový rozměr krásy romského jazyka. A tam jsme pochopili, já osobně jsem pochopil: Však český jazyk, nebo i jiný jazyk, jestli je to jeho mateřský jazyk, se člověk učí celý život. Dítě se naučí svoji mateřštinu a v šesti letech ještě jde do školy, tam pokračuje např. v češtině ještě do patnácti let, pak ještě na střední škole a tak dále. A my Romové co? My jsme se doma naučili mluvit a mysleli jsme si, že už umíme. Není to pravda, neumíme, a je nutné, abychom i my se učili romsky. Takhle jsem to tenkrát vnímal já.

Mojí spolužačkou v té době byla Margita Reiznerová. Kromě ní tam chodil ještě Vlado Oláh, chodila tam Helena Horváthová, chodil tam Láďa Rusenko, Helena Demeterová, asi tak dvanáct nebo patnáct Romů. Někdo tam chodil pravidelně, někdo ne. A Milena chtěla, abychom něco napsali. Ona od každého, koho potkala, třeba i poprvé, od každého chtěla, aby něco napsal o životě, o rodině, o svatbě, od každého něco žádala. A já si na to vzpomínám, jak Margita popsala křtiny u nich doma, romské křtiny. Margita to četla. Já jsem v tom neviděl vůbec nic, jak ona popsala situaci, která je typická. Sám jsem takových křtin několik zažil, a já jsem v tom nic neviděl. Pro Milenu to byl neskutečný zážitek. Ale nezůstalo u toho. Milena začala okamžitě Margitu nesmírně chválit, jaké umění dala do toho psaní a že ona je vlastně rozená spisovatelka, a že teda musí psát. My jsme se tedy na tu Margitu koukali, jako spisovatelka nám tedy nepřipadala, a Margita si sama také nepřipadala jako spisovatelka. Byla další hodina a Milena chtě-

la, aby Margita něco přinesla a toto chtěla každou hodinu, každou hodinu a vlastně to sebevědomí Margity každou hodinu rostlo výš a výš. A asi tak po půl roce už se i mně začalo líbit to, co Margita píše. Už to nebylo takové školácké, už to mělo myšlenku, už to mělo obsah a Margita do toho dala úplně všechno, psala a bylo to něco nádherného. Ze ženské, která v podstatě celý život pracovala v pomocných profesích, která znala jenom svoji rodinu a práci, rodinu a práci, nic jiného, žila izolovaným životem, v izolaci té romské rodiny, tak z Margity se postupně stávala jiná žena, sebevědomá žena, která z té izolace rodinné – protože byla navíc vdaná, tak do té izolace patřilo, aby romská žena v té izolaci zůstávala – že se z té izolace pomaloučku dostávala, stávala se z ní společenská bytost, která začala chodit na různé besedy v rámci romského publika, která byla schopná komunikovat, mluvit. Za pár let nebo krátce na to byla revoluce a Margita začala plnit další funkci, kdy jezdila po celé republice a v podstatě agitovala, agitovala pro nový život, agitovala pro romskou osvětu, pro lepší romský život. Z Margity se stal člověk, který se dostal i z té romské rodiny výš, někam. Na Margitě se to dalo všechno krásně vypořádat, ty její změny. Za pár let na to Margita přebírala cenu v Holandsku, cenu Penklubu, kde její povídky byly přeložené do několika jazyků a Margitě to úplně změnilo život.

A já se ptám: kdyby nebylo Mileny, co by bylo? Já si myslím, že asi nic, protože Margita by byla dál tím, co byla předtím. A Margitě se změnil život a Margita tím, že psala, nebo píše, tak Margita mění život i nám, protože dnes její pověstná povídka Romské zrcadlo již obletěla romský svět. Jana Hejkrliková, která je tady a pořádá mezinárodní romské letní školy na různých místech v České republice, by o tom mohla mluvit, jakým způsobem tuto povídku zpopularizovala mezi Romy z různých zemí, a tuto povídku znají Romové téměř všude.

A Milena takhle změnila a motivovala život Vladovi Oláhovi. Vlodo Oláh byl voják z povolání v Prešově. Pak, když přišel do Prahy, tak pracoval jako požární u hasičů a určitě to nebyl spisovatel, určitě to nebyl poeta, a stačilo pár setkání s Milenou a najednou vidíme, že z Vlady Oláha se stal výborný romský básník, že jeho básnické sbírky, které vydal, mají – alespoň pro mě – obrovský význam a že v podstatě – zase u toho zůstaneme – tak nebyť Mileny, Vlodo by byl asi nadále průměrným požárním.

A byli další a další, byl Janko Horváth, byla Tera Fabiánová, byla paní Lacková, paní Lacková, která dokonce za svoji tvorbu pak byla vyznamenána prezidentem republiky na Slovensku státní cenou. Paní Lackovou dokázala Milena motivovat v jejím těžkém životě, protože ony byly přítelkyně, ba víc, to byl životní příběh dvou žen. Paní Lacková, která prožila válku a napsala o tom krásnou divadelní hru, měla dost těžký osobní život a z toho těžkého osobního života se dostávala právě díky přátelství s Milenou a díky psaní. Protože Milena byla stále tím motivující prvkem nejenom paní Lackové, všech, kteří jsme ji znali. To jsou takové moje vzpomínky na Milenu, ale jsou vzpomínky i jiné.

Já si pamatuju, kdy Milena od každého nějakým způsobem, ona to uměla podat, to nebyl nějaký prikazující způsob, ona lidským způsobem dokázala z každého člověka dostat to lepší, co v něm bylo. O čem ani ten člověk nevěděl, že něco tak dobrého v něm může být. A Milena to z toho člověka dokázala dostat. Pamatuji si, že Milena v polovině osmdesátých nebo na počátku osmdesátých let se snažila, aby se Romové scházeli, Romové, kteří něco dělají, kteří píšou, kteří se o něco zajímají, kteří

| Milena Hübschmannová s Terou Fabiánovou a Ilonou Lackovou, Praha, 1999 | foto Adéla Lábusová |

hrají. Chtěla, aby Romové se mohli scházet. A promlouvat k sobě. Romové z různých koutů republiky nebo dvou republik. A my jsme se takhle různě scházeli díky Mileně, a Milena byla nesmírně šťastná, když jsme se takhle mohli sejít. A přesto, že to nepřímo organizovala ona sama, tak při samotném setkání se na to dívala zpovzdálí, nechtěla do toho zasahovat, říkala, to je vaše věc, to je romská věc, do toho já vám nebudu mluvit. A my jsme se takhle v osmdesátých letech scházeli a od písniček a literatury to vedlo až k politickým názorům, k politice vůbec. Milena to nesmírně všechno poslouchala, ale ona nám do toho nemluvila.

Tam vznikaly dva tábory, tak jako všude, v každé komunitě, které něco chtěly měnit, nebo to ponechat, to je jedno. A Milena řekla, to si vy musíte rozhodnout, ale my jsme věděli, že Milena je člověk, který nás stmeluje. A to, co třeba pro české disidenty osmdesátých let znamenal Václav Havel, tak pro nás v osmdesátých letech znamenala Milena Hübschmannová. A nejsou to velká slova, je to fakt. Milena prostě taková byla, byla nesmírně skromná, nikdy nechtěla, abychom jí veřejně třeba projevíli nějakou chválu nebo poděkování.

My jsme měli veliký problém v Kolíně ve škole jí vůbec poděkovat. Ona zpracovala učební osnovy romského jazyka, romistiky a vůbec spoustu dobrých věcí pro školu dokázala udělat. A chtěli jsme jí nějakým způsobem s učiteli i se studenty poděkovat. A věděli jsme, že když jí pozveme: „Mileno v ten a ten den bude taková nějaká slavnost, kde ti poděkujeme“, tak jsme věděli, že ona by nepřišla. Takže Milena normálně přišla na přednášku, jako že bude přednášet, a aniž o tom věděla, tak tam jsme jí – a nejenom škola, ale i další romští přátelé – poděkovali.

Milena v podstatě byla u zrodu, aniž to spousta Romů nebo spousta lidí ví, byla u zrodu všeho velkého, co se v romském životě za posledních patnáct let událo. Asi málokdo ví, že to byla ona, která společně s námi stála na Letné, kdy vznikala Romská občanská iniciativa.

Byla to ona, která s Romy ze Žižkova, ze Smíchova stála pod vlajkou Romské občanské iniciativy. Asi málokdo ví, že v 91. roce klepala na dveře u generálního ředitele Československé televize Kantůrka a požadovala, aby bylo romské televizní vysílání. Ona stála u zrodu Romale. Asi málokdo ví, že stála u zrodu romských hnutí, romských organizací i politické strany i časopisu. Já si pamatuji, že se dával dohromady Svaz romských spisovatelů už v 91. roce. A Romové na tom ustavujícím sjezdu chtěli, aby předsedkyní se stala Milena. V žádném případě, Milena řekla, to je romská záležitost, to musí být někdo z vás, já ne. Já si vzpomínám, jak v 90. roce se přebíral časopis, první romský časopis *Amaro lav*, který pár měsíců vycházel již před revolucí, do romských rukou. Zase jsme všichni chtěli, aby šéfredaktorkou byla Milena. Milena řekla, já ne, to musí být Rom. A byla to Margita Reiznerová.

Já jsem jednou Mileně chtěl udělat radost, protože to bylo ještě před revolucí a já už jsem tuto historku někde vykládal, ale ne všichni ji třeba znáte. Ona nesmírně chtěla, aby vycházelo něco tištěného, tištěný materiál, kde by se daly publikovat nějaké povídky nebo třeba poezie, samozřejmě romská. A nevěděli jsme, jak na to, protože aby vycházel nějaký časopis, tak musel být zřizovatel, vydavatel toho časopisu, a v té době to mohla být jenom nějaká organizace, která byla pod Národní frontou, nic jiného nepřicházelo v úvahu. Ti mladší už ani nevědí, co je Národní fronta, to je dobře, to vše ale řídila strana. A my jsme tedy přemýšleli, co udělat, aby nějaký časopis vycházel, protože Mileně bychom tím udělali radost. My jsme řekli: Nojo, to bysme museli mít sami takovou nějakou organizaci. A my kvůli tomu, abychom mohli vydávat romský časopis, založili první romskou SSM. SSM, které se ale nezajímalo o nějakou tu politiku strany nebo tak. To vzniklo vyloženě za účelem, aby ta organizace mohla mít razítko a mohla vydávat časopis. No ale to jsme nevěděli, do čeho jdeme, protože ten časopis musel podléhat ještě dalším nějakým opatřením přísným a cenzuře – to zcela určitě. Co tedy od nás vyžadovali, že musí tam být nějaký politický úvodník, a byl tam tedy politický úvodník, požádali jsme přítele Čecha, aby to napsal, aby to znělo tak angažovaně, aby se to navrchu líbilo. Ale jinak v tom časopise byly povídky od Andreje Giňi, povídání Terky Fabiánové, všechno to, co jsme tam chtěli mít. Můžu vám říct, že to bylo něco hrozného, vydávat v těch podmínkách časopis, protože nebyly počítače, nebyly kopírky, xeroxy, hrozné, vydávalo se na koleně a opravdu to zabralo strašně moc práce a přesvědčování a já nevím, co všechno.

A já si vzpomínám jako dneska, když Mileně jsem to první číslo ukazoval a Milena teda byla nadšená, protože viděla tam název *Romský list*, *Romano l'il*, číslo jedna, tak úplně žasla, úplně vyskakovala a pak otevřela první stránku a tam byl ten politický úvodník. A ona takhle zavřela oči a přelistovala to dál a já jsem teď nevěděl, proč zavřela oči, já jsem to nechápal. Ona neřekla, že se jí to nelíbí, ona začala chválit to, co všechno tam bylo. Já jsem až po pár letech pochopil, proč zavřela oči. My jsme byli v Prešově, a byli jsme tam pozvaní od naší společné

přítelkyně, nebudu jí jmenovat, která se hodně angažovala v romském hnutí, ale byla to Slovenka, nebyla to Romka, a její manžel shodou okolností byl vysoký politický funkcionář v Prešově. Ale ona dělala svoje věci, byla to básnířka, její manžel byl politický funkcionář a my tam, Milena byla usazená v čestné lóži v divadle a on, její manžel, měl projev. A my jsme seděli vedle sebe a on – ten soudruh – mluvil. Milena zavřela oči, zavřela oči a prostě to nevnímala. Ta naše společná přítelkyně přišla a řekla, Mileno, Mileno, co vám je? Vy trpíte, jste chorá? Protože Milena udělala ten trpitelský výraz. Když bylo něco, co jí nesedělo, tak ona to neřekla, že to je špatné, ona trpěla. A já jsem si na to vzpomněl, že ona takhle trpěla při tom časopise, při tom úvodníku, jaký musel být. Jarka už tady na mě mává, že dlouze mluvím, ale řekla, můžete mluvit o vzpomínkách a ono na Milenu se nedá vzpomínat jednou historkou.

Chci jenom říct, že spousta z nás byli Mileninými žáky a já můžu říct za sebe, že jsem byl jejím žákem, Milena byla mojí učitelkou a jsem na to pyšný a jsem šťastný člověk, protože jsem v životě mohl Milenu potkat a mohl se s ní přátelit, kamarádit a já toto považuji vůbec ve svém životě za jedno z největších štěstí, že jsem potkal Milenu.

— Záblesk světla

Milí čtenáři,
pro opravdový cit, ať se to týká lásky nebo žalu, neexistují žádná slova, a proto mi dovolu-
te nechat tuto komnatu v mém srdci tak, jak je. Při každé vzpomínce na Milenu bude plakat stej-
ně jako ta po mé babičce. Hodně mi ji připomínala.

Ráda bych se vyjádřila k tomu, co pro mne Milena znamenala. (Milena jsem paní docentce ří-
kala na její přání s tím, že jsem si jí moc vážila, a proto jsem jí vykala.)

Mou učitelkou je už od mých deseti let, aniž by to věděla.

Když jsem nastoupila do první třídy, zjistila jsem, že ač jsem se v této zemi narodila
a moji rodiče a prarodiče také, jsem cizinkou – a ke všemu zavržovanou cizinkou. Věděla jsem,
že jsme Romové, ale pamatuji si, že jsme to do sčítacích listů pro sčítání lidu psát nesměli. Tam
naší celé rodině napsali slovenskou národnost, přestože jsme žili v Čechách. Na ulici, na MNV,
a ve škole jsme však byli cikáni. V osmi letech jsem začala pátrat, odkud jsme! Nikdo mi ne-
dal odpověď. První malé světélko zablesklo díky Rudyardu Kiplingovi a jeho Knize džunglí.
Nacházela jsem tam pro mne romská slova, kterým jsem rozuměla i v překladu. Avšak jak jsem
vedla, byl to jen malý záblesk v té tmě mých dávných předků. Protože jsem stejně tak na-
cházela romská slova v jiných jazycích.

Světlo vnesla až Milena v roce 1969 v listu *Romano l'il*, kde na pokračování psala naši
historii. Bohužel, přišla normalizace a *Romano l'il* přestal vycházet. Takže jsem se dočetla jen
o původu, ale nic o tom, jak se Romové dostali do Evropy a celého světa.

Když jsem se jako zralá žena rozhodovala o studiu na vysoké škole, řekla jsem si, že po-
kud půjdu studovat, tak jediné romistiku, protože jsem si potřebovala poskládat mozaiku mých
znalostí o mém původu a historii dohromady. V té době jsem už Milenu znala osobně, proto-
že jsem slyšela několik jejích přednášek. Po nástupu na FF UK jsem zjistila, že k sobě máme
blízko nejen svým romským srdcem, ale i světonázorem, životní filosofií, která směřuje více
k východu než k západu.

Každá její přednáška pro mne byla otevíráním studánek čiré a osvěžující vody.

Nebyly to však jen přednášky na fakultě, ale i osobní setkání. Mnohdy jsme spolu ani moc nepovídaly. Nebylo třeba.

Pamatuji si, že jsem u ní jednou byla a ona byla smutná. Ptala jsem se jí: „Vám se po někom stýská?“ A ona odpověděla: „Moc mi chybí Hanka Šebková.“ Já jí odpověděla, že mně taky. Víc jsme však nemluvily, jen jsme ten smutek chvíli sdílely společně.

Když jsem byla na operaci páteře v nemocnici, věnovala mi knihu jógy od svého mistra, kterou překládala. To čtení mě tenkrát moc pozvedlo.

Z pozemského, pro nás reálného života odešla moudrá, vzdělaná, skromná a velmi citlivá žena, která zasvětila svůj život Indii a Romům. Která se jako jedna z prvních zasadila o národní obrození Romů, a přesto si žádné zásluhy nikdy nepřipisovala. Vím, že by se o ní daly psát nekonečné řádky, a věřím, že budou.

Do konce svého studia uvidím i nadále její drobnou, ale energickou postavu jak na chodbách, tak v posluchárnách fakulty. Její mladistvé oči, které se radovaly, když jsme znali odpověď na její občasné otázky, ale i když jsme neznali, protože pak je se zápletem vysvětlovala .

Mileno, tuha džalas andro kher the andro manušengero džživipen o kham. Mi tuke del o Del loki phuv. But rado tut dikhav!

*Jana Hejkrliková
studentka romistiky*

— Josef Koudelka o Mileně Hübschmannové

Fotograf Josef Koudelka se s Milenou seznámil v roce 1962, kdy začal fotografovat Romy. Znal se i s Jiřím Lípou a Evou Davidovou, ale nejvíc spolupracoval s Milenou Hübschmannovou, byli si velice blízcí. Podnikli spolu několik cest za poznáváním Romů. Hlavní společné putování bylo v roce 1968 po Rumunsku. Jezdili spolu i na Slovensko do romské osady v Rakúších. Milena Hübschmannová natáčela, Josef Koudelka fotil. Poslední jejich společná cesta vedla do Řecka a Turecka. Ještě později, v devadesátých letech se zúčastnil několika studijních cest po Slovensku, které Milena organizovala již jako vysokoškolská pedagožka a na kterých spolu se studenty romistiky sbírala vzpomínky na druhou světovou válku.

Josef Koudelka říká: „S Milenou jsem v životě neměl žádnou hádku, žádný spor. Obdivoval jsem ji, že vždycky na Romech viděla jenom to dobré. Co na ní bylo fantastický, že všechno, co věděla, předala dál.

Každý člověk je samozřejmě nahraditelný. Milena je jedním ze dvou lidí, kteří jsou pro mě nahraditelní jen stěží. Ona a bývalý ministr životního prostředí, který před lety zahynul i s dcerou – čerstvou maturantkou – v lavině. Byla výborná kamarádka a moc mi bude chybět.“

— Milena jde do nebe

Všechny, kdo se k ní přiblížili, dovedla nějak posunout směrem k Romům. Muže i ženy, mladé i staré. Dokázala je přesvědčit, že i oni můžou pro Romy něco dělat. Sama Romy milovala a celoživotně pro ně, často do vysílení, pracovala. Pracovala s radostí.

Jestli někdo u nás / a nejen u nás / udělal pro Romy něco dobrého, pak to byla ona. Skrytá za svým dílem. Její odborná práce je veliká. Krásné je, že dovedla povzbuzovat ke spolupráci. Bez ohledu na to, jak byla a jak je přijímána některými Romy. Bez ohledu na to, jak byla oceňována nebo přehlížena z oficiálních míst.

Nikdo, kdo se Mileně přiblížil, nemůže být lhostejný k osudu Romů. Nemusí je milovat, ale nemůže je nevnímat.

Snažila se své názory, podložené prací, prosazovat v nejširším společenství. Uskutečňovala dialog. Nepohrdala lidmi, kteří měli odlišné zkušenosti a netajili je před ní. Žila dialog.

Znaly jsme se od prvního ročníku filosofické fakulty. Ona studovala orientalistiku, já češtinu. Několik let jsme spolu pracovaly v rozhlasu. Ona v zahraniční, já v české redakci. Pak jsem víc než dvacet let žila na Orlické přehradě. Ve vesnici s pěti sty obyvateli. Ona chodila po stopách Romů nejen v republice, ale i ve světě. Mokrát u nás bývala. Naše dcerky, moje druhé a Milenino první dítě, se narodily ve stejné porodnici o stejných vánocích. Těch dopisů o novorozenech, o batolatech, školačkách, slečnách ...Těch dopisů. Těch setkání. Naše děti se znaly. Naši muži se znali. Znala jsem její maminku a ona moji. Znala jsem její sourozence, co se „jak kapky rozpršely po širším světě tom“...

Těch dopisů o dětech, o mužích, o lásce... Neměly jsme vždycky stejné názory, ani na Romy ne. Ale bez Mileny bych nepoznala rodící se romskou literaturu ani magické obrazy Rudy Dzurka.

Ani Nebe, peklo, ráj Eriky Manuš...

Moje děti by neznaly Romské pohádky. Přijede Milena!

Naším holkám bylo asi deset let, když jsem si četla Milenin překlad z urdského originálu Rukojmí lásky.

Jednou jsem na přehradě viděla film Cikáni jdou do nebe. Přeložila ho Milena.

Zнала velkou indickou literaturu, znala mnoho jazyků. Mohla oslňovat svými znalostmi. Vybrala si těžší úkol. Vzkřísit něco, co bylo odsouzeno k odumírání. Jak to bolelo, vím z řady dopisů.

Z podobné bídy jako romština se kdysi zvedala i čeština. Sebeuvědomění tehdejších Čechů – a nevíra vyspělejších okolních jazyků v možnost obrození češtiny – se podobaly dnešním českým názorům na vzkříšení romštiny. Podobně vypadá dnes sebeuvědomění Romů.

Ale i kdyby nějaký jazyk měl žít jenom na čas, stejně bylo to obrozenecké úsilí v Čechách obdivuhodné a já si na Milenině životě uvědomuji, jak moc muselo to snažení naše obrozence bolet.

Ještě dnes se vyskytují názory, jestli to mělo smysl. Jestli by nebylo bývalo lepší přejmout kultivovaný jazyk sousedů a čemu všemu jsme se možná mohli, nebýt obrozování, vyhnout. Zvláště, když to s dnešní češtinou vypadá všelijak. Jestli by se tedy Romové raději neměli rovnou učit nějakému světovému jazyku, nechat romštinu romštinou a při cestě do světa přeskochit i češtinu.

Poslední setkání s Milenou. Zádušní mše v kostele sv. Ignáce – přeozdobná loď plná lidí vrcholila romským zpěvem na Mileninu počest. Já, přeživší stará kamarádka, vzpomínám na dny, kdy jsme, ještě bez dětí, chodily po kopcích kolem sotva počaté přehrady. Kdy jsme plávaly v řece dosud živé. Kdy jsme si povídaly večer u pilinových kamen ve vlhkém, ještě nezařízeném domku, neoploceném, bez záclon...

Milena jde do nebe.

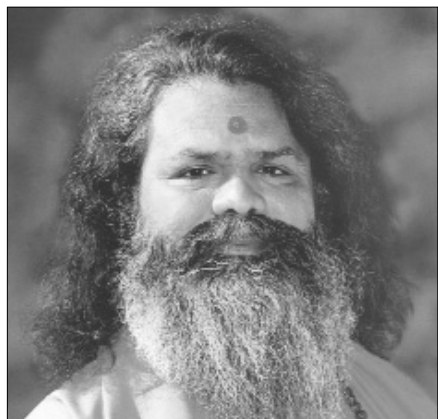
Duchovní vyznání Mileny Hübschmannové

— Z rozhovorů s Paramahansem Šrí Svámí Mahéšvaránandou o Mileně

V prvních dnech po Milenině smrti jsme cítili potřebu spojit se s jejím duchovním učitelem, se kterým na svou poslední životní cestu jela, a poučit se o jeho pohledu na Milenin život i její tragický odchod. Svámídzí byl tak hodný, že nám prostřednictvím svých žáků poslal odpovědi na naše otázky. Nabídl i osobní setkání, ze kterého pak vzešel detailnější rozhovor vedený Radovanem Síbrtem a natočený pro televizní dokument. Část tohoto rozhovoru otiskujeme – se svolením režiséra Adama Geberta – v českém překladu Kari Kisfaludy.

Milenu jsem poznal před více než dvaceti lety. Poprvé jsme se potkali zde, v České republice, tehdy ještě Československu. Přišla na přednášku o józe, kterou jsem měl na Karlově univerzitě v Praze. A ještě předtím v Jedovnici u Brna. Přišla, protože hledala... Měla otevřené srdce, byla velkorysá ve svých názorech, životní filozofii, ve všem, co dělala... Zajímala se o všechny kultury, milovala lidi, cítila lásku ke všemu tvorstvu a to byl právě i můj případ, a tenkrát při tom našem prvním setkání mi doslova řekla: „Svámídzí, celý život se těším, až vás jednou potkám, a dnes mám pocit, že moje hledání končí“. A od toho dne byla mým věrným stoupencem, blízkým člověkem, mou milovanou žákyní.

Hledala tři věci. Především chtěla potkat někoho, kdo má stejný vztah k lidem a miluje je stejnou láskou jako ona, bez rozdílu kultury, národnosti a vyznání – a řekla, že takového člověka našla ve mně. Hledala též duchovní vedení, měla totiž duchovní záměr, a proto se stala mou žákyní a dostala mantru. Musím říct, že ona byla duchovně vysoce vyvinuta. Neměla žádné ego. Neměla žádnou osobní připoutanost, žádné osobní potřeby, jako by byla povznesena nad vším tím materiálním pokušením... Vedla téměř posvátný život. V neposlední řadě však hledala podporu a pomoc pro svou práci, kterou chtěla věnovat porozumění mezi odlišnými kulturami. Pracovala, jak je známo, s Romy – Cikány, nejen v tehdejší Československu a později České republice, ale i v dalších zemích – Francii, Německu, Rakousku, Itálii, v bývalé Jugoslávii, ale i v samotné Indii. Před patnácti lety proto jela se mnou do Indie a potkali jsme tam skupiny lidí žijících pořád ještě volným způsobem života, kteří se pohybují z místa na místo, a kterým my říkáme nomádi nebo Cikáni. A mnozí z nich jsou mými

| Śrī Svāmī Mahēśvarānanda
| archiv jeho výsosti Svāmī Mahēśvarānandy |

žáky. Ptala se, jestli by mohla mluvit přímo s Cikány v Indii. Navštívila universitu v Džajpuru a setkala se s profesorem Šarmou, který o Cikánech hodně psal a měl v tomto směru bohaté zkušenosti. Trávila tam tenkrát asi patnáct dní, aby mohla získat co nejvíce informací a on jí opravdu hodně pomohl. Takže toto byly její hlavní pohnutky, proč přišla za mnou. Dalším důvodem našeho sblížení bylo, že měla ohromné nadání pro jazyky a od začátku se ujala tlumočení mých přednášek. Jak jistě víte, ovládala hodně jazyků: bengálštinu, hindštinu, urdštinu, angličtinu, trochu francouzštinu, trochu španělštinu a samozřejmě češtinu (a romštinu a další, pozn. překl.). Byla osobností absolutně nesobeckou, připravenou pomoci komukoli, kdykoli. Měla nesmírně laskavé srdce. Některé moje

knihy přeložila do češtiny, například *Skryté síly v člověku*, knihu *O čákrách* a životopis mého velkého mistra Śrī Dīp Nárájan Bhagvān Maháprabhudžího. Byla velmi nadaná a měla úžasný, bezvadný styl psaní. Lidé z Československa mi říkali, že když čtou knížku, kterou přeložila Milena, mají pocit, že slova plynou volně, bez překážek, jako když navléká perly nebo jako proud čisté vody... Její jazyk byl poetický, filozofický...

Tak takto jsme se poznali.

V životě každého je jistá osudová chvíle. Pro každého je vyměřen čas. Čas na nikoho nečeká. V osudu Mileny přišel její čas. Mohli bychom říci, že jela do JAR, aby tam našla chybějící část svého života, své cesty. Jistě, byla to nehoda. Nehody se mohou stát v životě každého. Jsou však jisté konstelace. A jako takové, to jsou otázky vteřin, jako zemětřesení, jako blesk z nebe... Není možné jim předejít. Ta nehoda mohla v jejím životě být jakousi předurčenou, osudovou událostí. V srpnu na jednom semináři, na kterém Milena tlumočila, jsem hovořil o naší plánované cestě do JAR. Hovořil jsem o vesnicích, které navštívíme, o lidech, o jejich způsobu života... A ona se rozhodla, že pojede s námi. – Ale já jsem se to dozvěděl až dodatečně. Ještě předtím jsem jí dal duchovní jméno, Mangalmani. *Mani* znamená klenot a *mangal* štěstí, takže se jmenovala „Klenot štěstí“. No, a ona se tedy rozhodla a zavolala na aerolinky, jenže tam jí řekli, že letenky jsou už vyprodány, a že zbylo jen pár nejdražších v ekonomické třídě. Jenže ona byla rozhodnuta a řekla, že i za tu cenu ji chce, protože chce letět se Svámídzím. Když jsem se to doslechl od přátel, že si koupila tak drahou leten-

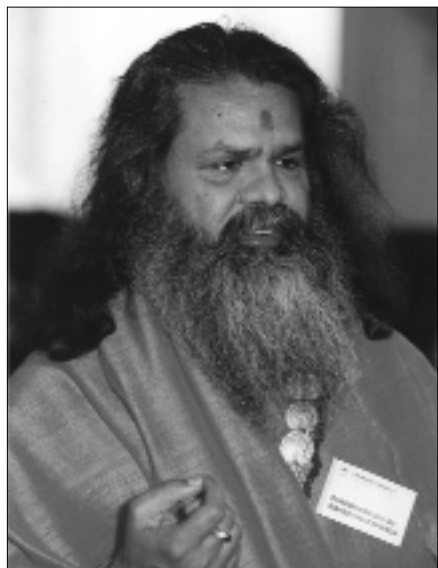
ku, řekl jsem jí, aby počkala na další příležitost, že může jet příště... Ale ona řekla, „Ne, ne! Kdo ví, kdy bude to příště.“

Do JAR jsme letěli společně. První den nám připravili takový krásný uvítací program – Afričané tancovali a zpívali černošské duchovní a lidové písně a Milena – Mangalmani – seděla vedle mne a čas od času jsem se na ni obrátil, jak se jí to líbí, jak se jí líbí ta řeč, protože jsem věděl, jak má ráda tu kulturní rozmanitost...

Druhého dne navštívila skupina safari a po obědě i útulek pro poraněná či osiřelá slůňata. Milena, stejně jako ostatní návštěvníci, měla možnost hrát si se slůňaty, vodit je a krmit. Když měli odejít, jedno ze slůňat se snažilo Milenu zadržet, dokonce jí chtělo šlápnout na nohu. Milena však měla volné sandály, a tak stihla nohou ucuknout. Možná to bylo znamení přírody, aby zůstala. Potom jsem měl večerní přednášku. Milena se cítila unavená, ale přišla na přednášku. Řekli jsme si – Dobře. Zítra si uděláme oddychový den. Vyrazíme někam za město, tam, kde žijí lvi, sloni, zebry, jeleni, všechna ta krásná africká zvířata a jsou tam nádherné domečky z trávy – „chaty“ jak říkáte česky... Program pokračoval večerní jógovou přednáškou, Milena byla ale unavená, a tak si šla lehnout. Několikrát jsem se po ní ptal, ale bylo mi řečeno, že odpočívá.

Další den jsme byli pozváni na návštěvu k chorvatskému velvyslanci v Jižní Africe. Nechali jsme tedy zajistit autobus. Jel jsem napřed a skupina mě měla následovat autobusem. Ale pak nastaly nějaké změny, protože tam bylo hodně lidí, kteří měli vlastní auta, a tak si řekli, že proč by měli jet autobusem, když tam mají auta. Jeli tedy v několika autech. Já o této změně nevěděl. Ta paní, která měla vyzvednout Milenu a ještě další dvě ženy v hotelu, přijela pro ně asi s hodinovým zpožděním. V tom autě jely tedy čtyři ženy. Milena a jedna dívka ze Slovinska seděly vzadu a vedle té paní, která řídila, seděla jedna učitelka jógy. Já jsem se pořád vyptával, kde jsou, proč tam ještě nejsou, proč ještě nepřišel ten autobus... A víte jak se ta nehoda stala? Ony jely správně. Jely asi 80 km/h, přitom tam byla povolena rychlost 100 km/h. Naproti nim jel malý nákladák. Ten jel taky správně. Za nákladákem jelo nové BMW rychlostí asi 200 km/h, a když se přiblížil k nákladáku, chtěl ho rychle předjet, ale neviděl auto, které jelo proti němu, ve kterém seděla Milena, a vrazil do nich.

Tou dobou jsem já byl na obědě s chorvatským velvyslancem. Byl jsem velmi neklidný, nemohl jsem se soustředit a pořád jsem se vyptával, co se mohlo stát, proč tady ještě nejsou, co je s Milenou... V jedné chvíli, jak jsme seděli na té zahradě, se přede mnou zjevila Milenina tvář, musel jsem na ni pořád myslet, tak jsem se odebral do svého pokoje... A vtom někdo zaklepal a přišel říct, že se stala nehoda a že dvě osoby zemřely a jedna z nich se jmenuje Milena

| Śrī Svāmī Mahēśvarānanda | archiv jeho výsosti Svāmī Maheśvarānandy |

Hübschmannová. Byl jsem otřesen. Zmohl jsem se na to, abych odříkal krátkou modlitbu: „Milosrdný Pane, vysvoboď Mileninu duši, uveď ji do světla a do věčného štěstí a míru.“ A pak jsme se dozvěděli další podrobnosti, že dvě osoby zemřely a dvě byly těžce zraněny. Ale ty už jsou nyní v pořádku.

Můžeme mít spousty moudrých myšlenek. Člověk by neměl propadnout truchlení, ale jsme jen lidé a máme jen lidské vlastnosti, lidské pocity. Všechny tvorové cítí a milují, takže je samozřejmé, že ji fyzicky postrádáme. Její duch je však s námi a slyší, co nyní říkám a určitě je šťastná a je v božských rukou mého velkého duchovního mistra Maháprabhudžího, kterého velice uctívala a byla s ním duchovně propojena. Říkávala, jak jí radí, co jí říká a podobně...

Milena nám zanechala tento odkaz: Buďte tady pro potřebné, pro chudé. Bojujte proti diskriminaci.

Usilujte o porozumění mezi kulturami, protože ve skutečnosti jsme jedno, jsme děti jednoho Boha. Nezáleží, kdo jsi, jakého jsi vyznání. Boží království nezná rozdíly a nezná náboženství. Existuje jen jedno, a to jsou milované děti jednoho milosrdného Boha. Její odkaz zní: služte, pomáhejte!

Věřím, že Milena našla cestu z temnoty do světla. O tom jsem přesvědčen, protože byla světicí.

Summary

Radovan Síbirt interviews His Holiness Mahamdaleshwar Paramahans Swami Maheshvarananda (Swamiji)

I have known Milena now for more than twenty years. She was a very open-hearted person with a broad mind in her attitude, in her philosophy, in her activities. On the first day she met me, she came to me and she said, „Swamiji, I have been looking forward to meeting you my whole life and I think today my journey of search is completed.“ She was a very dear disciple of mine.

She told me she was searching for three things. First, she wanted to meet someone who had an equal love for all cultures, nations and religions. Secondly, she was searching for spiritual guidance. I would say that she was very

highly developed. She had no ego. She had no personal needs, as if she was above all these material temptations. She led a kind of saintly life. The third reason that she came was for support in understanding different cultures. She was working with the Roma or the Gypsy people in different countries, even in India. So fifteen years ago she went to India with me and we met a different kind of people who we call nomads or Gypsies. And she also went to Jaipur University in India and met a professor, Mr. Sarma, who had written a lot of work about Gypsies and had many experiences. Another reason we became so close is because she was talented in languages and she took over the translations of my lectures because you know that she spoke many languages: Bengali, Hindi, Urdu, English, a little French, a little Spanish and Czech. Also, she translated some of my books. She was very talented and I think her writing was very wonderful, perfect.

We all have our time in our destiny. Time does not wait for anyone. In Milena's destiny, her time came. Let's say she traveled to South Africa to find the rest of her life. Accidents happen in everyone's life. And these are just like seconds, like an earthquake. We flew to South Africa together. Without my knowing it, she decided to go. I gave her a beautiful spiritual name, Mungelmoni. Moni is a jewel and Mungel is happiness, so she was a jewel of happiness. When I found out from other people that she was going and had gotten an expensive ticket I told her she could have waited and gone next time. She said, "No, no. Who knows when the next time will come."

We were to travel outside to some retreat where you can see all these African animals and beautiful grass huts. We were meant to go by bus, but it was organized that there were many people going in their car for free. In the one where Milena was sitting there was one girl from Slovenia. She and Milena were on the back seat and one lady who was driving and another lady sat beside her. They were driving very correctly. Coming towards them was a minivan. Its driver was also driving correctly. Behind the minivan came a new BMW going 200 km an hour, and when the driver came near the van he tried to overtake it quickly, but he didn't see the car where Milena was sitting and he crashed into it.

At the time I was wondering where Milena was. Someone knocked and said two persons lost their lives and one is called Hübschmannová Milena. I was sad about this and I said this prayer: "Merciful Lord, give light, freedom and everlasting happiness and peace to the soul of Milena."

One should not be sad in some way, but still we are human. Even other creatures also have love and feelings so of course we miss her physically. Spiritually she is with us and she is listening now to what I'm saying and definitely she is happy and she is in the divine hands of my divine master, master Mahaprabhuji.

I believe Milena left this message: Be there for the needy people, the poor people. Fight against discrimination between the caste systems like here you have Gypsies. Understand multiculture because, in reality, all is one and we are children of one God. I believe one hundred percent that Milena found the path from darkness to light. In her case I'm very sure because she was like a saint.

— Vzpomínání na Mangalmani (Klenot radosti) - Milenku Hübschmannovou

Následující stránky věnujeme Mileniným přátelům jogínům. Bezprostředně po Milenině smrti jsme byli doslova ohromeni, kolik lidí bylo jejím nečekaným odchodem zasaženo, pro jaké množství lidí byla Milena jednou z nejbližších přátel, téměř členem rodiny, s kolika lidmi při svém velkém – téměř absolutním – pracovním nasazení dokázala udržovat velmi silné, vřelé a hluboké vazby. Svědčily o tom především internetové stránky Romey či Honzy Ráce, na něž posílali svá vyjádření hlavně Romové a romisté. Věděli jsme, že do její širší rodiny patřili též žáci svámího Mahéšvaránandy, které jsme brzy informovali o záměru věnovat nové číslo RDž Mileně. Milenina úplně nejbližší dlouholetá přítelkyně Mája nám téměř vzápětí zaslala první příspěvky. S odstupem se mohou zdát přehnané, plné emocí, téměř jako podklad pro Milenino svatořečení a ne souborný článek pro vědecký časopis. Tyto vzpomínky ovšem velmi přesně vykreslují jemné nuance Mileniny výjimečné osobnosti, připomínají její smysl pro humor, citovost, optimismus a energičnost. Zároveň svědčí o tom, jak šířila povědomí o Romech mimo okruh přímých zájemců, studentů romistiky. Proto je jako pohled jejích blízkých přátel – neromistů – považujeme za velmi přínosný.

Má drahá Milenko,

poznaly jsme se před dvaceti čtyřmi lety, když tě za mnou poslal náš společný známý, abych ti řekla něco o organizaci Jóga v denním životě.

Navrhla jsem ti, abys s námi jela na víkendový seminář a poznala i našeho učitele, svámího Mahéšvaránandu. Byla jsi jím nadšená. Překvapil Tě také, že věděl o probíhajícím Světovém romském kongresu, poznal i jména jejich hlavních představitelů. Stala ses svámídzího žákyní. S velkou radostí jsi tlumočila jeho přednášky a překládala jeho knihy. S žáky ses brzo spřátelila, všichni Tě měli rádi pro Tvou ochotu každému pomoci, pro schopnost naprostého soucítění, pro Tvou vlídnost, skromnost a v neposlední řadě pro Tvou radostnou povahu. Vyzařovala jsi dobrou náladu a svými historkami jsi nás rozesmávala k slzám. Jednou jsi nám například v užším kruhu vyprávěla dobrodružnou historku o svém pradědečkovi, a v nejnápnějším místě jsi vždy vsunovala větu: Děvčata, vy mi to určitě nebudete věřit – a my uniso-

no volaly: Věříme Ti, Milenko, to víš, že Ti věříme, jen vyprávěj dál! A když jsi skončila a my ještě v úžas jen kroutily hlavami, podotkla jsi: Ještě vám chci doplnit – a my: Povídej, Milenko, povídej! Pousmála se a řekla: Já jsem si to totiž právě vymyslela!

Tví nejbližší přátelé obdivovali šíři a hloubku Tvých zájmů a znalostí a Tvou neobyčejnou pracovitost. Posledních deset let jsme na všech seminářích bydlely ještě s Jindřiškou Schwarzkovou v jednom

pokojíku. Ty jsi večer usínala vždy první a v noci ses dvakrát vzbudila, usedla a dlouho meditovala. Brzy ráno sis zacvičila sestavu Khatu Pranam a několik cviků pro rozhybání, pak teprve začal Tvůj den. Samozřejmě sis s sebou vozila práci a v každé volné chvíli jsi dělala aspoň korektury. Byla to radost s Tebou spolupracovat, měla jsi i neobyčejně jemný cit pro češtinu a schopnost jakýkoliv text adekvátně přeložit. Všechno jsi dělala s nejvyšším nasazením, s nadšením, celou osobností. Byla jsi neobyčejně výkonná, ale při vši své práci jsi nezanedbávala svou rodinu, kterou jsi vroucně milovala – maminku, dceru, vnoučata. Měla jsi ovšem i svou širší rodinu: Romy.

A byla jsi fantastický kamarád. Byla jsi ryzí a já jsem vděčná, že jsi byla a že jsem směla být Tvou přítelkyní. Milenko, dva týdny před Tvým odchodem jsem Ti řekla, že jsi dokonale dokázala naplnit a prožít svůj život. Zamyslela ses nad tím, a řekla: Ano, to je pravda.

Odevšad, kam jsi jela, jsi mi posílala pohlednici, která přesně vystihovala místo a i charakteristiku Tvého pobytu. Udělala jsi to i na své poslední cestě. Stačila jsi ještě koupit pohlednici a nalepit na ni známku. Nestačila jsi už napsat text, ale obrázek na pohlednici předal své poselství: Alej vzrostlých stromů, mezi nimi cesta. Stromy jsou obsypány světle fialovými květy, které stromům dávají něžný, teskný nádech. Z oparu stínu a smutku vede cesta do světla.

Milenko, šťastnou cestu!

| Milena Hübschmannová s Májou Dohnalovou, Střilky, 2004

| foto poustevník Marek |

Mája Dohnalová

S Milenkou jsem se seznámila před více než dvaceti lety, kdy přišla do naší jógové skupiny. Od začátku mi byla velmi sympatická a brzy jsme se spřátelily. Chodila jsem k ní na hodiny hindštiny. Byl to nádherný čas. Pamatuji se, jak Milenka vždy jásala, když se někomu něco povedlo. Z každého sebemenšího pokroku dávala najevo podobnou radost, jakou mají rodiče, když jejich jediné dítě začne poprvé mluvit. Hodiny byly lidsky teplé, okořeněné humorem a radostí a přitom jsme se ještě stačili hodně naučit.

Milenka měla hlubokou lásku k Romům a všude, kde byla, tuto lásku předávala. Dověděla jsem se od ní mnoho faktů, které jsem neznala a které jsem pak mohla dávat dál, kdykoliv přišla řeč na Romy.

V této době jsem pro sebe a pro přátele z jógy překládala články s jógovou tematikou a Milenka mi překlady kontrolovala. Mnoho jsem se od ní naučila. Milenka byla svými vlastnostmi přímo předurčena k vědecké práci – měla disciplínu, píli, smysl pro zodpovědnost, výbornou paměť, hluboké znalosti, atd.

Zažily jsme spolu mnoho jógových seminářů a setkání. Všichni rádi vzpomínáme na Milenčin nádherný překlad Svámídzího přednášek. Milenka milovala příběhy a s velkou radostí je překládala. A Svámídzí je zase s radostí vyprávěl.

Milenka byla příkladným žákem Jógy v denním životě. Poctivě na sobě pracovala a pravidelně cvičila. Myšlenka vegetariánství oslovila její smysl pro soucítění a lidskost.

Radost a pozitivita, které z ní vyzařovaly, byly velkým příkladem všem, kteří se s ní setkali.

Dostala duchovní jméno – Mangalmani (Klenot radosti). Myslím, že toto jméno ji na-prosto vyjadřovalo.

Byly jsme s Milenkou společně v Jižní Africe a společně jsme bydlely. Milence se v Africe velmi líbilo a byla opravdu šťastná. Těsně před osudnou cestou mi dávala pohlednici, abych ji předala své matce, že jí to posílá. Myslela jsem, že bude lepší, když ji pošle sama, a tak jsem ji odmítala. Milenka však trvala na tom, abych si ji vzala k sobě. Byla jsem překvapená, že je to pro ni až bolestné, že ji nechci, ale řídila jsem se svou utkvělou představou a pohlednici jsem si nevzala. Vzala jsem si ji, až když jsem přebírala její věci a byla jsem překvapená poselstvím, které pohlednice nesla. Je na ní krásná cesta lemovaná rozkvetlými stromy. Květy jsou nádherně fialové. Fialová je pokládána za duchovní barvu. A cesta vede ke světlu. Pod obrázkem je napsáno – Pretorie, což je oblast, kde došlo k havárii (fotografie nebyla kupovaná v Pretorii).

Kdykoliv si na Milenku vzpomenu, cítím, že je šťastná. A tak jí toto štěstí přeji a děkuji jí za vše, co pro nás udělala.

Párvatí (Jindra Dohnalová)

Poznala jsem Milenu Hübschmannovou v Chotěboři na jógovém táboře pro nevidomé. Pro druhé a pro dobrou věc jí nebylo zatěžko nic udělat. Vkládala se do práce s plným nasazením, neohlížela se na čas, který si aktivita vyžádala. Jednou mě Milena pozvala k sobě domů se slovy: „Potřebuji pomoc. Zorganizovala jsem výtvarnou soutěž pro romské děti a nedokážu vybrat ty nejlepší práce. Připadají mně všechny krásné!“ Doma vytáhla z pod postele množství sloh a složek se spoustou výkresů. Děti na nich ilustrovaly romské pohádky či příběhy. Obrázky byly živé, plné vitality, žádná „módní schemata“. Nešly roztřídit na dobré a špatné a na můj údiv reagovala: „Jak živě kreslí, tak i zpívají, to bych ti přála slyšet!“

Podněcovala v romských dětech (i v dospělých) vědomí, že mají svoji bohatou slovesnost. Stejně obětavě a zapáleně hledala, kde by se daly výtvarné práce vystavit. Našla Galerii dítěte v Bratislavě, kde jsem spolu s dalšími návštěvníky mohla prožít spojení romské hudby, slova a obrazu. Umožňovala lidem poznávat romskou kulturu v té nejlepší podobě. Těsně před svou cestou do Afriky tlumočila na jógovém semináři. Její překlad byl vždy velmi živý, pohotový, měla velký dar jazyka. Byla radost ji poslouchat. Bydlela jsem s ní na jednom pokoji. V noci, když jsem se probudila, zahlédla jsem ji několikrát, jak tiše sedí zachumlaná v pokrývkách. Ráno mně na můj dotaz vysvětlila: „Když nemohu spát, tak místo převalování ze strany na stranu si sednu a modlím se.“ Stejně bohatě byl využit každý okamžik jejího života.

Mira Našová

| Milena Hübschmannová s Milenou Lisou,
Jugoslávie, konec 80. let
| archiv Mileny Hübschmannové |

Není mnoho lidí, kteří nám mohou být příkladem celým svým životem. Mezi ně však určitě patří Milenka Hübschmannová, kterou znám z návštěv Maháprabhudíp ášramu ve Strlíkách. Skoro nikdy si nenechala ujít potěšení návštěvy parku a přilehlé bylinkové zahrádky, sousedící se dvěma rybníky s kvetoucími lekníny a vodními rostlinami.

Obdivovala barevnost mnoha druhů léčivek, okrasných keřů a květín. Sama také pěstovala různé zajímavé rostliny a některými obohatila naši zahrádku. A tak zde vyrůstá mimo jiné několik stromků jedlých kaštanů.

Celou přírodu obdivovala s takovým zaujetím a jakoby ji hladila pohledem plným lásky. A tak se také chovala ke každému. Laskavá, stále ochotná pomoci v jakékoliv situaci. Obdivovala krásu přírody a sama byla jejím odrazem.

Při poslední návštěvě letos v srpnu ji zaujala výroba rohoží z rákosu. Sama si to musela vyzkoušet.

Nesmírně jsme si vážili jejích procítěných a perfektních překladů přednášek Svámídzího Mahéšvaránandy. A stále jsme s ní při sledování záznamů těchto přednášek na videokazetách.

Čandradéví – Ladislava Podsedníková

Nepamatuji se přesně, kdy jsem se s ní poprvé setkala. Bylo to v době, kdy se u nás už celkem úspěšně rozvíjelo jógové hnutí, někdy na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Dělo se tenkrát mnoho zajímavých věcí a obzvláště přitažlivá bývala setkání se Svámídzím Mahéšvaránandou. Shromažďovala se kolem něho řada pozoruhodných lidí, z nichž mnozí se stávali jeho žáky. Mezi nimi byla i Milena Hübschmannová.

Nejdřív ze všeho mě zaujal její trochu exotický zjev – krásně modelovaná tvář, velké tmavé oči a dlouhé černé vlasy, které nosívala buď rozpuštěné nebo svázané do uzlu. Byla velmi štíhlá a působila křehce a kultivovaně. Oblékala se lehce romanticky s indickými prvky a zdálo se, že její zjev má v sobě i cosi romského. To vše přitahovalo mé výtvarnické oko a moc se mi líbila.

Brzy se zařadila mezi Svámídzího tlumočníky a výborně překládala nejen z angličtiny, ale i německy a dokonce i hindsky, když Svámídzí někdy v dobrém rozmaru užil při přednášce svůj rodný jazyk. Mileninu neobvyklou osobnost harmonicky doplňoval i její zvučný až zvonivý hlas. To jsem si uvědomila zejména, když jsem ji zaslechla mluvit v rozhlase, nebo když jsem jí naslouchala v jazykové škole. Milena se totiž ujala malého kroužku adeptů jógy, kteří se toužili přiblížit Indii i studiem hindštiny. A tak jsme k ní chodili do jazykové školy a někdy nás učila i ve vlastním bytě, přeplněném knihami a obrazy, mezi nimiž zaujaly i obrazy jejích romských přátel. Před ní jsme prošli rukama dvou jiných skvělých profesorů hindštiny a bylo zajímavé porovnat, jak jinak učila ona. Ihned na nás šla s živou hovorovou řečí, oproti klasickým metodám dvou předcházejících učitelů. Hodně s námi hovořila i o Indii, kterou měla možnost navštívit po svých studiích. Mileniny prožitky a příhody byly velice nekonvenční, tak jako ona sama – dobrodružné a plné humoru a smíchu. Při našich hodinách přišla záhy řeč i na Romy. Vyprávěla nám, jak došlo k tomu, že se s Romy tak sblížila. Prvním impulsem byl zájem o jejich jazyk. S úžasem zjistila, že jim hodně rozumí a jak vlastně hindština, kterou vy-

studovala, je s jejich jazykem příbuzná. Všechno Milenino vyprávění bylo velmi zajímavé – veselé i smutné. Rozeznělo i naši společnou strunu, protože já jsem za dob svého studia na UMPRUM často a ráda kreslívala na vesnicích romské děti. Tehdy jsem ovšem vnímala jen jejich krásu a malebnost, ale blíž jsem k nim nepronikla. A tak až od Mileny jsem slyšela o těžkých, mnohdy až tragických okolnostech jejich života. Milena naopak s Romy žila, soucítila s jejich osudy a věnovala obrovskou energii tomu, aby pomáhala zlepšovat jejich nelehké postavení. Za toto její cílevědomé úsilí a obětavou práci jsem ji velmi obdivovala. Jednou jsem se jí zeptala, proč to všechno dělá a co ji k tomu vede? A ona trochu žertem – trochu doopravdy řekla: „Kdo ví, možná, že v některém z minulých životů jsem jim ublížila, tak se to teď snažím napravit.“ Nejspíš ji k takové odpovědi na mou všetečnou otázku vedla jen její přirozená skromnost. Zasmáli jsme se tomu, ale člověk nikdy neví, jak se vlastně vytváří lidský osud.

Milenin náhlý odchod všechny její přátele doslova zaskočil. Jistě by bývala mohla ještě mnoho vykonat, ale i tak byl její život dokonale naplněný a tedy šťastný.

Chci se zmínit ještě o další věcech. Především o tom, že byla skromná jako málokdo. Nikdy nestavěla na odiv své velké vzdělání a nezmiňovala se o své vědecké práci. Byla v romistice mezinárodně uznávaná, což jsem se dovídala vždycky jen náhodou, z rozhlasu nebo z novin, nikdy ne od ní. Byla přátelská, obětavá a jistě měla dobrých vlastností ještě daleko víc, ale dá se to shrnout tak, že v její přítomnosti bylo člověku dobře. Já jsem jí osobně vděčná také za to, jak nádherně a citlivě přeložila knihy Svámídzího Mahéšvaránandy. Samozřejmost a neokázalost její bytosti se zrcadlí i v těchto překladech. Je mi jen líto, že už nepřibudou další. Milenka byla plná lásky, veselá, vtipná a na setkání s ní jsem se vždycky těšila. A přesto, že se už v tomto životě nevidíme, mám pocit jako by vůbec neodešla. Právě pro to vše, co nám dávala, je stále s námi.

| Toronto, červenec 2001 | foto Antonin Hübschmann |

Alena Kaftanová, výtvarnice

Recenze / Anotace / Informace

Hübschmannová M. (*Po židoch cigáni*)

Nečas C. (*Romové na Moravě a ve Slezsku 1740-1945*)

Hübschmannová M. (*Spokojení lidé*)

Pařiv

Ohlasy

Milena Hübschmannová (ed.)

Po Židoch cigáni

Svědectví Romů ze Slovenska 1939-1945.

I. díl (1939 – srpen 1944)

Praha: Triáda 2005.

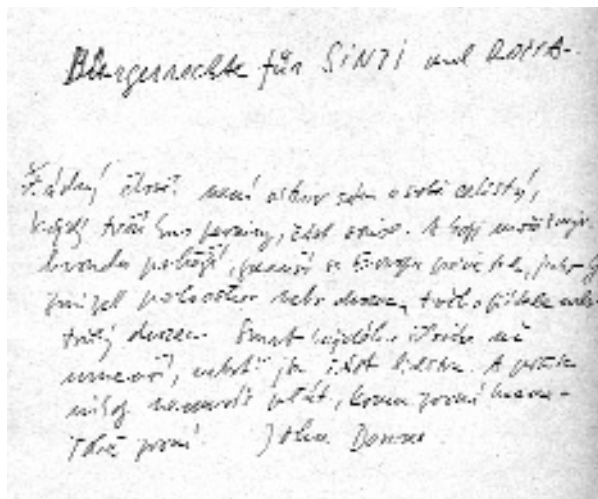
V závěru roku 2005 vydalo nakladatelství Triáda titul, který se jistě stane jedním ze základních pilířů romistické literatury u nás. Jen pár měsíců po tragické smrti Mileny Hübschmannové vychází první díl jejího zásadního celoživotního díla.

Více než třicet let sbírala M. Hübschmannová spolu s kolektivem svých studentů a později i kolegů vzpomínky slovenských Romů na předválečný život na Slovensku, na dobu války a na poválečné změny v jejich životě, které pro řadu z nich vyplynuly z odchodu „na Čechy“.

Několik desetiletí „sběrnou metodou“ narůstající literární epos obsáhl desítky osudů, které bylo nutno nejen zaznamenat, ale také přepsat, zredigovat, přeložit. Kniha obsahuje výpovědi v romském originále i jejich překlad do češtiny; na několika místech je doplněna černobílými fotografiemi z archivu pamětníků.

První část rozsáhlé mravenčí práce je uzavřena – na světě je první díl knihy, který přináší vzpomínky především na dobu pěti válečných let, do vypuknutí Slovenského národního povstání. Tvoří ho výpovědi více než šedesáti pamětníků, které jsou tematicky rozděleny do šesti oddílů: I. Ghettizace a ostrakizace Romů, II. Romové v armádě, III. Romové v pracovních táborech, IV. Romové za jihomoravskou hranicí, V. Vztahy mezi Romy a Židy na východoslovenské vesnici před druhou světovou válkou a dopad genocidy Židů na Romy, VI. Romové v partyzánském hnutí a ve Slovenském národním povstání.

Velmi pečlivě a odborně zpracovaná kniha není jen příspěvkem k vědeckému bádání o ději-

| Nalezený citát uvádí knihu „Po Židoch cigáni |
MRK, pozůstalost M. Hübschmannové |

nách Romů, ale je především hlubokou a citlivou sondou do životaběhu neopakovatelných osudů konkrétních lidí, dokladem snahy o pochopení jejich životních zvrátů, proher i vítězství. Mozaika osudů skládá unikátní ucelenou představu o téměř půlstoletí života slovenských, a tedy i našich Romů. Přitom je to obraz předložený naprosto srozumitelným způsobem, s notnou dávkou empatie – přesně tak, jak byla Milena Hübschmannová zvyklá po celý svůj život výsledky svého navýsost vědeckého bádání veřejnosti předávat.

Jana Horváthová

| Aladár Kurej s pravnoučaty a M. Hübschmannovou v Podskalce
| Z knihy Po Židoch cigáni |

Ctibor Nečas

Romové na Moravě a ve Slezsku (1740-1945).

Brno: Matice moravská, 2005, 475 s. (338 s. textu + dodatek)

Po vydání historické publikace Jiřího Hanzala, zachycující dějiny Romů na Moravě do nástupu Marie Terezie na habsburský trůn, zaznamenala česká romistika další výrazný úspěch. Na knižním trhu se na sklonku minulého roku objevila publikace Ctibora Nečase, která časově na Hanzalovu práci navazuje a její záběr rozšiřuje také na oblast tzv. rakouského Slezska. Český historik, který se jako první v naší zemi už od šedesátých let 20. století věnuje systematickému výzkumu historie romského obyvatelstva českých zemí (zčásti i Slovenska), touto rozsáhlou publikací dovršuje své celoživotní dílo. Shrnuje, rozšiřuje a prohlubuje mnohé již dříve samostatně vydané studie, které se týkaly nejen holocaustu Romů v letech nacistické okupace, ale také starších soupisů romského obyvatelstva a dalších otázek souvisejících s jeho historií.

Ctibor Nečas otevírá svou monografii analýzou základních okruhů informací, z nichž ve své dlouholeté práci čerpal. Okruh domácí i zahraniční literatury, na niž odkazuje i v závěrečném bibliografickém přehledu, není právě zanedbatelný a svědčí o rozsáhlém záběru autora, o jeho důkladné orientaci ve sledovaných problémech. Přesto sám uvádí, že dosud vydaná literatura zdaleka neposkytuje dostatek informací, proto se sám obrací především „ad fontes“ (k pramenům). Šíře jím prostudovaných fondů je bezesporu úctyhodná a je myslím možno říci, že vyčerpává v podstatě veškeré možnosti, které metody historického bádání otevírají. Na druhé straně je ovšem nesporné, že s prameny pro dějiny Romů to není jednoduché (to vědí jistě všichni, kdo se o jejich zachycení pokusili). Až do poloviny dvacátého století totiž naprosto převládají pouze nepřímá svědectví, většinou zachycená jen majoritními úřady, institucemi i jednotlivými svědky. Navíc se mezi nimi vyskytují zejména normativní opatření, soupisy a zprávy, které měly často za cíl zachytit pouze negativní (mnohdy i zkreslené, nepravdivé) údaje. Rozhodně nás neinformují téměř vůbec o vnitřním životě romských komunit, jejich vzájemných vztazích, jen velmi málo o jevech tradiční kultury. Část odborníků dokonce tvrdí, že zachované prameny vůbec neodrážejí historii romského obyvatelstva, ale pouze vývoj vztahů majority k jeho jednotlivým skupinám.

V této souvislosti je třeba jistě především podtrhnout skutečnost, že Ctiboru Nečasovi se podařilo v předkládané monografii prokázat, že přes omezené informace pramenných zdrojů je možno jejich pečlivým, kritickým studiem a zejména jejich vzájemnou konfrontací dospět k velmi plastickému obrazu historie Romů na Moravě a ve Slezsku. Dokázal z nich vyčíst zejména spoustu konkrétních údajů o demografickém vývoji (pohlavní, věkové složení, sociální a profesní struktura, dlouhodobé řady vývoje celkového počtu romských obyvatel a řada dalších informací). Věnuje však také pozornost vnějším projevům kultury a způsobu života romských komunit, přičemž nezachycuje je-

jich vývoj pouze kvantitativně, ale sleduje také složité procesy sedentarizace a její délky, proměn obživných aktivit a způsobu jejich provozování apod. Za velmi pozoruhodný považují zejména Nečasův pokus o sledování těchto jevů v kombinaci dvou rozdílných úhlů pohledu – jednak v obecném přehledu (kap. 3.), jednak pečlivým, podrobným zachycením vývoje jednotlivých míst usazování, resp. průchodu romských skupin daným územím (kap. 6.). Písemné prameny úřední povahy v této části doplňuje bohatá obrazová (zejména fotografická) dokumentace, která tu ovšem nemá pouze dokumentární funkci, autor ji používá také jako plnohodnotný historický pramen.

Velmi věcné jsou i kapitoly, které autor věnuje informacím získaným na základě pramenů normativní povahy. Potvrzují dlouhodobě udržovaný status Romů jako okrajové sociální skupiny. Autor nemohl samozřejmě opominout ani citlivé téma romské kriminality, způsobů jejího zjišťování a postihu (kap. 8.), kromě informací o pronásledování však najdeme v jeho textu také příklady dobové tolerance (např. i ze strany šlechty, církve), která Romům umožňovala i za těžkých podmínek přežít – poskytla jim příležitost k provozování majoritou žádaných obživných aktivit a případně pomohla také najít nový domov k usazení. Na druhé straně ovšem Nečas poopravuje dnes již běžně přijímaný mýtus o obecně vyšší míře integrace moravských romských skupin s majoritní společností. Ta totiž byla výsadou pouze několika příslušníků poměrně malého počtu rodů, z nichž se pak postupně ve dvacátém století rekrutovali první reprezentanti romské inteligence. Většina romského obyvatelstva zůstávala i na Moravě negramotná, žila v poměrně značné izolaci v bídých poměrech osad, které zůstávaly na okraji majoritních sídlišť, v dobách krizí a nedostatku byla odkázána často na příležitostné akce charitativní, resp. i na nelegální dodatkové způsoby obživy (žebření, drobné krádeže).

V závěrečných kapitolách své knihy se vrací C. Nečas k tématu, jemuž věnoval značnou část svých výzkumných projektů – k tragické závěrečné kapitole historie skupin moravských Romů, k nacistickému holocaustu. Bohatě tu využívá mimo jiné také dnes tolik diskutovanou metodu tzv. *oral history*, svá dosavadní svědectví i edice dokumentů o osudech Romů za druhé světové války obohacuje o řadu nových, jímavých svědectví o prožitém utrpení. Nečas se drží své linie přísně historické výpovědi, jeho autentické vyprávění však mezi řádky mimo jiné zároveň odpovídá na současnou, převážně zcela zmatečnou debatu politiků o charakteru protektorátních romských táborů. Bez ohledu na míru perzekuce, násilných a donucovacích prostředků, počet a příčiny smrtelných obětí to byla střediska nucené koncentrace našich spoluobčanů, Romů, zbavených základních lidských práv, která sloužila jako prostředek jejich postupné likvidace.

Pro celou Nečasovu práci je typický střizlivý, metodicky důsledný, kritický přístup poučeného historika k popísané problematice. Autor se vědomě vyhýbá spekulacím. Tam, kde se necítí být povoláním odborníkem, přebírá údaje z romistických studií jazykovědců, etnologů a dalších odborníků (části věnované etnitě, moravským dialektům romštiny apod.). Zejména v těchto souvislostech pak vyvstávají otázky, na které naše (ale v podstatě ani zahraniční) produkce věnovaná historii romského etnika dosud nenašla dostatečně jasné, fundované odpovědi. Mám na mysli nejen v poslední době tolik diskutovanou otázku, zda je možno Romy považovat za svébytný (moderní, evropský) národ, jaký je vlastně vztah mezi tradiční i současnou romskou kulturou a postmoderním evropským majoritním kulturním prostředím apod. Poněkud nejasný a v historické literatuře často i nedostatečně reflektovaný zůstává také obsah a význam rozdílů (vztahů i antagonismů) mezi usedlými (usazujícími se) a typicky kočovnými skupinami Romů (u nás Romové olašští, Sinti). Nečas sice ve svých posledních studiích i v recenzované knize už jasněji odlišuje vynucené tuláctví od kočovného způsobu života, přesto se i u něj ještě občas setkáme s nejasným, místy i nedůsledným použitím uváděných pojmů.

Co je naopak třeba jednoznačně vyzvednout a přivítat jako mimořádný přínos Nečasovy knihy, je bezesporu její více než stostránková přílohová část, nazvaná (možná ne právě nejvýstižněji) jako „Dodatek“. Ve skutečnosti je to

nesmírně zajímavá edice ukázek romského folklóru, autentické vyprávění pamětníků a korespondence s nimi, různorodý a reprezentativní výběr kopií pramenů úřední povahy, doplněný o přehledné tabulky dobových soupisů a demografických šetření. Německé a romské resumé, přehled použitých zkratk, a rozsáhlé pramenné i literární základny dnes již patří k samozřejmé výbavě solidní historické práce. Celá kniha je psána pro autora typickým brilantním jazykovým a stylistickým projevem, vyznačuje se velmi dobrou grafickou úpravou s bohatým doprovodným materiálem v podobě mapek, dobových kreseb a fotografií, grafů i tabulek. Také po stránce formální je možno považovat Nečasovu knihu za důstojné završení díla prvního českého historika, který výzkumu dějin romského etnika u nás věnoval velkou část svého celoživotního badatelského úsilí.

Nina Pavelčíková

Milena Hübschmannová Spokojený člověk

Milenu Hübschmannovou znal snad každý Rom v České republice. Znal ji jako vynikající romistku, etnoložku, folkloristku, neúnavnou sběratelku lidové slovesnosti nadšeně zaznamenávající střípky romského folklóru, které se tu a tam podnes ve vesnicích či osadách, zejména na Východním Slovensku, zatřpytí. Osobně jsem se však nikdy nesešel s někým, kdo by ji znal i jako spisovatelku, autorku nesmírně půvabných, čtivých textů, které dokázaly pohladit i podrásat zároveň čtenářovu hloubavou duši. Není divu. Milena Hübschmannová navzdory svému obrovskému talentu a vyprávěčským schopnostem totiž napsala pouze jedinou knížku; **vyšla v roce 1965 v nakladatelství Československý spisovatel pod názvem Spokojení lidé.**

Autorka v něm kouzelně vypráví několik příběhů prostých lidí, se kterými se seznámila ve Šmeralových dolech, kde brigádničila jako pomocná dělnice.

Ačkoliv sama vystudovaná indoložka, cítila se inspirována lidmi jako byli údržbář Zdeněk, dělnice Fabiánová, předseda eróhá... a nejenom to – byla jimi nadšená, okouzlená. Jinak ani nelze vysvětlit její schopnost tak poutavě a nevťiravě podat zcela banální epizody o téměř mužích, takřka ženských, o ne/hrdinech Bylinovi, Stoklasové, Letnovi a dalších.

Antiděj v epizodách Mileny Hübschmannové je paradoxně tím, co dělá její prózu čtenářsky poutavou, vtipnou ale zejména nadčasovou. Přestože knížka, nebo spíše sbírka povídek, vznikala v první polovině šedesátých let 20. století, autorka dovedla být neideologická, a číst ji lze i po více než čtyřiceti letech od vydání, znovu a znovu a nudit se rozhodně nebudete.

Hübschmannová se v šedesátých letech zabývala romštinou a romistikou již zhruba deset let. A tematice Romů se nemohla vyhnout ani v prozaické tvorbě. Citlivě opisuje postoj mladého Byliny, který se ve vzniknuvší při mezi ním a zbytkem hornického kolektivu zastává Romů. Hübschmannová si ale všímá spíše mladíkovy psychiky, zcela elegantně se vyhýbá mravokárnému poučování o rovnosti všech lidských ras, a naopak na pozadí konfliktu zcela nenápadně – na vyličení postoje otce, dělníků i mladého Byliny – zachytává obraz Cikánů v tehdejší, ale vlastně i dnešní společnosti. A co je sympatické – postoj autorky k problému byste hledali marně. Spíš ho musíte vytušit, ale není to příliš složitý úkol. Totiž postoj Hübschmannové k lidskosti a tedy i slabosti táhne celou knížkou a zřetelný je již od úvodního slova.

Nenajdete zde žádné volání po lidskosti, ani jedinou stopu po klišé o humanismu, myslím, že tato knížka je vlastně Hübschmannová sama. Měla nesmírný cit, pedagogický talent a díky němu dovedla své postoje přetavit do při-

běhů, které nás dovedly zaujmout a nějakým způsobem poučit. Hübschmannová se nedovedla nikoho dotknout tím, že by mu vyčítala jeho nedostatky či špatné postoje. Raději vylovila z paměti nějaký příběh, ve kterém se mohl do-tyčný najít.

Proto mi je líto, že Milena Hübschmannová toho nenapsala víc. Její próza měla šťávu, byla tak trošku „prolhaná“, možná jen díky této vlastnosti mohla taky vyjít. O dalších okolnostech vydání této sbírečky roztomilých povídek jsem se již nedověděl. Mluvili jsme o ní s Milenou snad dvakrát nebo třikrát. S jistotou vím, že nevlastnila ani jediný exemplář, protože jeden čas jsem se jí na to vyptával. A tak jsem se mohl s těmito příběhy seznámit jen díky pohotovým službám univerzitní knihovny v Bratislavě.

Sháněl jsem ji i po antikvariátech, ovšem zcela bezúspěšně. Tak pokud budete mít zájem, nezbude než navštívit dobrou knihovnu. Ale opravdu to stojí za to.

Rastó Pivoň

Nafukovač proti žívlům (povídka z knihy *Spokojení lidé*)

Zaklepala jsem, a když jsem dlouho neslyšela žádné dále, vešla jsem. Za psacím stolem seděl muž a usilovně nafukoval gumový člun, který se před ním zelenavě vzdouval mezi bílými a růžovými lejstry. Pozdravila jsem: Čest práci! Neodpověděl, protože by mu byl zase utekl pracně nafoukaný vzduch – jen pokýval vlasy, které se mu jako svatozář línuly kolem pleše.

Zůstala jsem stát a muž s obrovským gumovým člunem u pusu dělal všelijaká gesta, která měla asi znamenat, abych šla blíž a sedla si. Alespoň to jsem udělala. Konečně člun zbytněl, napjal se, muž ho zašpuntoval a řekl:

Fuj!

Dobrý den!

To je dřina! Tak vidíte, co musí dělat předseda eróhá. Čest práci soudružko, pěkně vás vítám. Vstal a stiskl mi ruku.

Tak to je práce předsedy eróhá. Obešel člun, poklepal na něj, pohladil ho a pak k němu přiložil ucho. Chvilí poslouchal.

Abych měl kancelář s vanou. Nebo bazén. Takhle to člověk nemůže přezkoušet zodpovědně. Nebylo by špatný vykoupat se v tom vedru, co? Přejížděl uchem člun.

Pojďte si poslechnout.

Vstala jsem, opřela se o člun předloktím. Pod okny přízemního dřevěného baráku, který tu postavili původně jako provizorní ubytovnu pro montéry montující pásovou dopravu na šachtě, se ozval lomoz židlí.

Pssss! Křikl předseda, ačkoli ho nikdo nemohl slyšet.

Neuchází? To se stěhujou židle na svářečském kursu. Jako by si nemohli udělat svářečský kurs v mužskejch sprchách. Vždycky to tak bylo. Ale teď se k nim dala jedna holka a mužský se před ní styděj sprchovat nahý. Taková tlustá holka z drtírny.

A předseda eróhá aby sháněl židle do učebny. Vidíte těch lejster? Probíral se růžovými a bílými lejstry pod člunem, tu a tam prodlel u nějaké věty... mimořádnou pozornost věnovat uvádění odhodlání do nejširší veřejnosti... přednostně přidělit byt Hykšovi...

-Mám víc lejster než ředitel. To byste nebyla řekla, vidíte. A přitom musím nafukovat gumový člun. Sedmačtyřicet gumovejch člunů. Nafouknout, přeposlechnout, vypustit. Jestli je nepropíchli, živlové. To máte Klášterec, Máchovo jezero, závodní pionýři, Lipno, no. Neucházím vidíte. Tak to zas vypustíme. Vytáhl zátku a vzduch syčivě vytryskl ven.

-A lidi jezděj a jezděj. Využívaj toho a pučujou si čluny. A člověk to přezkušuje, jestli to nezničili. Lidi všechno zničej. Neuměj si vážit věcí. Co není moje, s tím se maznat nemusím. Na jeden člun namalovali lodním lakem srdce s monogramama J.F. a R.K.

Vzduch už se plazil ven jen líně a pomalu.

Pojď, vopřem se do toho.

Dali jsme ucházející člun na zašlapanou prkennou podlahu, každý si sedl na jeden okraj a pomalu jsme klesali k zemi.

Tak jsme vás pozvali, abychom vás trochu poznali, co ste zač, řekl vtípně.

Pod ním sípal a unikal vzduch.

Vidíte támhleto? ukázal do kouta, kde bylo složeno ještě pár dalších gumových člunů. To musím taky ještě zpracovat.

Mám vám pomoci?

Jestli se vám chce.

Sedli jsme si každý do jednoho kouta velké prkenné místnosti, ve které byl jen jeho psací stůl, plechová skříň a nízký stolek s psacím strojem pro sekretářku. Začali jsme oba nafukovat.

-Od funebráka až po nafukovače, vdechl do člunu. Pak přidržel vzduch prstem a řekl do prostoru: – Od funebráka až po nafukovače. A přes pracovní morálku. Tuhle zas to vzalo někýho Chvojku. Vjelo do něj 6 000 voltů, blbec, opravuje pod napětím. A já vybavuju pohřeb. A podporu vdově.

Chvilí foukal.

- Už tu dělám sedum let. To eště bejvaly doby. Když sem k tomu přišel, to se šlo eště proti sabotážím. Roztržený všechny pásy na káčku. Dvě stě metrů. A metr stál 400 korun! Ale zmáčkli sme ho, fašouna! Nákej Drábek ho přistih – taky už sem mu vypravil pohřeb. Na noční usnul u bagru a bagrák ho přejel. Hezká podívaná na něho nebyla. A lidi na noční spěj, živlové. Dvakrát do měsíce chodim kontrolovat noční šichty, jestli nespěj. A spěj, živlové. Moje žena už mě vůbec nezná. Aby si při večeři dávala na stůl mou fotku místo mě, dal se do smíchu.

Můj člun rostl rychleji než jeho. Bylo mi to trapné. Vypadalo to, jako že se vychloubám. Přestala jsem na chvíli foukat.

A proč ste sem vůbec přišla? Z Prahy, z kanceláře, vod čistý práce...?

No abych...

Nic mi nemusíte říkat. Já vim. V Praze si musej dát všichni dělat dvakrát tak široký dveře, aby se jim na ně vešly ty tituly, ale portmonky nosej poloviční, nic mi neříkejte.

Já sem...

Já vim. Nic mi neříkejte. Jenže teď to na šachtě není, co to bejvalo. Eště když já dělal klapkaře u bagru, než sem šel do funkce. Řeknu vám, kolikrát bych se k tomu zas vrátil. Ale to už nejde. Sedum let je sedum let. Mám lejster víc než ředitel.

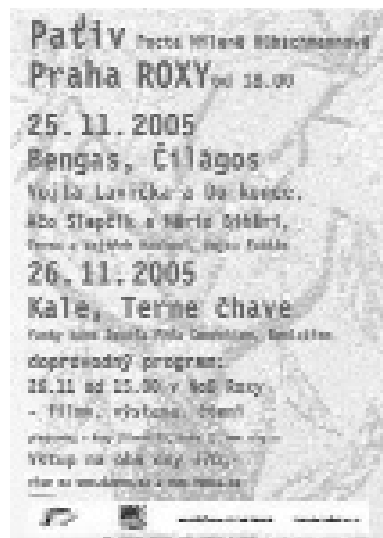
Někdo zaklepal. Předseda přestal foukat do člunu. Mimoděk jsem řekla: Dále.

Pařiv

Koncert na počest Mileny Hübschmannové,
Hanky Šebkové a Edity Žlnayové

Konec léta roku 2005 poznamenala tragická smrt Doc. Mileny Hübschmannové. Čtenářům Romano džaniben netřeba tuto výjimečnou ženu představovat. Mnozí ze studentů romistiky mají jistě v paměti smutné okamžiky smrti Hanky Šebkové, která byla, jako jedna z mála, skutečně rovnocennou partnerkou Mileně Hübschmannové. My studenti jsme oceňovali zejména její výjimečné pedagogické schopnosti. Paní docentka tehdy se slzami v očích vyjadřovala obavu, že osobnost jejího formátu současná romistika nemá. Nedávný odchod Mileny Hübschmannové nutně vede k otázce, co bude s romistikou dál. Nadějnou odpověď je nejen obětavá práce mladších pedagogů, které teď čeká skutečná možnost vést obor, jehož zakladatelky a nedosažitelné osobnosti odešly, ale také množství současných studentů. Benefičním koncertem „Pařiv“, který se uskutečnil v jejich režii 25. a 26. listopadu ve velkém sále pražského klubu Roxy, chtěli vyjádřit, že odkaz těchto osobností je pro ně živý a svým způsobem zavazující. Pozvání studentů přijaly přední romské hudební skupiny a vystoupily bez nároku na honorář.

Po úvodním vystoupení písničkáře Vojty Fabiána a Mileniných „jogínských“ přátel Ireny a Vojtěcha Havlových byl koncert v pátek 25. listopadu v 19 hodin zahájen vzpomínkou a minutou ticha za tragicky zesnulou Milenu Hübschmannovou. Na pódiu se potom objevil dlouholetý přítel a učitel Mileny, Hanky a Edity Žlnayové (přítelkyně a spolupracovnice obou romistek) Ačo Slepčik s harmonikářem a studentem romistiky Máriem Bihárim. Spolu zahráli staré romské i autorské písně a také novou Ačovu píseň pro Milenu. Na Ačovu lehce rozladěnou kytaru, jsou posluchači zvyklí a patří to k jeho uměleckému projevu, ale v kombinaci se zmateným zvukařem, který měl asi v hlavě ještě vtr z odpoledních zvukových zkoušek, kde si od muzikantů vyslechl své, bohužel toto vystoupení trochu zapadlo. Od počátku bylo jasné, že nelze pořádat velký koncert romských kapel pro zesnulé osobnosti romistiky a očekávat, že se vše ponese v ponuré náladě. Krom toho jsme byli přesvědčeni, že by to ani ony samy nechtěly, a proto začal večer pomalu nabírat uvolněnější rovinu. Vystoupení náhodských Čilágos splnilo očekávání a jejich tradiční pojetí romské muziky začalo přítomné strhávat do víru tance. Návštěvníci, kteří třeba příliš nevěděli, proč se v Roxy onen den někteří lidé sešli, se zatím mohli s Milenou, Hankou a Editou seznámit prostřednictvím nástěnek v chodbě nebo navštívit stánek s romskou literaturou, periodiky a cédečky, které přivezlo Muzeum romské kultury. Na tomto místě je dobré připomenout jeden z dalších důležitých motivů k uspořádání koncertu – informovat veřejnost o existenci a smyslu romistiky, jak jí ho vtiskly české zakladatelky.

Co se ovšem dělo na pódiu? Vojta Lavička je stálíci na romské hudební scéně a představil se již s mnoha hudebními projekty. Roxy mohlo vychutnat jeho nejnovější kapelu Do konce, která se otevírá vlivům balkánského hudebního prostoru. To už byla atmosféra v plném sále plná romského temperamentu. Když na pódium vtrhli Bengas, kteří začali své vystoupení společně s předešlými Do konce, bylo už jasné, že první večer koncertu, který byl věnován životům Mileny, Hanky a Edity, definitivně ožil a závěrečný aplaus plného sálu a mezinárodní romská hymna patřily také a zejména jejich dílu.

Sobotní část koncertu zahájil komornější program v horních prostorech NoD Roxy. Jeho součástí byla výstava jedinečných fotografií Hanky Šebkové s názvem Bacht the balvaj pheňa hin/ Štěstí a vítr jedno jsou, které pořídila při svých četných cestách za Romy na Slovensko. Na šedesát návštěvníků shlédlo promítání filmu Dušana Hanáka Růžové sny a vyslechlo čtení z díla romské spisovatelky Ilony Ferkové. Na tento program volně navazoval druhý večer koncertu ve velkém sále Roxy. Uváděli ho studenti Karin Morávková a David Tišer, kteří svým skvělým projevem dokázali v dynamické koncertní atmosféře bez zbytečného patosu udržet pietní podstatu koncertu. Kvalitní romští interpreti se na pódiu sešli i v sobotu, což také jistě přivedlo do Roxy v ten večer na pět set návštěvníků. Multiinstrumentalista, hudební lektor a skladatel Jozef Fečo, jeden z potomků slavného hudebního rodu Fečů, zahájil se svým novým projektem Connection druhou polovinu přehlídky. Connection se vydávají cestou, po které se u nás úspěšně pustili brněňští Gulo čar. Fúze funku a jazzu ve velkém bandu s dechovou sekcí, vícehlasy a rozšířenou rytmikou se u nás stává stále častějším formátem pro romské muzikanty. Connection předvedli, že mají určitě šanci prorazit, vedle fantastických Gulo čar to ovšem nebudou mít lehké. O tom, že u pojmu „romská muzika“ si zdaleka nevystačíme s tradičním vymezením, se mohla Roxy přesvědčit i při následném vystoupení mikulovského Romlatina, které do svého projevu, jehož základem jsou kytary a rytmika, vkládá tradice manušského jazzu a latinskoamerické hudby. Zaplněná Roxy se v tu chvíli již houpala v rytmu a mohla se těšit na zkušené harcovníky z Kale. Okolnosti odchodu Věry Bílé z této kapely byly nešťastné a obě strany mají svou pravdu. Dvě pravdy jsou ovšem zjevné: Kale se budou muset s exodem Věry Bílé vyrovnat, protože ona byla jejich hvězdou osobností a hlavně díky ní mohli koncertovat po celém světě. Druhou pravdou je, že kapela jejich kvalit se s tím jistě brzy vyrovná. O tom svědčí i jejich vynikající vystoupení pro nadšenou Roxy při koncertu Pativ. Jejich našlápnuté skladby vytvořily skvělou půdu pro závěrečnou kapelu večera a celého dvoudenního koncertu, nabitě Terne čhave. V rozjeté atmosféře bylo udržení hladiny adrenalinu v sále pro tuto energetickou bombu z Hradce Králové snadnou záležitostí. Tím spíše bylo pak těžko uvěřitelné, že závěrečné slovo moderátorů, věnované Mileně, Hance a Editě, bylo všemi přítomnými pozorně vyslechnuto a aplaudováno. Vzpomínání studentů a přátel romistiky pak do časných ranních hodin pokračovalo ve „zlaté hospůdce“.

Koncert na památku významným romistkám se skutečně vydařil. Dík za to patří zejména účinkujícím a mnoha lidem, kteří poskytli svou spolupráci, radu i finanční prostředky. Nadšení studentů snad ožije i příští rok a koncert „Pativ“ se třeba stane základem pro širší a dlouhodobější aktivity v duchu odkazu Mileny Hübschmannové, Hanky Šebkové a Edity Žlínayové.

Adam Pospíšil

— Má vzpomínka na Milenu Hübschmannovou

Jmenuji se Ladislav Dudi-Kofo a jsem z Bohumína. Říká se, že hora s horou se nesejde, ale člověk s člověkem se sejde. Já jsem tu čest měl v roce 1973. Šel jsem z práce domů a u školy P. Bezruč mě zastavila ředitelka této školy, paní Serafinová. Řekla mi, že má přijet nějaká profesorka z UK a bude přednášet učitelům na Ostravsku o romské problematice ve školách. Asi tak za dva dny mě paní Serafinová znovu potkala a řekla, že jestli dovolím, tak ke mně někoho odpoledne kolem čtvrté hodiny přivede, a řekla mi, že budu hodně překvapen. Shodou okolností jsme se potkali i s mou ženou, byla zvědavá, co se děje, proč se mnou paní Serafinová mluví. Tak jsem jí všechno řekl. Kolem čtvrté hodiny mi zazvoní venkovní zvo-

| Milena H. na návštěvě u pana Dudi-Kofo.
Vlevo sedí její bratr A. Hübschmann | archiv p. Dudi-Kofo |

nek, napadlo mě, že to je paní Serafinová, šel jsem otevřít dveře a zahlédl jsem obrovské srdce, přátelství a pocit touhu poznat tohoto člověka. Hned na mě spustila romštinu: „Šaj džau ke tumende pre našteva? – Můžu k vám na návštěvu?“ A já jsem odpověděl: „Aven andre – Pojdte dál.“ Zeptala se mě, jestli může jít i její kamarád fotograf, odpověděl jsem, že to je samozřejmost. Paní Serafinová nás představila a já se dozvěděl, že se jmenuje Milena Hübschmannová a učí romistiku v Praze. Moje manželka se s nimi přivítala a hned jim dala na stůl občerstvení, paní Milena poděkovala a řekla, že akorát byli na obědě. Romsky se mě vyptávala, kolik mám dětí a co dělají, tak jsem jí vyprávěl, jak těžké bylo prosadit naši nejstarší dceru Helenu do učebního oboru servírka a syna Ládu za bílého zedníka. Dcery Božena a Věra chodily ještě do školy. Ptal jsem se paní Mileny, co vlastně dělá, řekla, že učí na Karlově univerzitě v Praze. A přijela proto, že napsala romský slovník¹ pro učitele, aby lépe rozuměli romským dětem, když něco řeknou romsky, protože jsou bilingvní. Byl jsem nadšený, že se *gadži* zajímá o nás Romy a měl jsem velkou radost, že v naší republice se našel člověk, který v nás Romech vidí člověka sobě rovného. Když odcházela, tak mi ještě kladla na srdce, ať si od *gádžů* nenecháme vzít naše romipen, a že by byla ráda, kdybychom byli pořád spolu v kontaktu. Od té doby mi posílala různé romské časopisy, noviny a potom knihy, Romano džaniben, kam jsem na

1 V té době MH jistě nemluvila o slovníku vydaném v r. 1991, ale o cyklostylovaných materiálech pro výuku romštiny užívanou v kurzech pro sociální pracovníky a učitele. (Pozn. red.)

její prosbu napsal několik příběhů. Věděl jsem o ní, že je v zahraničí, protože jsem od ní dostal pohled psaný v romštině. Viděl jsem v ní obrovského rodinného přítele, kterého jsem si ve svém životě hodně vážil a vážím. Vážím si i jejích studentů, např. Lady Vikové, která mě na doporučení paní Mileny vzala na přednášku do školy P. Pittra, kde pracovala má dcera Věra jako pedagogický asistent. Děkuji jí i za to, že mě v Brně představila svým studentům a v Praze na sympoziu, kde mě představila jako svého dlouholetého kolegu a přednášela o „mulech“ – mrtvých a o Delovi – Bohovi. Děkuji jí, že se se mnou podělila o slovo a byla šťastná, že jsem vysvětlil, proč Romové nevěří gádžům. Chtěl bych Mileně poděkovat i za to, že mě doporučila svým studentům, kteří psali diplomovou práci o romských kovářích. Věděla, že já i moje žena jsme z rodu kovářů. Chtěl bych touto cestou poděkovat její dceři, bratrovi, sestře a její celé rodině, že mi umožnili se s ní rozloučit na její poslední cestě.

Se vzpomínkou a pláčem v srdci,
Milenko na shledanou.

Na rozloučenou s Milenkou jí posílám moji báseň:

Člověk se narodí a
zapálí se svíčka.

Člověk vyroste a
klesne svíčka.

Svíčka zhasne a
klesnou víčka.

Děkuji paní Mileně Hübschmannové

Jsou lidé, kteří mají v sobě něco zvláštního, dávají nám sílu, učí nás, jak se máme chovat, jak si máme ve svém životě poradit. Známe to všichni, jsou to naši rodiče. Určitě mi dáte za pravdu, že když nám je nejhůř, tak jdeme za rodiči, to je v našich životech ta největší opora, ano, jsme jejich děti. A každý z nás si najde své kamarády, známé i přátele. Ale také jsou mezi námi lidé, kteří nám ubližují a naznačují, jaké jsme národnosti. Já osobně jsem si toto prožila a uzavírala se do sebe až do té doby, než jsem poznala určité lidi, kteří pomáhali nám, Romům, a dodali mi odvahu. Chci poděkovat Jankovi Horváthovi, Evičce Davidové, Heleně Balabánové, Ladě Vikové, Veronice Kamenické a dalším mým známým a přátelům. Ale největší díky patří paní Mileně, protože ta ve mně probudila mé romství a dovedla mne k tomu, že mám celému světu ukázat, že jsem hrdá na to, že jsem Romka a že mám svou historii i kulturu a nemám zapomínat na to, co jsem. Proto Vám, paní Milenko, moc děkuji. Zůstanete mi v srdci do konce života a jsem hrdá, že jsem poznala tak úžasného člověka. A vážím si Vašeho přátelství s mou celou rodinou.

Vaše obdivovatelka Věra Dudi-Kofo

Z dopisu Ladislava a Hany Šebkových, rodičů Hanky Šebkové, poslaného Petrovi a Margitě Wagnerovým:

Kdysi dávno jsme byli za Hankou. Přišla Milena s maminkou. Sami víte, jak to chodilo, za chvíli Milena s Hankou i Editou nevěděly o světě. Řešily „něco“. Stará paní, asi měla s Milenou nějaký problém, si mi stěžovala. „Ta Milena je snad posedlá, to je nějaká nemoc, vidíte, a už nakazila i ty holky. To je hrůza.“ Chtěla jsem paní uklidnit a řekla jsem jí, že to není nemoc, že jen Milena má v sobě nějaký plamínek, světélko, kterým rozsvěcí něco i v těch ostatních kolem sebe. Zasmály jsme se, paní řekla – kdyby to byl jen plamínek, ta ale plápolá jako táborák.

Vždyť ona ta Milena měla v sobě opravdu světélko, kterým dokázala zanítit hluboký zájem u tolika lidí. Každý z Vás, těch, které známe, ale i mnoha těch, které jsme neměli štěstí poznat, je jiný, přišel z jiného prostředí, mluvil jiným jazykem, prožíval a prožívá jiný život. A přesto Vás všechny spojuje právě to světélko, které ve Vás všech zapálila Milena. Je jisté, že Vám ten společný zájem často život i hodně komplikuje. Ale hodně i dává a přesto, že jste každý jiný, všichni jste kvalitní, dobří a především – lidé.

*

S Milenou jsem se seznámila prostřednictvím Hanky Šebkové v roce 1997. Byl to rok, kdy malá, nadšená skupinka romistů utrpěla, po smrti Edity Žlnayové, svou první ztrátu.

Na podzim jsme spolu s Hankou strávily několik dní v Paříži. Shodou okolností se ve stejnou dobu konala v Paříži mezinárodní konference o Romech, které se měla zúčastnit i Milena. Protože využívala každé příležitosti pro setkání s Romy, přijela pár dní před jejím začátkem, aby ještě stihly s Hankou navštívit romského básníka Matéo Maximoffa. Návštěva se uskutečnila, a já jsem měla vlastně poprvé možnost zažít Milenu a Hanku společně „při akci“. Ač jsem v té době nerozuměla mnoha souvislostem, nadšení a hloubka jejich zájmu ve mě vzbuzovaly obdiv a úctu. Na ty krásné dny nikdy nezapomenu!

S Milenou jsme si od první chvíle padly do oka. Nabídla mi tykání, což Hanku nemálo, ale velmi mile překvapilo, a hned mi pošeptala, abych si toho vážila. A já jsem si toho vážila. Z důvodu mé zcela odlišné profese a věčného nedostatku času, se moje spolupráce s Milenou sice omezovala jen na několik asistencí, většinou v souvislosti s maďarštinou, přesto jsem od samého začátku cítila - a myslím, že Milena také - že mezi námi se vytvořil takový jemný, příjemný, ale těžko definovatelný vztah. Dnes bych tomu řekla, že jsme měly společné vědomí „něčeho“, co je rozumově neuchopitelné a slovy nevysvětlitelné. Věděla, že já vím, že ona ví... I když jsme o tom nikdy spolu nehovořili... A pak tady byla Hanka. Ona nás spojovala. Milena byla Hančiným velkým vzorem a vím, jak Milena si zase vážila jí, a bez nadsázky lze říci, že Hanku považovala za svou pravou ruku, za svou nástupkyni...

Ale osud tomu chtěl jinak, a jen On ví proč...

Po smrti Hanky jsem bydlela až do letošního května na Žižkově, v bytě, který patřil dříve Editě a posléze Hance, a kde se po léta scházela redakční rada Romano džaniben. V ten zářijový den - 8.9.2005 - jsem měla návštěvu. Seděli jsme a povídali, a já po nějaké době vstala a chtěla jít ven. Ale dveře nešly otevřít. Klíč se otáčel, odemykání, zamykání fungovalo, ale dveře se ani nehnuły. Jakoby byly přilepené! V první okamžik jsem si myslela, že si z nás někdo vystřelil a přivázal kliku o zábradlí. Po četných marných pokusech jsem nakonec byla nucena sáhnout po technice, a dveře kolem zámku doslova rozvrtat. Zjistila jsem, že praskla západka a zpřičila se tak, že dveře neměly ani nejmenší vůli. Únava materiálu. Zcela jistě. Ale zůstal ve mě takový ten nedefinovatelný pocit „něčeho“...

Druhý den odpoledne, když jsem se právě chystala odjet z Prahy, mi zazvonil telefon. Potom, co jsem ze sebe vychrlila, že se právě obouvám, a že letím na vlak, jsem najednou z druhého konce uslyšela: „Kájo, promiň, ale my máme velmi smutnou zprávu. Včera v Jihoafrické republice..“

Kája Kisfaludy

Vydává Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3
tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktor: Peter Wagner
Výkonné redaktorky: Lada Viková a Helena Sadílková
Recenzovali: doc. PaedDr. Eva Šotolová, PhD a Dr. Christiane Fennesz-Juhasz
Technická redaktorka: Eva Zdařilová
Sazba: Petr Teichmann
Tisk: PBtisk, Příbram
Obraz na titulní straně: Rudolf Dzurko: Romský slovník (výřez obrazu).
Obal: skleněná drť, převzaté z: Rudolf Dzurko, Arbor Vitae, 2002
Na zadní straně: Z korespondence M. Hübschmannové V. Haluškoví.

Produkcí zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Plavecká 14, 128 00 Praha 2
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz

Náklad: 600 ks
Doporučená cena: 140 Kč
Roční předplatné: 280 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545
Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.

zprávy

MYCANY - Jemná dezinfekce se používá ve všech zdravotnických a veterinárních ústavech. Podle lékařů dezinfekce pomáhá předcházet šíření infekčních onemocnění, zejména v nemocnicích, kde se nachází velké množství pacientů. Dezinfekce se používá také v kuchyních, v laboratořích a v dalších místech, kde je vysoká koncentrace mikroorganismů.

ČESKÝ PRÁVO - Český právní systém je založen na občanském zákoníku, který upravuje právní vztahy mezi jednotlivými občany. Právní systém je založen na zásadě rovnosti před zákonem a na zásadě právní jistoty. Právní systém je založen na zásadě právní moci soudů a na zásadě právní ochrany.

Za Milenou Hübschmannovou

PRETORIE - Zakladatelka české romistky Milena Hübschmannová zemřela v úterý ráno v nemocnici v Praze. Byla 72 let stará. Zemřela na srdeční onemocnění. Milena Hübschmannová byla známou osobností v české romské komunitě. Byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře a historii. Byla také aktivní v romské komunitě a pomáhala mladým Romům.

Milena Hübschmannová

Milena Hübschmannová byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře a historii. Byla také aktivní v romské komunitě a pomáhala mladým Romům. Byla známá svou prací na obnovení romské kultury a historie. Byla také autorkou mnoha článků o romské komunitě v Česku.

Доктор Милена Хюбшманова - Милановна на русском языке

2005/09/15/15

Милена Хюбшманова (Милановна) - известная в России ромская писательница, журналистка и общественная деятельница. Она была автором многих книг и статей о ромской культуре и истории. Она также была активна в ромской общине и помогала молодым Ромам.

Милена Хюбшманова была известна своей работой в области ромской культуры и истории. Она была автором многих книг и статей о ромской культуре и истории. Она также была активна в ромской общине и помогала молодым Ромам.

NÁZORY

Učila Romy znát svou cenu

NEKROLOG Zakladatelka české romistky Milena Hübschmannová tragicky zahynula

LARA HUBŠCHMANOVÁ

Učila Romy znát svou cenu. Milena Hübschmannová byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře a historii. Byla také aktivní v romské komunitě a pomáhala mladým Romům. Byla známá svou prací na obnovení romské kultury a historie. Byla také autorkou mnoha článků o romské komunitě v Česku.

zpomínky

SEPTEMBROS

Romano hangos

ZÁŘÍ

Milena se už nevrátí

Milena se už nevrátí. Milena Hübschmannová byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře a historii. Byla také aktivní v romské komunitě a pomáhala mladým Romům. Byla známá svou prací na obnovení romské kultury a historie. Byla také autorkou mnoha článků o romské komunitě v Česku.

Milena se už nevrátí. Milena Hübschmannová byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře a historii. Byla také aktivní v romské komunitě a pomáhala mladým Romům. Byla známá svou prací na obnovení romské kultury a historie. Byla také autorkou mnoha článků o romské komunitě v Česku.

...owards where
e faculty in the
life and culture.
path was by ac
bore the Roman
the subject and